

VILNIAUS UNIVERSITETAS

VYTAUTAS VOLUNGEVIČIUS

PILIS IR JOS SOCIOPOLITINĖS TRANSFORMACIJOS LIETUVOS
DIDŽIOJOJE KUNIGAIKŠTYSTĖJE XIV–XVI A. PIRMOJE PUSĖJE

Daktaro disertacija
Humanitariniai mokslai, istorija (05 H)

Vilnius, 2014

Disertacija rengta 2009–2014 metais Vilniaus universitete.

Mokslinis vadovas:

prof. dr. Rimvydas Petrauskas (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai,
istorija – 05 H)

TURINYS

ĮVADAS	4
I. PILIES SAŲOKA.....	35
II. ERDVĖ IR TERITORIJA	55
1. Pilių regionai	58
a. <i>Lithuania propria</i>	59
b. Žemaitija	70
c. Rusėniškos žemės	80
2. Vidinė (<i>micro</i>) pilies teritorija	93
3. Išorinė (<i>macro</i>) pilies teritorija	105
III. PILIES SOCIUMAS	141
1. Dvinaris modelis: <i>castrensi – armigeri, горожане – ратники</i>	147
2. Socialinės kategorijos	158
3. Pareigybinis pilies charakteris	190
4. Valstiečiai iš toli.....	220
IV. PILIES STATUSAS: PRIKLAUSOMYBĖ IR PAVALDUMAS.....	232
1. Valdovo santykis su pilimi	234
2. Dinastija	245
3. Bažnyčia.....	250
4. Kunigaikščiai.....	254
a. XIV–XV a. gediminaitiškos kilmės kunigaikščiai.....	256
b. „Pakraščių“ kunigaikščiai	262
c. XV–XVI a. kunigaikščiai	272
5. Diduomenė	299
a. Pilis kaip regalija	305
b. XV–XVI a. sandūros transformacija: diduomenės pilies genezė	308
6. Bajorija.....	334
IŠVADOS.....	345
ŠALTINIAI IR LITERATŪRA	355

ĮVADAS

Tyrimo problema

Disertacijos objekto tyrimo strategija remiasi keturiais kriterijais. Pirma, fenomeno ir jo raidos tyrimo. Antra, tyrimas nėra apribojamas tik šiandieninės Lietuvos Respublikos teritorija. Trečia, tiriamoji problema ir keliami klausimai interpretuojami apimant platesnį spektrą europinės istoriografijos pavyzdžių, kurie įgalina lyginamojoje perspektyvoje kontekstualizuoti egzistavusias vietinės socialinės tikrovės ypatumus, ieškoti sąryšio / skirties, bendros raidos taškų tarp skirtinguose regionuose egzistavusių fenomenų. Ketvirta, į tiriamąjį objektą žvelgiama kaip į daugiasluoksne struktūra pasireiškusi fenomeną. Tokiu būdu bandoma ieškoti naujų teorinių prieigų, neapsiribojant vien tik tradiciniu istoriniu pasakojimu.

Istoriografijoje yra bandymų per vieno tiriamojo reiškinių prizmę atskleisti visuomenės raidą, jos struktūros ypatumus, socialinės sanklodos netolygumus ir kt. Tačiau tai įmanoma padaryti tik žvelgiant į fenomeną iš skirtingų perspektyvų ir iškristalizuojant jo, kaip įvairių socialinės tikrovės sferų, darinį, kadangi bandymas tirti reiškinį tik tam tikru aspektu apriboja interpretacijos galimybes, kurios atskleistų daugiafunkcinį reiškinio pobūdį ir netolygias tarpusavyje jo raidos trajektorijas.

Pilies reiškinys yra viena iš tų problemų, kuri Lietuvos istoriografijoje nėra sulaukusi sistemingo ir nuoseklaus tyrimo. Ligšiolinėje istoriografijoje pilis dažniausiai buvo suvokiama atsietai nuo socialinės aplinkos, politinių aplinkybių ir todėl dažnai aiškinama tik žvelgiant į ją kaip į karo ar architektūrinį objektą.

Vakarų Europos istoriografijoje pilies genezė ir raida jau seniai siejama su sociopolitinių sąlygų pokyčiais ir vertinama jų kaitos kontekste, taigi, kaip integrali socialinės tikrovės dalis. Dar 1938 m. pasirodžiusiame straipsnyje prancūzų istorikas Rogeris Aubenas, koreguodamas tradicinę istoriografijos poziciją dėl pilių formavimosi, atkreipė dėmesį į pilių radimosi X–XI a.

Prancūzijos, jos regionų ir feodalizmo genezės sąsajas¹. Tokiu būdu pilies reiškinių raida pradėta interpretuoti atsižvelgiant į skirtingų teritorijų sociopolitinį heterogeniškumą ir vietines sąlygas. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (toliau – LDK) teritorinis nevienalytiškumas, nors jau Lietuvos istorijos historiografijoje užčiuoptas nuo XIX a. pabaigos², vis dėlto stokoja tyrimų, kurie konkretų reiškinių, teisinį institutą ar socialinę grupę nagrinėtų integraliame jo paties nevienalytiškume.

Europinėje historiografijoje kokybiškai nauju poslinkiu pilių tyrimuose laikytinas vienas iš *Konstanco darbo grupės Viduramžių istorijai* tirti serijos leidinių, skirtas pilims ir jų teisinei bei sąrangos istorijos reikšmei³. Šiame fundamentaliame dviejų tomų straipsnių rinkinyje pilies reiškinys analizuojamas iš įvairių perspektyvų, o įvadiniame austrų istoriko Herwigo Ebnerio straipsnyje atskleidžiamas ir pagrindžiamas pilies daugiafunkcis ir daugiaperspektyvis (politinis-karinis, sociologinis, ūkinis-administracinis, teisminis, religinis) pobūdis⁴. Kartu pilies tyrimas skaidomas į atskiras regionines / erdvines imtis, reflektuojant skirtingų teritorijų pilių raidos įvairovę.

Būtent šioje Vakarų Europos historiografijos tradicijoje ryškėja ir šio darbo problemos kontūrai. Kartu Vakarų Europos historiografijos pavyzdžiai suteikia galimybes išvelgti Lietuvos historiografijos trūkumus, iškristalizuoti

¹ *Aubenas R.* Les châteaux forts des Xe et XIe siècles: contribution à l'étude des origines de la féodalité (toliau – *Aubenas R.* Les châteaux forts des Xe et XIe siècles)// *Revue historique de droit français et d'étranger*, 17, 1938, pp. 548–586.

² *Любавский М. К.* Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания первого Литовского статута (toliau – *Любавский М. К.* Областное деление). Москва, 1892; *Довнар-Запольский М. В.* Государственное хозяйство великого княжества Литовского при Ягеллонах (toliau – *Довнар-Запольский М. В.* Государственное хозяйство). Т. 1, Киев, 1901; *Halecki O.* Litwa, Ruś i Żmudź, jako części składowe Wielkiego Księstwa Litewskiego (toliau – *Halecki O.* Litwa, Ruś i Żmudź). Kraków, 1916. Naujausias darbas, suaktualinantis LDK heterogeniškumą: *Norkus Z.* Nepasiskelbusioji imperija: Lietuvos Didžioji Kunigaikštija lyginamosios istorinės imperijų sociologijos požiūriu (toliau – *Norkus Z.* Nepasiskelbusioji imperija). Vilnius, 2009.

³ *Die Burgen im deutschen Sprachraum. Ihre rechts- und verfassungsgeschichtliche Bedeutung. Teile 1–2.* (Vorträge und Forschungen. Bd. 19). Hrsg. von *Patze H.* Sigmaringen, 1976; *Schieffer R.* Burgen als Problem vergleichender Landesgeschichte. Bericht über eine neue Publikation// *Rheinische Vierteljahrsblätter. Jahrgang 1978.* Bonn, 1978, S. 489–503; *Jäschke K.-U.* Rezension: Die Burgen im deutschen Sprachraum. Ihre rechts- und verfassungsgeschichtliche Bedeutung// *Historische Zeitschrift.* Bd. 229. Hf. 1. Oldenbourg, 1979, S. 140–146.

⁴ *Ebner H.* Die Burg als Forschungsproblem mittelalterlicher Verfassungsgeschichte (toliau – *Ebner H.* Die Burg als Forschungsproblem)// *Die Burgen in deutschen Sprachraum. Ihre rechts- und verfassungsgeschichtliche Bedeutung.* T. 1. Hrsg. von *Patze H.* Sigmaringen, 1976, S. 11–82.

naujas tyrimo prieigas prie dar netirtų ar mažai tirtų LDK fenomenų. Tampa akivaizdu, kad pilies reiškinys LDK nėra suvokiamas ir aiškinamas sistemingai, neatsižvelgiama į jo daugiafunkciškumą ir daugiasluoksniškumą. Antra vertus, nėra bandymo interpretuoti šį reiškinį LDK teritorinio (struktūrinio) ir socialinio heterogeniškumo kontekste. Kartu pilis iki šiol nėra aiškinama ją tiesiogiai siejant su LDK vykusiais sociopolitiniais procesais bei su visuomene, tiksliau tariant, lokalinėmis LDK visuomenėmis. Nėra aišku, kokias raidos tendencijas ir formas pilis įgavo skirtingose LDK žemėse, kaip skyrėsi vietinių sociumų santykis su pilimi, kokią politiką vykdė didysis kunigaikštis (toliau – dk) pilies atžvilgiu priklausomai nuo konkrečios teritorijos. Taip pat nėra ištirti klausimai pilies priklausomybės ir statuso, kurie atskirose LDK žemėse ženkliai įvairavo.

Tyrimo objektas

Disertacijos tyrimo objektas – pilis kaip kokybiškai, priklausomai nuo sociopolitinių sąlygų, kintantis reiškinys. Pilis suvokiama kaip Viduramžių ir ankstyvųjų Naujųjų laikų visuomenės teritorinis, socialinis, simbolinis, teisinis ir reprezentacinis fenomenas. Kartu pilis suprantama kaip integrali socialinės tikrovės dalis, todėl interpretuotina tik siejant ją su visuomene, jos transformacijomis ir veikla, kintančiomis geopolitinėmis aplinkybėmis.

Pilis pagrįstai gali būti laikoma reprezentatyviausiu brandžiųjų ir vėlyvųjų Viduramžių epochos reiškiniu. Jos dinamiška raida ir kintantis daugiafunkcis pobūdis kartu išreiškia ir visos Viduramžių epochos bei jos visuomenės pokyčius. Pasak Georges'o DUBY, „*Nauja socialinė struktūra bet kokių atveju formuojasi aplink įtvirtintą pastatą – pilį*“⁵. Vadinasi, pilis išreiškia naujos socialinės sanklodos formavimąsi ir kintančias valdžios (galios) taigi vykdomos ir įgyvendinamos politikos, konfigūracijas.

Kaip jau buvo minėta, LDK istoriografijoje pilies reiškinys nebuvo sistemingai tirtas. Antra vertus, keltinas klausimas dėl pilies genezės, jos raidos ir santykio su visuomene. Kalbant metaforiškai, pilį galima laikyti prizme, o į

⁵ DUBY G., MANDROU R. Historia kultury francuskiej: wiek X–XX. Warszawa, 1965, s. 40.

ją nukreiptą šviesos pluoštą / srautą – visuomene. Taigi lūžtančios šviesos bangos (spalvos) – skirtingos socialinio gyvenimo formos su tik joms būdinga struktūra ir turiniu.

Tyrimo tikslas ir uždaviniai

Tyrimo tikslas – atskleisti pilies kaip reiškinių raidą LDK XIV–XVI a. pirmoje pusėje to meto sociopolitinių transformacijų kontekste.

Tyrimo uždaviniai:

1. Suformuluoti pilies kaip reiškinių sąvokos apibrėžtį.
2. Pateikti pilies teritorinį modelį ir apibūdinti pilies raidą, atsižvelgiant į skirtingas LDK teritorijas ir visuomenes.
3. Identifikuoti skirtingus pilies teritorijos lygmenis.
4. Ištirti vidinį (*micro*) ir išorinį (*macro*) pilies sociumus ir jų kaitą.
5. Įvardyti pareigybinį (pvz., administracija) pilies charakterį ir aptarti socialines pilies kategorijas, siejant jas su pilies teritorija bei ūkiniu pilies mechanizmu.
6. Nustatyti pilies priklausomybę-pavaldumą (valdovas, dinastija, kunigaikščiai, diduomenė, bajorija) priklausomai nuo LDK sudariusių žemių ir jos kitimą XIV–XVI a. pirmoje pusėje.
7. Rekonstruoti pilies statusą (pvz., tarnybinis, įkaitinis ir kt.).
8. Nustatyti pilies kaip teismo ir teisinio objekto pobūdį, jos santykių su kitomis struktūromis.
9. Identifikuoti pilies kaip regalijos ir jos statymo teisės raidą LDK.

Tyrimo metodologija

Pilis, būdama vienu iš pagrindinių Viduramžių visuomenės teritorinių-struktūrinių dėmenų, yra suvoktina siejant ją su skirtingais lokaliniais sociumais. Taigi pilis ir jos kuriama erdvė yra tiesioginė sociopolitinių santykių ir sąlygų išraiška. Todėl, kaip taikliai pastebi prancūzų sociologas Henri Lefebvre, „*kiekviena visuomenė kuria savą erdvę su tik jai būdingomis ypatybėmis, specifinėmis grupėmis, kuriose visuomenės sąvoka apskritai gali*

būti pažinta“⁶. Atsižvelgiant į šią mintį, vertintinas ir pilies reiškinys LDK, formuluojant prielaidą, kad atskirų valstybės žemių sociumams (lokalinėms visuomenėms) buvo būdingos skirtingos sociopolitinės ir teisinės raidos tradicijos, lėmusios pilies raidą, transformacijas ir santykį su pačia pilimi. Tokiu būdu, pilis gali būti suvokiama kaip vienas tų reiškinių, kurio raidoje atsispindi ir LDK sąranga.

Vokiečių istorikas Reihartas Koselleckas viename savo straipsnių apie erdvę ir laiką, abi šias kategorijas suvokia kaip galimos istorijos sąlygas. Tačiau erdvei čia teikiamas išskirtinis dėmesys, kadangi, pasak istoriko, „*erdvė pati turi istoriją [...] Ji yra istorizuojama, nes socialiai, ekonomiškai ir politiškai kinta*“⁷. Šiuo atveju LDK erdvė negali būti suvokiama monolitiškai, todėl greičiau ji vertintina kaip valstybė, sudaryta iš kelių nevienoda raida pasižyminčių teritorijų, kurios tarpusavyje yra skirtingos (pvz., pavaldumo, statuso, teisiniu atžvilgiais), todėl ir pilis kaip fenomenas įgauna jose skirtingas raidos trajektorijas ir formas. Būtent todėl šioje vietoje tinka Kosellecko *nevienalaikiškumo vienalaikiškume (die Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen)*⁸ metafora, kuri suponuoja laiko daugiasluoksniškumą. Pilies atveju tai aiškiausiai pasireiškia skirtingose šio reiškinio raidos trajektorijose priklausomai nuo LDK teritorijų ir jose veikiančio sociumo.

Šią teorinę poziciją papildė vokiečių medievisto Peterio Morawo programiniame straipsnyje išreikšta *raidų skirtumų ir raidų išsilyginimo (die Entwicklungsunterschiede und Entwicklungsausgleich)* metodologinė pozicija,

⁶ Lefebvre H. Die Produktion des Raums// Raumtheorie. Grundtexte aus Philosophie und Kulturwissenschaften. Hrsg. von Dünne J. und Günzel St. Frankfurt am Main, 2006, S. 330–331.

⁷ Koselleck R. Raum und Geschichte// Zeitschichten. Studien zur Historik. Frankfurt am Main, 2010, S. 82.

⁸ Koselleck R. Zeitschichten// Zeitschichten. Studien zur Historik. Frankfurt am Main, 2010, S. 19–26. Naujaisią šio, pasak Achimo Landwehro, chronocentristinio ir europocentristinio *toposo* kritiką žr. Landwehr A. Von der „Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen“// Historische Zeitschrift. Bd. 295. Hf. 1. München, 2012, S. 1–34. Šio *toposo* pavienias refleksijas galime aptikti ir Lietuvos humanitarikoje žr. Petrauskas R. Viduramžiai// Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaidai. Sud. Ališauskas V., Jovaiša L., Paknys M., Petrauskas R., Raila E. Vilnius, 2001, p. 753–762, čia p. 754; Norkus Z. Between Philosophy and Rhetoric, or Historicizing Postmodernism in Meta-Historical Studies// Contemporary Philosophical Discourse in Lithuania. (Lithuanian Philosophical Studies 4). Ed. by Baranova J. Washington, 2005, pp. 121–143.

kurią istorikas iliustruoja tokiais bendraeuropinės istorijos reiškiniais, kaip bažnytinė organizacija, miestų formavimasis ir universitetai⁹.

Kartu pilis metodologiškai interpretuotina kaip tam tikra struktūra (teritorinė-socialinė-galios), kurios pažinimas reikalauja tam tikros specifinės prieigos prie šaltinių tekstų, t. y. bandant toli vieną nuo kitos laike ir erdvėje nutolusias šaltinių žinutes jungti į vieną prasmingą grandinę, todėl, kaip taikliai nusakė Koselleckas, „įvykiai gali būti tik papasakoti, struktūros gali būti tik aprašomos“¹⁰, kadangi tokio pobūdžio darbo empirinė medžiaga labai retai kada turi siužetą ir aiškius individualizuotus veikėjus, priešingai, ji yra statiška, nes joje, kaip arenoje ar scenoje, ir vyksta visas veiksmas. Taigi formuluojama metodologinė skirtis tarp „struktūros“ ir „įvykio“ tyrimo strategijų. Ji aiškinama tuo, kad įvykis yra „iššaukiamas“ konkrečių individų (subjektų) ir jų veiksmų, kai struktūra yra viršindividuali ir suvoktina kaip daugiafunkcio priežastingumo¹¹ rezultatas. Todėl struktūros aiškinimo redukcija iki individų ar jų grupių veiksmų, supaprastina egzistavusį fenomeno ir jo aplinkos sudėtingumą ir užkerta kelią jo raidos ir sąlygų atskleidimui. Kita vertus, pačios struktūros yra atpažįstamos tik siejamos su įvykiais, kuriuose jos yra artikuliuojamos ir identifikuojamos¹².

Kartu probleminė ir metodologinė išeities pozicija grindžiama Marco Blocho užrašų fragmente užfiksuotu tam tikru imperatyvu, kuris interpretuotinas ir kaip Analų mokyklos istoriografijos koncepcijos vienas iš esminių bruožų: „*Sąvoką įvykis pakeisti fenomenu. Įvykis yra ansamblis faktų,*

⁹ Moraw P. Über die Entwicklungsunterschiede und Entwicklungsausgleich im deutschen und europäischen Mittelalter. Ein Versuch (toliau – Moraw P. Über die Entwicklungsunterschiede)// Über König und Reich. Aufsätze zur deutschen Verfassungsgeschichte des späten Mittelalters. Hrsg. von Schwinges R. Ch. aus Anlaß des 60. Geburtstags von Peter Moraw. Sigmaringen, 1995, S. 293–320.

¹⁰ Koselleck R. Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten. Frankfurt am Main, 1989, S. 144. Beje, įdomi ir aktualumo nepraradusi ne tik istorikoje, bet ir istoriografijoje yra Zenono Norkaus plėtotą istorijos *naratyvumo* ir *objektyvumo* įtampa, kurioje atskleidžiamas santykio tarp pasakojimo ir empirinės-analitinės prieigos prie istorijos rašymo problemiškas žr. Norkus Z. Apie istorizmą ir modernizmą istoriografijoje// Istorigrafija ir atvira visuomenė. Vilnius, 1998, p. 68–93.

¹¹ Collins R. Weber's Last Theory of Capitalism: A Systematization// American Sociological Review. Vol. 45, No. 6, 1980, p. 925–942.

¹² Koselleck R. Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten. Frankfurt am Main, 1989, S. 147–150.

kurių vienintelis bendras vardiklis yra tas, kad viskas supuola į tą pačią kategoriją. Fenomenas išplaukia iš įvykių analizės“¹³.

Šis darbas priskirtinas struktūrų ir socialinės istorijos istoriografinėms tradicijoms. Vienas pirmųjų, iškėlęs *struktūrų istorijos* (*histoire des structures*) koncepciją buvo Fernandas Braudelis, aiškinęs ją kaip ilgos trukmės struktūrų ir konjunktūrų tyrimą¹⁴. Šis istorijos aiškinimo modelis (neretai istoriografijoje suvokiamas kaip prieiga, metodologinė pozicija) charakterizuojamas tuo, kad pagrindiniu tyrimo objektu tampa konkrečios istorinės tikrovės santykiai ir sąlygos, viršindividualūs procesai, reiškinių raida; antrajame tyrimo plane paliekant pavienius įvykius ir istorinius asmenis. Šio aprašomojo tyrimo dalyku tampa fenomenai ir skirtingos socialinės tikrovės sritys¹⁵. Socialinės istorijos tyrimuose koncentruojamasi į socialinių grupių ir jų tarpusavio santykių problemas. Akcentuojamas socialinių santykių daugiasluoksniškumas, vengiant dalykinės izoliacijos¹⁶, todėl konkreiti socialinė grupė yra analizuojama ir interpretuojama skirtinguose socialinės tikrovės lygmenyse (teisiniame, politiniame ir kt.).

Pabrėžtina, kad *struktūrų istorijos* pozicija suteikia galimybę konstruoti generalizuojantį ir tipologizuojantį interpretacinį modelį, neignoruoiant atskirybių. Antra vertus, socialinės istorijos prieiga, kaip *struktūrų istorijos* dalis, tiria socialines grupes, jų tarpusavio santykius ir raidą. Todėl darbe tarpusavyje derinamos abi šios prieigos, tokiu būdu bandant kuo visapusiškiau atskleisti tiriamojo reiškinių daugiasluoksniškumą.

¹³ Bloch M. Aus der Werkstatt des Historikers. Zur Theorie und Praxis der Geschichtswissenschaft. Hrsg. und mit einem Nachwort von Schöttler P. Frankfurt-New York, 2000, S. 12.

¹⁴ Braudel F. The Mediterranean world in the age of Philip II. Vol. 1. New York, 1976, pp. 20–21; *idem*. The Structures of Everyday Life. The Limits of the Possible. Civilization & Capitalism 15th–18th Century. Vol. 1. New York, 1979, pp. 23–26. Apie struktūrų istorijos radimąsi ir to laiko istoriografinį kontekstą žr. Raphael L. Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme: Theorien, Methoden, Tendenzen von 1900 bis zur Gegenwart. München, 2010, S. 104–105. Tarp pirmųjų struktūrų istorijos šalininkų vokiečiakalbėje erdvėje priskirtinas Otto Brunneris žr. Brunner O. Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter (toliau – Brunner O. Land und Herrschaft). Darmstadt, 1984, S. 164.

¹⁵ Kocka J. Sozialgeschichte: Begriff-Entwicklung-Probleme (toliau – Kocka J. Sozialgeschichte). Göttingen, 1986, S. 70–71.

¹⁶ Borgolte M. Sozialgeschichte des Mittelalters. Eine Forschungsbilanz nach der deutschen Einheit// Historische Zeitschrift. (Beiheft Bd. 22). München, 1996, S. 477–482.

Tyrimo metodai

Disertacijos tyrimo metodologija suponuoja metodų pasirinkimą. Siekiant atskleisti reiškinių, šiuo atveju, pilies, kompleksiskumą ir daugiafunkciškumą, t. y. reiškinyje susipinančių ir viena su kita persidengiančių funkcijų įvairiapusiškumą, neišvengiamai susiduriama su *struktūralistiniu* metodu. Pilis kaip tyrimo objektas skaidoma į jos sudėtinės dalis-funkcijas, kurios kartu aiškinamos ir vertinamos siejant jas paties objekto viduje; tokiu būdu pilis suvokiama kaip visuma jos vidiniame skirtingų funkcijų sąryšyje. Trumpai tariant, sisteminė-struktūrinė analizė yra reikalinga tirti objektą kaip visumą¹⁷, t. y. – objektą išskaidant į integralius loginius vienetus, tačiau, kurie turi būti vertinami ir interpretuojami neatsiejant jų nuo visumos, vadinasi, neredukuojant jų pačių į savo autonomiškumą.

Lyginamojo metodo¹⁸ taikymas motyvuotinas atsižvelgiant į LDK teritorinę ir socialinę sąrangą, Europos raidos regioniskumą ir skirtinas į du lygmenis: *sinchroninį* ir *diachroninį*. Šis metodas grindžiamas tiek pilies raidos „įvairavimu“ pačioje LDK, tiek bandant pilies raidą interpretuoti Vidurio Rytų ir Vakarų Europos kontekstuose (tai leistų geriau suvokti pilies raidą LDK) tokiu būdu ieškant bendrų raidos tendencijų, skirtumų, analogijų ir juos nulėmusių procesų. Šiuo atveju *sinchroninė* prieiga dėmesį kreipia į

¹⁷ *Gumauskaitė V.* Struktūralizmo apmatai: sąvokos, metodas, filosofija. Vilnius, 1997, p. 99.

¹⁸ Lyginamąją Europos visuomenių idėją dar XX a. trečiojo dešimtmečio pabaigoje vienas pirmųjų savo programiniame straipsnyje iškėlė Marcas Blochas: *Bloch M.* Für eine vergleichende Geschichtsbetrachtung der europäischen Gesellschaften// *Alles Gewordene hat seine Geschichte. Die Schule der Annales in ihren Texten 1929–1992.* Hrsg. von *Middel M. und Sammler S.* Leipzig, 1994, S. 121–168. Apie lyginamąją istoriją kaip istorinės interpretacijos pavyzdžių formulavimą žr. *Borgolte M.* Viduramžių Europos lyginamosios istorijos teorija ir praktika. Lietuvos atvejis iš makroistorinės perspektyvos// Lietuvos valstybės susikūrimas europiniame kontekste. Sud. *Petrauskas R.* Vilnius, 2008, p. 46–73. Taip pat apie lyginamojo metodo reikšmę žr. *Geary P. J.* Vergleichende Geschichte und sozialwissenschaftliche Theorie// *Das europäische Mittelalter im Spannungsbogen des Vergleichs. Zwanzig internationale Beiträge zu Praxis, Problemen und Perspektiven der historischen Komparatistik.* Hrsg. von *Borgolte M.* Berlin, 2001, S. 29–38; nurodytame straipsnyje, remiantis sociologėmis Theda Skocpol ir Margaret Somers, lyginamoji istorija suprantama kaip kontekstų kontrastas. Plačiau apie lyginamąjį metodą ir jo taikymo tikslus žr. *Kaelbe H.* Der historische Vergleich. Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert. Frankfurt am Main / New York, 1999, S. 12–13. Apie teorijas lyginamosios istorijos praktikoje žr. *Puhle H.-J.* Theorien in der Praxis des vergleichenden Historikers (toliau – *Puhle H.-J.* Theorien in der Praxis des vergleichenden Historikers)// *Theorie der Geschichte. Beiträge zur Historik, Bd. 3. Theorie und Erzählung in der Geschichte.* Hrsg. von *Kocka J. und Nipperdey Th.* München, 1979, S. 119–136. Apie skirtį tarp *lyginamojo metodo* ir *lyginamosios perspektyvos* žr. *Norkus Z., Morkevičius V.* Kokybinė lyginamoji analizė: vadovėlis aukštųjų mokyklų studentams. Vilnius, 2011, p. 37.

vienalaikes, nors ir skirtingų regionų ar raidos tendencijų, reiškinio transformacijas ir jų kontekste vykstančius procesus. Savo ruožtu *diachroninė* prieiga akcentuoja galimybę palyginti viena nuo kitos laike nutolusias visuomenes, tačiau, iš esmės esančias panašiuose socialinės raidos lygmenyse.

Retrospektyvinis tyrimo metodas leidžia menkai istorinių šaltinių nušviestą epochą interpretuoti chronologiškai vėliau sekusių šaltinių pagrindu. Tokia šaltinių ekstrapoliacija į ankstesnes epochas gali būti naudinga tiriant lėtai ir mažai kintančias atskirų pilių teritorines struktūras, joms priklausiusias teritorijas (dvarus, kaimus ir kt.).

Ginamieji teiginiai

1. Pilis yra sudėtingos struktūros fenomenas, kuris gali būti paaiškinamas tik siejant ją su visuomene ir jos konkrečiomis sociopolitinėmis sąlygomis. Pilis yra daugiasluoksnių pobūdžio reiškinys, kuriame susipynė skirtingos socialinės tikrovės sferos: teritorinė-erdvinė, administracinė-ūkinė, politikos-valdžios, simbolinė-reprezentacinė-socialinė, teisinė-teisminė.
2. Pilies raida LDK nebuvo tolygi ir pasižymėjo skirtingomis raidos trajektorijomis atskiruose regionuose (Tikroji Lietuva¹⁹, Žemaitija, rusėniškos teritorijos).
3. Pilies ir jos erdvės identifikavimas yra trijų lygmenų: vidinės pilies teritorijos (*micro*), išorinės pilies teritorijos (*macro*), pilių regionų.
4. Pilis buvo skirtingos priklausomybės objektas, nelygiavertiškai pavaldus šiems subjektams: valdovui, dinastijai, kunigaikščiams, diduomenei, Bažnyčiai, bajorijai.
5. Pilies statuso lygmenys buvo skirtingos prigimties ir kintančio pobūdžio: *nominalus* (*aukščiausias*), *realus* (*tiesioginis*), *leninis-tarnybinis* ir *įkaitinis*.

¹⁹ Darbe Tikroji Lietuva ir *Lithuania propria* vartojami sinonimiškai apibūdinti teritoriją tarp Nemuno ir Neries upių: Kaunas, Merkinė, Trakai, Dubičiai, Medininkai, Lyda, Krėva, Gardinas, Naugardukas ir kt. Taip pat iš dalies čia galima priskirti ir į šiaurę nuo Neries buvusią teritoriją: Kernavė, Dubingiai, Tauragnai, Ukmergė, Užpaliai.

6. Pilies visuomenę (lokalinę), priklausomai nuo teritorijos, formavo vidinis (*micro*) ir išorinis (*macro*) pilies sociumai, kurie buvo sudaryti iš skirtingų, agrarinei visuomenei būdingų, socialinių grupių.
7. Pilis pasižymėjo tik jai būdinga pareigybine charakteristika, kuriai priskirtinos administracinės ir ūkinės funkcijos, kurias atliko konkretūs pareigūnai.
8. Pilis pasižymėjo išskirtine teismine (teismas, teismo vykdymas, teismo vieta) ir teisine (santykis su miestu, jursdika) ypatybėmis (funkcijomis), kurios tiesiogiai išreiškė ir simbolizavo pilies kaip valdžios ir teisingumo „šaltinį“, kurio ištakos sietinos su valdovo asmeniu.
9. Pilis priklausė vadinamųjų valdovo regalijų (išskirtinių teisių) grupei. Vis dėlto pilies (bet kokių įtvirtinimų) regalija (statymo ir valdymo teisės) niekada nebuvo monolitiška, priklausiusi tik valdovui, o kito priklausomai nuo politinių aplinkybių ir vienalaikės socialinės konjunktūros.

Darbo struktūra

Darbo sandara yra probleminio pobūdžio, kiekvieną probleminį klausimą ar jų grupes traktuojant kaip tam tikrą tiriamojo reiškinio – pilies – pjūvį konkrečios socialinės tikrovės lygmenyje. Disertaciją sudaro įvadas, keturios dalys, išvados, šaltinių ir literatūros sąrašas, priedai. Kiekviena iš dalių ir jas formuojantys skyriai išreiškia struktūralistinę nagrinėjamos problemos sampratą, kuri suprantama ir interpretuojama lyginamojoje bendro tyrimo perspektyvoje.

Pirmoje dalyje formuluojamas pilies kaip daugiareikšmio, kintančio laike fenomeno, apibrėžimas ir samprata europiniame kontekste. Pilis suvokiama kaip galios struktūra formuojanti erdvę ir joje telkianti bei organizuojanti visuomenę.

Antroje dalyje formuluojamas pilies teritorijos modelis. Šioje dalyje pateikiama skirtingų pilies išorinės teritorijos dėmenų koncepcija. Toks modelis grindžiamas europinės historiografijos, skirtos pilies problemai nagrinėti, pavyzdžiais. Šioje dalyje taip pat nagrinėjamas pilies sąryšis su kitomis teritorinėmis struktūromis (pvz., kaimu, dvaru).

Trečioje dalyje nagrinėjama pilies visuomenė (lokalinė), piliai priklausiusios socialinės grupės (pvz., valkiniai, barčiai, keliuočiai ir kt.), pareigybinė organizacija. Pilies socialinė charakteristika (pvz., administracija, ūkis) analizuojama atsižvelgiant į LDK regioniškumą ir santykį su pilies teritorija.

Ketvirtoje dalyje analizuojama pilies pavaldumo-priklausomybės problema. Išskiriamos skirtingos pilies pavaldumo-priklausomybės formos (nominali, reali, leninė, tarnybinė, įkaitinė), priklausomai nuo sociopolitinių aplinkybių, aiškinama jų kaita. Kartu pateikiama pilių pavaldumo-priklausomybės tipologija skiriant: valdovą (valstybę) (a), dinastiją (b), Bažnyčią (c) kunigaikščius (d), diduomenę (e), bajorus (f).

Tyrimo chronologija

Disertacijos tyrimo chronologiją lėmė keli motyvai. Pirma, tiriamasis reiškinys yra ilgos trukmės, todėl jo raida ir pokyčiai atsiskleidžia siejant jį su įvykiais, veiksmais, sociopolitinėmis sąlygomis ir tik konkrečios konjunktūros kontekste. Antra, kalbėdami apie pilį, mes susiduriame su vienu iš valdžios (valstybės) struktūrinių dėmenų, kurio kaita apčiuopiama tik ilgalaikėje perspektyvoje. Trečia, pati pilis suvoktina kaip struktūra (socialinė, teritorinė), kurios kaita yra sociopolitinių transformacijų išraiška. Ketvirta, skirtingos LDK žemės pasižymėjo netolygia pilies reiškinio raida, todėl universalus modelio, o juo labiau tyrimo chronologijos, negali būti, nes tai, kas tam tikru konkrečiu laiku buvo būdinga vienai teritorijai, nebūtinai buvo charakteringa kitai.

Darbo chronologiniai orientyrai:

- XIV a. LDK, kaip ankstyvosios monarchijos ir didvalstybės, formavimosi laikotarpis, kuris žymi naujos politinės ir socialinės organizacijos radimąsi.
- XIII–XIV a. sandūroje *Lithuania propria* ir Žemaitijoje formuojasi pilių struktūros, sietinos su valdančiosios dinastijos įsitvirtinimu.
- XV a. sritinių LDK kunigaikštysčių integracija ir valstybės centralizacijos bandymų pradžia.
- XIV a. pabaigos–XV a. pradžios homagialinių priesaikų fenomenas kaip rusėniškųjų teritorijų ir jų kunigaikštysčių senosios sanklodos transformacijos pradžia.
- XIV a. pabaigoje išryškėjantis medinių pilių nykimas-transformacija.
- Vidiniai valdžios pokyčiai. LDK kunigaikštysčių ir diduomenės pokyčiai XV–XVI a. sandūroje ir su tuo sietinas pilių atsiradimas jų žemėvaldoje.
- Technologiniai (artilėrijos) pokyčiai XVI a. pirmoje pusėje bei kintanti pilių architektūra, funkcija ir paskirtis: nuo pilies iki rūmų.
- XVI a. vidurio Valakų ir administracinė-teisminė (pavietų) reformos, kurios keitė senąsias teritorinę ir socialinę lokalių visuomenių struktūras.

Istoriografija

Pilių istoriografija skirstytina (vengiant tik chronologine seka pagrįsto medžiagos išskleidimo) į kelias tematines grupes: archeologinę (a), architektūrinę (b), karybos istorijos (c), ūkio istorijos (d), teisės istorijos (e), socialinės istorijos (f). Kiekviena iš šių dalykinių sričių susilaukė skirtingo mokslininkų dėmesio, todėl čia dėmesys bus kreipiamas ir į europinę

istoriografiją, kuri gali papildyti žinias ir supratimą apie LDK pilių raidą ir problemas.

Pilimis romantizmo apimtoje Europoje susidomėta XIX a. ir šio intereso atsiradimas greičiausiai atspindi bandymą susigražinti *prarastąjį laiką*, kuri, tam tikra prasme, demonizavo pirmieji renesanso ir humanizmo intelektualai, o romantikai²⁰ vienokia ar kitokia forma bandė jį „susigražinti“ ir reflektuoti senosios epochos yrantį palikimą, kuri pastebėdavo juos supusiam kraštovaizdyje. Pirmieji romantizmo tradicijoje užgimę kraštotyrimo-apžvalginio pobūdžio tekstai, skirti pilims, pasirodė dar XIX a. viduryje ir buvo būdingi iki pat XX a. pradžios²¹.

Apie profesionaliosios istoriografijos dėmesį pilims galima pradėti kalbėti nuo XIX a. pabaigos, o moksliniai pilių tyrimai (vok. *die Burgenforschung*) sietini su dviejų tarpusavyje konkuravusių amžininkų Otto Piperio²² ir Bodo Ebhardto vardais. Būtent nuo XIX–XX a. sandūros ir galima pradėti kalbėti apie laipsnišką pilies ir jos tyrimų išsidiferenciaciją.

Archeologijos mokslo (a) žvilgnis visų pirma yra nukreiptas į konkretų objektą, jo datavimą, kultūrinio sluoksnio nustatymą, gyvenvietės ploto apskaičiavimą ir kitų specifinių klausimų sprendimą. Pirmieji archeologiniai pilių tyrimai Lietuvoje prasidėjo XIX a.²³ Tarpukariu, kai Lietuvos žemdirbiai suardavo į jų žemes patekusius pagoniškosios epochos pasididžiavimą menančius piliakalnius, archeologai daugiausia vykdė šių objektų bei įvairių

²⁰ Lietuvos kultūros istorijoje ryškiausiu to pavyzdžiu neabejotinai laikytinas Napoleonas Orda ir jo LDK pilių rūmų ir dvarų tapybos ir litografijų ciklas žr. Napoleonas Orda. Senosios Lietuvos vaizdai: albumas. Vilnius, 1999; *Levandauskas V.* Napoleonas Orda: senosios Lietuvos architektūros peizažai. Vilnius, 2006.

²¹ *Baliński M.* Krewo. Starodawny zamek w Litwie// Pisma historyczne. T. 4. Warszawa, 1843, s. 165–180; *Перелутейн А.* Описание города Острога. Москва, 1847; *Tyszkiewicz K.* Wiadomość historyczna o zamkach, horodyszczach i okopiskach starożytnych na Litwie i Rusi litewskiej. Wilno, 1859; *Bartoszewicz J.* Zamek Bialski. Lwów, 1881; *Stecki T.* Radziwiłłowska Ołyka// Przegląd powszechny. T. 14–15, Kraków, 1887; *Иванов К. А.* Средневековой замок и его обитатели. Петербургъ, 1912; *Prusiewicz A.* Zamki i fortece na Wołyniu. Łuck, 1922; *Брежго Б.* Замки Віцебшыны. Віляня, 1933. Pirmasis darbas apie pilis lietuvių kalba žr. *Basanavicius J.* Apie senoves Lietuvos pylis. Tilžėje, 1891. Taip pat žr. *Puzinas J.* Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje XIX a. gale ir XX a. pradžioje// Senovė. Nr. 1. 1920, p. 157–188.

²² Klasikiniu darbu iki šiol išliko: *Piper O.* Burgenkunde. Forschungen über gesamntes Bauwesen und Geschichte der Burgen innerhalb des deutschen Sprachgebietes. München, 1895.

²³ Lietuvos archeologijos bibliografija. 1782–1998. Sud. *Tautavičius A.* Vilnius, 2000, p.764.

kapinynų tyrimus naujuose arimuose²⁴. Archeologijos tyrimų gausėjimas ne tik Lietuvoje, bet ir kitose „draugiškose respublikose“ sietinas su sovietmečiu, kuriam buvo itin būdingi faktologine duomenų gausa užpildyti tyrimai. Galima skirti dvi šių darbų grupes. Pirmąją sudaro darbai, kurie skirti konkrečiam objektui, t. y. atvejo tyrimui²⁵. Savo ruožtu į antrąją patenka tie tekstai, kuriuose buvo bandoma aptarti konkrečios istorinės žemės genezę ir raidą²⁶, o kartu kaip neatsiejamą to dalį ir gynybinių įtvirtinimų (plačiaja reikšme) problemą. Sovietmečiu daug dėmesio buvo skirta gynybinių įtvirtinimų, kaip kovos su vidaus ir išorės priešais, raidos tyrimams²⁷ itin pabrėžiant mongolų veiksnį (kartu ir kaip lūžinį gynybinėje architektūroje ir suskilusios Kijevo Rusios žemių raidoje) XIII a. viduryje. Sovietinės Lietuvos archeologiniuose pilių tyrimuose (kasteologijoje) vyravo archeologinės medžiagos katalogavimas²⁸. Žinoma, tai sąlygojo ir ankstesnio įdirbio stoka. Tarp svarbiausių archeologų minėtinas Karolis Mekas, atlikęs kasinėjimus Kauno,

²⁴ *Puzinas J.* Naujausių ir proistorinių tyrinėjimų duomenys (1918–1938 metų Lietuvos proistorinių tyrinėjimų apžvalga). Kaunas, 1938; ypač p. 120–125. Apie ilgą piliakalnių tyrinėjimų tradiciją ir išsamų piliakalnių sąvadą žr. Lietuvos piliakalnių atlasas. T. 1–3. Sud. *Baukonis Z., Zabiela G.* Vilnius, 2005, p. 4–21. Straipsnis apie piliakalnių papėdžių gyvenviečių tyrimus: *Zabiela G.* Piliakalnių papėdžių gyvenvietės: tyrinėjimų problematika Lietuvoje// Lietuvos archeologija. T. 27. Vilnius, 2005, p. 85–104.

²⁵ *Логвин Г. Н.* Замок в Острозі: (пам'ятники архітектури XV–XVI ст.). Київ, 1959; *idem.* Кам'янець-Подільський (архіт.-худож. пам'ятки України). Київ, 1967; *idem.* Луцкий замок// Культура и искусство древней Руси. Ленинград, 1967, с. 102–107; *Надорожняк В.* Олеський замок// Наука і суспільство. № 12. Київ, 1979, с. 46–48; *Нельговський Ю. П.* Замок в Збаражі// Українське мистецтвознавство. Вип. 5. Київ, 1971, с. 199–205; *Пламеницька Е. М.* Дослідження Кам'янець-Подільського замку в 1969 році// Археологічні дослідження на Україні. Вип. 4. (1969). Київ, 1972, с. 298–303; *Пламеницька Е. М.* Из исследований Каменец-Подольской крепости// Археологические исследования на Украине. Вып. 3. (1968). Киев, 1971, с. 260–266; *Мартынаў А. М.* Пра кобынскі замак// Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. № 1. (1974). Мінск, 1974, с. 21–22; *Ткачоў М. А.* Лідскі замак. Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. № 2. (1971). Мінск, 1971, с. 13–18; *Ткачоў М. А., Цярехін С. Ф.* Ляхавіцкая Фартеця. Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. № 1. (1973). Мінск, 1973, с. 22–23; *Левко О. Н.* Витебск XIV–XVIII вв. (Стратиграфия, хронология, социально-историческая топография и технология производств). Минск, 1984.

²⁶ *Алексеев Л. В.* Смоленская земля в IX–XIII вв. Очерки истории Смоленщины и Восточной Белоруссии (toliau – *Алексеев Л. В.* Смоленская земля). Москва, 1980, с. 135–193; *idem.* Полоцкая земля в IX–XIII вв. Очерки истории Северной Белоруссии (toliau – *Алексеев Л. В.* Полоцкая земля). Полоцк, 2007, с. 20–36;

²⁷ *Pannonorm П. А.* Древние русские крепости (toliau – *Pannonorm П. А.* Древние русские крепости). Москва, 1965; *idem.* Очерки по истории военного зодчества северо-восточной и северо-западной Руси X–XV вв. Москва-Ленинград, 1961.

²⁸ Žr. straipsnyje nurodomą literatūrą, vykdytų tyrimų aprašus: *Žalnierius A.* Pirmoji Kauno pilis (toliau – *Žalnierius A.* Pirmoji Kauno pilis)// Kauno istorijos metraštis. T. 3. Kaunas, 2002, p. 7–36; žr. Priedas Nr. 1.

Liškiavos, Medininkų, Trakų pusiasalio pilių teritorijose²⁹. Vilniaus pilis ir jų teritoriją tyrė Napaleonas Kitkauskas³⁰.

Baltarusių archeologas ir istorikas Michailas Tkačiovas paskyrė dvi studijas Baltarusijos pilims ir rūmams³¹, kuriose bandė derinti archeologinę, architektūrinę ir istorinę bendros problemos prieigas. Esminis šio tyrinėtojo darbų bruožas yra tas, kad jis pabandė išskirti valdovo (valstybines) ir diduomenės pilis (šiuo atveju, greičiau rūmus), tokiu būdu į pilies sampratą įtraukdamas socialinį lygmenį, tik, deja, nemėgindamas metodologiškai nužymėti chronologinių, o kartu ir tipologinių skirčių tarp didikų pilių bei jų radimosi sąlygų ir vėliau XVI a. antroje pusėje statytų rūmų (Biržai, Nesvyžius ir kt.)

Nepriklausomos Lietuvos archeologijos moksle išskirtini Gintauto Zabielos ir Albino Kuncevičiaus darbai. Pirmasis didžiausią dėmesį skyrė Lietuvos medinių pilių tyrimams, jų paplitimui šiandieninėje Lietuvos teritorijoje, pobūdžiui ir raidos ypatybėms³². Kartu Zabiela savo knygoje išdėstė teoriją apie XIV a. vykusį laipsnišką medinių pilių nykimą. Vis dėlto šio proceso (visų pirma išsiaiškinus ir metodiškai apsibrėžus kas yra *pilis*) įvardinimui galėtų būti parinktas kiek korektiškesnis transformacijos terminas, nurodantis į tuo metu vykusią medinių pilių transformaciją į dvarus, t. y. funkcijų kitimo linkme, piliai virstant ūkiniu ir administraciniu vienetu. O ir pats pilių transformacijos / nykimo procesas sietinas ne vien tik su Vokiečių ordino Lietuvos teritorijos anpuolių pabaiga, bet ir su vidiniais pokyčiais Lietuvos valstybėje – karinių-gynybinių objektų virtimas ūkiniais-administraciniais centrais buvo sociopolitinių pokyčių ankstyvojoje LDK

²⁹ Mekas K. Kauno pilis// Lietuvos pilys. Vilnius, 1971, p. 153–168; *idem*. Liškiavos pilis// Lietuvos pilys. Vilnius, 1971, p. 241–244; *idem*. Kauno pilies archeologiniai tyrinėjimai jos architektūros raidai nušviesti// Architektūros paminklai. T. 13. Vilnius, 1993, p. 3–12.

³⁰ Kitkauskas N. Vilniaus pilies gynybiniai įtvirtinimai, pilies ryšys su miestu// Istorijos ir kultūros paminklų tyrimai ir restauravimas Lietuvos TSR, 1976–1980. Vilnius, 1980, p. 48–49; *idem*. Vilniaus pilys: statyba ir architektūra. Vilnius, 1989. Taip pat žr. Batūra R. Vilniaus aukštutinė pilis. Vilnius, 1964.

³¹ Ткачев М. Замки Белоруссии. Минск, 1987; Ткачев М. Замкі і людзі. Мінск, 1991.

³² Zabiela G. Lietuvos medinės pilys (toliau – Zabiela G. Lietuvos medinės pilys). Vilnius, 1994, p. 180–181.

padarinys³³. Straipsnyje apie Rytų Lietuvos medines pilies Zabiela akcentuoja IX–X a. įgavusį pagreitį slavų kolonizacijos vaidmenį ir dėl to kilusius konfliktus. Tai, archeologo nuomone, turėjo lemiamos reikšmės pilių radimuisi kontaktinėje baltų ir slavų zonoje³⁴. Šiame straipsnyje abejonių gal ir nekelia pats proceso įvardijimas, labiau – pačios pilies sąvokos klausimas. Tekste gana neaiškiai ir laisvai operuojama tokiais žodžiais kaip *pilis* / *pilaitė* / *įtvirtinta gyvenvietė*. Kita vertus, pilių užuomazgos turėtų būti siejamos ir su kintančiais socialiniais santykiais, ne tik, kaip įprasta, su išorine grėsme. Vienaip ar kitaip šiame straipsnyje paliečiama itin svarbi ikivalstybinių laikų Tikrosios Lietuvos erdvė ir bandoma aiškinti regioninių skirčių atsiradimo ir formavimosi raida.

Kuncevičius savo sintezėje „Lietuvos viduramžių archeologija“³⁵ pabrėžė mūrinių pilių kaip valdovo rezidencijų statybos XIV–XV a. sandūroje pobūdį, taigi akcentavo kokybinius pokyčius pilių raidoje ir rezidencijų formavimąsi kaip naują proveržį architektūroje. Archeologas visų pirma turi omenyje Lietuvos siaurąją prasme teritorijoje išsidėsčiusią pilių „žiedą“, kuris savo sampratą įgyja tik žvelgiant retrospektyviai (gynybinio „žiedo“ grandžių kartoschemos braižymas nėra pagrįstas istoriniais duomenimis ir atrodo kaip ganėtinai paplitusi XX a. karinės-techninės minties anachronistinė išraiška), tačiau neatkreipiant dėmesio į daugelį nevienalaikiškumų jo menamoje raidoje. Nors aiškesnių duomenų turime tik apie XV a. pradžios Trakų salos pilies, kaip neabejotinos rezidencijos, statybas³⁶, vis dėlto Vytauto itinerariumas leidžia kelti hipotezę dėl XV a. pradžioje statytų Naugarduko ir Gardino pilių³⁷. Čia

³³ *Petrauskas R.* Ankstyvosios valstybinės struktūros Lietuvoje XIII–XV a. pradžioje (toliau – *Petrauskas R.* Ankstyvosios valstybinės struktūros)// Lietuvos istorijos studijos. T. 16. Vilnius, 2005, p. 19–30.

³⁴ *Zabiela G.* Pilyų Rytų Lietuvoje valstybės kūrimosi metu// Lietuvos valstybė XII–XVIII a. Vilnius, 1997, p. 459–472.

³⁵ *Kuncevičius A.* Lietuvos Viduramžių archeologija (toliau – *Kuncevičius A.* Lietuvos Viduramžių archeologija). Vilnius, 2005, p. 51, 58.

³⁶ *Ivinskis Z.* Trakų Galvės ežero salos pilis (toliau – *Ivinskis Z.* Trakų Galvės ežero salos pilis)// Vytauto Didžiojo kultūros muziejaus metraštis. T. 1. Kaunas, 1941, p. 135–198.

³⁷ *Purc J.* Itinerarium Witolda wielkiego księcia Litwy (17 lutego 1370 roku-października 1430 roku) (toliau – *Purc J.* Itinerarium Witolda)// *Zeszyty naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*. Nr. 74. Historia. z. 11, Poznań, 1971, s. 78–109. Atkreiptinas dėmesys į Vytauto apsilankymus Trakuose, Gardine ir Naugarduke. XV a. pirmajame dešimtmetyje į akis krenta kelių metų tarpas, kuomet Vytautas nesilankė minėtose vietovėse.

taip pat neabejotinai priklauso Vilniaus pilių perstatymas po gaisrų, Kauno pilies statyba XV a. pradžioje.

Apskritai pilių archeologija dviem paskutiniaisiais dešimtmečiais yra išties gausi³⁸. Kasteologijoje skirtinos dvi tendencijos: atvejo (objekto) ir objektų tam tikroje erdvėje (istorinėje ar šiandieninių valstybės sienų ribojamoje teritorijoje) tyrimas.

Architektūros mokslo (b) tyrimų laukas (turima omenyje monumentaliosios architektūros sritis) yra pastatų, jų formų raidos tyrimas kartu paliečiant ir pačios materialinės kultūros ar technologijos (pvz., plytų rišimo būdas) problemas. Juozas Jurginis ir Vytautas Levandauskas, pasitelkę reprezentatyviausius ir seniausius pavyzdžius iš šiandieninės Lietuvos (Vilnius, Medininkai) ir dabartinės šiaurės vakarų Baltarusijos teritorijų (Gardinas, Krėva), tyrė mūro atsiradimo Lietuvoje problemą, kurios bene svarbiausią ir ankstyviausią dalį sudarė pilys, gynybiniai įtvirtinimai³⁹. Sovietiniais metais buvo išleistos įvairių sovietinių respublikų architektūros sintezės⁴⁰, į kurias pateko ir didžioji LDK statytų pilių dalis. Ženkliai mažesnis dėmesys dėl objektyvių ir visiems suprantamų priežasčių buvo skirtas medinių pilių architektūrai⁴¹, nepaisant to, jog absoliuti dauguma aptariamo laiko pilių buvo medinės.

³⁸ *Poškienė J.* Senujų Trakų pilies, senovės gyvenvietės ir vienuolyno buitinė keramika (XIV–XVII a. pirmoji pusė)// Lietuvos istorijos metraštis. 1998 metai. Vilnius, 1999, p. 5–23; *Zabiela G.* Nuo medinės prie mūrinės pilies (Motai Europoje ir Lietuvoje)// Lietuvos pilių archeologija. Klaipėda, 2001, p. 11–41; *Lisauskaitė B.* Trakų archeologiniai tyrimai 1971–1998 metais// Lietuvos pilių archeologija. Klaipėda, 2001, p. 105–125; *Kuncevičius A.* Senieji Trakai// Lietuvos pilių archeologija. Klaipėda, 2001, p. 128–146. Taip pat žr. Lietuvos pilys. Nr. 1–6. Apie Baltijos regiono pilis atskirus straipsnius (pvz., *Zabielos, Kuncevičiaus, Kitkausko*) tęstiniame leidinyje žr. *Castella Maris Baltici (Archaeologia Medii Aevii Finlandiae)*. Nr. 1–10.

³⁹ *Jurginis J.* Entwicklung der Steinbauten in Litauen im 14.–15. Jahrhundert// *Acta Visbyensia* 4. (Visby-symposiet för historiska vetenskaper 1971). Visby, 1973, S. 223–237; *Abramauskas S.* Mūrinės statybos raida Lietuvoje XIII–XVI a. Vilnius, 2012. *Levandauskas V.* Lietuvos mūro istorija. Kaunas, 2012. Šalia minėtinos ir apžvalginio pobūdžio brošiūros, kuriose paliečiami architektūriniai ir paminklų datavimo klausimai, žr. *Budreika E.* Vilniaus pilis. Vilnius, 1977; *Jurginis J.* Medininkų pilis. Vilnius, 1984; *Pinkus S.* Biržų pilis. Vilnius, 1986.

⁴⁰ Lietuvos architektūros istorija. Nuo seniausių laikų iki XVII a. vidurio. T. 1. Vilnius, 1987; Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Т. 1–4. Киев, 1983–1986.

⁴¹ *Daugudis V.* Senoji medinė statyba Lietuvoje. Vilnius, 1982; Apie vieną kitą medinę pilį užsimenama knygoje, skirtoje Rusijos medinei gynybinei architektūrai ir jos pagrindiniams elementams, tačiau tik nuo XVI a. antrosios pusės, žr. *Крадин H.* Русское деревянное оборонное зодчество. Москва, 1988, c. 38–50.

Karybos istorija (c) visada priklausė *res gestae* žanrui, turbūt iki šių dienų labiausiai masinančiam istorikus, kurie pilies raidoje akcentuoja ir visų svarbiausia laiko karinę-gynybinę šio reiškimo funkciją. Kita vertus, neretai Klėja tapdavo politinės konjunktūros ir ideologijos tarnaitė⁴², o tai dažniausiai iškreipdavo pilies, kaip kompleksinio reiškimo supratimą. Kartu ir bendresnio pobūdžio pilių tyrimai, apžvalgos nukrypdavo į pilies, kaip gynybinio objekto, redukciją. Beje, tai būdinga ir šių dienų istoriografijai, besiorientuojančiai į karybos istoriją⁴³.

Į tam tikrus struktūrinius pokyčius karybos organizacijoje dėmesį atkreipė Jerzy Ochmański. Istorikas, kalbėdamas apie LDK gynybos organizaciją⁴⁴, aptarė pietinių ir rytinių valstybės teritorijų (pasienio) pilis, išskeldamas idėją, kad pilys nesudarė autonomiško gynybinio vieneto, bet priešingai, gynyba buvo derinama ir organizuojama su įtvirtintu miestu. Šis teiginys susilaukė Dariaus Barono, nagrinėjusio XVI a. vidurio LDK artilerijos potencialą, kritikos⁴⁵.

Ūkinis pilies aspektas (d) pastebimai sulaukė mažiausiai istorikų dėmesio. Tai lėmė greičiausiai šaltinių informacijos pobūdis, kadangi tam tikrus dalykus galima identifikuoti tik ilgalaikėje perspektyvoje. Čia visų pirma

⁴² *Sideravičius K.* Sunkiausių kovų šimtmetis// Lietuvių karas su kryžiuočiais. Vilnius, 1964, p. 185–231; plg. *Batūra R.* Lietuva tautų kovoje prieš Aukso ordą. Nuo Batu antplūdžio iki mūšio prie Mėlynųjų vandenų. Vilnius, 1975. Apie sovietinę istoriografiją žr. *Švedas A.* Matricos nelaisvėje: sovietmečio lietuvių istoriografija (1944–1985). Vilnius, 2009.

⁴³ *Batūra R.* XIV a. Medininkų žemės – Žemaitijos centro gynyba: Laukuvos ir Kaltinėnų priedanga// Istorija. Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Nr. 59–60. Vilnius, 2004, p. 13–21; *Jurgaitis R.* Šiaulių žemė Viduramžiais: sunaikintų pilių lokalizacijos problemos// Darbai ir dienos. T. 44. Kaunas, 2005, p. 63–80. *Jankauskas V.* Nemuno žemupio pilių gynybinės sistemos efektyvumas kovose su Vokiečių ordinu 1283–1369// Karo archyvas. T. 23. Vilnius, 2008, p. 5–38. Taip pat apie gynybinių pilių žiedą aplink Vilnių kalbama bei kartoschemoje vaizduojama Alfredo Bumblausko Lietuvos istorijos sintezėje; žr. *Bumblauskas A.* Senosios Lietuvos istorija 1009–1795. Vilnius, 2005, p. 81–82. Plačiai paplitusios Vilniaus pilių gynybinio žiedo idėjos, jau tapusios istoriografinė kliše, pagrįstą kritiką žr. *Vitkūnas M.* Vilnius kovose su kryžiuočiais XIV a. antroje pusėje// Karo archyvas. T. 26. Vilnius, 2011, p. 4–43.

⁴⁴ *Ochmański J.* Organizacja obrony Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami tatarów krymskich w XV–XVI w.// Studia i materiały do historii wojskowości. T. 5. Warszawa, 1960, s. 349–398.

⁴⁵ *Baronas D.* Apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės karinį potencialą artilerijos požiūriu (XVI a. viduryje)// Lietuvos istorijos metraštis. 1997 metai. Vilnius, 1998, p. 68. Apie XVI a. vidurio karinės technikos inovacijas ir jų įtaką pilims žr. *idem.* Fortification innovations in the Grand Duchy of Lithuania during the Reign of Sigismundus Augustus (1548–1572)// Zamek i dwór w Średniowieczu od XI do XV wieku. Poznań, 2001, s. 81–82. Taip pat apie pokyčius LDK kariuomenėje žr. *Lesmaitis G.* Nuo Viedrošos iki Oršos. Permainos LDK kariuomenės komplektavimo sistemoje// Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha. Vilnius, 2007, p. 140–141; *idem.* LDK samdomoji kariuomenė XV a. pabaigoje–XVI a. antroje pusėje. Vilnius, 2011, p. 52–54.

išskirtini carinės Rusijos imperijos istorikai savo fundamentaliuose darbuose pozityvistiškai analizavę ne vieną LDK problemą. Matvėjus Liubavskis, remdamasis XVI a. pirmosios pusės seimų medžiaga, aptarė pasienio pilių ūkinę situaciją⁴⁶. Savo ruožtu Mitrofanas Dovnar-Zapolskis akcentavo XVI a. vidurio LDK pasienio pilių problemas⁴⁷, kurios neretai kildavo todėl, kad neatsirasdavo kam atlikti buvusių privalomų įvairių darbų piliai. Tai pačiai istoriografinėi tradicijai priskirtinas ir Michailas Hruševskis, kuris remdamasis XVI a. vidurio pilių inventoriais, aprašė pietinių LDK teritorijų valdovo pilis⁴⁸. Kiek vėliau, XX a. pradžioje, sekė minėto istoriko brolio Aleksandro Hruševskio straipsnis apie pilių darbų prievolę LDK⁴⁹.

Fragmentiškai ir, iš dalies netiesiogiai (implicitiškai), savo darbuose apie pilies ūkį užsimena Juozas Jurginis, tačiau tai lieka tik epizodais⁵⁰, kurie istoriografijoje taip ir nesulaukė didesnio dėmesio. Europinėje istoriografijoje darbų, skirtų pilies ūkinei problemai spręsti taip pat reiktų atidžiai paieškoti. Šį faktą kritiškai konstatavo Walteris Jannsenas savo straipsnyje apie pilies reikšmę ūkio ir socialinėje istorijoje⁵¹.

Apie teisinę (e) pilies tyrimo problemą istoriografijoje kalbėti sudėtinga, kadangi sunku būtų įvardyti bent vieną darbą šioje srityje. Kitaip situacija susiklostė europinėje istoriografijoje, kuri suteikia galimybę kelti klausimus dėl santykio tarp pilies ir miesto jursdikų, jų konfliktų⁵², pilies regalijos ir

⁴⁶ *Любавский М.* Литовско-русский сейм (toliau – *Любавский М.* Литовско-русский сейм). Москва, 1900, с. 219–223, 232–233, 237, 258, 260, 262, 272.

⁴⁷ *Довнар-Запольский М.* Государственное хозяйство, с. 678–691.

⁴⁸ *Грушевский М.* Южнорусские господарские замки в половине XVI века: историко-статистический очерк. Киев, 1890.

⁴⁹ *Грушевский А.* Повинность городской работы в Великомъ Княжестве Литовскомъ// Журналъ Министерства народнаго просвещенія. Ч. 54, № 11–12. Петроградъ, 1914, с. 19–39. Atkreiptinas dėmesys į šio istoriko studiją apie LDK miestus. Akcentuotina tai, kad nėra aiškios skirties tarp miesto ir pilies, kuri yra būtina kalbant apie ankstyvąją šių skirtingų struktūrų raidą, žr. *Грушевский А.* Города Великого Княжества Литовского в XIV–XVI вв. Киев, 1918.

⁵⁰ *Jurginis J.* Baudžiovos įsigalėjimas Lietuvoje (toliau – *Jurginis J.* Baudžiovos įsigalėjimas). Vilnius, 1962, p. 241–243; *idem.* Lietuvos valstiečių istorija (Nuo seniausių laikų iki baudžiovos panaikinimo). Vilnius, 1978, p. 20–24.

⁵¹ *Jannsen W.* Die Bedeutung der mittelalterlichen Burg für die Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Mittelalters (toliau – *Jannsen W.* Die Bedeutung der mittelalterlichen Burg)// Das Handwerk in vor- und frühgeschichtlicher Zeit. T. 2. Hrsg. von *Jankuhn H., Janssen W., Schmidt-Wiegand R., Tiefenbach H.* Göttingen, 1983, S. 261–316.

⁵² Įvairius straipsnius šia tema žr. *Burg und Stadt. (Forschungen zu Burgen und Schlössern) Bd. 11.* München-Berlin, 2008.

statybos teisės⁵³. Antra vertus, atviras klausimas išlieka ir dėl pilies, kaip teismo vietos, bei pilies ryšio su po teismų ir administracinės 1564–1566 m. reformos šalia žemės ir pakamario teismų atsiradusio pilies teismo, kuriam studiją dar XX a. pradžioje paskyrė Ivanas Lappo⁵⁴. Dėl privilegijos, pradėtos teikti nuo 1387 m., skirtos bajorijai ir skirtingoms LDK žemėms, nors turi ilgą tyrinėjimų tradiciją⁵⁵, tačiau yra verta atkreipti dėmesį į pilies reglamentavimą, įvairuojantį visuomenės santykio su ja nustatymą, ir juridinių nuostatų tikrosios praktikos atitikimą. Galiausiai atviras klausimas LDK istoriografijoje yra dėl pilies, kaip teisinio objekto, statuso, kuris Vakarų Europoje Viduramžiais buvo itin aktualus. Šią problematiką ir jos daugialypiškumą (*įtvirtinimų teisė* – vok. *das Befestigungsrecht*, *taika pilies teritorijoje* – vok. *der Burgfrieden*, *pilies prievolės* – vok. *die Burgfronen*, *įeigos teisė* – vok. *die Öffnung und ligisches Lehenrecht*, *pilies saugojimo ir pilies leno teisė* – vok. *der Burghut und das Burglehenrecht*) išryškina Hans-Martinus Maureris⁵⁶.

Socialinės istorijos (f) akirtyje atsiduria socialinės grupės ir jų tarpusavio santykiai. Šioje istoriografinėje prieigoje problemos pradėtos kelti akcentuojant daugiasluoksnią jų raidą bei vengiant dalykinės izoliacijos, o į jos tyrimų lauką patenka tiek intelektualai, tiek marginalios visuomenės grupės, tiek diduomenė, tiek nelaisvieji valstiečiai ir kt. Iš pirmo žvilgsnio tai tarsi neturi nieko bendra su pilies reiškiniu tyrimu, tačiau toks įspūdis susidaro tik peržvelgus lietuviškąją istoriografiją. Europinė istoriografijos tradicija čia ir vėl gali būti pavyzdžiu. Tai visų pirma sietina su diduomenės, kaip išskirtinės socialinės grupės, ir jos valdžios tyrimais, prasidėjusiais dar XX a. pirmoje

⁵³ *Schrader E.* Das Befestigungsrecht in Deutschland von den Anfängen bis zum Beginn des 14. Jahrhunderts (toliau – *Schrader E.* Das Befestigungsrecht in Deutschland). Göttingen, 1909; *Coulin A.* Befestigungshoheit und Befestigungsrecht (toliau – *Coulin A.* Befestigungshoheit und Befestigungsrecht). Leipzig, 1911.

⁵⁴ *Lanno II.* Гродский судъ въ Великомъ Княжестве Литовскомъ въ XVI столетий (toliau – *Lanno II.* Гродский судъ). Вильна, 1908. Plg. *idem.* Земскій судъ въ Великомъ Княжестве Литовскомъ иъ конце XVI века. С.-Петербург, 1897; *idem.* Подкоморскій судъ въ Великомъ Княжестве Литовскомъ въ конце XVI и начале XVII века. С.-Петербургъ, 1899.

⁵⁵ *Ясинский М.* Уставныя земскія грамоты Литовско-Русскаго государства (toliau – *Ясинский М.* Уставныя земскія грамоты). Кіевъ, 1889.

⁵⁶ *Maurer H. M.* Rechtsverhältnisse der hochmittelalterlichen Adelsburg vornehmlich in Südwestdeutschland (toliau – *Maurer H. M.* Rechtsverhältnisse der hochmittelalterlichen Adelsburg)// Die Burgen im deutschen Sprachraum. Ihre rechts- und verfassungsgeschichtliche Bedeutung. T. 2. (Vorträge und Forschungen. Bd. 19). Hrsg. von *Patze H.* Sigmaringen, 1976, S. 77–190.

pusėje⁵⁷ ir įgavusiais pagreitį antroje amžiaus pusėje su vadinamąja vokiškąja *socialinės istorijos* mokykla⁵⁸. Vieni iš reikšmingiausių jos atstovų buvo medievistai Gerdas Tellenbachas ir jo mokinys Karlas Schmidas, prozopografiškai tyrę Viduramžių diduomenę. Pastarasis savo habilitaciniame darbe palietė ir diduomenės pilies atsiradimą kaip šios specifinės socialinės grupės savimonės ir saviidentifikacijos raiškos priemonę⁵⁹. Diduomenės pilies genezei ir raidai Viduramžiais, kaip konkrečiam tyrimo objektui, dėmesį skyrė Thomas Billeris⁶⁰. Michaelis Mitteraueris, tyręs santykį tarp pilies ir diduomenės⁶¹, atkreipė dėmesį į skirtingų Austrijos regionų pilių ypatybes bei diduomenės socialinį nevienalytiškumą, sąlygojusį nelygiavertiškas valdžios ir galios reprezentacijas.

Viduramžių Europoje buvo plačiai paplitusios vyskupų pilys, kurias galima išskirti kaip atskirą pilių kategoriją. LDK atveju ši problema nėra užčiuopta. Jos identifikacija leistų geriau suvokti pilies pavaldumo-priklausomybės ir Bažnyčios valdžios pobūdį valstybėje. Europinėje istoriografijoje vyskupų pilių, jų atsiradimo ir raidos, kaip valdžios ir politikos įgyvendinimo formų, tyrimai yra susilaukę nemažai istorikų dėmesio⁶². Būtent

⁵⁷ Von Dungern O. F. Adels herrschaft im Mittelalter. Darmstadt, 1967 (1927). Apie Viduramžių diduomenės valdžios formas ir sąlygas joms atsirasti po Karolio Didžiojo imperijos padalijimo 843 m. Prancūzijoje, Anglijoje ir Vokietijoje žr. *Mitteis H.* Formen der Adels herrschaft im Mittelalter// Die Rechtsidee in der Geschichte. (Gesammelte Abhandlungen und Vorträge). Weimar, 1957, S. 636–668.

⁵⁸ *Kocka J.* Sozialgeschichte. S. 70–96; *Raphael L.* Von der Volksgeschichte zur Strukturgeschichte: Die Anfänge der westdeutschen Sozialgeschichte 1945–1968// Von der Volksgeschichte zur Strukturgeschichte. 2002. Hf. 1. Leipzig, 2002, S. 7–11.

⁵⁹ *Schmid K.* Geblüt, Herrschaft, Geschlechterbewusstsein. Grundfragen zum Verständnis des Adels im Mittelalter (toliau – *Schmid K.* Geblüt, Herrschaft, Geschlechterbewusstsein). (Vorträge und Forschungen. Bd. 44). Sigmaringen, 1998, S. 102–108; plg. *idem.* Zur Problematik von Familie, Sippe, Geschlecht, Haus und Dynastie beim mittelalterlichen Adel// Gebetsgedenken und adliges Selbstverständnis im Mittelalter. (Ausgewählte Beiträge. Festgabe zu seinem sechzigsten Geburtstag). Sigmaringen, 1983, S. 218–222.

⁶⁰ *Biller Th.* Die Adelsburg in Deutschland. Entstehung-Gestalt-Bedeutung (toliau – *Biller Th.* Die Adelsburg). München, 1998; *Biller Th., Bernhard M.* Anfänge der Adelsburg im Elsass in ottonischer, salischer und frühstaufischer Zeit// Burgen der Salierzeit. In den südlichen Landschaften des Reiches. T. 2. (Monographien. Bd. 26). Sigmaringen, 1991, S. 245–284.

⁶¹ *Mitterauer M.* Burg und Adel in österreichischen Ländern (toliau – *Mitterauer M.* Burg und Adel)// Die Burgen im deutschen Sprachraum. Ihre rechts- und verfassungsgeschichtliche Bedeutung. T. 2. (Vorträge und Forschungen. Bd. 19). Hrsg. von *Patze H.* Sigmaringen, 1976, S. 353–385.

⁶² *Kołodziejcki S.* Obronne siedziby biskupów krakowskich. Zarys problematyki badawczej// Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego województwa sandomierskiego. Kielce, 1997, s. 17–22; *Milobędzki A.* Zamek Oleśnickich w Pińczowie// Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego województwa sandomierskiego. Kielce, 1997, s. 93–97. Išskirtinis šioje vietoje lenkų istoriko ir archeologo Leszeko Kajzerio straipsnis, kuriame autorius skiria vyskupų, kaip privačių asmenų, ir

šių tyrimų šviesoje vertintina bei interpretuotina vyskupų (Bažnyčios) pilių LDK problema. Diferencijuotas žvilgsnis į pilies pavaldumą turi tiesiogines sąsajas su aptariamos epochos visuomene bei jos raidos trajektorijomis, todėl vyskupai (Bažnyčia) negali būti eliminuoti iš bendro pilies kaip reiškinių problemos sprendimo.

Jau minėtas pilies pavaldumo-priklausomybės klausimas yra sudėtingas todėl, kad sprenddami šią problemą iš karto susiduriame tiek su socialinėmis grupėmis, tiek ir su teisiniais dalykais, taigi, vienas kitą nulemiančiais. Nėra abejonės, kad pati socialinė grupė ir jos vieta, užimama visuomenėje, lemė ir paties pilies pavaldumo pobūdį. LDK istoriografijoje šalia diduomenės ir aukščiausios dvasininkijos, kaip socialinės viršūnės, egzistavo gausi bajorija⁶³ (teisiškai lygiavertė diduomenei tik nuo XVI a. vidurio reformų), tačiau faktiškai nė iš tolo negalėjusi su pastarąja varžytis įtakos ir valdžios valstybėje sferose. Esminė problema glūdi tame, kad istoriografijoje nėra bent kiek aiškesnių šios socialinės grupės diferenciacijos bandymų, kurie leistų formuluoti jos ūkinį potencialą, žemėvaldos dydį ir lokalinę įtaką (šioje vietoje svarbūs būtų elitų tyrimai ir jų teorijos, nepaisant to, jog didžioji dalis jų yra skirti Naujųjų laikų visuomenėms). Antra vertus, bajorijos skirstymas į smulkiają ir vidutinę nėra tikslus (be abejonės, tai kartu yra ir lietuviškos terminijos problema) ir pakankamas, nes lieka neaiškus jos turinys, o kartu visuomenės vaizdas išlieka schematiškas ir suprimityvintas. Visa tai liečia ir bajorijos santykį, kuris pasižymėjo savita specifika, su pilimi. Todėl būtina aiški, tam tikrais kriterijais (pvz., kilmė, žemėvalda, pareigybės ir kt.) pagrįsta skirtis tarp vieną kilmingųjų luomą sudariusios plačios bajorijos masės⁶⁴.

Bažnyčios pilis, žr. *Kajzer L. Die Burgen als Bestandteil der gesellschaftlichen Landschaft im mittelalterlichen Polen* (toliau – *Kajzer L. Die Burgen als Bestandteil der gesellschaftlichen Landschaft*// *Quaestiones medii aevi novae. Peace and War. Vol. 4. Warszawa, 1999, p. 120–124; Berns W.-R. Burgenpolitik und Herrschaft des Erzbischofs Balduin von Trier (1307–1354)* (toliau – *Berns W.-R. Burgenpolitik*). (Vorträge und Forschungen. Sonderband 27). Sigmaringen, 1980; *Bodsch I. Burg und Herrschaft zur Territorial- und Burgenpolitik der Erzbischöfe von Trier im Hochmittelalter bis zum Tod Dieters von Nassau (1307)* (toliau – *Bodsch I. Burg und Herrschaft*). Boppard am Rhein, 1989.

⁶³ *Kiaupienė J. „Mes Lietuva“: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorija XVI a.: viešasis ir privatus. Vilnius, 2003.*

⁶⁴ Pavyzdžiu galėtų būti europinė istoriografija, žr. *Hechberger W. Adel im fränkisch-deutschen Mittelalter. Zur Anatomie eines Forschungsproblems* (toliau – *Hechberger W. Adel im fränkisch-*

Vargu ar taip drąsiai galima būtų teigti, tačiau peršasi išvada, kad valstietija ir kitos smulkesnės jai giminingos *ancien régime* socialinės grupės, kaip agrarinės visuomenės dauguma⁶⁵, niekada nebuvo istorikų cecho dėmesio centre, nebent, tik susiklosčius „palankiai“ konjunktūrai. Šiai ilgainiui susiklosčiusiai situacijai paaiškinti turbūt pakaktų dviejų esminių pastebėjimų. Pirma, kaip žinia, valstietija mažai ką turi bendro (o greičiausiai ir mažai ką būtų norėjusi turėti) su valstybingumu, „didžiosios“ politikos kūrimo, ir iš to išplaukiančiu „didžiuoju“ naratyvu. Antra, valstietija ir jos kasdieninis gyvenimas nepalyginamai mažiau buvo nušviesta istorinių šaltinių.

Valstietijos istorija prikauso tai pačiai socialinės istorijos kryptiai, tačiau dažnu atveju ji buvo tiriama ne pati savaime, bet kaip tam tikras fonas. Tiksliau sakant, valstietijos problema dažniausiai buvo aptariama tiriant stambiosios žemėvaldos⁶⁶ susidarymą, kuris laipsniškai sąlygojo valstietijos ir jos skirtingų grupių priklausomybės („pririšimo prie žemės“) didėjimą.

Valstietija, beveik būdama nematoma politinės diplomatikos paraštėse buvo „pastebėta“ ne tokių jau svarbių šaltinių, kurie tarsi iškelia į dienos šviesą akivaizdų dalyką, kad būtent valstietija ir jai giminingos socialinės kategorijos buvo visa pilies, iš pirmo žvilgsnio nematoma, gyvybinė masė, lėmusi pilies ir jos infrastruktūros funkcionavimą. Vis dėlto tiek europinėje, tiek Lietuvos istoriografijoje⁶⁷ mums nepavyko aptikti darbų, kurie tiesiogiai nagrinėtų pilies, kaip lokali teritorijos, ir jai priklausančio (teisiškai, administraciškai, ūkiškai ir kt.) sociumo problemą. Kita vertus, įvairioms socialinėms kategorijoms (tarnybiniam žmonių) ir pareigūnams nemažai dėmesio skyrė

deutschen Mittelalter). Ostfildern, 2005; *idem*. Adel, Ministerialität und Rittertum im Mittelalter. (Enzyklopädie deutscher Geschichte. Bd. 72) (toliau – *Hechberger W.* Adel, Ministerialität und Rittertum im Mittelalter). Oldenbourg, 2004. Plg. *Jurek T.* Die Entstehung des polnischen Adels// Studien zum Adel im mittelalterlichen Polen. Hrsg. von *Mühle E.* Wiesbaden, 2012, S. 13–117.

⁶⁵ *Rösener W.* Valstiečiai Europos istorijoje. Vilnius, 2000.

⁶⁶ Skirtingus straipsnius žr. Grundherrschaft und bäuerliche Gesellschaft im Hochmittelalter. Hrsg. von *Rösener W.* Göttingen, 1995. Akcentuotina, kad *Konstanco darbo grupė Viduramžių istorijai* tirti per savo daugiau negu penkiasdešimties metų trunkančią veiklą neskyrė nei vieno straipsnių rinkinio valstietijos problemai. Išskirtinas tik stambiosios žemėvaldos problemai skirtas straipsnių rinkinys, žr. Die Grundherrschaft im späten Mittelalter. Teile 1–2. Hrsg. von *Patze H.* Sigmaringen, 1983.

⁶⁷ Žr. nuorodą nr. 43; taip pat: *Ivinskis Z.* Geschichte des Bauernstandes in Litauen. Von den ältesten Zeiten bis zum Anfang des 16. Jahrhunderts (toliau – *Ivinskis Z.* Geschichte des Bauernstandes). (Historische Studien. Hf. 236). Berlin, 1933.

jau minėtas Liubavskis⁶⁸, bet istorikas neieškojo jų sąsajų su pilimi. Konkrečiai apie pilies žmones kalbėjo Vladimiras Pičeta⁶⁹, kartu akcentuodamas ir kitas tarnybinių žmonių grupes, tačiau jų taip pat nesiedamas su pilimi. Svarbu tai, jog dažnai yra sudėtinga anonimines mases „prišlieti“ prie pilies kaip centrinio lokalinės visuomenės struktūrinio dėmens, kuriam jos buvo pavaldžios, kadangi paprastai šaltiniuose nėra tokių žinių, kurios leistų įvairias socialines valstietiškos kilmės grupes sieti su pilimi. Vis dėlto toks pavaldumas, neabejotinai atsiskleidžiantis inventorių medžiagoje, gali būti numanomas ir išvedamas remiantis elementaria logika, jog teritorija ir ją formuojančios struktūros negali egzistuoti be jas kuriančių žmonių. Visa tai tik dar kartą signalizuoja apie sociumo ir jo erdvėje kuriamos teritorijos, kaip integralių viena be kitos nepaaiškinamų tikrovės dalių, būtinybę.

Atskirai išskirtini sintezuojantys-sintetiniai tyrimai. Visų pirma čia minėtini Edvardo Gudavičiaus, Alvydo Nikžentaičio ir Genadzijaus Semiančuko vardai. Gudavičius suformulavo XIV a. egzistavusį pilių apygardų modelį⁷⁰ ir užčiuopė tam tikro socialinio pilies aparato, kuris išlaikė ir aprūpino visą lokalinę struktūrą, egzistavimą. Taigi pilis pradėta suvokti kartu su ją supusiais žmonėmis. Šioje vietoje būtina prisiminti Henryką Łowmiański, kuris savo studijoje trumpai buvo užsiminęs apie *okręgi grodowe*⁷¹, XIII a. vidurio šaltiniuose minimas *castellaturae*, įtvirtintų gyvenviečių apygardas, kurios neinterpretuotinos kaip pilių apygardos, kurias aiškiai išskyrė Gudavičius, tačiau greičiau suvoktinos dar kaip gentinės visuomenės sąrangos teritorinės struktūros, kurių pagrindiniai dėmenys buvo piliakalnis, įtvirtinta gyvenvietė ir tam tikra ją supusi teritorija.

Savo ruožtu Nikžentaitis XIII–XIV a. sandūros pilis prie Nemuno ir Jūros upių interpretavo kaip vientisą sistemą, o kai kurias pilis Žemaitijoje

⁶⁸ Любавский М. К. Областное деление, с. 322–331, 837–852.

⁶⁹ Пичета В. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в литовско-русском государстве. Ч. 1. (Подготовка и производство реформы). Москва, 1917, с. 176–198.

⁷⁰ Gudavičius E. Lietuvos pašauktinės kariuomenės organizacijos bruožai (toliau – Gudavičius E. Lietuvos pašauktinės kariuomenės organizacijos bruožai)// Karo archyvas. T. 13, Vilnius, 1992, p. 52–53

⁷¹ Łowmiański H. Studja nad początkami społeczeństwa i państwa Litewskiego (toliau – Łowmiański H. Studja nad początkami społeczeństwa). T. 2. Wilno, 1932, s. 106.

siejo su dk bandymu įsitvirtinti šioje teritorijoje bei submonarcho vietinė atrama⁷². Genadijus Semiančukas į pilį, kaip į reiškinių, pažvelgė plačiau – apimdamas kelis šimtmečius⁷³. Vis dėlto autorius, tirdamas pilies genezę platesniame europiniame kontekste, neišvengia paplitusios tendencijos tyrimą apriboti šiandieninėmis valstybių sienomis.

Apžvelgus istoriografiją, akcentuotini šie būdingi bruožai, kurie kartu suponuoja disertacijoje keliamus dalykinius ir metodologinius klausimus. Pilis LDK istoriografijoje nėra suvokiama kaip reiškiny, todėl ligšioliniai tyrimai pasižymi fragmentiškumu, tokiu būdu iš akių išleidžiant pilies reiškinių problemišumą ir sudėtingumą. Be kelių aptartų atvejų, pilis nėra interpretuojama kaip integrali egzistavusios socialinės tikrovės dalis, todėl pilys buvo tyrinėjamos tik tam tikrais atskirų disciplinų aspektais (archeologinis, architektūrinis, ūkinis ir kt.). Iš to išplaukia, kad būtinas kuo sistemingesnis ir nuoseklesnis pilies reiškinių tyrimas, leisiantis pilį suvokti kaip daugiafunkcij ir įvairias gyvenimo sritis apjungiantį reiškinių.

Šaltiniai

Šaltinių spektras tiek chronologiškai, tiek erdviškai platus. Disertacijoje naudojami šaltiniai skirstini į kelias grupes: *naratyvinius* (a), *epistoliką* (b), *kelionių aprašymus* (c), *normatyvinius* (dokumentai, aktai, privilegijos, Lietuvos statutai) (d) ir *inventorius* (e).

Naratyviai šaltiniai. Pirmieji mums aktualūs pasakojamojo pobūdžio istoriniai šaltiniai datuoti IX a. Tai trumpa apie 853 m. vadinamosios Apuolės pilies gynybą mus informuojanti Brėmeno-Hamburgo arkivyskupo Rimberto

⁷² *Nikžentaitis A.* Rašytiniai šaltiniai apie lietuvių pilių gynybinę sistemą XIII a. pabaigoje–XIV a. pradžioje (toliau – *Nikžentaitis A.* Rašytiniai šaltiniai apie lietuvių pilių gynybinę sistemą)// Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. Serija A. 3 (96). Vilnius, 1986, p. 51–63; *idem.* Gediminas. Vilnius, 1989, p. 16–22.

⁷³ *Siemiańczuk H.* Z problematyki wschodnioeuropejskiego zamku w średniowieczu (toliau – *Siemiańczuk H.* Z problematyki wschodnioeuropejskiego zamku w średniowieczu)// Zamek i dwór w Średniowieczu od XI do XV wieku. Poznań, 2001, s. 64–68; *idem.* Да праблемы генезісу і функцыянальнага прызначэння раннесярэднявечных умацаваных паселішчаў-замкаў на тэрыторыі Беларусі// *Castrum, urbis et bellum.* Баранавічы, 2002, с. 349–361.

hagiografinės kronikos *Vita Anskarii* žinutė⁷⁴. Vėlesnės sekusios kronikos buvo sukurtos XIII–XIV a. Iš jų minėtinos Vokiečių ir Livonijos ordinų kronikininkų Henriko Latvio, Petro Dusburgiečio, Hermano Vartbergiečio, Vygando Marburgiečio, Jono Posilgės, taip pat nežinomo autoriaus Eiliuotoji Livonijos kronikos⁷⁵. Visi šie lotyniškai ir viduriniaja vokiečių aukštaičių (*Mittelhochdeutsch*) kalba surašyti tekstai aptaria platų laikotarpį tarp XII a. pabaigos ir XV a. pirmosios pusės ir per tuos daugiau nei du šimtmečius trukusias įvairaus pobūdžio kovas rytiniame Baltijos jūros regione. Kartu šios kronikos yra tiesioginiai liudininkai to, kaip sąlyginai intensyviai kito ne tik sociopolitinės šios erdvės konfigūracijos, bet ne mažiau vaizdžiai byloja apie sparčiai ir negrįžtamai kintantį vietinį menkai iki tol žmogaus paliestą kraštovaizdį⁷⁶. Tačiau pirmiausia aptariamais pasakojimais yra vieni pirmų išsamesnių ir konkretesnių žinių blokų apie baltų genčių, o kartu ir Lietuvos valstybės kūrimosi periodą, sociopolitinę bei teritorinę-struktūrinę sanklodą.

Kitokiai kalbinei ir civilizacinei tradicijai priskirtini Rusios metraščiai, kurie gana pastebimai skiriasi savo forma, t. y. žinių apie įvykius pateikimo

⁷⁴ *Vita Anskarii* auctore Rimberto (toliau – *Vita Anskarii* auctore Rimberto). *Accedit Vita Rimberti. Recensuit Waitz G. (Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi)*. Hanoverae, 1884.

⁷⁵ *Heinrici. Chronicon Livoniae* (toliau – *Heinrici. Chronicon Livoniae*). Ed. *Arbusow L., Bauer A.* (Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi). Hannover, 1955; *Peter von Dusburg. Cronica terre Prussie// Scriptores rerum Prussicarum* (toliau – *Peter von Dusburg. Cronica terre Prussie*). Hrsg. von *Hirsch T., Töppen M., Strehlke E.* Bd. 1. Leipzig, 1861, S. 21–219; *Hermann de Wartberge. Chronicon Livoniae// Scriptores rerum Prussicarum* (toliau – *Hermann de Wartberge. Chronicon Livoniae*). Hrsg. von *Hirsch T., Töppen M., Strehlke E.* Bd. 2. Leipzig, 1863, S. 21–116; *Wigand von Marburg. Cronica nova prutenica// Scriptores rerum Prussicarum* (toliau – *Wigand von Marburg. Cronica nova prutenica*). Hrsg. von *Hirsch T., Töppen M., Strehlke E.* Bd. 2. Leipzig, 1863, S. 453–662; *Johann von Posilge. Chronik des Landes Preussen (nebst Fortsetzung)// Scriptores rerum Prussicarum* (toliau – *Johann von Posilge. Chronik des Landes Preussen*). Hrsg. von *Hirsch T., Töppen M., Strehlke E.* Bd. 3. Leipzig, 1866, S. 79–388; *Livländische Reimchronik* (toliau – *Livländische Reimchronik*). Hrsg. von Meyer L. Paderborn, 1876.

⁷⁶ Šiuo metu įgyvendinamas tarptautinis mokslinis projektas *The Ecology of Crusading*, kurio tikslas, remiantis archeologiniais duomenimis, išsiaiškinti kryžiuočių įtaką ekologiniams pokyčiams rytiniame Baltijos jūros regione. Viena iš esminių vietos ekologinių transformacijų buvo didelių miškų plotų iškirtimas, sietinas su naujų pilių ir gyvenviečių plėtra bei statyba. Naujausius darbus šia tema žr. *Brown A., Pluskowski A.* Detecting the environmental impact of the Baltic Crusades on a late-medieval (13th–15th century) frontier landscape: palynological analysis from Malbork Castle and hinterland, Northern Poland// *Journal of Archaeological Science*. (38). 2011, pp. 1957–1966; *Pluskowski A. G., Brown A., Shillito L.-M., Seetah K., Makowiecki D., Jarzebowski M., Klavinš K., Kreem J.* The Ecology of Crusading project: new research on medieval Baltic landscapes// *Antiquity*. (85/328). 2011; *Pluskowski A. G., Boas A., Gerrard C.* The ecology of crusading: Investigating the environmental impact of holy war and colonisation at the frontiers of medieval Europe// *Medieval Archeology*. (55). 2011, pp. 192–225.

būdu (būdingesniu ankstyvųjų Viduramžių Europos vienuolynų analams). Mums aktualiausi metraščių pasakojimai⁷⁷ yra iš XII–XV a., nes būtent šiuo metu skilusios Kijevo Rusios kunigaikštystėse itin mažai buvo sukurta kitokio pobūdžio šaltinių. Kita vertus, žvilgsnis į trumpas metraščių žinutes, „išeinančias“ iš problemos tyrimo lauko chronologinių ribų, motyvuojamas bandymu giliau suprasti pilies specifiką šioje erdvėje bei jos genezę, kuri tiek kalbiškai, tiek ir struktūriškai buvo tiesiogiai susijusi su miestu ir jo formavimusi. Todėl itin svarbu yra preciziškai įvertinti rusiškuose metraščiuose vartojamą terminiją.

Apskritai naratyviniai šaltiniai, vertinant jų atsiradimo aplinkybes, pateikiamos informacijos pobūdį apie kryžiuočių akiratyje atsidūrusius objektus, yra patikimi. Žinoma, neabejotinai pasitaiko faktologinių (netiksliai nurodyti vietovardžiai ar datos ir kt.) netikslumų ar tendencingai reiškiamą autoriaus nuomonę vertinant vieną ar kitą aprašomą įvykį⁷⁸. Iš kitos pusės, ar tai būtų pilies, kaip atskiro atvejo (objekto), tyrimas, ar pilies, kaip reiškinio (konkrečiai šio tyrimo atveju), bet kokia šaltinių informacija apie pilį vertintina kaip neutrali, nepaisant to, kad pilis, kaip akivaizdžiai aiškėja iš metraštininkų pasakojimų, buvo vienas svarbiausių to laikotarpio dėmenų.

Epistolika. Apie laiško kaip istorinio šaltinio pradžią galima pradėti kalbėti nuo Gedimino laiškų, kurie mums leidžia susidaryti kiek aiškesnę vaizdą apie to meto Lietuvos valstybę ir jos struktūrą⁷⁹. Vėliau rašytas vienas kitas Algirdo laiškas (pvz., 1371 m. laiškas Konstantinopolio patriarchui)⁸⁰ buvo tik epizodai. Išskirtinai šioje vietoje atrodo Vytauto ir Vokiečių ordino korespondencija⁸¹. Čia svarbu akcentuoti tai, kad Vytauto laiškų tematikos spektras labai platus, nuo kasdienybės rūpesčių (pvz., žmonos liga dėl kurios

⁷⁷ Полное собрание русских летописей (toliau – ПСРЛ). Tikslius bibliografinius duomenis žiūrėti literatūros sąrašė.

⁷⁸ *Joannis Dlugossii. Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae* (toliau – *Joannis Dlugossii. Annales seu cronicae*). Tiksliai bibliografinės nuorodas žiūrėti literatūros sąrašė.

⁷⁹ *Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedeminne illustrans* (toliau – *Chartularium Lithuaniae res gestas*). Gedimino laiškai. Tekstus, vertimus bei komentarus parengė *Rowell S. C.* Vilnius, 2003.

⁸⁰ *Ročka M.* Algirdo laiškas Konstantinopolio patriarchui// Rinkiniai raštai. Sud. *Vaicekauskas M.* Vilnius, 2002, p. 17–18.

⁸¹ *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae* (toliau – CEV). Ed. *Prochaska A.* Cracoviae, 1882.

prašoma atsiųsti gydytoją) iki tarptautinių problemų sprendimo. Mūsų atveju, įdomiausios ir vertingiausios yra tos laiškų žinutės, kuriose nurodoma apsistojimo vieta, planuojamos kelionės judėjimo planas ar aptarinėjami vienalaikės aktualijos. Deja, tokio pobūdžio laiškų informacija nėra labai gausi, tačiau ta, kuri yra išlikusi, teikia nepaprastai įdomių žinių apie Švitrigailos ir Žygimanto Kęstutaičio konfliktą, kuriame išryškėja pilių, kaip pagrindinių valstybės atsparos taškų, reikšmė, ar ilgą ir gana menkai kituose rašytiniuose šaltiniuose aptariamą Kazimiero Jogailaičio valdymą ir to meto įvykius⁸².

Vertinga ir paties Vokiečių ordino vidinė korespondencija, kurioje minimi įvairūs lokalūs (pvz., Žemaitijos atvejis XV a. pradžioje) ar aptariami LDK vidinės politinės situacijos pokyčiai, vykę XV a. antrajame ketvirtyje. Galiausiai, nors pilių minėjimas laiškuose daugeliu atvejų yra atsitiktinis, vis dėlto net ir lakoniškos užuominos leidžia susidaryti vaizdą apie tuolaikę pilies reikšmės sampratą ir vaidmenį valdžios įgyvendinimo procese.

*Kelionių aprašymai, prisiminimai ir kt.*⁸³. Ši šaltinių grupė neretai priskiriama *naratyviniams šaltiniams*. Drįstume teigti, kad tokia klasifikacija nėra korektiška, kadangi kelionės aprašymas apsiriboja sąlyginai trumpa laiko trukme, o pats autorius yra tiesioginis įvykių ir aprašomų vietovių liudininkas. Pats svarbiausias šios šaltinių grupės akcentas yra tas, kad jos vienaip ar kitaip atskleidžia plačią savojo laiko panoramą. Keliautojų paliktuose aprašymuose yra fiksuojamas geografiškai ištįsusių erdvių kraštovaizdis⁸⁴, kurio greičiausiai

⁸² Daug nepublikuotos Švitrigailos ir Kazimiero Jogailaičio korespondencijos saugoma Slaptajame Prūsijos paveldo archyve Berlyne, Ordino laiškų archyve (Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Ordensbriefarchiv) (toliau – GStA PK OBA).

⁸³ *Halm Ch., Hirschbiegel J.* Reiseberichte, ethnographische und geographische Schriften// Aufriß der Historischen Wissenschaften. Bd. 4. Quellen. Hrsg. von *Maurer M.* Stuttgart, 2002, S. 215–238. Beje, šiame straipsnyje flamandų didikas ir diplomatas Žiliberas de Lanua pristatomas kaip vienas labiausiai „pasižymėjusių“ Viduramžių keliautojų, čia S. 227–228.

⁸⁴ *Klimas P.* Ghillebert de Lannoy: dvi jo kelionės Lietuvon Vytauto Didžiojo laikais (1413–1421) (toliau – *Klimas P.* Ghillebert de Lannoy). Kaunas, 1931; Dvi Žilibero de Lanua kelionės į Lietuvą (toliau – Dvi Žilibero de Lanua kelionės į Lietuvą)// Kraštas ir žmonės. Vert. *Ulčinaitė E.* Vilnius, 1983, p. 48–52; *Sigismund von Herberstein.* Rerum moscoviticarum commentarii (toliau – *Sigismund von Herberstein.* Rerum moscoviticarum). München, 2007; *Сигизмунд Герберштейн.* Записки о Московии (toliau – *Сигизмунд Герберштейн.* Записки о Московии). Москва, 1988. Nepaisant to, kad Motiejaus Miechovitos ir Mykolo Lietuvio tekstai nėra kelionių aprašymai, jie priskiriami prie šios kategorijos šaltinių: *Mathias de Miechow.* De duabus Sarmatiis (toliau – *Mathias de Miechow.* De duabus Sarmatiis). Москва-Ленинград, 1936; *Mykolas Lietuvis.* Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius (toliau – *Mykolas Lietuvis.* Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius). Vilnius, 1966.

geriau neatskleistų nei vienas normatyvinis aktas. Nors šią šaltinių grupę sunkiai būtų galima pavadinti išsamia ir teikiančia daug informacijos, tačiau ji suteikia galimybę susidaryti bendrą nagrinėjamos problemos vaizdą.

Normatyviniai (dokumentai ir aktai) šaltiniai. Tai gausiausia šaltinių grupė, kurios turiniui būdingas naujų teisinių normų nustatymas ir senų įtvirtinimas, teisių, įvairių pareigybių suteikimas, turtinių santykių reglamentavimas ir kt. Taigi, šie vienalaikiai šaltiniai kartu turėjo ir teisinę galią LDK visuomenei skirtingais lygmenimis: generaliniu ir lokaliu. *Normatyviniai* šaltiniai skiriami į du kokybiškai (turiniu ir sandara), kiekybiškai ir, iš dalies, chronologiškai skirtingus pogrupius: *dokumentus* ir *aktus*⁸⁵.

Dokumentai (vok. *die Urkunde*) diplomatikoje skirstomi į suverenaus valdovo, popiežiaus ir privačius. Pirmieji tiriami problemai aktualūs *dokumentai* yra sudaryti dar Mindaugo aplinkoje⁸⁶. Vėliau galime kalbėti apie įvairias privilegijas, donacijas, suteiktis ir sutartis (išskyrus kelias sutartis, pvz., 1338 m. taikos tarp Gedimino ir Vokiečių ordino magistro Livonijoje ar 1358 m. tarp LDK ir Mazovijos⁸⁷) iš esmės tik nuo XIV a. pabaigos, kai prasideda spartus dk kanceliarijos formavimosi procesas. Visų pirma čia skirtinos privilegijos teisiškai pradedančiai besiformuoti LDK bajorijai⁸⁸, kuri aptariamuoju laiku patyrė esmines transformacijas, lėmusias ir diduomenės pilies atsiradimą. Kaip jau buvo minėta, svarbus ir Bažnyčios kaip institucijos bei jos hierarchų santykis su pilimi. Tai aiškėja iš pirmųjų bažnytinių donacijų⁸⁹. Antra vertus, išskirtinę šaltinių grupę sudaro magdeburginių privilegijų suteiktys miestams⁹⁰. Šiuo atveju esminga yra tai, kad jose buvo nustatomas kokybiškai naujas santykis tarp miesto ir pilies, kaip skirtingų

⁸⁵ *Vogtherr Th.* Urkunden und Akten// Aufriß der Historischen Wissenschaften. Bd. 4. Quellen. Hrsg. von *Maurer M.* Stuttgart, 2002, S. 146–167.

⁸⁶ Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten (toliau – LUB). Bd. 1. Hrsg. von *von Bunge F. G.* Reval, 1853. Kitų šio šaltinių rinkinio tomų tikslus bibliografinius duomenis žiūrėti literatūros sąrašė.

⁸⁷ *Kodex dyplomacyjny księstwa mazowieckiego.* Warszawa, 1863, nr. 80, s. 72–74.

⁸⁸ *Zbiór praw litewskich od roku 1389, do roku 1529* (toliau – ZPL). Wyd. *Działyński T.* Poznań, 1841.

⁸⁹ *Kodeks dyplomacyjny katedry i diecezji wileńskiej* (toliau – KDKW). Wyd. *Fijalek J., Semkowicz W.* Kraków, 1948.

⁹⁰ *Zbiór dawnych dyplomatów i aktów miast: Wilna, Kowna, Trok...*, cz. 1, Wilno, 1843; Lietuvos magdeburginių miestų privilegijos ir aktai. (toliau – LMMPA) T. 6. Trakai. Sud. *Baliulis A.* Vilnius, 2008.

jursdikų (teisinių ir teisminių erdvių). Lietuvos statutai yra išskirtinis šaltinis⁹¹. Tačiau, kaip bebūtų keista, priešingai nei XIII–XV a. Vakarų Europos svarbiausiuose įstatymų sąvaduose (pvz., Saksų veidrodis (vok. *der Sachsenspiegel*)), pilis, jos santykis su kitomis teritorinėmis struktūromis, socialinėmis grupėmis, beveik neminima.

Minėti *dokumentai* pasižymi tuo, kad pilies apskritai ir konkrečiai paminėjimai juose dažniausiai yra ganėtinai atsitiktiniai ir neinformatyvūs. Tik išimtiniais atvejais, tokiais kaip XV a. antrajame dešimtmetyje kilusio ginčo, išskirtinai gausiai aprašyto vienalaikiuose istoriniuose šaltiniuose⁹², tarp Vytauto ir Vokiečių ordino metu pilys tampa centriniiais konflikto objektais. Būtent tokiu atveju pilis pastebima tampa LDK kanceliarijoje sudarytuose *aktuose*, kurie nuo XV a. antrosios pusės tampa neatskiriama vidinio valstybės gyvenimo dalimi. Tai išraiškiausiai reprezentuoja Lietuvos Metrika ir jos knygos⁹³, kuriose konkrečios skirtingų LDK teritorijų pilys ryškėja kaip sociopolitiniai, ūkiniai, teisiniai objektai. Apskritai LM aktai atspindi socialinę ir ūkinę LDK gyvenimo dinamiką susikertant skirtingiems interesams ar bandant spręsti kylančias valstybines ar lokalias problemas. Tuo metu pilis kartkartėmis tapdavo to susidūrimo epicentru ar bent jau dalimi.

Inventoriai – chronologiškai vėlyviausiai pasirodanti specifinė šaltinių rūšis⁹⁴. Jai charakteringas tam metui detalus objekto (dvaro, žemėvaldos, kaimo, įvairių socialinių kategorijų žmonių, miesto) aprašymas, šaltiniuose įvardinamas kaip iliustracija ar revizija⁹⁵. Šis šaltinis atskleidžia socialinę ir

⁹¹ Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.). Par. *Lazutka S., Valikonytė I., Gudavičius E.* Vilnius, 2004; Статут Вялікага Княства Літоўскага 1566 года. Під. *Доўнар Т., Сатолін У., Юхо Я.* Мінск, 2003; 1588 metų Lietuvos Statutas. T. 2. Par. *Lappo J.* Kaunas, 1938.

⁹² *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum* (toliau – *Lites ac res gestae*). T. 2. *Posnaniae*, 1892; T. 3. *Varsaviae*, 1935.

⁹³ LM tiksliai bibliografinius duomenis žiūrėti literatūros sąrašė. Taip pat žr. *Русская историческая библиотека* (toliau – РИБ). T. 20, T. 27, T. 30.

⁹⁴ *Bünz E.* *Urbare und verwandte Quellen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte// Aufriß der Historischen Wissenschaften. Bd. 4. Quellen.* Hrsg. von *Maurer M.* Stuttgart, 2002, S. 168–189.

⁹⁵ Pirmieji pilių inventoriai, nepasižymėję išsamumu, LDK pasirodo XV a. pabaigoje ir greičiausiai turėtų būti sietini su bandymu, nors ir sporadiškai, racionaliau tvarkyti valstybinį turtą, ką patvirtintų ir XVI a. pradžioje atsirandantys ir per šimtmetį plačiai paplintantys dvarų inventoriai, žr. XVI a. Lietuvos inventoriai. (Istorijos archyvas T. 1). Sur. *Jablonskis K.* Kaunas, 1934; Lietuvos inventoriai XVII a.: dokumentų rinkinys. Sud. *Jablonskis K., Jučas M.* Vilnius, 1962. Pilių inventoriai: LM. Užrašymų knyga 3; Архивъ Юго-Западной Россіи (toliau – АЮЗР). Ч. 7. Т. 1. Киевъ, 1886; Ч. 7. Т. 2. Киевъ, 1890; Zródła do dziejów polskich (toliau – Zródła do dziejów polskich). Wyd. przez

ūkinę aprašomos vietovės struktūrą. Remiantis inventorių duomenimis galima identifikuoti ne tik materialinės civilizacijos lygmenį ar kasdieninio gyvenimo buitį, bet kartu rekonstruoti ir erdvinę-teritorinę sandarą, įvairių teritorinių vienetų (pvz., kaimų) priklausymą nuo dvaro, ar, mūsų atveju, nuo pilies. Revizijose iškyla ir plati ir įvairialypė lokalinės visuomenės panorama su daugybe socialinių kategorijų, pareigūnų, kurie turėjo specifines pareigas ar prievoles, susijusias su pilies funkcionavimu.

Įvadinėje dalyje nėra reikalo apžvelgti tiek visos istoriografijos, tiek šaltinių, kadangi nagrinėjant įvairius pilies problemos aspektus, bus analizuojama konkreti literatūra ir šaltiniai, priklausomai nuo keliamų klausimų. Vis dėlto net ir aptarus tik dalį disertacijoje naudojamos medžiagos, kyla pagrindinė problema, su kuria susiduria kiekvienas, bandantis interpretuoti laike ir erdvėje nutolusias visuomenes bei jos fenomenus. Istoriko vartojamos modernios ir postmodernios sąvokos bei terminija savo turiniu negali atlikti jomis bandomos interpretuoti istorinės praeities ir jos tikrovės. Tačiau sąvoka, o tiksliau, jos turinys, kuri jai suteikia istorikas, gali padėti suvokti senąją visuomenę ir atrasti joje tuos dalykus, kurių pati visuomenė savu laiku nereflektavo.

Maniowskiego M., Przewdzieckiego A. T. 2. Wilno, 1844; Ревізії Українських замків 1545 року (toliau – Ревізії Українських замків). Під. Кравченко В. Київ, 2005; Документы московскаго архива Министерства юстици (toliau – ДМАМЮ). Т. 1. Москва, 1897; Полоцкая Ревизія 1552 года (toliau – Полоцкая Ревизія 1552). При. Ланно И. Москва, 1905; Описание полоцкихъ владычныхъ, монастырскихъ и церковныхъ земель ревизорами 1580 года (toliau – Описание полоцкихъ земель 1580 года). При. Ланно И. Москва, 1907. Iki šiol nepublikuoti pilių inventoriai saugomi Vyriausiąjame senųjų aktų archyve Varšuvoje, Karūnos išdo archyve (Archiwum Główne Akt Dawnych, Archiwum Skarbu Koronnego).

I. PILIES SĄVOKA

Nuo objekto link struktūros

Viena iš daugelio problemų, su kuria susiduria istorikas, tirdamas senąsias visuomenes, yra anachronistinės jų interpretacijos ir jas lemiančios sąvokos⁹⁶, vartojamos norint įvardyti laike nutolusios epochos socialinę tikrovę. Akivaizdu, jog kiekviena teorija ar modelis yra tiek pagrįsti, kiek sistemingai ir artikuliuotai sąvokos vartojamos kaip tyrimo įrankiai, kadangi kiekviena teorija yra aiškiai ir argumentuotai vartojamų sąvokų ir kategorijų sistema, neišplaukianti tiesiogiai iš šaltinių, tačiau įgalinanti identifikuoti, aprašyti ir aiškinti tikrovę⁹⁷. Sąvokų sistema yra instrumentas, tačiau pačios vartojamos sąvokos nėra adekvačios konkrečiai egzistavusiai socialinei tikrovei ir jos fenomenams. Priešingai, tyrimo sąvokos formuluojamos norint „priartinti“ laike nutolusią visuomenę ir jos fenomenus šiandienai.

Apskritai egzistuoja ryškus *žodžio, termino ir sąvokos* (pilies) semantinis neapibrėžtumas. *Sąvoka* yra žodis, tačiau ne kiekvienas žodis yra sąvoka. Istorinių sąvokų semantinę dinamiką vykusiai atskleidžia Reinharto Kosellecko įvadinis straipsnis monumentaliam žodynui „Pamatinės istorijos sąvokos“⁹⁸. Apie sąvoką galima kalbėti tik tada, kai pavienio termino reikšmės, išreiškiančios daiktų tvarką, susiejamos ir reflektuojamos esant jų sąsajai su

⁹⁶ Brunner O. Land und Herrschaft, S. 163–164; Schulze H. K. Begriffsgeschichte und Mediävistik// Historische Semantik und Begriffsgeschichte. Hrsg. von Koselleck R. Klett-Cotta, 1979, S. 242–261. Šios problemos suvokimą lietuviškoje istoriografijoje ir nuorodas į literatūrą žr. Petrauskas R. Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje–XV a.: sudėtis-struktūra-valdžia (toliau – Petrauskas R. Lietuvos diduomenė). Vilnius, 2003, p. 48–56.

⁹⁷ Wehler H. U. Anwendung von Theorien in der Geschichtswissenschaft// Theorie der Geschichte. Beiträge zur Historik. Bd. 3. Theorie und Erzählung in der Geschichte. Hrsg. von Kocka J., Nipperdey Th. München, 1979, S. 17–18; Patzig G. Theoretische Elemente in der Geschichtswissenschaft// Theorie der Geschichte. Beiträge zur Historik. Bd. 3. Theorie und Erzählung in der Geschichte. Hrsg. von Kocka J., Nipperdey Th. München, 1979, S. 137–138.

⁹⁸ Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland (toliau – Geschichtliche Grundbegriffe). Hrsg. von Brunner O., Conze W., Koselleck R. Bd. 1. Klett-Cotta, 1992, S. XIII–XXVII. Atkreiptinas dėmesys į dar 1988 metais pasirodžiusį Egidijaus Banionio straipsnį apie Lietuvos Metrikos knygų įvardinimo problemškumą. Pastarosios problemos išryškėjimas galėtų pasitarnauti kaip atspirties taškas sprendžiant panašius su istorine terminologija, o kartu ir su sąvokomis, susijusius klausimus. Žr. Banionis E. Lietuvos Metrikos knygos: sąvoka, terminas, definicija// Lietuvos istorijos metraštis. 1988 metai. Vilnius, 1989, p. 135–148.

apibrėžimo funkcija. Terminas savyje talpina esamos daiktų tvarkos bruožus; jo reikšmė gali būti dalykinė (specifinė), nors ir skirtingai apibrėžiama⁹⁹. Paprastai kalbant, terminas turi sąlyginai konkrečią definiciją. Turinio atžvilgiu terminas nėra toks talpus kaip sąvoka, tačiau jo forma yra išbaigtesnė, labiau pagrįsta, mažiau sąlygiška ir prieštaringa. Vadinasi, kalbant apie šaltinių leksiką, pilį įvardijantis žodis suvoktinas kaip konkretaus objekto viena laikė kalbinė išraiška; o turinys, kuris jam suteikiamas tekste kaip istorinis terminas (*terminus technicus*), formuluojamas šaltinio interpretacijos pagrindu. Reikia pabrėžti, kad *pilis* nėra suvoktina kaip sąvoka pirmine šio žodžio reikšme, tačiau interpretuojant pilį kaip fenomeną ilgos trukmės laiko atkarpoje ir nevienalytėje erdvėje, *pilies* turinys „prasiplečia“ ir tampa problemiškas bei sunkiai pasiduodantis homogeniškam ir neprieštarigam apibrėžimui.

Būtina pabrėžti ir išryškinti kelis svarbius momentus dėl pilies raidos LDK, o tai tiesiogiai susiję su pilies *sąvokos* turiniu. Įvadinėje dalyje buvo minėti trys vardai, kurie tam tikra prasme yra pagrindinės disertacijos teorinės ir metodologinės išeities pozicijos, atliepančios LDK fenomenų įvairavimus, tarp jų ir pilies. Juos verta koncentruotai išskirti:

- Kiekviena visuomenė kuria savitą erdvę ir joje pasklidusius fenomenus, per kurią ir kuriuos įmanoma ją pažinti (H. Lefebvre).
- Erdvės atžvilgiu visuomenės viena šalia kitos turi skirtingas raidos ir kuriamų fenomenų trajektorijas, o tai sąlygoja *raidų skirtumus* (P. Moraw).
- *nevienalaikiškumo vienalaikiškume* toposą (R. Koselleck)¹⁰⁰.

Kodėl čia kalbame apie *pilį*? Keliama idėja, kad pilis yra daugiasluoksnis fenomenas, kurį kūrė skirtingos visuomenės. Tokiu būdu, kalbant apie LDK, reikia kalbėti apie šią valstybę sudariusias visuomenes,

⁹⁹ Ibid., S. XXIII.

¹⁰⁰ Ši idėja buvo tik išplėta Kosellecko istorijos teorijai skirtuose darbuose. Tačiau pirmasis šią *nevienalaikiškumo* (*Ungleichzeitigkeit*) koncepciją apie skirtingas visuomenės raidos pakopas iškėlė filosofas Ernstas Blochas, itin akcentuodamas vienalaikį nacionalsocializmo iškilimą Vokietijoje, žr. Bloch. *E. Erbschaft dieser Zeit*. Zürich, 1935.

kurios ne vienu laiku vienokiu ar kitokiu būdu „įsiliejo“ į šį politinį darinį. Šioje vietoje darytina išlyga, kad apibendrinimas yra neišvengiama bet kokio mokslo dalis, todėl galimi yra įvairūs pilies sampratos prieštaravimai. Kita vertus, ignoravimas LDK socialinio ir teritorinio heterogeniškumo, kuris pasireiškė ir pilies atveju, užkirstų kelią kuo adekvačiau priartėti prie šio fenomeno supratimo.

Holistinis žvilgsnis, bandantis aprėpti pilies raidą tokioje plačioje ir nevienalytėje erdvėje kaip LDK, susiduria su *dalies* ir *visumos*, ideografinės ir struktūrų istorijos sampratų ir rašymo modelių problema¹⁰¹. Susiduriame su metodologine aporija, kaip suderinti *dalies* ir *visumos*, gylio ir pločio priešpriešą „nenukriaudžiant“ nei vienos iš jų. Šios prieigos pateikia dvi istorijos rašymo galimybes. Arba rašyti apie atskiro LDK istorinio regiono pilies ar vienos pilies kaip konkretaus objekto (šalutiniu atveju) raidą, arba LDK interpretuoti kaip istorinį individą, kurio sudėtingumas suponuoja pilies reiškinių įvairavimus priklausomai nuo teritorijos, taigi pilį suvokti kaip fenomeną ir analizuoti LDK erdvėje. Pirmuoju atveju pilies problemiškas aiškumo sąskaita praranda savo turinį, kuris įgaunamas tik bandant iš atskirų to paties fenomeno objektų rekonstruoti bendrą, nors ir viduje prieštaringą vaizdą. Antruoju – turime reikalą su daugialypiu ir nevienareikšmiu LDK fenomenu.

Otto Gerhardas Oexle siūlo trečiąjį – vidurio – kelią¹⁰². Jis suprastinas kaip *dalies* ir *visumos* tyrimų derinimas. Ne mažiau aktuali yra ir Johanno Gustavo Droyseno mintis, kad „tik iš dalių suprantama visuma ir tik visumoje suvokiamos dalys“¹⁰³. Taigi pilies reiškinys LDK aiškinamas kaip visuma su visais jo netolygumais, priklausomai nuo valstybės teritorijų. Tačiau jie atsiskleidžia tik pažvelgus į konkrečias pilies, taigi analizuojant reprezentatyviausius šaltiniuose fiksuojamus atvejus. Tokiu būdu visuma aiškinama per dalis, o šios interpretuojamos tik matant visumą.

¹⁰¹ Acham K., Schulze W. Einleitung// Theorie der Geschichte. Beiträge zur Historik. Bd. 6. Teil und das Ganze. Hrsg. von Acham K., Schulze W. München, 1990, S. 9–29.

¹⁰² Oexle O. G. „Der Teil und das Ganze“ als Problem geschichtswissenschaftlicher Erkenntnis. Ein historisch-typologischer Versuch// Theorie der Geschichte. Beiträge zur Historik. Bd. 6. Teil und das Ganze. Hrsg. von Acham K., Schulze W. München, 1990, S. 363–369.

¹⁰³ Droysen J. G. Historik. Vorlesungen über Enzyklopädie und Methodologie der Geschichte. München-Berlin, 1937.

Pilies samprata istoriografijoje

LDK istoriografijoje dominuoja keletas, dažnai priklausomai nuo konkretaus specialisto interesų spektro, pilies sampratų. Nebandant chronologine tvarka nagrinėti atskirų autorių pozicijų, galime išskirti kelis pilies apibrėžimus. Gintautas Zabiela, kalbėdamas apie XI–XIV a. medines pilis, pilį suvokia kaip uždaro tipo gynybinį įrenginį (gynybinio komplekso dalį) su priešpiliu, papiliu ir papėdės gyvenvieta¹⁰⁴. Čia vietoje būtinas komentaras dėl pilių datavimo. Visų pirma, archeologas turėtų būti kiek atsargesnis nukeldamas Lietuvos pilių pradžią į XI a., kadangi panašiu metu Vakarų Europoje pilis dar tik tapo vietos kraštovaizdžio neatskiriama dalimi. Kyla klausimas, ar randamus įtvirtinimus galima tiesiogiai susieti su toje vietoje egzistavusia ar numanomai egzistavusia pilimi? Ir kas apskritai vadintina pilimi, o kas ne? Būtina spręsti pačios *pilies* / *pilaitės* / *įtvirtintos gyvenvietės* tipologijos klausimą, jos formulavimo kriterijus (sociopolitinius, architektūrinius ir kt.) ir chronologines ribas.

Albinas Kuncevičius Viduramžių pilį aiškina panašiai – kaip uždara, gynybinį ir gyvenamąjį kompleksą¹⁰⁵. Jau minėti Gudavičius ir Nikžentaitis pilį suvokia kaip tam tikrą konkrečią teritoriją, su tam tikromis socialinėmis kategorijomis ir *pilėnų* (*castrensi*) kaip išskirtinės socialinės grupės bruožais¹⁰⁶. Šiame požiūryje jau galime užčiuopti platesnį socialinį pilies ir jai priklausančios teritorijos (apygardos), bei jos kuriamos struktūros pobūdį.

Baltarusijos istorikas Michailas Tkačiovas savo tyrimuose palietė architektūrinę LDK pilių pusę, išskirdamas vadinamąsias *donžoninio* tipo pilis¹⁰⁷, tokiomis galėtų būti įvardijamos Krėvos, Lydos, Medininkų. Vis dėlto esminis šio tyrinėtojo darbų bruožas yra tas, kad buvo pabandyta išskirti valdovo (valstybinės) ir diduomenės pilis, tokiu būdu į pilies sampratą

¹⁰⁴ Zabiela G. Lietuvos medinės pilys, p. 57.

¹⁰⁵ Kuncevičius A. Lietuvos viduramžių archeologija, p. 39.

¹⁰⁶ Gudavičius E. Lietuvos pašauktinės kariuomenės organizacijos bruožai, p. 52–53; Nikžentaitis A. Rašytiniai šaltiniai apie lietuvių pilių gynybinę sistemą, p. 51–63.

¹⁰⁷ Pridurtina tai, kad pastarąsias tokiomis laikyti galima tik iš dalies, žr. Tkačev M. Замки Белоруссии. Минск, 1987; *idem*. Замкі і людзі. Мінск, 1991.

įtraukiant socialinį lygmenį, tik, deja, nebandant metodologiškai nužymėti chronologinių, o kartu ir tipologinių skirčių tarp didikų pilių bei jų radimosi sąlygų ar vėliau XVI a. antrojoje pusėje statytų rūmų (pvz., Biržai, Nesvyžius ir kt.). Kitas baltarusių istorikas Olegas Dziarnovičius, remdamasis žinomiausiais pilių pavyzdžiais, LDK enciklopedijoje piliai skirtame straipsnyje ją apibūdina kaip gynybinį įrenginį, kurio pradžią datuoja XI–XII a., o raidą nutęsia iki XVIII a. pabaigos¹⁰⁸.

Paminėtinas ir vienas naujausių bandymų pateikti pilies sampratą, kurią išdėstė jau anksčiau nurodytas baltarusių istorikas Semiančukas. Istorikas skiria tokius pilies vertinimo kriterijus: architektūrinį, archeologinį ir istorinį-sociologinį¹⁰⁹. Svarbu yra tai, kad pilies radimasis siejamas su kokybiškai pakitusiomis socialinėmis sąlygomis: feodaliniais santykiais, stambiaja žemėvalda ir laipsnišku pastarosios imuniteto įgavimu. Taigi pilies genezės apibrėžime itin svarbią vietą įgauna socialinis aspektas, kuris suprantamas kaip būtina pačios pilies sąlyga; vadinasi, pilis šiame tyrime jau suvokiama socialinės istorijos požiūriu.

Dar vienas būdingas istoriografijos bruožas – tyrimų ribojimas šiuolaikinių valstybių sienomis. Tokiu būdu yra dirbtinai skaldomas konkretus istorinis fenomenas bei jo vystymosi procesas, o tai kelia ne vieną metodologinę problemą, bandant nuosekliai ir sistemingai atskleisti reiškinių raidos ypatybes.

Kitokia pilies reiškinių tyrimo tradicija egzistuoja užsienio istoriografijoje. Lenkijos istorikų darbuose į akis krenta aiškiai skiriama riba tarp į lietuvių kalbą sudėtingai išverčiamo *gród* (gynybinėmis sienomis aptverta gyvenvietė; vok. *der Burgwall*, ang. *gord*, ček. *hradiště*, rus. *городище*)¹¹⁰ ir *zamek* (pilis; vok. *die Burg*, ang. *castle*, ček. *hrad*, rus. *замок*).

¹⁰⁸ Dziarnovič A. Замак// Вялікая Княства Літоўская. Т. 1. Мінск, 2005, с. 643–646.

¹⁰⁹ Семянчук Г. Деревянные замки Беларуси XIV–XVII веков (состояние изученности и исследовательские проблемы)// Lietuvos pilys. 2008. Nr. 4, Vilnius, 2008, p. 18–19. Taip pat ankstesnis straipsnis, žr. *idem*. Wschodnioeuropejski zamek we wczesnym średniowieczu – geneza i funkcjonowanie (według danych Białorusi)// Zamki i przestrzeń społeczna w Europie środkowej i wschodniej. Warszawa, 2002, s. 133–145.

¹¹⁰ Długosz-Kurczabowa K. Wielki słownik etymologiczno historyczny języka polskiego. Warszawa, 2008, s. 225–226; žodyne pateikiama labai plati *gród* vertimo amplitudė: 1. piliakalnis, pilis, tvirtovė;

Ši diferenciacija grindžiama gynybinio objekto tipologijos ir su tuo tiesiogiai susijusios chronologijos kriterijais. Gallo Anonimo (XI–XII a.) kronikoje aptinkamas *castrum*¹¹¹, lenkiškojoje istoriografijoje interpretuojama ne kaip pilis, bet kaip tam tikras gynybinis sienų ir kitų įtvirtinimų ribojamas objektas – *gród*. Chronologiškai *gród*¹¹² datuojamas X–XIII a. laikotarpiu ir suvokiamas kaip tam tikra gynybinių įtvirtinimų raidos fazė pilies formavimosi link.

Su kitokia situacija susiduriame bandydami paaiškinti rusėniškųjų LDK teritorijų pilies raidą ir visą iš to išplaukiančią specifiką. Aptarsime tik svarbiausius gausios rusiškos istoriografijos pavyzdžius. Įvairioje rusiškoje literatūroje, kalbant apie senosios Kijevo Rusios valstybės pagrindinius centrus, iš esmės kalbama apie miestus (*город*).

Serafimas Juškovas savo kapitaliniame darbe, skirtame Kijevo Rusios visuomeninei-politinei sąrangai ir teisei, aptardamas stambiosios žemėvaldos formavimąsi, kaip jos centrą implicitiškai įvardija miestą-pilį (*город-замок*)¹¹³ – naujos kokybės (amatų telkimasis, prekyba) struktūrą, pradėjusią rasti X–XI a. ir pagreitį įgavusią XII a. Įdomu tai, kad istorikas aiškiai skiria *miestą-pilį* nuo prie jo besiformuojančio ir besiplečiančio miesto (*город*). Juškovas XI–XII a. miestą suvokia kaip feodalinę pilį. Dėl feodalizmo galima būtų pagrįstai ginčytis, tačiau svarbu atkreipti dėmesį, kad aiškiai bandomas suvokti ne tik pilies ir miesto genetinis ryšys, bet kartu ir tam tikra tipologinė skirtis¹¹⁴. Iš esmės tai patvirtina ir Manfredo Hellmanno tyrimas, kuriame istorikas,

2. miestas, sostinė, rezidencija. Tačiau pateikiamų kalbų pavyzdžiai neabejotinai byloja apie šio reiškinių visuotinį paplitimą ir sampratos sąsajas su *aptvėrimu*, *namais*, *sodu*; vadinas su reiškinių, kurie turėjo aiškias erdviškai apibrėžtas ribas.

¹¹¹ *Galli*. Chronicon// Monumenta Poloniae Historica (toliau – MPH). T. 1. Ed. *Bielowski A.* Warszawa, 1960, s. 391–484; čia s. 432, 440, 448, 458, 468, 482.

¹¹² Šios problemos istoriografija išties gausi; žr. *Miškiewicz B.* Studia nad obroną polskiej granicy zachodniej w okresie wczesnofeudalnym. Poznań, 1961, s. 52–79; *Swieżawski A.* Przemysł król polski. Warszawa, 2006, s. 212–213; *Modzelewski K.* Organizacja grodowa u progu epoki lokacji// Kwartalnik historii kultury materialnej. R. 28. Nr. 3. Warszawa, 1980, s. 329–340; *Olejnik K.* Grody i zamki w Wielkopolsce. Poznań, 1993, s. 7, 51–52, 172–173, 175.

¹¹³ *Юшков С.* Общественно-политический строй и право киевского государства. Москва, 1949, с. 135, 138,

¹¹⁴ *Ibid.*, с. 260.

kalbėdamas apie Rytų Europos miestų socialinę struktūrą, vartoja *Burgstadt* (*pilies-miesto*) terminą¹¹⁵.

Michailas Tichomirovas sovietinei istoriografijai būdinga formule miestą aiškino kaip feodalinį administracinį centrą su jam priklausančiais valsčiais¹¹⁶. Taigi *miestas* ir *pilis* yra suvokiami kaip homogeniška struktūra, kadangi, iš esmės, jie nėra tarpusavyje skiriami, o aiškinami kaip vienas su kitu „suaugę“¹¹⁷.

Borisas Rybakovas Kijevo Rusios miestą apibūdina kaip stambiausių žemvaldžių su kunigaikščiu priešakyje kolektyvinę pilį su jai pavaldžia apylinke¹¹⁸. Šio istoriko sampratoje jau atsiranda ir itin svarbus socialinis dėmuo, o vartojamas *kolektyviškumas* signalizuoja, kad tai greičiausiai buvusios aptvarinio pobūdžio įtvirtintos gyvenvietės, tarnavusios X–XIII a. aplinkiniams gyventojams kaip slėptuvės. Vėlesnėje savo knygoje istorikas, kalbėdamas apie konkrečių vietovių objektus ir jų archeologinius tyrimus, skiria *pilį* ir *miestą*¹¹⁹.

Konceptualiausiai, bandant aprėpti visus iki tol pasirodžiusius istorinius ir archeologinius tyrimus, *pilies* ir *miesto* skirtis yra išskleista kolektyviniame sovietinių autorių darbe (pagrindinis redaktorius B. Rybakovas), skirtame Kijevo Rusios įvairaus pobūdžio gyvenviečių tyrimams. Du šios knygos pavadinimo dėmenys *gorod* ir *замок* yra aiškiai vienas nuo kito atskirti. Kita vertus, *pilies* (*замок*) problemos aptarimui skiriamas neproporcingai mažas skyrelis (autorius – B. Rybakovas). Vartojama *miesto* (*gorod*) samprata, aiškinama kaip kunigaikščio-kariaunos vidinė tvirtovė (*детинец*) su prie jos besišliejančiu prekybiniu-amatininkų priemiesčiu (*носад*)¹²⁰. Kaip galima pastebėti, net ir mūsų nurodyto apibūdinimo turinyje yra tiesioginė sąsaja su pilimi ar bent jau su tam tikru gynybiniu įtvirtinimu, bandant nusakyti

¹¹⁵ Hellmann M. Probleme früher städtischer Sozialstruktur in Osteuropa// Beiträge zur Geschichte des östlichen Europa im Mittelalter. (Gesammelte Aufsätze). Amsterdam, 1988, S. 222–225.

¹¹⁶ Тихомиров М. Древнерусские города, с. 57.

¹¹⁷ Idem. Древняя Русь. Москва, 1975, с. 25.

¹¹⁸ Рыбаков Б. Первые века русской истории. Москва, 1964, с. 155.

¹¹⁹ Idem. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. Москва, 1982, с. 423.

¹²⁰ Древняя Русь. Город, замок, село (toliau – Древняя Русь. Город, замок, село). Москва, 1985, с. 44. Taip pat plg. žr. Срезневский И. Словарь Древнерусского языка. Т. 1. Ч. 1; Т. 2. Ч. 2. Москва, 1989, с. 1228.

rusiškujų gyvenviečių pobūdį ir pradinės raidos ypatybes. Tokiu būdu kremlius – įtvirtinta gyvenvietė, apjuosta gynybine siena, – suvokiamas kaip besiformuojančio miesto ir aplink jį besiplečiančios pirklių ir amatininkų gyvenvietės branduolys.

Reziumuojant reikėtų akcentuoti, kad Kijevo Rusios svarbiausios ir stambiausios gyvenvietės, minimos rusiškuose metraščiuose, istoriografijoje, be retų išimčių, suvokiamos kaip miestai. Tai būdinga ir naujausiajai istoriografijai¹²¹. Tiksliau tariant, nėra artikuliuojama *pilies* ir *miesto*, kaip dviejų struktūrų, skirtis. Tikėtina, kad tai nulėmė bent dvi priežastys. Pirmoji iš jų vienalaikių istorinių šaltinių terminija (*град, город*), prie kurios sugrįšime vėliau. Antroji – diferenciacijos nebuvimas tarp miesto, kaip materialinės tikrovės su jai būdinga išvystyta sociotopografija, pirklių ir amatininkų specializacijomis ir kt., bei miesto, kaip teisinio fenomeno. Iš čia išplaukia, kad tiek sovietinėje, tiek rusiškoje istoriografijoje įsigalėjo samprata, kad Kijevo Rusia buvo feodalinė valstybė, taigi X–XIII a. Kijevo Rusios miestai (feodaliniai!), yra statomi į vieną gretą su panašiu metu besiformavusiais Vakarų Europos miestais, visiškai ignoruojant egzistavusių socialinių sanklodų skirtumus.

Vis dėlto apskritai rusėniškosios LDK dalies pilys turėjo kiek kitokią raidos trajektoriją, kadangi čia buvo išlikusios dar Kijevo Rusios valstybinės struktūros, nors, kita vertus, darytina išlyga dėl to, kaip rusiškojoje istoriografijoje „persipina“ miesto / pilies problema, nevisiškai aiškiai skiriant šių dviejų, neabejotinai tarpusavyje susijusių, reiškinių ypatybes¹²².

Istorinių sąvokų ir jų santykio su šaltinių terminija problema jau seniai diskutuojama istoriografijoje. Mums rūpimu klausimu pavyzdiniu istoriografijos darbu laikytini kelių autorių iš įvairių šalių (F. Schwind, F. Graus, E. Fügedi, M. Hellmann, A. Poppe, K. Rüss, G. Binding, H. Ebner, H.

¹²¹ Горский А., Кучкин В., Лукин П., Стефанович П. Древняя Русь. Очерки политического и социального строя. Москва, 2008, с. 81–108.

¹²² Раннопорт П. Очерки по истории военного зодчества северо-восточной и северо-западной Руси X–XV вв. Москва-Ленинград, 1961; Сапажников Н. Оборонительные сооружения Смоленска (до постройки крепости 1596–1602 гг.)// Смоленск и Гнёздово (к истории древнерусского города). Москва, 1991, с. 50–78; Носов К. Русские крепости и осадная техника VIII–XVII вв. Москва, 2003; Иванов Ю. Старинные крепости России. Смоленск, 2004.

P. Baum ir kt.) straipsniai apie pilies reiškini, publikuoti „Viduramžių žodyne“¹²³. Juose sistemingai, pradedant pilių tipologija, ir baigiant atskirų regionų ypatumais, pilies terminija (įvardinimu) ir jos pokyčiais įvairiuose šaltiniuose, nužymimos pagrindinės pilies funkcijos ir raidų ypatybės skirtingose šalyse. Vakarų Europoje (neabejotinai ir Vokiečių ordino teritorijoje, tačiau pilies radimosi ir formavimosi aplinkybės čia buvo kitokios, turint omenyje šios valstybės sąrangą ir socialinę struktūrą)¹²⁴ pagrįstai keliami klausimai apie pilies reiškinio diferenciaciją, apie šaltinių terminijos ypatumus, teigiama, kad pilių formas, funkcijas ir priklausomybę labai įvairavo, o kartu įvairavo ir jų įvardijimai šaltiniuose. Tai susiję su tuo, kad tipologiškai pilis Vakarų Europoje buvo itin heterogeniškas reiškiny, tiek savo funkcijomis, tiek architektūriniais sprendimais, tiek ir socialine prigimtimi. Pastarąją mintį neabejotinai pagrindžia ir vokiečių istoriografijoje suformuluota daug istorinių terminų (*terminus technicus*), išreiškiančių egzistavusios socialinės tikrovės ir materialinės civilizacijos, o kartu ir pilies, atliepusios vietos situaciją, sudėtingumą. Pvz., pagal pilies statybos vietos tipologiją skiriama: pilis, statyta ant natūraliai susiformavusių kalnų ar kalvų – vok. *die Höhenburg*; pilis, apsupta vandens ar gynybinių įtvirtinimų, supamų vandens – vok. *Wasserburg*; pilis, ar gynybinis bokštas, statytas ant vadinamųjų motų – vok. *die Turmhügelburg*, bendruomenės pilis ar slėptuvė – vok. *die Volks- und Fluchtburg*; tipologija pagal socialinį charakterį: ankstyvaisiais Viduramžiais dvaras–pilis, atlikusi „valdymo pakeliui“ funkcijas – vok. *die Pfalz* ir *die Reichsburg*; kunigaikščio pilis – vok. *die Fürstenburg*, grafo pilis – vok. *die Grafenburg*; diduomenės (riterijos), ministerialų ar „tarnybininkų“ pilis – vok. *die Hochadel- Ministerialen- ar Dienstmännenburg*; miesto, bažnyčios pilis – vok. *die Stadtborg, die Kirchenburg* ir kt.¹²⁵.

Ši istoriografijos patirtis verčia naujai pažvelgti į LDK pilių tyrimų tradiciją. Lyginamasis aspektas gali padėti išvengti anachronistinių vertinimų ir

¹²³ Lexikon des Mittelalters (toliau – Lexikon des Mittelalters). Bd. 2. München und Zürich, 1983, S. 958–1003; taip pat apie pilį kaip tam tikrą valdžios, teisminę, ūkio etc. struktūrą žr. Schulze H. K. Grundstrukturen der Verfassung im Mittelalter. Bd. 2. Stuttgart, 2000, S. 86–124.

¹²⁴ Torbus T. Die Konventsburgen im Deutschordensland Preussen. München, 1998.

¹²⁵ Lexikon des Mittelalters, S. 958.

atrasti naujas prieigas prie istorinio reiškinių. Dar kartą tampa aišku, kad pilies reiškinių neįmanoma adekvačiai pažinti, neatsižvelgus į platesnę jos socialinę aplinką. Todėl jį būtina suvokti ir interpretuoti tiek kaip specifinę erdvę, tiek kaip socialinę struktūrą. Tačiau šių tyrimų prielaida – aiškesnė pilies sąvoka.

Šaltinių terminija

Analizuojant šaltinių terminiją, kyla keli esminiai klausimai. Pirmia, kaip konkrečiai pilis įvardijama vienašaliuose istorijos šaltiniuose? Antra, kas slypi po tiesiogine, tačiau dažnu atveju fragmentiška informacija? Trečia, kaip keičiasi pilies samprata laikui bėgant, o galiausiai ne tiek pati samprata, kiek mus pasiekianti šaltinių informacija apie ją?

Pirmajame lietuvių kalbos žodyne – Konstantino Širvydo *Dictionarium trium linguarum* – pasirodžiusiame apie 1620 m., *pilis* apibūdinama kaip statybinis ir gynybinis objektas bei atitinkamai įvardijamas kaip *zamek*, *munio* (?), *pilis*¹²⁶. XVII a. pabaigos *Clavis Germanico-Lithuania*¹²⁷ bei vėliau išleistuose XVIII a.¹²⁸ lietuvių-vokiečių, vokiečių-lietuvių kalbų žodynuose pateikiamas *pilies* vertimas, pvz. *Pillis – die Burg, die Festung, Schloß*, nors pastaroji (*Schloß*) šiandien suvokiama kaip *rūmai* ir sietina su renesansu, dažnai su kitokiomis šio statinio funkcijomis bei architektūra. Kartu žodyne siūlomas kiek neįprastas vertimo variantas: *Burg, Schloß – Pillis, Atsigintuvė, Ißgelbėtojis*, taip pat *Festung – Festingė, Szancas* (?), *Pillis*. Galima manyti, kad žodis *pilis* yra senos kilmės. Tai patvirtina ne tik su juo etimologiškai sietino žodžio *piliakalnis* pasirodymas (pirmasis paminėjimas datuojamas XVI

¹²⁶ Pirmasis lietuvių kalbos žodynas: Konstantinas Širvydas. *Dictionarium trium linguarum*. Vilnius, 1979, p. 8 (106), 24 (122), 64 (162), 270 (368), 552 (660); [...] *żołnierz osadzony na zamku. Praesidiarius miles. Karieywis piliy pastatitas* [...].

¹²⁷ *Clavis Germanico-Lithuana*. Rankraštinis XVII amžiaus vokiečių-lietuvių kalbų žodynas, I dalis A-E. Vilnius, 1995, S. 412 (415).

¹²⁸ *Vocabularium Lithuanico-Germanicum, et Germanico-Litthuanicum...* Halle, 1730, S. 98, 165; *Litauisch-Deutsches und Deutsch-Litauisches Lexicon*. Königsberg, 1747, S. 88, 107, 138, 312; *Brodovskis J. Lexicon Germanico-Lithuanicum et Lithuanico-Germanicum*. T. 3. Žodžių indeksas. Vilnius, 2009, p. 79, 114, 115, 190, 303, 309, 466, 554, 810, 888. Taip pat žr. Pirmoji lietuvių kalbos gramatika 1653 metai. Vilnius, 1957, p. 64 (160), 161 (257), 168 (264); [...] *Excipe Pillis arx* [...] *qvae Faeminina sunt* [...]; [...] *atejau ing pilli veni in arcem* [...]; [...] *uz pillies ultra arcem* [...].

a. pradžia) rašytiniuose šaltiniuose¹²⁹, bet ir XIV a. vokiškiosiose kronikose fiksuojami atvejai¹³⁰, kai sudurtiniame žodyje, atsiradusiame dėl vokiečių kalbos ypatumų, vienas iš dėmenų yra baltiško žodžio *pilti* šaknis.

Kalbėdami apie LDK šaltinių daugiakalbiškumą, susiduriame su pagrindine problema – skirtingomis kalbomis įvardinamo reiškinių semantinio turinio neaiškumu, t. y. bandymu bendravardiklinti skirtingų civilizacinių regionų ar tiesiog kalbinių tradicijų fenomenus, o kartu ir juos įvardijančius žodžius. Būtina atkreipti dėmesį į didžiosios šaltinių dalies lakonišką pobūdį ir reiškiniams įvardyti pasirenkamų žodžių nevienareikšmiškumą. Pateiktinas vienas itin būdingas pavyzdys, vadinamosios *Apuolės pilies* apgultis. Nors šis šaltinis aprašo laikus, kurie gerokai išeina už disertacijos chronologinių rėmų, vis dėlto jo terminija ir vėlesnio vertimo žodynas gerai atspindi čia svarstomas problemas. *Vita Anskarii*, aprašančiame 853 m. vikingų antpuolį prieš kuršius, pavartoti trys skirtingi žodžiai: *urbs*, *civitas* ir *castrum*¹³¹, kuriais įvardijamas vienas ir tas pats objektas. Chronologine tvarka visą šį įvykį galima skirti į kelis epizodus: (a) pasiekimas kitos kuršių **įtvirtintos gyvenvietės**, vadinamos Apuole (*ad aliam urbem ipsorum, quae Apulia dicebatur*); (b) šioje **įtvirtintoje gyvenvietėje** buvo 15 000 karių (*Erant autem in ea urbe quindecim milia hominum bellatorum*); (c) užsidarymas **įtvirtintoje gyvenvietėje** ir jos gynyba (*conclusis ipsi in civitate, isti a foris urbem debellare*) (vertimas mano – V. V.). Šiuo atveju problema kyla dėl šaltinio vertimo ir jo interpretacijos. Derėtų trumpai apsistoti ties šaltinio vertimu, išspausdintu „Lietuvos istorijos šaltinių“ pirmajame tome“¹³². Visų pirma

¹²⁹ Jablonskis K. Lietuviški žodžiai senosios Lietuvos raštinių kalboje. I dalis. Tekstai. Kaunas, 1941, p. 167; [...] *Продал есми свою делницу земли на пол бочки [...] а тая земля лежит подле великое дороги у пиликолни [...]* (XVI a. pradžia, prie Nemėžiaus); [...] *Нивы чотыри на чотырох местцах: перва Алкуся, друга в пилеколнях, третя Пастулкгии и четверта Пастулкгии [...]* (1597 m. Gaižuva).

¹³⁰ *Scriptores rerum prussicarum. Annalista Thorunensis* (toliau – *Annalista Thorunensis*). Hrsg. von Hirsch Th., Töppen M., Strehle E. Bd. 3, Leipzig, 1866, S. 81; [...] *venerunt navigio ad castrum Caudepil [...]* (1362); plg. *ibid.*, *Detmars Chronik*. S. 81; [...] *unde wunnen dar en vast slot Kauwenpille [...]*. Wigand von Marburg. *Cronica nova prutenica*. S. 587; [...] *contra Merkenpil [...]* (1377); S. 602; [...] *dum vastaretur terra Laukischen, et castrum Nawenpil [...]* (1381).

¹³¹ *Vita Anskarii* auctore Rimberto, S. 60–62.

¹³² Lietuvos istorijos šaltiniai. Feodalinis laikotarpis. T. 1. Vilnius, 1955, p. 21; [...] *prie kitos jų pilies, vadinamos Apulia. O toje pilyje buvo 15 000 kovotojų [...]* (gyventojai užsidarė pilyje; vieni iš lauko pradėjo pilių pulti, antrieji iš vidaus drąsiai priešintis [...]). Plg. Lietuvos istorija. Geležies amžius. T. 2.

atkreiptinas dėmesys į tai, kad palyginti laisvai verčiami skirtingi žodžiai, tokiu būdu iškreipiant to laikotarpio vietos tikrovę. Akivaizdu, kad skirtingų žodžių, įvardijančių tą patį objektą, unifikuotas vertimas yra pagrįstas, tačiau, minėtus lotyniškuosius žodžius suprantant kaip *pili*, prasilenkiama su šio regiono to laikotarpio materialine ir socialinės sanklodos situacija. Net ir turint omenyje sąlyginai aukštesnį materialinės civilizacijos lygmenį šiame regione¹³³, lyginant su pietryčių Lietuva, tai negali būti pakankama išlyga teiginiui, jog tuometinėje kuršių teritorijoje galėjo stovėti pilis, o ne įtvirtinta gyvenvietė. Beje, trumpai reikėtų akcentuoti ir Viduramžių Europos romėniškosios tradicijos kalbinius dalykus. Lotynų kalba, tapusi Europos *lingua franca*, buvo tiesiogiai „perkelta“ ir „įsodinta“ į *barbarinių* visuomenių dirvą, kurioje susiformavusiems reiškiniams ir praktikoms buvo sunku rasti adekvačius kalbinius atitikmenis¹³⁴, todėl šaltinių terminija turi būti vertinama kritiškai.

Gausiau Rytų Pabaltijo genčių kilmingųjų „pilys“ minimos XIII a. pradžios šaltiniuose. Tikrai sudėtinga šiuo atveju yra ir pati šių gynybinių įtvirtinimų klasifikacija, ir apibrėžimas, kadangi vienalaikiai šaltiniai nepateikia tikslesnių duomenų apie šiuos objektus. Todėl reikėtų labai atsargiai vartoti *pilies* sąvoką šio laikotarpio gynybinių objektų atžvilgiu. Pavyzdžiui galėtų būti Henriko Latvio kronikoje XIII a. minimos „pilys“. Tačiau kyla pagrįstas klausimas: kas vadintina pilimi, o kas gynybiniais įtvirtinimais ar tiesiog slėptuve? Trumpai bandant apibrėžti pagrindinę problemą, reikėtų atkreipti dėmesį į keletą minėtoje kronikoje esamų vietų, kuriose minimos baltų genčių „pilys“. Antai ties 1185 m. kronikoje minima, kad lyviai neturi jokių tvirtovių (*quod municiones nullas habeant*) ir žadama, kad žiemgaliams apsikrikštijus, bus pastatyta pilis (*castra fieri pollicetur*)¹³⁵. Tačiau jau 1205 m.

Vilnius, 2007, p. 315. Šioje naujausioje sintezėje gana laisvai nesistengiant išlaikyti nuoseklumo operuojama tokiais žodžiais kaip *pilis* ir *pilaitė* kalbant apie įtvirtintas ikivalstybines baltų gyvenvietes, žr. p. 202–207.

¹³³ Žulkus V. Baltų visuomenė ankstyvaisiais Viduramžiais// Lietuvos valstybė XII–XVIII a. Vilnius, 1997, p. 13–30.

¹³⁴ Fundamentalus penkiatomis darbas, skirtas Viduramžių lotynų kalbai. Konkrečiai apie gyvenviečių įvardinimus žr. Stotz P. Handbuch zur lateinischen Sprache des Mittelalters. Bd. 1. München, 2002, S. 354–359.

¹³⁵ *Heinrici*. Chronicon Livoniae, S. 3. Atkreiptinas dėmesys į šaltinyje vartojamą terminą *municio* ir jo daugiareikšmiškumą (pvz. įtvirtinimas, tvirtovė, mūras, statinys).

aprašomas derybų tarp Livonijos ordino ir Žiemgalos vyresniojo Viestarto epizodas, kuriame kaip pagrindinė sąlyga nurodoma, kad kiekviena Žiemgalos pilis (*si de quolibet castro Semigallie*)¹³⁶ turi duoti po vieną įkaitą. Visa tai suteikia galimybę nubrėžti paralelę tarp skirtingų baltų genčių dėl pilių radimosi šių visuomenių teritorijose laiko ir daugiau ar mažiau panašių sąlygų. Neabejotina, kad gynybiniai įtvirtinimai šiose žemėse egzistavo iki atsikraustant Ordinams. Tačiau istoriniai šaltiniai ir archeologiniai tyrimai iki galo neleidžia suvokti jų tipologijos. Tačiau jei pilį apibrėšime ir suvoksime kaip integralią socialinės tikrovės dalį, kuriai būdingas valstybinio pobūdžio organizacijos formavimasis su išvystyta kontrolės sistema (pvz., mokesčiai, atodirbiai-talkos, natūrinės duoklės), besikristalizuojanti aiški vidinė socialinė diferenciacija, o galų gale ir sudėtingas struktūrinis mechanizmas, tai baltų genčių gyvenamojoje teritorijoje XIII a. pirmojoje pusėje tokių pilių nebuvo¹³⁷. Gentinės visuomenės materialusis, socialinis, organizacinis potencialas buvo per menkai išvystyti, jog būtų buvę galima statyti sudėtingesnės konstrukcijos ir įvairesnių funkcijų statinius. Todėl XIII a. šaltiniuose minima *castrum* labiau tiktų vadinti įtvirtintomis gyvenvietėmis (pan. į lenk. *gród*, vok. *der Burgwall*, ček. *hradiště*), kurios būdingos gentinės visuomenės ir ankstyvosios monarchijos epochoms. Pasitelkime dar vieną, tik jau XIV a. pradžios pavyzdį, apie kurį mums praneša Petras Dusburgietis. Pasak jo, 1323 m. lietuviai iš Žemaitijos užpuola Klaipėdos miestą (*civitatem Memelam*) ir tris miestą supančias naujakrikštų pilis (*et tria circumjacencia castra neophitorum*)¹³⁸. Šis atvejis būtent ir yra išraiška to, kas vadintina šaltinio terminijos ir jo įvardijamos tikrovės neatitikimu. Vargu ar aplink Klaipėdos pilį ir miestą galėjo būti dar bent viena pilis. Greičiausiai tai tebusios vadinamosios slėptuvės (įtvirtintos gyvenvietės). Prie panašių išvadų būtų galima priėti

¹³⁶ Ibid., S. 48, 50. Taip pat apie minima sėlių pilį žr. S. 100; [...] *ad castrum Selonum* [...].

¹³⁷ Nepaisant visko, pasitaiko darbų, kuriuose ne tik kalbama apie baltų genčių pilis, bet dar ir apie gynybines sistemas, kurios suponuotų egzistavus baltų genčių erdvėje dar sudėtingesnes socialinę ir politinę struktūras, žr. *Vasiliauskas E.* Žiemgalių pilys: gynybinė sistema X–XII a.// Sidabrė (Joniškis). Rugs. 2. 1997, p. 4–5. „Karštligiškų“ pilių paieškų ir jų lokalizacijos pavyzdžiu laikytinas Zabelos ir Tomo Baranausko darbas; žr. *Baranauskas T., Zabiela G.* Mindaugo dvaras Latava// Lietuvos istorijos metraštis. 1997 metai. Vilnius, 1998, p. 21–40.

¹³⁸ *Peter von Dusburg.* Cronica terre Prussie, S. 187.

žvelgiant į Panemunės (Žemaitijos) *pilis*. Tam yra bent dvi priežastys. Pirma, pavojaus metu čia subėgdavo apylinkių gyventojai. Antra, daugelis nuo XIII a. pabaigos minimų vietos įtvirtinimų XIV a. viduryje jau nebeegzistavo, nepaisant to, kad ši problema jau buvo tapusi ir valdančiosios dinastijos rūpesčiu.

Grynai dėl euristinių tikslų reikėtų dar kartą grįžti prie situacijos Vakarų Europoje, kur pirmosios pilys datuojamos maždaug X a.¹³⁹. Chronologiškai ankstesnių įtvirtinimų, pvz., valdovo rezidencijų, įvardijamų šaltiniuose kaip *die Pfalz*, *palatium* (neklasifikuojant pastarųjų kaip viduramžių pilių, tačiau akcentuojant, kad šiam objektui buvo būdingos sakralinės, rezidencinės, ūkinės funkcijos)¹⁴⁰, raida truko iki XIII a. Savo ruožtu Lenkijoje *palatium* (Gnieznas, Poznanė), būdingas X–XIII a., tipologiškai taip pat skiriamas nuo *įtvirtintos gyvenvietės (gród)* ir vėlesnės architektoniškai sudėtingesnės *pilies (zamek)*¹⁴¹, kuri, o tai ir yra svarbiausia, formavo kokybiškai naują teritorinę ir socialinę organizaciją.

Apžvelgiant XIV–XV a. LDK šaltiniuose aptinkamus pilies įvardijimus, atkreiptinas dėmesys į dar keletą lotyniškai tradicijai būdingų žodžių: *arx*,

¹³⁹ Čia nurodytini tik kai kurie tekstai (sintezės), kadangi Europos formavimosi ir, su tuo susijusių daugybės problemų (tarp jų, pilių atsiradimo), istoriografija sunkiai aprėpiama, žr. *Barlett R.* The Making of Europe: Conquest, Colonisation and Cultural Change 950–1350. London, 1994, pp. 65–66, 68–69; *Oakley F.* The Medieval Experience: Foundations of Western Cultural Singularity. New York, 1974, p. 120; *Crouch D.* Tournament. London-New York, 2005, pp. 135–137, [...] *we find a world defined by castles [...]*; *Cardini F.* Der Krieger und der Ritter// Der Mensch des Mittelalters. Hrsg. von *Le Goff J.* Essen, 2004, S. 87–89.

¹⁴⁰ Apie tai plačiau žr. *Mckitterick R.* Charlemagne. The Formation of the European Identity. Cambridge, 2008, p. 170–171; Autorė aptaria Karolio Didžiojo rezidencijų formavimąsi, jų geografiją ir funkcijas. Taip pat žr. *Einhardas.* Karolio Didžiojo gyvenimas. Vertė *Čurinskas M.* įvadą ir paaiškinimus parašė *Petrauskas R.* Vilnius, 2005. Atkreiptinas dėmesys į originalo tekste Karolio Didžiojo rezidencijų lotynišką įvardinimą: [...] *palatia operis egregii [...]*, p. 70; [...] *comes palatii [...]*, p. 86. Panašumų galima aptikti ir X amžiuje Otono Didžiojo laikais kai kalba eina jokia būdu ne apie pilis, o tiesiog apie tam tikras rezidencijas (*Palast*), žr. *Lehmann E.* Der Palast Ottos des Grossen in Magdeburg// Architektur des Mittelalters. Funktion und Gestalt. Weimar, 1984, S. 42–62. Taip pat šia tema apie Salijų dinastijos (XI–XII a.) laikus ir jų rezidencijas (vok. *die Pfalz*); žr. *Burgen der Salierzeit.* T. 1–2. Hrsg. von *Böhme H. W.* Sigmaringen, 1991–1992. Esmines skirtis tarp pilies ir *Pfalz* savo straipsnyje brėžia *Caspar Ehlers.* Nepaisant to, pilies suvokimas tik kaip karinio-gynybinio objekto atrodo labai nenatūraliai ir schematiškai, tarsi vienas objektas, šiuo atveju bet kokia pilis, negalėtų būti rezidencija, teisingumo vykdymo vieta ir t. t. vienu ir tuo pačiu metu; žr. *Ehlers C.* Königliche Burgen und Pfalzen als Zentren für den reisenden Hof des ostfränkischen Reiches (toliau – *Ehlers C.* Königliche Burgen und Pfalzen als Zentren)// *Concilium medii aevi* 14 (2011), S. 3–19.

¹⁴¹ *Rozpędowski J.* Ze studiów nad palatiami w Polsce// *Biuletyn historii sztuki.* R. 24. Nr. 3–4. Warszawa, 1962, s. 243–255; *idem.* Początki zamków w Polsce w świetle badań warowni legnickiej// *Kwartalnik architektury i urbanistyki.* T. 10. z. 3–4. Warszawa, 1965, s. 149–179.

castellum, fortalitium. Jie žodyne neturi vienareikšmės konotacijos¹⁴², tačiau tai greičiau suponuoja nenusistovėjusią ir sporadišką jų vartojimo įvairiuose kontekstuose praktiką nei bandymą kuo tiksliau įvardyti konkretų objektą¹⁴³.

Apie kitokią situaciją reikia kalbėti susidūrus su rusėniškąja raštijos tradicija ir buvusios Kijevo Rusios valstybės teritorija. Rusėniškojoje raštijoje fiksuotina tokia šaltinių kalboje aptinkamo žodžio variacija: *град, городъ, городокъ*¹⁴⁴, kuri vėliau pasirodė ir LDK raštinės kalboje. Tik XV–XVI a. sandūroje šis terminas šioje kalboje buvo pradėtas keisti polonizmu *замокъ, замочокъ, замок*¹⁴⁵. Anksčiausią šaltiniuose įvardijimą *замокъ* randame 1495 m., kai minimos Bialgorodo, taip pat Vilniaus pilys¹⁴⁶. Vis dėlto charakteringa tai, kad XV–XVI a. sandūroje dar tebėra paplitęs pakaitinis žodžių *городъ* ir *замокъ* vartojimas. Išryškėja tendencija, kad ryčiausiose LDK žemėse (Okos aukštupio kunigaikštystės ir kt.) dažniausiai vartojamas *городъ*. Kita vertus, net ir XVI a. viduryje dar galima sutikti benykstantį iš raštinių kalbos *городъ*¹⁴⁷.

Itin svarbu akcentuoti dar vieną aspektą, susijusį su *городъ* ir *градъ*, kurie nėra vienareikšmiai¹⁴⁸. Derėtų trumpam apsisotiti ties pačiais rusiškaisiais

¹⁴² Pateikiamą daugiareikšmį vertimą žr. Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce. T. 1, 2, 4. Wrocław-Kraków-Warszawa-Gdańsk, 1953–1977.

¹⁴³ Šiam teiginiui iliustruoti galima pasiremti analogijomis; pvz. tai akivaizdžiai liudija du vokiškos erdvės pilių pavyzdžiai, kai objektas įvardinamas vis kitaip keliasdešimties metų bėgyje. Pateiktini du Hameršteino ir Niurnbergo pilių atvejai, kurių įvardinimai šaltiniuose įvairuoja nuo *castrum, castellum, arx, munitio, urbs, borch* iki *burgus*. Turėtina omenyje tai, kad, pasak šių pilių tyrinėtojo, didesnių pakitimų aptariamuoju laikotarpiu pilių struktūroje neįvyko, kai tuo tarpu įvardinimas kito; žr. Thon A. Studien zu Relevanz und Gültigkeit des Begriffes „Pfalz“ für die Erforschung von Profanbauwerken des 12. und 13. Jahrhunderts// Forschungen zu Burgen und Schlössern. Bd. 7. München-Berlin, 2002, S. 45–72.

¹⁴⁴ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов (toliau – Новгородская первая летопись). Москва-Ленинград, 1950, c. 475–477; *Jakubowski J.* Opis Księstwa Trockiego z r. 1387 (toliau – *Jakubowski J.* Opis Księstwa Trockiego)// Przegląd historyczny. T. 5. Warszawa, 1907, s. 22–47; *Latopisiec Litwy i kronika ruska* (toliau – *Latopisiec Litwy i kronika ruska*). Wilno, 1827, s. 50–53, 56–57.

¹⁴⁵ Pvz. LM. Užrašymų knyga 25, nr. 36, p. 102, (1501 m.); nr. 26, p. 92, (1504 m.). Tuo tarpu maždaug apie 1480 m. rašytame dokumente pilis įvardinama dar „senuoju“ rusėnišku daiktavardžiu *город*: [...] *маю тот город Лучоскъ держати* [...]; LM. Užrašymų knyga 4, nr. 57, p. 107–108. Kita vertus, ir XVI a. galima aptikti *город* vartojimo praktiką; pvz. žr. РИБ. Т. 20, № 38, с. 574; [...] *къ городу* [...] (1507); № 175, с. 806; [...] *не казали имъ у Свислочи города рубити* [...] (be datos); № 34, с. 1257; [...] *ижь бы городъ робили* [...] (1518).

¹⁴⁶ LM. Užrašymų knyga 5, nr. 332, p. 204; nr. 60, p. 30.

¹⁴⁷ LM. Užrašymų knyga 37, nr. 257, p. 274 (1559).

¹⁴⁸ Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам, Т. 1. Санктпетербургъ, 1893, с. 555–556; *городъ* pateikiamo vertimo variacijos: 1. užtvара, siena; 2.

metraščiais, kuriuose jau X a. minimas *град, городъ*. 991 m. pasakojama kaip Vladimiras Sviatoslavičius pastato Bialogorodo ir kitas „pilis“, o štai 1032 m. Hipatijaus metraštyje minima, kad Jaroslavas Išmintingasis (šv. Vladimiro sūnus) Rusioje pradėjo statyti „pilis“¹⁴⁹. Šaltiniai tiksliai neatskleidžia, kada kalbama apie miestą, o kada apie pilį. Samprotauti reikėtų pradėti nuo to, kad žodis *град, городъ*, kaip ir iš Čekijos į Lenkiją atkeliavęs *gród* bei lietuviškas *gardas*, yra daugmaž tą patį reiškinių nusakantys bendraindoeuropietiškos kilmės žodžiai, nusakantys tam tikrą aptvertą teritoriją. Tai išreiškia vienas 1331 m. epizodas, kai Naugardo *vladyka* Vasilijus pastato mūrinę „pilį“. Kaip galima suprasti iš mums bylojančio šaltinio, šie įtvirtinimai buvo juosiami nuo vienos cerkvės iki kitos¹⁵⁰. Žvelgiant iš kitos pusės, miestas suvoktinas kaip platesnio ir sudėtingesnio turinio objektas nei pilis. O pilį neretai galima interpretuoti kaip potencialaus miesto branduolį¹⁵¹.

Taigi pati *городъ* ir *градъ* žodžių reikšminė samplaika suponuoja dviejų reiškinių – miesto ir pilies – genetinius ryšius ir raidos bendrumus. Taip pat bandant detaliau išryškinti rusėniškosios erdvės „pilies“ ar jos užuomazgos problemines puses, reikia turėti omenyje du *šalia* pilies minimus erdvinius dėmenis: *детинец* ir *посад*. Pirmasis jų suvokiamas kaip vidinė pilies dalis (pvz., kremlius), ribojama pilies sienų, antrasis – kaip priešpilis (plg. lot. *suburbium*, *preurbium*, vok. *vorburge*), besišliejantis prie išorinių gynybinių įtvirtinimų sienų¹⁵². Taip pat paminėtina šaltiniuose įvardijama *городъня*, kaip sudedamoji „pilies“ sienos dalis.

Kalbant apie viduriniaja vokiečių aukštaičių (*Mittelhochdeutsch*) tarme rašytus šaltinius, akcentuoti vartojami daiktavardžiai *huse*, *hwsze*, *hawsze*,

įtvirtinimai, tvirtovė, miestas; 3. akmeninės sienos; c. 575–576; *градъ* vertimas: 1. siena, užtvara; 2. sodas; 3. miestas.

¹⁴⁹ ПСРЛ. Т. 2, с. 122; [...] *Володимеръ заложи градъ Бельгородъ и наруби въ не от инехъ городовъ [...]*; с. 150; [...] *Ярославъ поча ставити города по Ръси [...]*.

¹⁵⁰ Новгородская первая летопись, с. 343; [...] *и заложи владыка Василии город камень от святого Володимера до святой Богородици, а от Богородици до Бориса и Глеба [...]*.

¹⁵¹ Gudavičius E. Miestų atsiradimas Lietuvoje. Vilnius, 1991.

¹⁵² Тихомиров М. Древнерусские города, с. 242; Энциклопедический словарь. Т. 24. С.-Петербург, 1898, с. 656.

*huze, huwsze, husse, hus, hous*¹⁵³, taip pat *burc, burge*¹⁵⁴ ar *festung, vestung*¹⁵⁵. Galima pastebėti, kad nuosekliai (tiek Ordino *Wegeberichtuose*, tiek Vytauto korespondencijoje su Vokiečių ordinu) yra vartojamas pirmasis iš nurodytų daiktavardžių (*huse*), konkretizuojantis vietovardį. Šį nuoseklumo išlaikymą sustiprina ir tai, kad šalia vartojami tokie daiktavardžiai, kaip *koni(n)ges dorff*, *koni(n)geshoff*, o kartu ir *Andrewshoff*, *Iwanendorfe*, *Wissegirdendorffe*: eponimai, nurodantys konkrečių asmenų valdas ir kartu kokybiškai skiriantys įvardijamus objektus. Vadinasi, *Wegeberichtų* žvalgai ir sudarytojai tiksliai apibūdindavo skirtis tarp įvardinamų objektų. Žinoma, šaltiniuose pasitaiko ir išimtinių atvejų, kaip pvz., tuose pačiuose kryžiuočių žvalgų kelių aprašymuose minimas Eišiškių miestas (*Eykschischken eyne stadt*), nors ankstesnioje žinutėje aptinkame Eišiškių kaimą su apleista pilimi (*Eyksiskindorffe, eyne wüsten huse*)¹⁵⁶.

Lyginant skirtingomis kalbomis surašytus šaltinius, galima pastebėti, kad jų terminija per visą aptariamą XIV–XVI a. laikotarpį išlaiko tam tikrą nuoseklumą. Taigi vok. *huse, hwsze, hawsze, huze* ar *burc, burge* atitinka rus. *град, городъ, городокъ*, o ši dėl lenkų kalbos įtakos XV a. pabaigoje–XVI a. pradžioje keičia *zamek, zamek, zamochok*. Tuo pat metu *castrum* vartojamas kaip minėtųjų žodžių atitikmuo lotyniškojoje raštijoje. Nepaisant to, be išlygų šioje situacijoje išsiversti nepavyks. Visa ši šaltinių terminija, vartota apibūdinti LDK struktūras per XIV–XVI a., išreiškė savo sociopolitinę ir materialinę raidos pusėmis formą ir turiniu skirtingus fenomenus. Tai, kas tuo

¹⁵³ CEV, s. 51, 54, 775, 709, 450, 555, 319, 184, 256; *Scriptores rerum prussicarum. Litauischen Wegeberichte* (toliau – *Die littauischen Wegeberichte*). Hrsg. von *Hirsch Th., Töppen M., Strehlke E.* Bd. 2, Leipzig, 1863, S. 662–708. Atkreiptinas dėmesys į pateikiama *hus* vertimą, kuris senesniuose žodynuose nurodo į gyvenamąjį namą ar pastatą, priklausomai nuo vokiečių kalboje būdingo antrojo žodžio dėmens; žr. *Bibliothek der gesamten deutschen national Literatur*. Bd. 1. *Mittelhochdeutsches Wörterbuch von Ziemann A.* Quedlinburg und Leipzig, 1838, S. 167; pateikiamas vieno aukšto namų, ribojamų sienų, vertimas; *Mittelhochdeutsches Wörterbuch*. Ausgearbeitet von *Müller W.* Bd. 1. Leipzig, 1854, S. 737–741. Naujesniame žodyne pilis pateikiama kaip vienas iš kelių galimų variantų: namas, rezidencija, pilis, dvaras, žr. *Hennig B.* *Kleines Mittelhochdeutsches Wörterbuch*. Tübingen, 2001, S. 168.

¹⁵⁴ *Livländische Reimchronik*, S. 134, 228. Žr. šio leidinio gale sudarytą žodynėlį; ypač į žodžių *hus* (1. įtvirtintas namas, 2. pilis) ir *burc* (1. pilis, 2. miestas) vertimus.

¹⁵⁵ *Schütz C.* *Cronica*, S. 547. Ši kronika buvo parašyta XVI a. pradžioje. Tikslumo dėlei pridurtina, kad nuo XV a. vokiečių kalbos istorijoje, be abejonės, atsižvelgiant į regioną, žymimas ankstyvasis naujosios aukštaičių kalbos periodas (*Frühneuhochdeutsch*).

¹⁵⁶ *Litauischen Wegeberichte*, W. 83, S. 701; W. 82, S. 700–701.

pačiu žodžiu buvo įvardinama XIV a., XVI a. pirmoje pusėje savo materialiaja puse greičiausiai atrodė visiškai kitaip, o kintanti sociopolitinė konfigūracija padarė savas „korekcijas“. Galiausiai pilis ir jos sociopolitinis bei materialinis turinys turi būti vertinami diferencijuotai LDK erdvėje.

XIII a. šaltiniuose pasirodantys Lietuvos, o ir kitų baltų genčių *pilių* įvardijimai neturėtų užgožti esminių pokyčių, kurie įvyko valstybės formavimosi laikotarpiu. Tai, kad XIII a. kronikose ir metraščiuose vartojami tie patys žodžiai, kaip ir XV a. šaltiniuose, toli gražu nereiškia, kad turime reikalą su tuo pačiu objektu. Lygiai tas pats pasakytina ir apie rusėniškąsias žemes. Čia turima omenyje ne tik architektoninė, bet ir sociopolitinė pilies samprata ir jos atspindys šaltiniuose. Istoriniai tyrimai ne tik remiasi šaltinių terminija (kuri dažnai neišskleidžia visos socialinės tikrovės sudėtingumo ir jos kaitos laike), tačiau ir privalo atskleisti istorinių reiškinių raidą.

Sąvoka

Bandant apibrėžti pilį kaip istorinį reiškinį, esminiai yra keli aspektai. Daugeliu atveju istoriografijoje apie viduramžių pilį kalbama kaip apie architektūrinį ar gynybinį objektą. Tačiau pilis visų pirma suvoktina kaip valdžios ir galios centras, kuris radosi ir formavosi priklausomai nuo konkrečių sociopolitinių aplinkybių, lėmusių ir pačios pilies priklausomybės ir pavaldumo „persiskirstymus“. Nesant pastovių centralizuotų valdžios administracinių struktūrų¹⁵⁷, pilis buvo kone vienintelė realija, padedanti formuoti ir organizuoti kuriamą valdžios erdvę.

Pilis vertintina kaip valdžios įgyvendinimo mechanizmo sudėtinė dalis su sau teismiškai ir administraciškai pavaldžia, tačiau itin nevienalyte teritorija, jai priklausiusiu socialiniu-pareigybinu aparatu, kuris sudarė išskirtinę teisminę struktūrą. Ji formavo tam tikrą teritoriją ir buvo jos administracinis centras su vidine infrastruktūra ir ūkinio aptarnavimo mechanizmu.

¹⁵⁷ Petrauskas R. Ankstyvosios valstybinės struktūros, p. 19–30; *idem*. Socialiniai pokyčiai Lietuvoje valstybės formavimosi laikotarpiu// Lietuvos valstybės susikūrimas europiniame kontekste. Sud. Petrauskas R. Vilnius, 2008, p. 160–183.

Sisteninga Viduramžių pilių statyba Europoje prasidėjo maždaug X a.¹⁵⁸, o intensyviausias pilių kiekybinis šuolis siejamas su XII–XIII a. ir diduomenės pilių proveržiu¹⁵⁹. Iš esmės pilis Vakarų Europoje – tai stiprėjančių feodalinių politinių darinių požymis. Taigi, pilies problema kartu yra ir feodalizmo problema. Todėl visiškai pagrįstai keltina prielaida, kad pilies raidos pobūdis iš dalies išreiškia feodalizmo formavimosi, jo institutų intensyvumo laipsnį.

Kalbant apie pilį kaip apie Viduramžių feodalinės visuomenės reiškinį, verta pastebėti, jog šis fenomenas skirtinguose Europos regionuose įgavo netolygias formas. Visa tai atspindi pilies daugialypišką pobūdį, todėl vieno universalaus apibrėžimo jam nėra. Galima kalbėti tik apie tam tikrus pamatinius bruožus, kurie buvo būdingi kiekvieno Europos regiono pilims. Šia prasme pilis turėtų būti suvoktina kaip nuolat kintantis objektas, įgaunantis naujas struktūrines formas, priklausomai nuo lokalių ir centro sociopolitinių aplinkybių.

Pilies apibrėžimas yra daugiareikšmis, o jos samprata ir interpretacija priklauso nuo tyrimo specifikos¹⁶⁰. Šaltinių duomenys, būdami lakoniški, skatina kelti prielaidas ne tiek dėl pačios pilies, kuri šaltiniuose, priklausomai nuo kalbos, įvardijama labai įvairiai (*castrum, arx, fortalitium hus, huszer, zamek, gorodъ, gorodokъ*), kiek dėl formuojamos teritorinės struktūros su sąlyginai išvystyta sociotopografija ir apskritai aplinkinėmis struktūromis. Be to, į pilies apibrėžimą būtina įtraukti ir jos, kaip simbolinės viduramžių visuomenės struktūros, faktorių. Šiame kontekste svarbūs pilies kaip galios ir socialinio statuso išraiškos aspektai. Todėl pilį derėtų suvokti kaip nevienalytį fenomeną, kurio raida aiškintina tik to meto sociopolitinės raidos kontekste priklausomai nuo konkrečios LDK teritorijos ir jos lokalinės visuomenės. Naujai statoma pilis atspindi suvereno bandymą teritoriškai, o kartu ir simboliškai įtvirtinti savąją valdžią konkrečioje teritorijoje.

¹⁵⁸ Jäschke K.-U. Burgenbau und Landesverteidigung um 900. Überlegungen zu Beispielen aus Deutschland, Frankreich und England (toliau – Jäschke K.-U. Burgenbau und Landesverteidigung um 900). (Vorträge und Forschungen. Sonderband 16). Sigmaringen, 1975.

¹⁵⁹ Thompson M. W. The Rise of the Castle. London, 1991, p. 13.

¹⁶⁰ Siemiańczuk H. Z problematyki wschodnioeuropejskiego zamku w średniowieczu, s. 64.

Esminiai yra du kriterijai, kurie sąlygojo pilies kaip struktūros formavimąsi ir kuriais remiantis darbe suvokiamos pagrindinės pilies radimosi sąlygos. Pirma, stambiosios žemėvaldos, kurios pakopiškumas (monarchas, Bažnyčia, diduomenė) lėmė ir pilies priklausomybės įvairavimus, formavimasis. Antra, valstiečių pavaldumo ir priklausomybės, kurio aukščiausia išraiška tapo baudžiava, procesas, prasidėjęs XIII–XIV a. sandūroje, o jo galutinis įsitvirtinimas ir įteisinimas (*pirmoji laida*) užsitęsė iki XVI a. vidurio.

Pilis apibrėžiama kaip struktūra atsispiriant nuo trijų pjūvių: teritorijos (a), visuomenės (b), galios-valdžios (c). Pilis aiškinama kaip teritoriją telkiantis ir formuojantis branduolys, tokiu būdu erdvė ilgainiui buvo transformuojama į aiškia ir savo ribas turinčią teisiškai, administraciškai, ūkiškai pavaldžią teritoriją. Jus turinį sudarė įvairių socialinių kategorijų, vadinasi ir skirtingo pavaldumo-priklausomybės, valstietiškos ir nevalstietiškos kilmės individai, tokiu būdu formavę pilies visuomenę, socialinę organizaciją. Šiose teritorinėje ir socialinėje pilies, kaip lokalinės struktūros, plotmėse skleidėsi galios-valdžios vertikalė, jos subjektai. Pilis buvo tas Viduramžių visuomenės dėmuo, kuris telkė galią ir padėjo įtvirtinti atskiram galios subjektui savo valdžią teritorijai ir joje pasklidusiems individams. Tokiu būdu, žvelgiant sociologiškai, pilis atliko savo laiko visuomenėje simbolinės (ideologinės) ir realios (tiesioginės) valdžios bei teisingumo reprezentato vaidmenis. Taigi pilis interpretuojama kaip galios-valdžios struktūra, kuri skleidėsi ir kūrė konkrečią teritoriją su jai pavaldžiu sociumu.

II. ERDVĖ IR TERITORIJA

Dar XIX a. pabaigoje erdvė istorikų ir geografo buvo pradėta interpretuoti kaip naujas tyrimo objektas. Į erdvės problemą istorijoje vienas pirmųjų dėmesį atkreipė Friedrichas Ratzelis¹⁶¹ ir kartu su juo bendravęs vokiškosios tradicinės – istoristinės istoriografijos – antagonistas ir XIX–XX a. sandūros istorikų cecho marginalas Karlas Lamprechtas¹⁶², kuris iškėlė regionų istorijos (*Regionalgeschichte*) koncepciją, kaip empiriškai pagrindžiamos visuomenės istorijos projektą. Devintajame XX a. dešimtmetyje su vadinamuoju *spatial turn* – humanitarinių mokslų „atsisukimu“ į erdvės ir jos sampratos tyrimus, erdviškumas tapo viena pagrindinių temų. Vakarų Europos medievistikoje erdvės ir veikimo joje problema taip pat sulaukė kokybiškai naujų prieigų ir interpretacijų nuo erdvės simbolikos, supratimo, įsivaizdavimo iki konkrečių regionų kaip istoriškai susiformavusių teritorijų tyrimų¹⁶³.

Lietuvos istoriografijoje LDK erdvės ir teritorijos tyrimų tradicija siekia XX a. pirmąją pusę. Tačiau naujausi, kompleksiniai tyrimai, skirti vidinių teritorijų ribų, sienų delimitacijų, teritorializacijos proceso ir kt. klausimams spręsti, pasirodė visai neseniai¹⁶⁴. Šie tyrimai vertingi tuo, kad atskleidžia bendrąsias LDK teritorijos raidos tendencijas. Tačiau šiame darbe visos valstybės teritorija yra svarbi jos regioniško / heterogeniško aspektu ir tai, kaip konkretūs pilies raidos skirtumai atsispindėjo skirtingose LDK teritorijose-žemėse.

¹⁶¹ Ratzel F. *Antropogeographie*. Stuttgart, 1882–1891.

¹⁶² Koselleck R. *Raum und Geschichte// Zeitschichten. Studien zur Historik*. Frankfurt am Main, 2003, S. 80–81. Lamprecht K. *Kulturhistorische Methode*. Berlin, 1900.

¹⁶³ Nitschke A. *Naturekenntnis und politisches Handeln im Mittelalter: Körper-Bewegung-Raum*. Stuttgart, 1967; *Lotharingen als historischer Raum: Raumbildung und Raumbewusstsein im Mittelalter*. Hrsg. von Bauer Th. Köln-Böhlau, 1997; *Raum und Raum Vorstellungen im Mittelalter*. Hrsg. von Aersten J. A., Speer A. Berlin-New York, 1998; *Raumerfassung und Raumbewusstsein im späteren Mittelalter. (Vorträge und Forschungen Bd. 49)*. Hrsg. von Moraw P. Stuttgart, 2002; *Aussen und Innen: Räume und ihre Symbolik im Mittelalter*. Hrsg. von Staubach N., Johannerwage V. Frankfurt am Main, 2007.

¹⁶⁴ Bucevičiūtė L. *Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XIV–XVI a.: valstybės erdvės ir jos sienų samprata*. Daktaro disertacija. Humanitariniai mokslai. Istorija (05 H). Kaunas, 2010; Čelkis T. *Valdžia ir erdvė: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorializacijos procesas XIV–XVI a.* Daktaro disertacija. Humanitariniai mokslai. Istorija (05 H). Vilnius, 2011.

LDK, kaip ir kiekvienos Viduramžių didelės teritorijos valstybės, esminė problema buvo jos teritorinis heterogeniškumas. Tačiau heterogeniškumas nėra problema pati savaime, svarbiausia yra tai, kaip jis atsispindi konkrečiuose socialiniuose reiškiniuose ir jų raidoje. Svarbu tai, kad bandymas LDK ir konkretaus reiškinio sklaidą joje tirti kaip savyje integralų istorinį individą suponuoja daug metodologinių, dalykinių ir kt. klausimų. Todėl, bandant išvengti vidinių problemos nagrinėjimo prieštaravimų, kurie kyla tiriant reiškinį struktūriškai ir erdviškai nevienalyčiame istoriniame individe, šių problemų priežasčių identifikavimas yra būtinas. Iš to išplaukia, kad ir pats pilies fenomenas įvairavo priklausomai nuo LDK regioniškumo ir vietinių socialinių aplinkybių. Tokiu būdu, pilis interpretuotina tik LDK struktūrinės-erdvinės sandaros kontekste.

Visa tai, kas paminėta aukščiau, suponuoja skirtingas pilies genezės ir raidos trajektorijas, sąlygotas geopolitinės situacijos, lokalinės visuomenės, santykio su dk ir bendro vaidmens LDK kontekste. Savo ruožtu, tai signalizuoja apie valstybėje egzistavusius nevienodo pavaldumo ir statuso regionus.

Medievistikoje yra įprasta, kad tam tikros problemos, klausimai yra apibrėžiami kaip tyrimo objektai ir nagrinėjami atskirų žemių, teritorijų erdvėje, neatsižvelgiant, ar tos egzistavusios teritorijos išsaugojo savo tęstinumą ar ne¹⁶⁵. Tokių teritorijų ir konkrečių su jomis susijusių problemų tyrimai motyvuojami tuo, kad jie formavosi ir juose įvairūs reiškiniai plėtojosi sąlyginai autonomiškai, įgaudami tik jiems būdingas formas. Atsižvelgiant į tai, pasirenkama trijų LDK sudariusių teritorijų tyrimo perspektyva. Skirtinos šios LDK teritorijos, kurioms būdinga sąlyginai autonomiška (rusėniškąsias teritorijas būtų galima skaidyti dar smulkiau) pilies raida¹⁶⁶:

- a. *Lithuania propria*
- b. Žemaitija
- c. Rusėniškos žemės

¹⁶⁵ Holzfurtner L. Landesgeschichte// Aufriß der Historischen Wissenschaften. Bd. 2. Räume. Hrsg. von Maurer M. Stuttgart, 2001, S. 348–415.

¹⁶⁶ Žr. pilių kartoschemas nr. 1–3.

Čia būtina padaryti keletą išlygų. Nereikia būti labai išvalgiam, kad būtų galima konstatuoti šių mūsų ką tik nurodytų teritorijų kiekybines disproporcijas, o tai, iš pirmo žvilgsnio, apriboja lyginamosios perspektyvos adekvatumą. Suvokiant, kad tokio pobūdžio darbe neįmanoma tiksliai ir nuosekliai (tai sąlygoja ir skirtinga šaltinių bazė) palyginti kiekvienos iš LDK sudariusių žemių pilių raidos, ši trinarė schema yra pasitelkiama kaip tyrimo instrumentas, suformuotas remiantis prielaida, jog LDK pilies raida buvo netolygi priklausomai nuo konkrečios valstybės teritorijos, o šie raidos skirtumai aiškiausiai atsispindi analizuojant šiuos tris atvejus. Teigtina, kad tik konkrečioje teritorijoje kiekvienas reiškinytis įgauna savitas tik tai socialinei aplinkai būdingas formas, o kartu ir specifines raidos perspektyvas.

Kartu šioje dalyje formuluojamas pilies teritorijos interpretacinis modelis, kuris tiesiogiai taikomas aukščiau minėtoms trimis teritorijoms. Struktūrinių dėmenų išskyrimas įgalina adekvačiau suvokti LDK teritorinę, socialinę sandarą bei jų kaitą, priklausomai nuo (geo)politinių aplinkybių. Pilies teritorija skaidoma į kelis lygmenis ir analizuojama priklausomai nuo skirtingų LDK sudariusių žemių.

Nagrinėjant pilies teritoriją, viena pagrindinių problemų yra ta, kad tiek chronologiniu, tiek ir erdviniu aspektais istoriniai šaltiniai „išsidėstę“ itin netolygiai ir dažnu atveju suteikia fragmentišką bei netolygią informaciją apie situacijas atskirose valstybės teritorijose. Kita vertus, turint omenyje analizuojamoje visuomenėje egzistavusį ir labai giliai individo sąmonėje įsišaknijusį tradicinės, seniai nusistovėjusios tvarkos ir praktikos, kaip esamos tikrovės legitimumo, fenomeną¹⁶⁷, keltina prielaida, kad ambivalentiška Viduramžių erdvės ir teritorijos samprata¹⁶⁸ kardinalių pokyčių aptariamuoju laiku įgauti negalėjo. Greičiausiai tam tikri senosios sanklodos pokyčiai (senosios teritorijos ir jų pavaldumas įgavo vis griežtesnį, tikslesnį, labiau

¹⁶⁷ *Southern R. W.* The Making of the Middle Ages. New Haven-London. 1992, pp. 74–75. *Кром М.* „Старина“ как категория средневекового менталитета (по материалам Великого княжества Литовского XIV–начала XVII вв.)// *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей*, т. 3, Київ, 1994, с. 68–85.

¹⁶⁸ *Borst A.* Lebensformen im Mittelalter. Berlin, 2010, S. 149–151.

unifikuotą apibrėžti) galėjo pradėti rasti apytikriai XVI a. antroje pusėje ir būti sąlygoti laipsniškai įgyvendinamos Valakų ir administracinės bei teismų reformos. Kita vertus, iškalbingas yra ne tik naujose architektūrinėse formose pasireiškęs simetriškumas, bet ir ne mažiau reikšmingas XVI a. antrosios pusės pilių inventorių informacijos pobūdžio ir sudarymo pasikeitimas (pvz., gatvių su jose stovinčiais pastatais ir jų savininkais surašymas).

1. Pilių regionai

Europinėje historiografijoje pateikiamas ne vienas pavyzdys, kai pilis kaip reiškinys, jo raida ir tam tikras aspektas nagrinėjami vieno regiono erdvėje atsietai nuo kitų konkrečių Viduramžių valstybę sudariusių žemių¹⁶⁹. Apskritai tai kartu yra Viduramžių valstybės (politijos) sampratos problema. Nėra abejonės, kad tai yra metodologiškai pagrįsta, bandant išvengti galimai per didelės tyrimo apimties bei vidinių nagrinėjamos temos prieštaravimų. Vis dėlto tokie tyrimai (dažnai suvokiami kaip intensyvūs) sąlyginai užkerta galimybę rekonstruoti visuminę fenomeno raidą, atskleisti jo sudėtingumą. Kita vertus, bandymas rekonstruoti fenomeną viso istorinio individo, šiuo atveju – LDK, erdvėje, susiduria su pernelyg paviršutiniškos ir epizodiškos įvairiapusės ir gausios chronologiškai bei dalykiškai šaltinių analizės problema. Tačiau „pretenzija“ į visumą suteikia galimybę pastebėti ir užčiuopti tuos tiriamo reiškinio bruožus, kurie liktų nuošalyje vadinamojo intensyvaus tyrimo atveju.

Šio skyriaus tikslas – bendrais bruožais aptarti LDK teritorijų-žemių pilių regionus. Kituose darbo skyriuose bus išryškintos pilies ir jos regionų raidos tendencijos, priklausomai nuo konkrečios socialinės tikrovės sferos. Pabrėžtina, kad pasirinkto modelio LDK teritoriją skirti į tris dalis ištakos yra grindžiamos istoriografine tradicija. Nepaisant to, esminiu akcentu šio regioninio (žemių) skirstymo pagrindime laikytina skirtinga šių teritorijų ir jų

¹⁶⁹ Klasikinis prancūzakalbės historiografijos pavyzdys: *Duby G. La société aux XIe et XIIe siècles dans la région mâconnaise. Paris, 1971.*

visuomenių, o kartu ir pilies fenomeno, raida. Kartu suvokiant LDK rusėniškųjų teritorijų ypatumus, bus bandoma šias teritorijas suskirstyti atsižvelgiant į pilies raidos įvairavimus. Tokiu būdu keliami prielaida dėl skirtingų LDK žemių ir jų pilių raidos trajektorijų¹⁷⁰.

a. *Lithuania propria*

XIV a.

Lithuania propria kaip LDK branduolys į istorikų tyrimų lauką yra patekusi jau nuo XIX a. pabaigos, tačiau savo problemiško nėra praradusi ir iki šių dienų, kadangi bendrai valstybės sąrangai yra skirta palyginti mažai darbų¹⁷¹. Daugiausiai istoriografijoje dėmesio yra susilaukę šios žemės ribų, statuso valstybėje, vietos politinių ir administracinių struktūrų klausimai. Nėra abejonės, kad *Lithuania propria*, susiformavusi kaip LDK domenas ir tapusi LDK branduoliu, turėjo tankiausiai išvystytą pilių ir dvarų tinklą, kuris užtikrino valdovo ir jo palydos egzistenciją. Pabrėžtina, kad toks organizacinis modelis buvo būdingas visai Viduramžių Europai¹⁷². Mūsų atveju svarbu išsiaiškinti pirmuosius pilių paminėjimo atvejus šioje žemėje ir kokiomis aplinkybėmis rašytiniuose šaltiniuose jie pasirodė.

Pirmosios rašytinių šaltinių žinios apie *Lithuania propria* puolimus (charakteringa tai, kad šių puolimų metu dar neminima nė viena pilis) pasiekia mus iš XIII a. pabaigos–XIV a. pirmosios pusės¹⁷³, tai Vokiečių ordino kronikininkų pasakojimai apie kryžiuočių žygius į Tikrąją Lietuvą. Šios trumpos ir lakoniškos kronikų žinutės nepateikia itin išsamių duomenų apie tos

¹⁷⁰ Moraw P. Über die Entwicklungsunterschiede und Entwicklungsausgleich, S. 303.

¹⁷¹ Norkus Z. Nepasiskelbusioji imperija, p. 272–273.

¹⁷² Peyer H. K. Das Reisekönigtum des Mittelalters// Könige, Stadt und Kapital. Aufsätze zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Mittelalters. Hrsg. von Schmugge L., Sablonier R., Wanner K. Zürich, 1982, S. 98–115.

¹⁷³ Hermann de Wartberge. Chronicon Livoniae, S. 48; [...] *Fecit autem magnam expeditionem in terram Letwinorum versus Kernowe* [...] (1279); S. 67; [...] *magister fuit ante Vilkenberge* [...] (1333). Sunku nuspręsti kas buvo norėta pasakyti vartojant šiuos vietovardžius, kadangi to laikotarpio teritorijos gaudavo pavadinimus nuo smulkesnių teritorinių vienetų. Todėl interpretuojant šias šaltinių žinutes yra dvi galimybės: arba kronikoje turima omenyje gyvenvietė arba visa žemė.

epochos pilių architektonines ypatybes (akcentuotina, kad formos kriterijus yra šalutinis darbe apibrėžiant pilį), tačiau, nepaisant to, yra tiesioginės nuorodos į toje teritorijoje egzistavusias valstybines struktūras. Nors ir būdama kukli, naratyvinio pobūdžio šaltinių informacija vis dėlto neabejotinai leidžia kalbėti apie *Lithuania propria* egzistavusį pilių tinklą, kurio tankumas išreiškia šios teritorijos svarbą, politinės ir valstybinės organizacijos plėtrą. *Lithuania propria*, t. y. Lietuvos valstybės branduolys, arba dk domenas, savo struktūra nelabai kuo skyrėsi nuo panašių Viduramžių Europos politinių darinių, kuriuose išsiskyrė gana kompaktiškos teritorijos su tankiausiai išvystytu pilių ir dvarų tinklu, kuriame iškylančios valdančiosios dinastijos.

Bet kokios valstybės genezė sietina su teritorinių ir administracinių struktūrų, kurios įgalina surinkti atsirandančius mokesčius ir duokles, formavimusi. Lietuvos atveju tokios struktūros pradėjo formuotis XIII a.¹⁷⁴ ir šaltiniai tai fiksuoja. Įdomu ir naudinga palyginti skirtingomis kalbomis (rusų, lotynų, vokiečių) užfiksuotus kelis atvejus, kurie yra iš labai trumpo Mindaugo valdymo laiko. Hipatijaus metraštyje rašoma, kad [...] *Миндѣвъгъ [...] вниде во град. Именемъ Вороута [...]*¹⁷⁵. Viename iš nedaugelio Mindaugo lotyniškų raštų susiduriame su daugiareikšmiu terminu *curia (in Lettowia in curia nostra)*¹⁷⁶, kuris šiame kontekste turėtų būti suprantamas kaip valdovo kiemas¹⁷⁷. Eiliuotoje Livonijos kronikoje apie panašaus laiko įvykius rašoma, kad kunigaikštis buvo savo pilyje [...] *der kunic in sîner burge lac [...]*¹⁷⁸. Nekyla abejonių, jog šaltiniuose minimas vienas ir tas pats tik skirtingai įvardijamas valdžią reprezentuojantis objektas, tačiau vargu ar tai galėjo būti

¹⁷⁴ Łowmiański H. Studja nad początkami społeczeństwa. T. 2, s. 136–160; Pašuta V. Lietuvos valstybės susidarymas. Vilnius, 1971; Gudavičius E. Mindaugas. Vilnius, 1999; *idem*. Lietuvos valstybės struktūra Gedimino laikais// Lietuvos europėjimo keliais (toliau – Gudavičius E. Lietuvos valstybės struktūra). Vilnius, 2002, p. 133–143; Petrauskas R. Ankstyvosios valstybinės struktūros, p. 19–30.

¹⁷⁵ ПСРЛ. Т. 2, с. 818. Įdomus yra tame pačiame metraštyje užfiksuotas 1253 m. konfliktas, kai Mindaugas su savo kariauna atžygiavo prie Vykinto Tverų „pilies“: Ibid., [...] *на город Выкинтовъ, именемъ Твиреметь [...]*.

¹⁷⁶ Preußisches Urkundenbuch. Bd. 1/2. Hrsg. von Seraphim A. Königsberg, 1909, nr. 39, S. 35.

¹⁷⁷ Dubonis A. Kaimyninių kraštų įtakos Lietuvos valstybės formavimosi laikotarpiu// Lietuvos valstybės susikūrimas europiniame kontekste. Sud. Petrauskas R. Vilnius, 2008, p. 89–91.

¹⁷⁸ Livländische Reimchronik, S. 77.

sudėtingesnė struktūra, t. y. pilis su visa jai būdinga socialine infrastruktūra, organizacija ir teritorija.

Tiek Vokiečių, tiek Livonijos ordinų puolamieji žygiai į *Lithuania propria* buvo organizuojami iš skirtingų krypčių, todėl ir mus pasiekiančios šaltinių žinutės mini skirtingas vietas. Kartu ir pačių žygių intensyvumas nuo XIII a. pabaigos iki pat XIV a. pabaigos įvairavo (didžiausias mastas buvo pasiektas valdant didžiajam magistrui Vinrichui von Kniprodei XIV a. antroje pusėje). Tai, visų pirma, sietina su nuo XIII a. pradžios prasidėjusiu abiejų Ordinų bandymu įsitvirtinti prūsų ir latvių žemėse. Šį apie šimtmetį trukusį procesą ganėtinai vaizdingai atskleidžia Ordinų kronikininkai. Viena pagrindinių įsitvirtinimo naujose žemėse priemonių, šalia „susitarimų“ su vietos diduomene, buvo kokybiškai naujų valstybinių struktūrų kūrimas. Jau minėtų Henriko Latvio, Petro Dusburgiečio, Hermano Vartbergiečio kronikose aiškiai figūruoja pilių statybų intensyvumas iš karto po to, kai buvo užimamos vietos gentims priklausiusios teritorijos¹⁷⁹. Tokiu būdu buvo kuriama nauja struktūra su aiškia, nors dažniausiai ankstyvuosiuose šaltiniuose ir nedetalizuojama, teritorija, kurios pagrindinis elementas (branduolys) buvo pilis su jai priklausiusia teritorija. Būtent toks modelis buvo būdingas visai Viduramžių Europai.

Hermano Vartbergiečio kronikoje nuo XIV a. vidurio minima keletas Livonijos ordino žygių, kurių metu buvo susiduriama su *Lithuania propria* pastatytomis pilimis¹⁸⁰. Turbūt nederėtų suabejoti šių žygių organizatorių ir vykdytojų vietos geografijos išmanymu, turint omenyje, kad šios intervencijos buvo vykdomos ne vienerius metus, todėl greičiausiai kronikoje pateikiamus

¹⁷⁹ *Heinrici*. Cronicon Livoniae, S. 106, 115, 187; *Peter von Dusburg*. Cronica terre Prussie, S. 46, 47, 50; *Hermann de Wartberge*. Chronicon Livoniae. S. 40, 44, 48.

¹⁸⁰ *Hermann de Wartberge*. Chronicon Livoniae, S. 85, [...] *in terram infidelium Letwinorum circa castrum Vilkenbethe* [...] (1364); S. 86, [...] *expeditione facta [...] in terram Letwinorum perduxit circa castrum Vilnee et Vilkenberg* [...] (1365); S. 88, [...] *circa Antiquum castrum Kauve* [...] (1367); S. 92, [...] *perveniansque ad castrum Kauve inopinabiliter secundo reparatum in crastino devicit et expugnavit* [...] (1368); S. 103, [...] *id est sowalk fecit ante castrum Taurage* [...] *ante castrum Lenghemene* [...] (1373); S. 103, [...] *expugnavit suburbium castris Usupalle* [...] (1373); S. 106, [...] *contra castrum Trakken* [...] (1375); S. 111, [...] *fuere ante Novum castrum Letwinorum ultra Duneborch* [...] *circa idem castrum et pontem castris cremarunt* [...] (1376); S. 112, [...] *ad castrum et opidum Vilne* [...] (1377); S. 115–116, [...] *et duas noctes ante castrum Vilkenberge* [...] (1378).

duomenis apie tos teritorijos socialinę struktūrą reikėtų vertinti kaip realius ir to meto vietos situaciją daugiau ar mažiau atspindinčius.

Kiek kitokį ir išsamesnį vaizdą piešia Vokiečių ordino heroldo Vygando Marburgiečio kronika. Visų pirma, reikia atkreipti dėmesį, jog ir patys žygiai judėjo nuo pietinės-pietvakarinės valstybės sienos pusės, todėl ir žinios apie *reizus* informuoja kiek apie kitas *Lithuania propria* vietoves¹⁸¹. Tai kuo aiškiausiai patvirtina ir *Wegeberichtai*, paskutiniaisiais amžiaus dešimtmečiais sudaryti Vokiečių ordino žvalgų ir neabejotinai atskleidžiantys šios valstybės ateities projekcijas Lietuvos atžvilgiu. Tokiu būdu atsiskleidžia visa teritorinė ir socialinė Lietuvos branduolio struktūra, kurios pagrindiniai akcentai galėtų būti įvardijamos dk pilys (*huse Aliten, Maysegal czu dem huse, Wilkemergedas hus, huse czu Trackin, hüse czu Merken, czum huse Medenikin, czum huse, das heist Galse, czum huse Nameneyten, das hus czu Lide*), dvarai (*Perlay in des koningis hof, Ostryenne des koninges hoff, Dolletitsch des koninges hof, Asera, Wytouts hoff*), kiemai (*in des koningis dorf Dwaris*), taip pat šalia šių struktūrų minimi Lietuvos diduomenės kiemai (*Starpeykin dorfe, Waydutton dorfe, Czapornendorff, Ywanendorfe, Mantegirdendorfe*) ir vienas kitas dvaras (*Mynnegails syns bruder hoff, Andrewshoff, Andrusken hoff*)¹⁸². Įdomu tai, kad rusiškieji vienalaikiai šaltiniai išreiškia panašią *Lithuania propria* teritorinę situaciją. Čia turimas omenyje XV a. pradžioje sudarytas vadinamasis *rusiškujų miestų sąrašas* ir 1387 m. Jogailos suteiktis Skirgailai. Pirmasis iš minėtų šaltinių *Lithuania propria* pilis įvardija kaip *zpad* ir išvardija: *Mepey,*

¹⁸¹ Wigand von Marburg. Cronica nova Prutenica, S. 550, [...] *intendentes castrum Wille obtinere* [...] (1365); S. 552–553; [...] *transierunt contra castrum Masgallen* [...] (1365); S. 558–559, [...] *prope vetus castrum Cayne* [...] (1367); S. 560, [...] *castrum Streben obsident* [...] (1368); S. 574, [...] *proceduntque consequenter in Tracken, in qua steterunt in nocte ante castrum* [...] (1375); S. 577, [...] *in castrum Garten* [...] (1375); S. 579, [...] *contra castrum Cawen* [...] (1376); S. 589, [...] *cum clamore castrum Wille obsident* [...] (1378); S. 596, [...] *ad explorandum castrum Perlam* [...] (1378); S. 602, [...] *dum vastaretur terra Laukischen, et castrum Nawenpil* [...] (1381); S. 611, [...] *Reperit quoque castrum Egollen combustum* [...] (1382); S. 616, [...] *exercitu proponit castrum Tracken* [...] (1382); S. 633, [...] *transit in Lithwaniam castrum Meyschegallen incinerans ad fundamentum* [...] (1387); S. 633, [...] *intrans Lithwaniam, terram Romanye per pratum ad castrum Wyssewalde obsidendum* [...] (1387); S. 633, [...] *totus exercitus processit in castrum Wilkenberg* [...] (1388); S. 641, [...] *in castrum Garten* [...] (1390); S. 652–653, [...] *vertunt se contra Neugarten [...] castrum incinerant et abierunt* [...] (1394).

¹⁸² Die littauischen Wegeberichte, S. 662–708. Būdinga tai, kad šaltinyje galima išvėlgti akivaizdų kiekybinio santykio skirtumą tarp didžiojo kunigaikščio ir diduomenės dvarų ir kiemų, jau nekalbant apie diduomenės pilis, apie kurias nėra nei menkiausios užuominos.

*Керновъ, Вилкомирье, Медники камень, Креть камень, Лида, Пуня*¹⁸³.
Antrajame minimos Rodūnės ir Merkinės pilys bei *городки*: [...] *Немунекъ*
[...] *Олита* [...] *Пуня* [...] *Бириштанъ* [...] и *Войкзува* [...] *Такожъ Новыи*
городъ на Вельи против Шатеевъ [...] ¹⁸⁴.

XV a.: sunykimas ir transformacija

Po neramaus XIV a. ir nuolatinių karo veiksmų, kurie ir lėmė sąlyginai gausių naratyvinių šaltinių pasirodymą, XV a. galėtų būti apibūdintas kaip „ramus“ pilių raidoje. Iš esmės jis toks ir buvo, tačiau įdėmiau pažvelgus į XV–XVI a. pradžios šaltinius (laiškus, normatyvinius aktus ir kt.), galima išvelgti Tikrosios Lietuvos pokyčius ir jų išraiškas pilies raidoje. Pasak Zabelos, nuo XIV a. pabaigos reikia pradėti kalbėti apie pilių nykimą¹⁸⁵. Su tokia archeologo išvada galima sutikti tik iš dalies. Tam yra bent jau vienas paaiškinimas. Pavienės šaltinių žinutės byloja, kad XIV a. minėtos vietovės ir juose buvusios valstybinės struktūros neišnyko be pėdsako. Jau XIV–XV a. sandūroje galima išvelgti tam tikrus pokyčius, kurie galėtų būti apibūdinti kaip pilies–dvaro funkcijų persidengimas. Tai liudija tokie charakteringi pavyzdžiai kaip Alytus, Dubičiai, Kernavė, Maišiagala¹⁸⁶. Šis nykimo-transformacijos procesas dar aiškiau matomas žvelgiant į visą XV a., kada buvusių pilių vietose jau galima neabejotinai kalbėti apie vėliausiai nuo XV–XVI a. sandūros egzistuojančius tokius valdovo dvarus, kaip Alytaus, Eišiškių, Maišiagalos, Medininkų, Merkinės, Nemunaičio, Punios, Ukmergės¹⁸⁷, taigi besirandantys

¹⁸³ Новгородская первая летопись, с. 476.

¹⁸⁴ *Jakubowski J.* Opis Księstwa Trockiego, s. 45.

¹⁸⁵ *Zabiela G.* Lietuvos medinės pilys, p. 163. Tomas Baranauskas šį procesą apibūdina kiek korektiškiau, aiškindamas, kad bent pusė rašytiniuose šaltiniuose minimų pilių buvo sunaikintos ir apleistas; žr. *Baranauskas T.* Lietuvos medinės pilys rašytinių šaltinių duomenimis// Lietuvos archeologija. T. 24. Vilnius, 2003, p. 59.

¹⁸⁶ Die litauischen Wegeberichte, S. 694, W. 67, [...] *bis czu Meysegallen czum huse ij mile* [...]; S. 698, W. 79, [...] *czüm hüse czu Merken* [...]; S. 689, W. 55, [...] *bis czu dem huse Aliten* [...]; kita vertus, kitoje vietoje minima: S. 698, W. 79, [...] *bis czü Allythen ij myle, ouch des koniges hoff* [...]; S. 701, W. 83, [...] *ken Dubicz v. miele vnd farenth vnd liet eyne stad vnd eyn hüs* [...]. Plg. CEV. s. 922, [...] *in unserm hoffe Olyta* [...]; s. 854, [...] *in unserm hoffe czu Kyrnaw* [...]; s. 893, [...] *czu Dubicz unserm hoffe* [...].

¹⁸⁷ LM. Užrašymų knyga 6, nr. 514, p. 301–302 (Eišiškių dvaras, XV–XVI a. sandūra); LM. Užrašymų knyga 12, nr. 222, p. 242–243; LM. Užrašymų knyga 6, nr. 162, p. 131; LM. Užrašymų knyga 6, nr.

dvarai tam tikra prasme išlaiko ir atspindi vietovės struktūrinį kontinuitetą, tačiau kartu suponuoja egzistavusių pilių ūkinį pobūdį, kuris nykstant piliai išlieka, tačiau pasikeičia tik pati gyvenvietės forma: pilis virsta dvaru. Greičiausiai šiuos vidinius *Lithuania propria* pilių raidos procesus reikėtų vertinti, atsižvelgiant bent jau į tris aspektus: politinį, socialinį ir dinastinį. Pirmuoju atveju svarbų vaidmenį čia suvaidino Vokiečių ordino grėsmės likvidavimas, kuris sietinas su pilių gynybinės reikšmės sumažėjimu. Dinastiniu, kuris kartu tiesiogiai susipina ir su socialiniu, požiūriu reikia atkreipti dėmesį į Vytauto Didžiojo ir Kazimiero Jogailaičio valdymo ypatumus. Vytautas pradėjo kurti visiškai naujos kokybės institucijas. Ryškiausiai šie pokyčiai atsispindi institucinio dvaro ir pareigybių formavime¹⁸⁸, tačiau kartu į akis krenta nuo pastarųjų dviejų neatsietinas rezidencinio valdymo *pakeliui* fenomenas. Tai akivaizdžiai liudija tiek Vytauto, tiek ir Jogailos itinerariumai¹⁸⁹.

Beje, su rezidenciniu valdymu greičiausiai tiesiogiai susijęs XIV–XV a. sandūroje Tikrojoje Lietuvoje išryškėjantis mūrinių rezidencinių pilių tinklas, kuris sietinas su Vytauto valdymo reformomis ir europinio tipo dvaro formavimusi. Šių naujų poslinkių kontekste turėtų būti vertinama ir Trakų salos pilies statyba ar Naugarduko pilies rekonstrukcija. Beje, neatmestina ir tai, kad Liškiavoje XV a. pradžioje pradėta ir nebaigta statyti mūrinė pilis buvo skirta ne tiek kovai su vakariniu kaimynu, kaip teigiama istoriografijoje¹⁹⁰, o greičiau dar viena rezidencija su vaizdinga apylinkių panorama ant Nemuno kranto.

Idomiai XV a. atsiskleidžia *karalystės pakeliui* (*Königtum unterwegs*) fenomenas. Dlugošas pasakoja apie 1415 m. Jogailos ir Vytauto vienalaikes,

607, p. 347 (Merkinės dvaras, XV–XVI a. sandūra); LM. Užrašymų knyga 1, nr. 17, p. 25; [...] *swe dzierzawę Niemonohity z dworem Mieteli* [...]; LM. Užrašymų knyga 6, nr. 30, p. 70; LM. Užrašymų knyga 12, nr. 222, p. 242–243.

¹⁸⁸ *Petrauskas R.* Didžiojo kunigaikščio institucinio dvaro susiformavimas Lietuvoje (XIV a. pab.–XV a. vid.)// Lietuvos istorijos metraštis. 2005/1. Vilnius, 2006, p. 5–38; *idem.* Vytauto dvaras: struktūra ir kasdienybė// Naujasis židinys. 1–2, Vilnius, 2003, p. 39–44.

¹⁸⁹ *Purc J.* Itinerarium Witolda, s. 78–109. Dažniausiai Vytautas lankėsi tokiose vietovėse kaip Vilnius, Trakai, Kaunas, Gardinas, Naugardukas, Brestas, Dubičiai, Merkinė, Medininkai, Kijevas, Kamenecas, kur šaltinių duomenimis stovėjo pilys. Plg. *Gąsiorowski A.* Itinerarium króla Władysława Jagiełły 1386–1434. Warszawa, 1972.

¹⁹⁰ Lietuvos pilys, p.242–244.

tačiau skirtingų krypčių keliones per Lietuvą, kai galiausiai pirmasis atvyksta pas Vytautą į naujai pastatytą Dubingių pilį, o vėliau keliaujama toliau¹⁹¹. Pirma, susiduriame su nauja pilimi. Antra, matome visos kelionės perimetrą, kuris, pavaizdavus jį grafiškai, apimtų iš esmės visą Tikrąją Lietuvą (Kaunas, Ukmergė, Dubingiai, Vilnius, Rudamina, Lyda, Naugardukas). Taigi galima kalbėti apie tam tikrą rezidencinių pilių ir dvarų (pvz., medžioklės – *iagthofe*, *loca venationis*, *curia venationis*) tinklo susiformavimą ir nusistovėjimą XV a. pradžioje.

Beje, Dlugošas sąlyginai nemažai dėmesio skyrė Jogailos kelionių aprašymams. Akivaizdu, kad LDK *supremus dux* mėgo *Lithuania propria* girias ir jose kaip salas išsidėsčiusias pilis. Tais pačiais 1415 m. Jogaila, keliaudamas *ex Mythi* per Volkovyską, Vosyliškes ir Eišiškes, pasiekė Trakus. 1418 m. Krokuvos kanauninkas rašo, jog tęsdamas savo viešnagę Lietuvoje, Jogaila iš Gardino sugrįžo į Trakus ir, kaip įprasta, keliaudamas į Merkinę medžiojo, kur ir sutiko Kristaus gimimo šventę¹⁹². 1421 m. Jogaila šeštą dieną po Pelenų dienos (*sexta feria post cinerum*) išvyko iš Varėnos, kur buvo prieš nepilną dešimtmetį Vytauto įkurtas medžioklės dvaras, ir keliavo per Dubičius, Gardiną, Ratnę (*Rathno*)¹⁹³.

Tikrosios Lietuvos rezidencinių pilių tinklo nusistovėjimą patvirtina ilgas Kazimiero Jogailaičio valdymas ir jo geografija LDK. Jei atkreiptume dėmesį į Kazimiero itinerariumą, tai netruktume įsitikinti, kad išskirtinai dažniausiai lankytasi buvo Vilniuje, Trakuose, Gardine ir Breste, bet į akis krinta Valkininkai ir Berštai¹⁹⁴, anksčiau nefigūravę valdovo kelionių

¹⁹¹ *Joannis Dlugossii. Annales seu cronicae. Liber 11, s. 54; [...] Ex Troky Wladislaus Polonie rex comitatus ab Alexandro Withavdo in Kowno transit. Abinde vero navali viagio ad castrum Wyelunya pridem constructam, duce Alexandro Withavdo in Kowno remanente. Ex Wyelunya vero in castrum Wilkomiria supra flumen Swyantha situm et post in Dubingi, ubi Alexander Withavdus noviter arcem novam erexerat, processit. Ex Dubingi in Niemyanczani, Byeszdani Kostiri in venacionis loca divertens [...] Vilnam venit. In qua septem diebus exactis in Polonie Regnum per Rudomini, Lydam, Nowogrodek [...].*

¹⁹² *Ibid.*, s. 89; [...] *Wladislaus Polonie rex mansionem in Lithuania continuans in Trokky reversus est et solitis venacionibus usus in Merez veniens festa Natalis Christi illic egit [...].*

¹⁹³ *Ibid.*, s. 145. Vietovardį *Rathno* reikia sieti ne su gyvenviete Voluinėje, bet su Ratnyčėlės upeliu ir Ratnyčios gyvenviete į pietus nuo Merkinės. Plačiau apie tai žr. Merkinės istorijos bruožai. Vilnius, 2004, p. 85–101, 145–147.

¹⁹⁴ *Сулковска-Курасева И. Итинерарий Казимира Ягеллона (состояние подготовки)// Исследования по истории Литовской Метрики. Т. 2. Москва, 1989, с. 264–335.*

geografijoje. Tam tikrų naujų kelionės vietų radimasis turėtų būti aiškintinas tiek objektyviais faktoriais, kaip naujų dvarų steigimu, tiek ir subjektyviais motyvais, kaip valdovo pomėgiai ir kt. Nors ir retai reziduodamas LDK, Kazimieras išlaikė tam tikrą dar Vytauto laikais įsitvirtinusių valdymo pakeliui, aplankant svarbiausias Tikrosios Lietuvos pilies, praktiką¹⁹⁵. Štai 1477 m. ir 1483 m. Trakuose vyko tarptautiniai suvažiavimai, kuriuose atitinkamai dalyvavo Venecijos diplomatas Ambrozijus Kontarinis ir Vokiečių ordino didysis magistras Martynas von Truchsessas¹⁹⁶.

Beje, Aleksandro Jogailaičio valdymas taip pat nebūtų išimtis. Daugiausiai kartu jis lankėsi Vilniuje, Gardine, Trakuose, Merkinėje, Brastoje, Eišiškėse¹⁹⁷. Vis dėlto skirtumai ryškūs – Vilnius dominuoja kaip pagrindinė dk rezidencija. Išskirtinai atrodo tik naujai pasirodantis Lietuvos Kamenecas¹⁹⁸. Tačiau Berštai (Brasta?) greičiausiai išlaiko savo tęstinumą dar nuo Kazimiero. Tokiu būdu buvo naudojamosi senąja infrastruktūra. Vis dėlto greičiausiai išvelgtina viena tendencija, kad per visą XV a. mažėjo senųjų rezidencijų, šiuo atveju pilių, Tikrojoje Lietuvoje skaičius, išliekant tik pagrindinėms rezidencinėms pilims, kitoms virstant dk domeno ūkiniais objektais.

Valdymo *pakeliui* fenomeno *Lithuania propria*, kaip valstybės branduolyje, reikšmė šiose kelionėse akivaizdi. Nepaisant to, valdymas *pakeliui* ne iki galo išreiškia to laiko valdymo sampratą ir praktiką. Tad iš valdymo pakeliui logiškai išplaukia rezidencinio valdymo formavimasis. Rezidencinį valdymą apvainikuoja kokybiškai kitokių – mūrinių – pilių, kaip išskirtinių valdovo rezidencijų, manifestuojančių jo valdžią, statyba. Kartu gali rasti ir nauji, nors ir nebūtinai mūriniai objektai, kaip jau minėta Dubingių

¹⁹⁵ Rowell S. C. Trumpos akimirkos iš Kazimiero Jogailaičio dvaro: neeilinė kasdienybė tarnauja valstybei// Lietuvos istorijos metraštis. 2004/1. Vilnius, 2005, p. 26.

¹⁹⁶ Ibid., Priedas. Publikacijos, nr. 4, p. 54; [...] *Item der herr konig qwam dem herrn hocmeister mit den dreien sonnen [...] mit dem hauptmann von Sammaiten, der woiwoden von der Wille, Tragken unnd anderen herren Rittern unnd knechten, entgegen biss in das Sloss uff die nedirste treffen [...]*.

¹⁹⁷ Neuman M., Pietkiewicz K. Lietuvos didžiojo kunigaikščio ir Lenkijos karaliaus Aleksandro Jogailaičio itinerariumas// Lietuvos istorijos metraštis. 1995 metai. Vilnius, 1996, p. 154–240.

¹⁹⁸ Apie Lietuvos Kamenecę stovėjusį gotikinį bokštą (bergfrydą, donžoną) žr. *Rėklaitis P.* The Problem of the Eastern Border of Gothic Architecture// *Lituanus: Lithuanian academic youth bulletin*. Vol. 10. No. 2. Chicago, 1964, pp. 33–49.

pilis ar Varėnos medžioklės dvaras. Gudavičius parodė, kad mūrinių pilių statyba ir su ja susiję specifiniai darbai (apie tai plačiau žr. p. 159–160), apie kuriuos buvo aiškiai užsiminta 1447 m. Kazimiero privilegijoje, buvo bajorams priklausiusiems valstiečiams naujovė ir „mažiau teisėti“¹⁹⁹, taigi aiškiai nurodoma jau egzistavusi praktika. Beje, priešingai, nei buvo manoma anksčiau, mūrinių pilių radimasis (Krėva, Lyda, Medininkai) Tikrojoje Lietuvoje datuojamas XIV a. pabaiga²⁰⁰. Šias normatyviniais ir archeologiniais šaltiniais pagrįstas žinias papildo ir iliustruoja realių įvykių epizodai. Naujų rezidencijų statyba (senųjų pilių perstatymas) labiausiai išryškėja Vytauto laikais. Be jau minėtų naujai pastatytos Dubingių ir pradėtos, bet nebaigtos statyti Liškiavos pilių, minėtini dar keli pavyzdžiai. Vygandas Marburgietis rašo, jog pats Vytautas 1393 m. dalyvavo Gardino pilies atstatyme²⁰¹. Dluogošas pasakoja, kad 1408 m. saloje šalia Kauno pastatoma pilis²⁰². O jau 1417 m. Vytautas su daugybe žmonių keliauja į Kauną ir ją stato²⁰³. Sunku pasakyti, kas konkrečiai šios akcijos metu buvo daroma, tačiau ją turbūt galima būtų sieti ir su Žemaitijos krikšto įvykiais. Neabejotina, jog XV a. pirmajame dešimtmetyje buvo pastatyta Trakų salos pilis. Jos statybas fundamentaliame straipsnyje tyrė Zenonas Ivinskis²⁰⁴. Žiliberas de Lanua, lankydamasis 1413–1414 m.

¹⁹⁹ Законодательные акты Великого Княжества Литовского XV–XVI вв. (toliau – Законодательные акты ВКЛ). Ленинград, 1936, с. 8–9. *Gudavičius E.* Lietuvių pašauktinės kariuomenės organizacijos bruožai, p. 55–56.

²⁰⁰ *Žalnierius A.* Pirmoji Kauno pilis, p. 33–34. Archeologai Karolis Mekas ir Algirdas Žalnierius atsisakė ankstesniojo Medininkų pilies statybos XIII–XIV a. sandūroje datavimo. O šios išvados galimai išplėstinos ir Krėvai, Lydai. Beje, tekste keliami hipotezė, jog Krėvos, Lydos ir Medininkų pilys buvo pastatytos 1377–1382 m. dinastinių kovų tarp, iš vienos pusės Kęstučio ir Vytauto (Lyda, Medininkai), iš kitos – Jogailos (Krėva). *Mekas K., Žalnierius A.* Medininkų pilies archeologiniai tyrinėjimai 1961–1963 metais// Lietuvos archeologija. T. 28. Vilnius, 2005, p. 159. Taip pat apie tai žr. *Girlevičius L.* Medininkų piliavietė// Archeologiniai tyrimai Lietuvoje 2010 metais. Vilnius, 2011, p.177.

²⁰¹ *Wigand von Marburg.* Cronica nova Prutenica, S. 650; [...] *Wytaud restauravit Garten anno 1393* [...].

²⁰² Liber decimus et liber undecimus. s. 18; [...] *in insula prope Kowno opidum locaverant* [...]. Dluogošas taip pat užsimena, kad Jogaila tais pačiais 1408 m. susitiko Kaune su Ulrichu von Jungingenu. Šie įvykiai sietini su greičiausiai neatsitiktinai tais pačiais metais pasirodžiusia Kauno miesto privilegija, kurią 1408 m. datavo Zigmas Kiaupa; žr. *Kiaupa Z.* 1408 m. Vytauto privilegija Kauno miestui// Kauno istorijos metraštis. 1979. Vilnius, 1979, p. 5–19.

²⁰³ GSStA PK, OBA 2589; [...] *Und herczog Wytauwt leytt selben mit vil volke czu Cauwen und buwet das* [...]. Už nuorodą dėkoju profesoriumi Rimvydui Petrauskui. Publikaciją žr. *Codex Mednicensis seu Samogitiae diocesis* (toliau – *Codex Mednicensis seu Samogitiae diocesis*). Pars. I. Coll. *Jatulis P.* Roma, 1984, nr. 12, p. 38.

²⁰⁴ *Ivinskis Z.* Trakų Galvės ežero salos pilis, p. 135–198.

Trakuose, aiškiai skiria dvi (*deux chasteaulz*) Pussiasalio ir Salos pilis (*chastel le quel est tout neuf fait de brique ala maniere de France*)²⁰⁵.

Yra išlikęs Ordino vidinio susirašinėjimo korespondencijoje 1419 m. laiškas, kuriame pasakojama apie gaisrą Vilniuje ir vėliau vykusį Aukštutinės pilies atstatymą²⁰⁶. Įdomu tai, kad tas pats de Lanua Vilniuje lankėsi dar prieš gaisrą ir pastebėjo, kad vietinė pilis buvo sutvirtinta akmenimis ir žeme²⁰⁷. Tikėtina, kad Vytautas, perstatydamas Aukštutinę pilį, pasirūpino, jog ji būtų pastatyta iš plytų ir neprireiktų žemės bei medienos kaip rišamųjų konstrukcijų.

Viduramžių rezidencinis valdymas pakeliui visų pirma rėmėsi konkrečioje erdvėje išsidėsčiusiais ūkiniais ir politiniais centrais²⁰⁸. *Lithuania propria*, kaip valstybės branduolyje, per visą aptariamą laikotarpį pilių skaičius mažėjo ir išliko tik pačios svarbiausios, kaip rezidencinio valdymo taškai. Užbėgant įvykiams už akių, reikia pastebėti, kad rusėniškose LDK teritorijose veikė lygiai toks pat valdymo pakeliui modelis. Galima kalbėti tik apie tokio pobūdžio kelionių dažnumą ir trukmę.

Trumpai apibendrinant, būtina atkreipti dėmesį, kad per aptariamą ilgą trukmės laiką įvyko daug pokyčių, todėl galima nužymėti tik esminius akcentus ir pabrėžti ryškiausias lūžinius momentus.

Geriausiai Tikrosios Lietuvos pilių išsidėstymą XIV–XV a. sandūroje atskleidžia trys – *Wegeberichtai*, *Rusios miestų sąrašas* ir *Trakų kunigaikštystės aprašymas* – šaltiniai, kurie, surašyti nepriklausomai vienas nuo kito, pateikia, papildo iš esmės panašią Tikrosios Lietuvos pilių nomenklatūrą. Ties Nemunu aptinkame Naugarduką, Gardiną, Merkinę, Perloją, Punią, Nemunaitį, Liškiavą (tik pradėtą statyti), Alytų, Birštoną, Kauną, Vaiguvą, Eigulius. Ties Nerimi – Vilnių, Kernavę. Tarp šių upių buvo

²⁰⁵ Klimas P. Ghillebert de Lannoy, p. 63; Dvi Žiliberio de Lanua kelionės į Lietuvą, p. 49.

²⁰⁶ CEV, s. 443; [...] *dat de stad tor Vylle altomale verbrant si, und de dom de is ok verbrant, und des koniges kemenade de is vorbrant mit alle deme schatte und kleinoede dat darinne was [...]*; s. 450; [...] *Ouch wie das vuwer grossen schaden hat gethan am obirsten huze tzur Wille, und das herczog Wytold itczunt virtzen tag gelein czur Wille und hat faste luche bei im, und richtet wedir an das hues czu buwen und czu bessern [...]*.

²⁰⁷ Klimas P. Ghillebert de Lannoy, p. 62; [...] *ung chastel [...] fermee de pierres et de terre [...]*.

²⁰⁸ Plačiau žr. Neitmann K. Was ist eine Residenz? Methodische Überlegungen zur Erforschung der spätmittelalterlichen Residenzbildung// Vorträge und Forschungen zur Residenzenfrage. Bd. 1. Hrsg. von Johanek P. Sigmaringen, 1990, S. 11–43.

išsidėsčiusios Rodūnios, Eišiškių, Dubičių, Maišiagalos, Navinpilio²⁰⁹, Strėvos, Trakų, Medininkų, Alšėnų, Lydos, Krėvos pilys. Į šiaurę nuo Neries, kaip menčiau įsisavintos valdovo domeno dalies, buvo Dubingių, Tauragnų, Linkmenų²¹⁰, Ukmergės, Užpalių²¹¹, Breslaujos pilys.

XIV–XV a. sandūroje prasidėjus nykimo-transformacijos į dvarus procesui, iki XVI a. pirmosios pusės išliko tik maža dalis šių pilių ir, žinoma, būtent tos, kurios buvo perstatytos į mūrines ir tapo dk rezidencijomis: Naugardukas, Gardinas²¹², Kaunas, Vilnius, Breslauja²¹³, Alšėnai, Trakai, beje, iki XVI a. pradžios pastarieji jau buvo apleisti (žinoma, kad čia dar buvo saugoma Lietuvos Metrika, veikė kalėjimas). XVI a. pirmoje pusėje prie jų dar galima priskaičiuoti naujai XV–XVI a. atsiradusias ar tiesiog anksčiau šaltinių

²⁰⁹ *Wigand von Marburg. Cronica nova Prutenica, S. 602; [...] dum vastaretur terra Laukischen, et castrum Nawenpil [...] (1381). Plg. Annalista Thorunensis, S. 115; [...] castrum Neuenpilen cum magnis pixidibus impugnarunt [...]; Detmars Chronik, S. 115; [...] unde wunnen dar en slot Avenpil [...]; Johann von Posilge. Chronik des Landes Preussen, S. 115; [...] belongin die herren von Pruszen ym lande czu Littowen eyn hus, das hys Nawenpille [...].*

²¹⁰ *Hermann de Wartberge. Chronicon Livoniae, S. 103; [...] sowalk [...] octavum ante castrum Lenghemene [...] (1373).*

²¹¹ Apie iki 1435 m. Pabaisko mūšio vykusių susirėmimų tarp Švitrigailos ir Žygimanto Kęstutaičio ir į šį konfliktą įsitraukusio Livonijos ordino yra išlikusios kelios žinutės apie Tikrosios Lietuvos pilis į šiaurę nuo Neries. Vieno 1433 m. Livonijos ordino žygio metu buvo nusiaubtos kai kurios vietovės, tarp kurių minimos Užpalių, Tauragnų, Linkmenų ir Utenos pilys; žr. LUB. Bd. 8, nr. 663, S. 395; [...] *daz wir quomen in eyne borgsuchunge, Lengmen geheyszen [...] und branten dy ganzce borgsuchunge [...] sprengeten dye Leyflendir in Littauwen [...] unde haben doselbist vorheret dye land und huwser gewonnen unde vorbrant, also Langwen, Towgal, Utten, unde Uspael das sloes, das ferste was unde gros gebolwercket, obirhowpt gewonnen unde uszgebrant; uf deme boben 3000 menschen woren, beyde jung und ald, dye sye haben gefangen usz Littauwen gefurt [...].* Apie Ukmergės pilį Pabaisko mūšio metu; *ibid.*, nr. 986, S. 598; [...] *Cumque castro seu fortalicio Wolkomirska nuncupato appropinqu[a]ssent, exercitus nostri regni ex Polonis Lituaniisque aggregatus [...].* Pastebėtina, kad 1453 m. vykusio sienų tarp LDK ir Livonijos ordino nustatymo metu, susitikimas vyko Užpaliuose, tačiau apie tai nieko daugiau neužsimenama; žr. LUB. Bd. 11, nr. 296, S. 261–262; [...] *so als her am nehesten czu Littowen was, gesantt hatten, die denne also gescheden sient, das wir unsir treffliche botschaft von gebietigeren unde alt vorfarenden sullen fertigen, die uff sunte Michels tag neestkonfftig czu Uszpall, will Got, seyn werden, da denne die wegesten boyaren unde eddelsten der lande Littowen ouch komen werden czu vorsuchen, das man sich czu ende umbe die grenitczen czuwusschen Littowen unde unsirs ordens landen Lieffland vortragen moge [...].*

²¹² *CEV, s. 450; [...] der selbe Reusse ist ein buthener, und id desessen be iensiet Garthen sechs meile, und ist im dritten tage von Garthen usgegangen vor deme, alzo die struthir in begriffen; und der hat mir worhaftig gasait, wi dis land czu Mirken und von Perlewen und ouch von Garthen, das die alsampt legen tzu Garthen und aldo am huze buwen und bessern [...].* Vieno iš kamtūrų laiške didžiajam magistrui pasakojama, kad Merkinės, Perlojos ir Gardino žmonės taiso ir stato Gardino pilį. Įdomiausia tai, kad, pasak to paties komtūro, tai jam papasakojo kažkoks rusėnas *buthener*.

²¹³ *Ibid.*, s. 715; [...] *Wellif ouch wissen das wir, ap got wil, uff die vastnacht uff unserm hwsze Braslaw no bei Dunburg Lifflands meinen czu sein und dornoch in acht tagen nahe umb die Wille [...]* (1426). Atkreiptinas dėmesys į tai, kad Vytauto laiškas, adresuotas didžiajam magistrui, parašytas Vitebske, tad aišku, kad kelionės maršrutas buvo planuojamas atsižvelgiant į „einamuosius reikalus“ keliaujant Breslaują ir aštuntą kelionės dieną pasiekiant Vilnių.

neužfiksuotas valdovo pilis: Lietuvos Kamenecą, Rokantiškes²¹⁴, Daugėliškes, Drują, Drūkšius, Gorodečną, Molodečną, Rodoškovičius.

Akivaizdu tai, kad tokios pilių gausos atsiradimą *Lithuania propria* nulėmė valdančioji dinastija, kuri tokiu būdu kūrė savo domeną. Kita vertus, jau XVI a. pirmoje pusėje didžioji dalis XIV–XV a. sandūroje minimų Tikrosios Lietuvos pilių buvo sunykusios, šaltinių nebeminimos²¹⁵, likusios tapo dk rezidencijomis, atsirado naujų iki tol rašytiniuose šaltiniuose nemintų pilių, tačiau nei viena iš jų netampa kiek svarbesne valdovo rezidencija.

b. Žemaitija

XIII–XIV a.

XIII a. Baltijos jūros rytinėje pakrantėje galėtų būti apibūdintas, kaip iki tol šiame Europos pakraštyje neregėto pagreičio ir įsisukančio kolonizacijos proceso laikotarpis. Šie iš išorės katalizuoti procesai akivaizdžiausiai pasireiškė bažnytinių struktūrų ir pilių kūrimu. Mus domina pora XIII a. vidurio epizodų, vykusių Žemaitijos pakraštyje ir, tikėtina, bylojančių apie šios kaimyninės žemės struktūrinius-teritorinius ir socialinės sąrangos panašumus.

²¹⁴ Zalepūgienė A., Zilinskas R. Rokantiškių piliavietė// Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2008 metais. Vilnius, 2009, p. 212–217; Zalepūgienė A., Zilinskas R. Rokantiškių piliavietė// Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2010 metais. Vilnius, 2011, p. 212–213.

²¹⁵ Įdomu tai, kad kai kada pilys išnyra iš ilgos šaltinių tylos. 1524 m. akte atsitiktinai minima Lydos pilis ir jai mokami mokesčiai. LM. Užrašymų knyga 12, nr. 384, p. 324; [...] *А онъ маеть с тоє земли а с трех огородовъ давати на замокъ нашъ Лидский в кожъдый год по пятидесять грошеи. А ку тому дал ему тры огороды на имя Волский а Микитинъский, а Пашъковъский, и с тых трех огородовъ такъже в кожъдый год маеть давати на замокъ нашъ по шести шынъ железа. А ку тому онъ купилъ в мещанини лидского [...] подвореицо в месте Лидскомъ [...] и которыи полаты местские с того подвоя на замокъ нашъ хожывали, онъ отъ тыхъ полатовъ и отъ подвод, и отъ инъшихъ подачокъ местъскихъ его вызволилъ [...]*. Svarstyti tai, kad pati pilis galėdavo sunykti, prarasti savo pirminę reikšmę, tačiau nepaisant to, pareigūnai ir konkretūs mokesčiai išlikdavo. Tad greičiausiai pilį reikėtų kartais suvokti ir kaip tam tikrą „instituciją“, prie kurios teritoriškai ir administraciškai buvo „priřiami“ mokesčiai, prievolės. Panašiai atrodo ir tų pačių metų Punių atvejis, kuris liudija, kad senosios teritorinės struktūros ir su jomis susijusi pareigybinė organizacija neišnyksta su pilies kaip objekto degradacija, virtimu dvaru; žr. Ibid., nr. 772, p. 560–561; [...] *episcopi Luceoriensis et castrī nostri dicti Pūnya protunc gubernatoris ac possessoris, circa eiusdem castrī et bonorum nostrorum ducalium Pūniensium provisione terrarum servitia nostra et reipublicae decrescere aut minui videantur, prout id nobis per suas patentes literas insinuare curavit [...]*.

1252–1253 m. vykusios Ceklio žemės dalybos tarp Kuršo vyskupo ir Ordino leidžia daryti išvadą, kad šios teritorijos buvo vietinių genčių itin menkai įsisąvintos (*de terris iam incultis*), tai suponuoja, kad apie tokias sudėtingas struktūras, kaip pilių ir jų apygardų egzistavimas šiose teritorijose, negalėjo būti nė kalbos²¹⁶, o Kuršo vyskupo ketinimas pasistatyti tris dvarus [...] *in eisdem terris tria allodia [...] possit aedificare [...]* ar Klaipėdos pilies statybos šiame kontekste atrodo kaip absoliučiai kokybiškai naujų ir šiems kraštams nebūdingų struktūrų radimasis²¹⁷.

Vis dėlto istoriografijoje galima aptikti kitokią nuomonę²¹⁸. Iš piliakalnio egzistavimo fakto išvedama, kad kartu egzistavo ir pilis, o sykiu ir pilies apygarda (*castellatura, burchsukunde*)²¹⁹. Taigi tradiciškai neatitrūkstama nuo šaltinio terminijos, kuri, galimai prasilenkia su vietine situacija. Turėtina omenyje, kad šaltinyje vartojami terminai visų pirma buvo juos „atsinešančiai“ ir vietinę situaciją įvardinančiai visuomenei būdinga praktika, todėl ant sutinkamų vietos teritorinių struktūrų buvo „nuleidžiamas“ pažįstamus reiškinius įvardijantis žodynas. 1253 m. popiežiui Inocentui IV patvirtinant Mindaugo kelių žemių Žemaitijoje (ir Dainavos) dovanojimą Livonijos ordinui²²⁰, išvardijamos tik pačios šios žemės be jokių konkretesnių nuorodų į vietines struktūras, taigi ir pilis.

Konkrečiai Žemaitijos erdvinė struktūra į dienos šviesą rašytiniuose šaltiniuose iškyla keliais dešimtmečiais anksčiau nei *Lithuania propria*. XIII a. pabaigoje karo veiksams tiesiogiai persikėlus į Žemaitiją, iš karto pasirodo ir pirmosios konkretnės žinios apie vietines struktūras. Petras Dusburgietis savo kronikoje aprašo vieną po kito nuo XIII a. devintojo dešimtmečio

²¹⁶ LUB. Bd. 1, nr. 236, S. 295–297; nr. 246, S. 319–320; nr. 249, S. 327; nr. 253, S. 334–337.

²¹⁷ Ibid., nr. 236, S. 296, [...] *ad aedificationem castris in loco, ubi fluvii scilicet Memela et Danga confluunt [...]*. Vėliau planuojamos miesto, bažnyčios ir *curia* statybos: [...] *infra terminum duorum annorum ab inchoatione praedicti castris civitatem castro contiguam una [...] construemus [...] in qua civitate aream pro aedificatione maioris ecclesiae et curia sua et canonicorum suorum [...]*.

²¹⁸ Baranauskas T., Zabiela G. Ceklis 1253 metais: istorinė-archeologinė analizė// Žemaičių istorijos virsmas iš 750 metų perspektyvos. Sud. Ivinskis A. Vilnius, 2004, p. 36–38.

²¹⁹ LUB. Bd. 1, nr. 249, S. 328; nr. 253, S. 335.

²²⁰ Ibid., nr. 255, S. 338, [...] *Wangen et Carsouwe terras, ac medietatem locorum, quae Dainowe et Rassione vulgariter nuncupatur [...]*.

vykusius žygius į šią teritoriją²²¹. Atkreiptinas dėmesys, kad dalis šios palei Nemuną nusidriekusios teritorijos tam tikra prasme buvo *Lithuania propria* aneksas, t. y. buvo tiesiogiai priklausomos nuo dk, todėl nemaža dalis šios teritorijos pilių greičiausiai atsirado valdančiosios dinastijos iniciatyva, tai XIV a. parodo ir kronikose minimi pilių seniūnai. Istoriografijoje yra pagrįstų siūlymų, priklausomai nuo amžiaus, skirti *Mažąją Žemaitiją* ir *Didžiąją Žemaitiją*²²², vis dėlto darbe būtų pernelyg problemiška preciziškai išskirti kiekvienos teritorijos kintančias ribas, tad Žemaitija suvoktina Eugenijaus Saviščevo pasiūlyta *Didžiosios Žemaitijos* reikšme.

Vokiečių ordino Livonijos atšaka savo puolimus vykdė iš šiaurės, tačiau pasiekdavo ir tolimesnes Žemaitijos gyvenvietes. Įdomu, kad Hermano Vartbergiečio aprašytame 1348 m. Šiaulių žemės puolime minimos ir pilys, kurios buvo visiškai sunaikintos (*cum castris totaliter devastavit*). Veikiausiai tai tebuvo įtvirtintos gyvenvietės, o tai iš dalies paliudija ir jų daugiskaitinis paminėjimas. Beje, dar vieno 1358 m. Šiaulių žemės puolimo metu minima

²²¹ *Peter von Dusburg*. Cronica terre Prussie, S. 147, [...] *intranses terram Lethowie castrum dictum Bisenam* [...] (1283); S. 148, [...] *exiit [...] versus castrum OteKaym* [...] (1285); S. 152, [...] *castrum Colayne acriter impugnavit* [...] (1290); S. 154, [...] *Lethowini edificaverunt in eodem territorio Junigede castrum, vocantes ipsum eodem nomine* [...] (1291); [...] *fratres diverterunt iter suum versus castrum Mederabem [...] et cepugnantes illud potenter* [...] (1291); S. 155, [...] *circa castrum Junigedam excitaverant* [...] (1292); S. 158, [...] *profecti sunt ante castrum Pistam et totum gregem pecorum receperunt* [...] (1294); S. 160, [...] *processerunt usque circa castrum* [...] (1295); S. 162, [...] *ivit ad impugnandum quoddam castrum* [...] *Combusto igitur castro [...] non longe viderunt castrum firmum dictum Kymel [...] igne funditus cremaverunt* [...] (1295); S. 164, [...] *cum magno exercitu aggressus castra Junigedam et Pistam* [...] (1298); S. 166–167, [...] *cum exercitu processit contra castrum Oukaym [...] castrum cum suburbio funditus cremaverunt* [...] (1302); S. 170, [...] *stetit a mane usque ad meridiem in monte ex opposito castri Jedemine* [...] (1305); S. 171, [...] *ivit versus castrum Oukaym [...] castrum funditus iterum destruentes* [...] (1305); S. 174, [...] *procedens ultra ad castrum Putenickam* [...] (1307–1315); S. 174, [...] *de custodia castri Bisene* [...] (1307–1315); S. 174, [...] *relictis duobus suis castris, scilicet Scroneyte et Biberwate, recesserunt, que duo castra fratres postea combusserunt* [...] (1307–1315); S. 179, [...] *appropinquaret castro Bisene* [...] (1313); S. 182, [...] *cum quibus navigio venit noctis tempore ad castrum Junigedam* [...] (1315); S. 182, [...] *ad custodiam castri Bisene* [...] (1316); S. 183, [...] *subintrare castrum Gedemini et expugnare* [...] (1317); S. 184, [...] *accedere ad castrum Junigedam* [...] (1317); S. 184, [...] *ad castra Junigedam et Pistam* [...] (1318); S. 184, [...] *voluit castra Junigedam et Pistam expugnare* [...] (1319); S. 186, [...] *obsederunt castrum Pistam ipsum fortissimo impugnantes* [...] (1322); S. 190, [...] *intraverunt [...] suburbium castri Gedemini, et incendio destruxerunt* [...] (1324); S. 215, [...] *obsedit castrum Medewage* [...] (?); Plg. *Hermann de Wartberge*. Chronicon Livoniae. S. 84, 89; *Wigand von Marburg*. Cronica nova Prutenica. S. 463, [...] *ubi obsidebant castrum Medwaglen* [...] (1329); S. 497, [...] *obsedit castrum Welyn et impugnat* [...] (1339); S. 514, [...] *venitque cum toto exercitu juxta Pisten et Welow castra* [...] (1347); S. 525 [...] *ad reysam contra castrum Welun* [...] (1360); S. 547, [...] *magistrum cum suis duo castra Welun et Pisten omnino destruxisse* [...] (1364).

²²² *Saviščevas E.* Žemaitijos savivalda ir valdžios elitas 1409–166 metais (toliau – *Saviščevas E.* Žemaitijos savivalda ir valdžios elitas). Vilnius, 2010, p. 35–37.

Dubysos pilis (*castrum Dobitzen*) greičiausiai buvo vienas iš retų rimtesnių gynybinių įtvirtinimų šioje žemėje, kadangi kronikininkui užsiminus apie jos sunaikinimą, pridurta, jog ji buvo gražiai pastatyta (*pulchre edificatum*)²²³. Vėlesniuose Hermano Vartbergiečio aprašytuose žygiuose į Žemaitiją minimos jau tik žemės²²⁴.

Šaltiniai liudija, kad pagrindinė Vokiečių ordino Žemaitijoje puolimo banga datuotina maždaug XIII a. pabaiga–XIV a. viduriu. Tai, žinoma, nereiškė, kad puolimai baigėsi XIV a. antroje pusėje, tačiau Vokiečių ordino *reizų* kryptis pasislinko kiek labiau į rytus, t. y. į *Lithuania propria*, tai liudija ir XIII–XIV a. sandūroje besirandančios pirmosios šaltinių žinutės apie Vokiečių ordino pirmuosius žygius šios teritorijos link. Situaciją Žemaitijoje jau XIV a. pradžioje galima nusakyti kaip „tuštėjimo metą“. Pilys ir jų teritorijos randamos ištuštėjusios arba yra apleidžiamos²²⁵, *Wegeberichtai* ir kiti vienalaikiai juos papildantys šaltiniai tik patvirtina šios teritorijos sunykimą ir buvusių struktūrų nebeegzistavimą, o toliau, XIV a. antroje pusėje, vykę žygiai greičiau buvo tik „tranzitinė“ erdvė Tikrosios Lietuvos link²²⁶.

²²³ Hermann de Wartberge. Chronicon Livoniae, S. 75, 78.

²²⁴ Ibid., S. 96, [...] *intravit terram Letwinorum, quam vastavit, videlicet Pluten, Malowe, Warnen et Medeniken in parte usque ad lacum dictum Pluden, in Versevene pernoctando* [...] (1370); S. 98, [...] *terre Rossiene, ipsam et viciniam vastando; marscalcus intravit terram Viduckelen eciam vastando* [...] *Sequenti die convenerunt in terram Wayken, pariter euntes usque Eragelen, inde Pernarwe, Galve, Gesow et Bastowe aliasque vicinas, quas omnes vastarunt* [...] (1370); S. 101, [...] *expeditionem utilem contra Letwinos in terram Medenike circa Perstewise, sicque illas terras omnes ascendit cum exercitu ultra Navsen* [...] (1372); S. 113–114, [...] *fecerunt insultum in terras Letwinorum Viduckelen ac Krasien aliasque vicinas in regno Sameythen vastando viii diebus sede et flammis omnia* [...] (1377). Plg. Wigand von Marburg. Cronica nova Prutenica, S. 569 (1370), 571 (1372).

²²⁵ Ibid., S. 183, [...] *iverunt versus castrum Bisenam* [...] *invenientes dictum castrum vacuum, funditus combusserunt, et sic remansit hoc castrum desolatum usque in presentem diem* [...] (1316).

²²⁶ Die littauischen Wegeberichte, W. 6, S. 668, [...] *vf das velt Awkon* [...]; W. 6, S. 668, [...] *bis czu Milso dem burcgwale* [...]; W. 46, S. 686, [...] *ym lande Bytigel von eyne burcgwale* [...]; Plg.: Hermann de Wartberge. Chronicon Livoniae, S. 96, [...] *intravit terram Lethowinorum, quem vastavit videlicet Pluten, Malowe, Warnen et Medeniken* [...] (1370); Wigand von Marburg. Cronica nova Prutenica, S. 549, [...] *intrans Eroglan et terram Pastowensem* [...] (1365); S. 569, [...] *intravit terram Kaletene* [...] *intrans terram Wayken* [...] *similiter in Paten et Schogen* [...] (1370); S. 590, [...] *intrans terram Pastow pertransiens eam* [...] (1379); S. 605, [...] *transit in Samaitarum terram Medeniken dictam, quam vastat* [...] (1381).

Įdomiai šiame kontekste atrodo vienas *Wegeberichtų* epizodas, datuojamas 1395 m., kuriame aprašomas kelias į Tverus, Varnius ir Kražius. Čia minimos neseniai pastatytos Paršpilio ir Kražių pilys²²⁷.

Pilių nykimo Žemaitijoje proceso negalima paaiškinti tik nuolatinių Vokiečių ordino puolimų priežastimi. Tikėtina, kad tam turėjo įtakos ir šios teritorijos vietinė, ilgai išsilaikiusi archajiška socialinė sankloda²²⁸, kuriai buvo būdinga menka visuomenės vidinė diferenciacija, nors, jau ir XIII a. šioje teritorijoje neabejotinai egzistavo kunigaikščių²²⁹ sluoksnis (šiuo atveju *kunigaikščius* reikėtų suprasti kaip aukščiausią kilmingųjų sluoksnį), o XIV a. pirmoje pusėje šaltiniai liudija egzistavusią vietinių kilmingųjų žemėvaldą²³⁰. Pilies Žemaitijoje problema, kurios sprendimas tiesiogiai susijęs su socialinės istorijos klausimais, nors iki šiol ir yra aptarta istoriografijoje, tačiau nėra suprobleminta pati pilis kaip struktūra bei konkrečios istorinės epochos ir ją kuriančios visuomenės išraiška. Pasitelkime šaltinius. Kaip galima pastebėti žvelgiant į XIII a. šaltinius, informuojančius apie baltų gentis, pilys šioje erdvėje buvo naujovė²³¹. Kaip šiame kontekste atrodo Žemaitija? Petras Dusburgietis aprašo vieną 1323 m. epizodą²³², kai lietuviai (*Lethowini de Samethia*) užpuola Klaipėdos miestą (*civitatem*). Žinoma, čia pati Klaipėda ir jos įvardijimas nėra toks svarbus, kiek kartu paminėtos trys aplink miestą įsikūrusios naujakrikštų pilys (*ipsam civitatem et tria circumjacencia castra neophitorum*). Tačiau šios trys pilys negalėjo būti niekas kitas, kaip tik vietos apylinkių gyventojų slėptuvės pavojaus metu. Todėl keltina prielaida, kad ir Žemaitijoje XIII–XIV a. minimos pilys buvo tiesiog tos pačios slėptuvės, o vietiniai gyventojai, kurie dažniausiai aptinkami šiuose įtvirtinimuose, įvardijami kaip *castrensi*, taip pat jų iš šaltinių nuspėtinamas gausumas kaip tik tai

²²⁷ Die littauischen Wegeberichte, W. 17, S. 675, [...] *Von Warlen bis czu Parsen, do das hus gelegin hat, ij mile vnd ist gut weg. Vort ij milen bis czu Grasiem, do das hus hat gelegen, vnd ist gut weg [...]*.

²²⁸ Vaivada V. Žemaitija XV–XVIII amžiuje// Žemaitijos istorija. Sud. Nikžentaitis A. Vilnius, 1997, p. 123; Gudavičius E. Europa ir Lietuva kultūros ir civilizacijos tipologijų požiūriu// Lietuvos europėjimo keliais. Vilnius, 2002, p. 37.

²²⁹ Nikžentaitis A. Žemaitija XIII–XV a. pirmojoje pusėje// Žemaitijos istorija. Sud. Nikžentaitis A. Vilnius, 1997, p. 56–62.

²³⁰ Nikžentaitis A. Nuo Daumanto iki Gedimino. Iki-krikščioniškos Lietuvos visuomenės bruožai. Klaipėda, 1996, p. 14–15.

²³¹ *Heinrici*. Cronicon Livoniae, S. 3, 48, 50, 100.

²³² *Peter von Dusburg*. Cronica terre Prussie, S. 187.

ir liudija, kad šis kronikų *castrum*, greičiausiai tebuvo slėptuvė, įtvirtinta gyvenvietė.

Kiek kitaip atrodo nuolatos minimos Veliuonos ir Bisenės (Paštuvos) pilys (nepamirština, kad šios Panemunės pilys buvo dk domeno plėtros rezultatas). Ši teritorija, Panemunė, kurioje jos buvo pastatytos, priskirtina jau minėtai aukščiau XV a. susiformavusiai *Didžiajai Žemaitijai*. Jei atkreiptume dėmesį, tai pastebėtume, kad jos arba būdavo sunkiai antpuolių metu sugriaunamos, arba ilgai netrukus po sugriovimų atstatomos ir savo svarbą išsaugojo iki pat pirmojo XV a. trečdalis pabaigos. Galima būtų kelti prielaidą, kad šios dvi pilys, kaip pagrindiniai pasienio punktai, buvo tiesiogiai nuo dk priklausomos. Panašiai interpretuotina Gedimino pilis Pagraudės valsčiuje, kuri greičiausiai buvo valdančiosios dinastijos instrumentas nuolat tarp LDK ir Vokiečių ordino politiškai svyruojančioje Žemaitijoje. Nikžentaitis susiejo Gedimino pilį, stovėjusią Karšuvos žemėje, kuri tuo metu buvo stipriausia Žemaitijoje, su vietiniais kilmingaisiais (Manstas, Sudargas, Mažonas) kaip dk vietininkais²³³, tokiu būdu atskleidžiant pilies kaip valdžios įgyvendinimo mechanizmo svarbą. Galiausiai svarbu akcentuoti Gudavičiaus ir Nikžentaičio mintį, kurią patvirtino Saviščevas²³⁴, kad Nemuno ir Jūros upių pakrantėse įsikūrusios pilys buvo dk ir valstybės plėtros produktas.

XV a.

Šiame poskyryje aptariami trys XV–XVI a. Žemaitijos istorijos epizodai, aiškiausiai atspindintys pilies raidą šioje teritorijoje. Pirmasis jų – Vytauto ir didžiojo magistro konfliktas dėl Žemaitijos ir jos pasienyje buvusių dviejų pilių. Antrasis – 1441 / 1442 m. privilegija Žemaitijai. Trečiasis – Zigmunto Herberšteino kelionė ir XVI a. pabaigos inventorius.

²³³ *Nikžentaitis A.* Gediminas, p. 21–22. Taip par žr. *Gudavičius E.* Gedimino pilies (Žemaitijoje), Pagraudės srities ir Paragraudžio vietovės problematika // // Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. Serija A. 1 (102). Vilnius, 1988, p. 60–69.

²³⁴ *Saviščevas E.* Žemaitijos savivalda ir valdžios elitas, p.67–68.

XV a. pradžioje, po Žalgirio mūšio, iškilo Vokiečių ordino ir LDK ginčas dėl abiejų valstybių sienos ir joms priklausomų teritorijų²³⁵. Konkrečiai dėl Žemaitijos ir jos teritorijos iškilusi problema palietė Žemaitijos pasienyje buvusias dvi – Veliuonos ir Bisenės – pilis. Būtent jos abi ir figūruoja Benedikto Makros arbitražo metu šiame ginče, trukusiame keletą metų²³⁶. Nėra lengva įvertinti šio konflikto reikšmę. Pagrindine priežastimi laikytinas sienų nustatymo klausimas ir su tuo susijusi problema dėl pilių priklausomybės²³⁷. Kaip liudija šaltiniai, Vytautas Žemaitijoje po Žalgirio mūšio pastatė Veliuonos ir Bisenės pilis. Tačiau Vokiečių ordinas išreiškė pretenzijas, kad jos pastatytos Ordino teritorijoje. Kaip žinia, konfliktas baigėsi Vytauto naudai. Blieka atsakyti į klausimą: koku tikslu Vytautas statė šias dvi naujas pilis? Nuo XIV a. antrosios pusės šios pilys labai retai minimos istoriniuose šaltiniuose. 1404 m. Racionžo taika Žemaitija galutinai atiduodama Ordinui, kuris, savo ruožtu, pradeda įsitvirtinti teritorijoje, kurdamas vietines valdžios struktūras²³⁸. Aiškiausias to pavyzdys – 1406 m. vykusi Ordino žvalgų

²³⁵ Dundulis B. Lietuvių kova dėl Žemaitijos ir Užnemunės. Vilnius, 1960, p. 109–110.

²³⁶ Apskritai šis ginčas požalgiriniu laiku susilaukė labai daug dėmesio, ką liudija šį konfliktą nušviečiantys šaltiniai. Lites ac res gestae, nr. 12, s. 46; [...] *syn czu im komen czwene Fliher us Littawen, und syn des Landes von Aliten, die haben im gesagt, das Herczog Witowt mit alle syner Macht besammelt sy und buwe czwey Huzere, eyns czu Welun, das ander czu Beisten. Sie sprechen ouch das Herczog Witout is also vorhat, wenne her die Buwunge der Huwzere getan habe, denne hat her Willen unsere Lande czu beschedigen czur Memel adir andirswow; der gleichen hat uns (von) Welii in der Fliher ouch wol berichtet [...]* (1412); nr. 18, s. 67, [...] *Item effectus XLII articuli est, quod dux Witoudus in terra Samagitarum pendente compromisso edificavit duo castra in preiudicium Ordinis valde magnum [...]*; nr. 22, s. 72, [...] *quod castrum Welune nuper per illustrem principem dominum Allexandrum alias Witowdum Magnum ducem Littwanie constructam et erectum, fuit et est infra metas et granicies dicti nostri Ordinis [...]*; nr. 23, s. 74; nr. 31, s. 97–101; nr. 32, 303, [...] *quod castrum Veluna ac fundus ipsius essent in terra Samagitarum in patrimonio ipsorum [...]*. Lites ac res gestae. s. 103–104; [...] *Nam dictum castrum Weluna nondum XXX mensibus elapsis est edificatum per ducem Wytoudum infra limites Ordinis extra terra Samaitarum [...]*. 1413 m. Vokiečių ordino reiškiamas nepasitenkinimas tokia įvykių eiga žr. CEV, s. 256, [...] *das man daz hous Welun abebrecke adder dem orden in antwerthe [...]*. Ginčas tarp Ordino dėl Veliuonos ir Benedikto Makros arbitražas, žr. Lites ac res gestae. T. 3, s. 64, 86. Janas Dlugošas taip pat aprašo 1416 m. trišalį (Vokiečių ordino, LDK ir Lenkijos) susitikimą Veliuonoje. Apskritai Veliuona XV a. antrame ir trečiame dešimtmečiuose tapo svarbia konfliktų sprendimo vieta. žr. *Joannis Dlugossii. Annales seu cronicae. Liber 11, s. 61–62, 189–190.*

²³⁷ Aussagen alter Leute über die Ausdehnung des Deutschen Ordensgebietes an der Grenze Samaitens// *Scriptores rerum Prussicarum. Hrsg. von Hirsch T., Töppen M., Strehlke E. Bd. 2. Leipzig, 1863, S. 711; [...]* *das hus Willune haben di heren von Prusen angewunnen vor xl jaren von den vngeloubigen [...]*.

²³⁸ *Almonaitis V. Žemaitijos politinė padėtis 1380–1410 metais. Kaunas, 1998, p. 123–178; idem. Vokiečių ordino įsigalėjimas Žemaitijoje 1404–1406 m.// Lietuvos istorijos metraštis. 1997 metai. Vilnius, 1998, p. 41–50.*

ekspedicija²³⁹, kurios metu buvo žvalgomos tinkamiausios vietos pilių ir joms būtinos infrastruktūros statyboms. Iš dviejų žvalgų pirmuoju daugiskaitos asmeniu surašytos ataskaitos galima susidaryti bendrą vaizdą, jog *Flintz* ir jo kelionės draugas pirmiausia apžiūrėjo Dubysos ir Nemuno santaką kaip tinkamiausią vietą pilies statybai, po to išžvalgė vietovę, kurioje būtų geriausia statyti malūną, būtiną pilies poreikiams. Tuo pačiu žvalgai pabuvojo prie Ežerūnos ir Jūros upių santakos, kuri, jų nuomone, taip pat pasirodė tinkama pilies statybai.

Tačiau po Žalgirio mūšio situacija regione iš esmės keičiasi. Vytautas, naudodamasis susiklosčiusiomis aplinkybėmis, pasistato jau minėtas pilis ir tokiu būdu leidžia suprasti, kad ši teritorija tiesiogiai priklauso jam. Šių dviejų naujai pastatytų pilių akcija gali būti suprantama kaip valdžios konkrečioje teritorijoje manifestacija. Nes pilis tiek simboliškai, tiek ir realiai visų pirma išreiškia teritorijos pavaldumą²⁴⁰. Kartu dera įvertinti ir kiek vėliau, 1421 m., įvykusią Veliūnos bažnyčios fundaciją²⁴¹, kuri leistų kalbėti apie šios teritorijos, XV a. pabaigoje minimos jau kaip valdovo dvaras, galutinį „įvalstybinimą“.

Išskirtiniu epizodu Žemaitijos kaip vienos iš LDK žemių istorijoje laikytina 1441 / 1442 m. Kazimiero Jogailaičio privilegija²⁴², patvirtinusi

²³⁹ CEV, s. 134–136. 1406 m. pasiunčiami pasiuntiniai apžiūrėti tinkamos vietovės pilies statybai Nemuno ir Dubysos santakoje: [...] *Flintz und ich sin gewest uf der Thobesen und han do beseen noch unsirm besten sinne eine borgstat czu eine huse, in dem orte, als die Thobese und die Memel czu hufe komen [...]*; taip pat apžiūrima vieta malūno statybai pilies poreikiams: [...] *Ouch hat Peter beseen, das her wol wil undir dem huse eine kornmole buwen mit eime rade, di dem huse nottof melit [...]*. Taip pat vieta pilies statybai išžvalgoma prie Jūros ir Ežerūnos upių santakos: [...] *Item so hath her [...] die Juwre besehen, als die Azervne in die Juwre felth, of den ort do mag man ein hus legen [...]*. Vieną pilių Ordinui pastato pats Vytautas; *Annalista Thorunensis*. S. 278; [...] *Witold edificavit unum castrum cum suis de lignis [...]*. Už tai Vytautui didysis magistras dėkoja: [...] *vor die buwunge des huses [...]*, s. 317–318. Taip pat šiame kontekste charakteringas laiškas didžiajam magistrui, lakoniškai pranešantis apie neramumus Žemaitijoje ir žemaičių nepasitenkinimą dėl Vytauto veiksmų leisti Ordinui pasistatyti pilį Žemaitijoje, s. 187; [...] *die Samayten czu Wythawd haben gesprochen also: worumb hasn huszer im lande lassen buwen [...]*.

²⁴⁰ Plg. Meyer W. Burg und Herrschaft – beherrscher Raum und Herrschaftsanspruch (toliau – Meyer W. Burg und Herrschaft)// Wissenschaftlicher Begleitband zu den Ausstellungen „Burg und Herrschaft“ und „Mythos Burg“. Hrsg. von Großmann U., Ottomeyer H. Dresden, 2010, S. 16–25.

²⁴¹ Codex Mednicensis seu Samogitiae diocesis, nr. 30, p. 68–69; [...] *inscribimus [...] Vielunae inferiorem partem versus Jurbork cum incolis et terris eorum [...]*.

²⁴² Žemaitijos žemės privilegijos XV–XVII a. (Historiae Lithuaniae fontes minores). Parengė Antanavičius D., Saviščevas E. Vilnius, 2010. Taip pat žr. Rowell S. C. Rusena karas Žemaičiuose: keletas pastabų apie 1442 m. privilegijos genezes// Žemaičių praeitis. Nr. 8. Vilnius, 1998, p. 5–28.

plačias šios teritorijos autonomijos teises. Mūsų atveju, aktualiausias yra aštuntasis privilegijos straipsnis, aiškiai ir lakoniškai nusakantis valdovo santykį su šia žeme ir jo galios ribas, kad valdovas negali plėsti savo domeno Žemaitijoje, t. y. statyti pilių, dvarų ir įvedinėti jokių mokesčių: [...] *I zamku budować i na powiność nie chodzić do dworów nam i wszyskiej włości stanowiąc nie mają* [...] ²⁴³. Pirmiausia ši privilegija raštiškai įtvirtina senąją žemės vidinę tvarką ir santykį su dk. Taigi šia privilegijos eilute apribojama bet kokia naujų valstybinių struktūrų plėtra.

XVI a. pradžioje imperatoriaus pasiuntinys Zigmantas Herberšeinas, keliaudamas į Rusiją, greičiausiai neturėjo kitos galimybės, kaip tik per Prūsiją pasukti Žemaitijos link. Iš trumpo epizodo, kuriame aprašomas vietos kraštovaizdis, susidaro vaizdas, kad ši kelionės dalis diplomatu turėjo palikti neišdildomą įspūdį. Apie Žemaitiją jis palieka vos vieną, tačiau itin iškalbingą ir komentarų vargu ar reikalingą žinutę apie tai, kad Žemaitija, artimiausias Lietuvos kraštas, neturi žymių miestų nei sutvirtintų pilių: [...] *Samogithia proxima Lithvuaniae est provincia [...] nullo oppido aut castro munito insignis* [...] ²⁴⁴. Išraiškingai XVI a. pabaigos Žemaitijos kultūrinio kraštovaizdžio mozaiką užpildo Platelių dvaro inventorių, kuriame užsimenama ir apie Platelių pilį: [...] *Platelių pilis ežero saloje pastatyta iš medžio, tačiau labai jau sena, o jos sienos sutręšo ir sugriuvo. [...] jokia būdu negali būti pataisyta ir jokiam geram dalykui nepasitarhaus, kadangi didžioji dalis tos valdovo pilies yra išardyta [...]: [...] замокъ Плотельский на острове между озера Плотельского, зъ дерева збудованый, але вжо вельми старый, стены погнули и вывалилисе [...] жаднымъ способомъ направлень быть не*

²⁴³ Ibid., nr. 4, p. 36. Vertimas: [...] *Neturi statyti pilių ir eiti į dvarus mums prievolių (atlikti) ir atvesti visą valsčių [...]*. Plg. su 1492 m. Aleksandro Jogailaičio privilegija, nr. 9, p. 42; Žygimanto Senojo 1507 m. privilegija, nr. 10, p. 46; Žygimanto Augusto 1545 m. privilegija, nr. 11, p. 52; Henriko Valua 1574 m. privilegija, nr. 14, p. 68.

²⁴⁴ *Sigismund von Herberstein. Rerum moscovitarum, S. 356–357; [...] Samaithn [...] hat khain namhafft Schloß noch Stat gehabt [...]* (vokiškas vertimas); Plg. Imperatoriaus pasiuntinio Herberšteino 1517 ir 1526 metų kelionėse surinktos žinios// Kraštas ir žmonės. Ver. *Sklėriūtė D.* Vilnius, 1983, p. 60.

*можетъ и ни на што доброго вжо тотъ замокъ се не згодитъ, якожъ великая часть того замку господарского розобрано [...]*²⁴⁵.

Nuo XIII a. pabaigos iki XIV a. antros pusės daugiausia Ordinų kronikininkai mini Žemaitijos gynybinius įtvirtinimus, pilis, tačiau per šį laiką visi minėti objektai iš esmės sunaikinami, atkuriami tik vienas kitas. Nuo XIV a. antros pusės nebeminimi Aukaimio, Bebirvaitės, Gedimino, Gegužės, Kimelio, Kolainių, Kulių, Medrabos, Medvėgalio, Pilėnų, Pūtvės, Skronaitės, Siraičių, Šiauduvos, Vaikių²⁴⁶ įtvirtinimai.

Įdomu, kad XIV a. pabaigoje atstatomos ar pastatomos Kražių (1395), Karšuvos (1385), Paršpilio (1395), Paštuvos (1413), Pieštės (1413), Veliuonos (Junigeda) pilys. Nepaisant to, XV a. pirmaisiais dviem dešimtmečiais šaltiniuose galima aptikti tik Veliuonos ir Pieštės (Bisenės) pilis, kuriose, ypač pirmojoje²⁴⁷, dar vyko LDK ir Vokiečių ordino pasiuntinybių susitikimai, tačiau po to jau nebeminima nė viena iš jų.

Įdomu tai, kad XV–XVI a. sandūroje žinomi keturi dk dvarai: Veliuonos, Josvainių, Skirsnemunės (Bisenė) ir Vilkijos (Paštuva?)²⁴⁸. Tai nėra atsitiktinumas, kadangi visos šios gyvenvietės yra arti viena kitos, o kartu jose ar šalia jų buvo vienokie ar kitokie gynybiniai įtvirtinimai. Akivaizdu, kad šios gyvenvietės jau XIII ir XIV a. sandūroje priklausė dk. Šie keturi pavyzdžiai mums liudija apie tam tikrą pilies, o kiek vėliau jos vietoje atsiradusio dvaro, priklausomybės dk tęstinumą ir struktūrinės XIII–XVI a. transformacijas.

²⁴⁵ Акты издаваемые виленскою археографическою комиссиею (toliau – АВАК). Т. 14. Инвентари имений XVI-ого столетия. Вильна, 1887, с. 297.

²⁴⁶ *Peter von Dusburg*. Cronica terre Prussie, S. 186; [...] *hyemali intraverunt territorium Waykinam; rapina et incendio tam castrum quam alia edificia destruentes [...]* (1322).

²⁴⁷ LUB. Bd. 5, S. 642; [...] *bei lang unserm huse Welun, on der stad adir jegenoten, wo das wirt bequeme sein, in eigenen personen zusampne komen, do zu handeln alle sachen [...]* (1420).

²⁴⁸ АЮЗР. Т. 1, № 86, с. 71–73 (1527).

c. Rusėniškės žemės

XIV a.

Nuo XIII a. antros pusės Lietuvos valstybė, besiplečianti rytų ir pietryčių link²⁴⁹, susidūrė su XI–XII a. viduryje suskilusios (priklausomai nuo istoriografijos, siejama arba su Jaroslavo Išmintingojo mirtimi ir Kijevo Rusios padalijimu savo sūnams 1054 m., arba su Mstislavlio Didžiojo mirtimi 1132 m.), o po mongolų antpuolio 1237–1240 m. taip ir nebeatsigavusios Senosios Kijevo Rusios kunigaikštystėmis, kurios buvo pavaldžios įvairioms tarpusavyje bekovojančioms ir savo tėvonines teises kiekvienoje iš teritorijų beginančioms Riurikaičių dinastijos šakoms²⁵⁰. Šis, besikuriančios LDK susidūrimas su rusiškąja erdve buvo žymimas kelių pagrindinių akcentų, kurie tiesiogiai išreiškė tiek civilizacinius, tiek ir skirtingų erdvių raidos skirtumus. Visų pirma, Lietuvos ekspansijos metu buvo susidurta su politinę tradiciją jau turinčiomis teritorijomis. Antras, ir tiesiogiai iš pirmojo išplaukiantis, Lietuvos socialinė viršūnė užmezgė pirmuosius tiesioginius kontaktus su vietiniais socialiniais elitais. Trečias, šioje plačioje erdvėje jau egzistavo teritorinės-administracinės struktūros²⁵¹, kurių genezės greičiausiai reikėtų ieškoti Kijevo Rusios valstybės formavimosi procese X–XI a., nors, kita vertus, atskirų kunigaikštysčių administracinės-teritorinės struktūros po Kijevo Rusios skilimo neabejotinai plėtojosi savarankiškai²⁵².

Esminiai šiame kontekste yra du klausimai. Pirmasis jau buvo iškeltas ir dalinai aptartas įvadinėje dalyje ir reikalauja tik tam tikrų papildymų. Kas turima omenyje tiek istoriniuose šaltiniuose, tiek ir istoriografijoje atitinkamai

²⁴⁹ *Baronas D., Dubonis A., Petrauskas R.* Lietuvos istorija. T. 3. XIII a.–1385 m. Valstybės iškilimas tarp Rytų ir Vakarų. Vilnius, 2011, p. 444–477.

²⁵⁰ *Котляр Н. Ф.* К вопросу о причинах удельной раздробленности Руси (toliau – *Котляр Н. Ф.* К вопросу о причинах удельной раздробленности Руси)// Древняя Русь. Вопросы медиевистики. № 1 (43), Москва, 2011, с. 5–6.

²⁵¹ *Алексеев Л.* Полоцкая земля, с. 25–36; *idem.* Смоленская земля, с. 43–54; *Pannonorm П. А.* Древние русские крепости. Kaip jau buvo minėta, Kijevo Rusios istoriografijoje vartojamas *gorod* iš esmės lieka neaiškus, nes nėra bandymų paaiškinti skirtumo tarp pilies ir miesto, o kartu ir jų tarpusavyo raidos sąsajų. Peršasi išvada, kad *gorod* vartojimo radimąsi, išitvirtinimą ir paplitimą nulėmė pačių rusiškųjų šaltinių, ypač IX–XIV a. metraščių, kalba.

²⁵² Pvz.: *Котляр Н. Ф.* Княжеский двор Галича XII веке// Древняя Русь. Вопросы медиевистики. № 4 (26), Москва, 2006, с. 53; *Тухомиров М.* Древнерусские города. с. 37–49.

vartojant žodžius *град* ir *город*? Antrasis – su kokia sociopolitine struktūra (visuomenėmis) skilusios Kijevo Rusijos valstybės kunigaikštystėse konkrečiai buvo susidurta? Kaip jau buvo minėta, Jaroslavas Išmintingasis 1054 m. padalijo Kijevo Rusiją savo sūnams. Panašių analogijų būta ir Vakarų Europos istorijoje²⁵³. Šis padalijimas tiesiogiai išreiškia ir egzistavusios socialinės sandaros pobūdį, kuris apibūdinamas ankstyvosios monarchijos terminu. Kaip žinia, Kijevo Rusija susiformavo anksčiau nei visiškai išsikristalizavo alodas²⁵⁴. Jis atsirado vėliau nei susikūrė valstybė, priešingai nei Vakarų Europoje, šiuo atveju Frankų valstybėje. Todėl galima daryti prielaidą, priešingai nei tvirtinama šiuolaikinėje Kijevo Rusijos istoriografijoje (beje, nenurodant šaltinio)²⁵⁵, kad žemėvalda, o kartu ir joje besiformuojančios struktūros pirmiausia pradėjo rasti tik pačioje socialinės piramidės viršūnėje XI–XII a. ir tik po to pradėjo plisti tarp valdovo kariaunos (*дружина*)²⁵⁶. Pabrėžti tai svarbu todėl, kad pilies radimasis galimas tik tuomet, kai jau yra pakankamai išvystyta stambi žemėvalda, kurios „aukščiausia“ pakopa šiuo laiku ir tampa pilis. Iš to išplaukia, kad bet kokie įtvirtinimai, XI–XIII a. šaltiniuose minimi kaip *град*, visų pirma ir galiausiai priklausė tik valdančiajai dinastijai, tiksliau jos skilusioms Riurikaičių šakoms. Kita vertus, apie jokių kitus rusėnų bajorijai / diduomenei būdingus žemėvaldos ir kartu ją reprezentuojančius elementus, šiuo atveju *град*, šaltiniuose nėra nė menkiausios užuominos, o galima kalbėti tik apie dvarus, šaltiniuose įvardinamus kaip *двор*²⁵⁷.

²⁵³ ПСРЛ. Т. 1, с. 161; [...] *се же поручаю в собе место столь стареишому сну моему и брату вашему Изяславу Киевъ сего послушайте якож послушаете мене да то вы будеть в мене место а Стославу даю Черниговъ а Всеволоду Переяславль [а Игорю Володимерь] а Вячеславу Смолинскъ и тако роздели имъ грады [...]*. Panašus veiksmas buvo atliktas ir Karolio Didžiojo Frankų imperijoje 806 m. vadinamuoju *Divisio regnorum* dokumentu; plg. žr. Annales regni Francorum inde ab A. 741. usque ad A. 829; qui dicuntur Annales Laurissenses Maiores et Einhardi. Hannoverae, 1895, S. 121.

²⁵⁴ Gudavičius E. Aukščiausia žemės nuosavybė „barbarinėje“ Lietuvoje// Lietuvos europėjimo keliais. Sud. Bumblauskas A., Petrauskas R. Vilnius, 2002, p.120.

²⁵⁵ *Комляр Н. Ф.* К вопросу о причинах удельной раздробленности Руси, с. 5.

²⁵⁶ *Blum J.* The Beginnings of Large-Scale Private Landownership in Russia// *Speculum*. Vol. 28. No. 4. 1953, pp. 789–790; *idem.* Lord and Peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth Century. New York, 1968, pp. 29–42.

²⁵⁷ *Свердлов М. Б.* Генезис и структура феодального общества в древней Руси (toliau – *Свердлов М. Б.* Генезис и структура феодального общества). Ленинград, 1983, с. 110.

Aiškiausiai LDK priklausiusių rusėniškųjų žemių panoraminis vaizdas skleidžiasi žvelgiant į išskirtinio pobūdžio šaltinį, rusų istoriografinėje tradicijoje vadinamą *rusų miestų sąrašą*, kuris apima itin plačią erdvę nuo Juodosios jūros iki Karelijos ir nuo Tikrosios Lietuvos iki Riazanės. Didžioji dalis rusėniškųjų miestų LDK minimų šiame sąrašė, datuotiname XV a. pradžia, yra minimi ir ankstesniuose rusiškuose metraščiuose. Svarbu tai, kad visos minimos vietovės traktuotinos ne kaip miestai, bet būtent kaip pilys²⁵⁸, kadangi prie kai kurių detalizuojamas jų materialinis pobūdis (pvz. *деревянь, 3 стены камены*). Šiam sąrašui, jo datavimui ir išvardytų vietovių lokalizavimui, kaip ir apskritai Senosios Kijevo Rusios miestams, didžiausią dėmesį yra skyręs Michailas Tichomirovas²⁵⁹.

XIV–XV a. sandūros pilys, kaip svarbiausi žemių centrai, geriausiai atsiskleidžia Gedimino ir Algirdo ekspansinės politikos į šias žemes aprašymuose rusiškuose metraščiuose. Štai vienas pavyzdžių. 1305 m. žygio į buvusias Kijevo Rusios žemes metu Gediminas užima Brianską, Žitomyrą, Kanevą, Ovručą, Čerkasus, Putivlį, Voluinę. Savaimė suprantama, šis įsitvirtinimo procesas buvusios Kijevo Rusios kunigaikštystėse buvo nuolatinis ir per visą XIV a. besikartojantis²⁶⁰, kadangi valdžios įtvirtinimas lokalinėse struktūrose rėmėsi ne tik svarbiausių žemių centrų užėmimu, bet ir jų išsaugojimu, remiantis savais ir vietiniais „kadrtais“.

Bene įdomiausiai XIV a. LDK valdymo praktika ir su ja tiesiogiai susijusi visa bendroji teritorinė ir valdžios struktūra atskleidžiama *Origo regis*, kuriame sutinkame ne tik plačią valdančiąją dinastiją, bet ir iš esmės vienas svarbiausių LDK rusėniškųjų žemių, kuriose jau buvo įsitvirtinta, pilių, formavusių visos Viduramžių valstybės valdymo, tinklą. Septyni Gedimino

²⁵⁸ Новгородская первая летопись, с. 475–476, [...] *А се Киевськыи гроди: [...] Вышегород [...] на Десне Черниговъ [...] Брянскъ [...] Новгород Северьскыи, Трубческъ, Путивль на Семи, Рылескъ, Курескъ на Тускоре [...] Чечерескъ [...] А се Волыньскыи: Степанъ на Горыни [...] Луческъ великыи [...] А се Литовьскыи: [...] Стародубъ на Лане, Мьглинь, Кричевъ, Козелескъ [...] А се Смоленскыи: Смоленскъ на Днепре [...] Вязма, Дорогобужь, Мьстиславеч, Мстиславъ [...]*.

²⁵⁹ Тихомиров М. Список русских городов дальних и ближних// Исторические записки. Т. 40. Москва, 1952, с. 214–259.

²⁶⁰ Шабулдо Ф. Земли юго-западной Руси в составе Великого Княжества Литовского (toliau – Шабулдо Ф. Земли юго-западной Руси в составе Великого Княжества Литовского). Киев, 1987.

sūnūs po jo mirties (plg. Boleslovas Kreivaburnis 1158 m.) pasidalija LDK tarpusavyje, kiekvienam iš jų atitenka teritorijos su svarbiausiomis pilimis: Manvydui – Karačiovas su Slanimu, Narimantui – Piskas, Algirdui – Krėva ir Vitebskas, Jaunučiui – Vilnius, Kęstučiui – Trakai, Karijotui – Naugardukas, Liubartui – Vladimiras ir Luckas su visa Voluine²⁶¹. Kaip žinia, Polocką nuo XIV a. antrosios pusės valdė Andrius Algirdaitis²⁶². Mstislavli, kažkada priklausiusį Smolensko kunigaikštystei, nuo XIV a. pabaigos valdė Simonas Lengvenis Algirdaitis, kurio palikuonims Mstislavlis ir jo apylinkės priklausė per visą XV a., o laikui bėgant Mstislavskiai tapo didikų gimine, turėjusia kunigaikščių titulą²⁶³. Turbūt bene geriausiai XIV a. LDK rusėniškųjų žemių valdymo struktūrą atskleidžia XIV a. pabaigos Gediminaičių dinastijos kunigaikščių, valdžiusių įvairias valstybės žemes, homagialinės priesaikos (apie tai plačiau žr. p. 257–260), kuriose pirmiausia pabrėžiama pilių, kaip konkrečių žemių, svarbiausių valdymo taškų, ištikimybė ir pavaldumas dk. Išskirtiniausiai tiek XIV, tiek ir iki XV a. ketvirtojo dešimtmečio atrodo Podolės ir joje nuo XIV a. įsitvirtinusių Karijotaičių atvejis. Lietuvos ir Rusios metraštyje užfiksuota tiems laikams būdinga Karijotaičių, kaip Podolės kūrėjų, legenda, nepaisant jos legitimacinių ir retorinių motyvų, dalinai atspindinti XIV a. antrosios pusės šios žemės struktūrą. Pasakojama, kad iki tol, kol šioje žemėje nepasirodė lietuviai, nebuvo nė vienos iš medžio ar mūro statytos pilies. Iš pradžių prie Smotryčiaus upės buvo pastatyta pirmoji tvirtovė, o kitoje vietoje, kur būta vienuolyno, buvo pastatyta Bakotos pilis. Taip pat buvo įkurtas Kamenecas ir pastatytos visos Podolės pilys bei apgyvendinta visa Podolės žemė²⁶⁴.

²⁶¹ ПСРП. Т. 35, с. 115; plg. Latopisiec Litwy i kronika ruska, s. 27.

²⁶² Hermann de Wartberge. Chronicon Livoniae, S. 104–105, 110.

²⁶³ Apie Gediminaičių ir kitos kilmės LDK kunigaikščius žr. Wolff J. Kniazowie Litewsko-ruscy od końca czternastego wieku (toliau – Wolff J. Kniazowie Litewsko-ruscy). Warszawa, 1895, s. XXI–XXIV.

²⁶⁴ Latopisiec Litwy i kronika ruska, s. 48; [...] i spomocziju Litowskija zemli, poszli w Podolskuju zemliu. I tohdy w podolskoj zemli ne był ni odin horod, ni derewom rublenoho, ani kamenem budowanoho [...] i na perwoje naszli sobie twerziu, na recie na Smotriti: a w druhom mieste byli czernici whore, i w tom mieste naredili horod Bakotu. I lowiaczi wlowech, prihodilos' im tak: uhonili mnoho olenej wtot ostrow, hde ninie kamen'skoje miasto ležit'; i prosekszi les', horod umrowali Kamenec', a istoho wsi podolskij horody umurowali, i wsiu zemliu podolskuju oseli [...].

XV–XVI a.

Lithuania propria ir Žemaitijoje XV ir XVI a. buvo sąlyginai ramūs, kadangi išorinės grėsmės buvo likviduotos, tad pilys tam tikra prasme „pasitraukė“ į antrą planą. Kalbėdami apie pilies fenomeną XV a. rusėniškose LDK teritorijose turime matyti du probleminius pjūvius: vidaus sociopolitinį ir tarptautinį geopolitinį. Pirmasis XV a. trečdalis – didžiausio LDK išsiplėtimo riba. Istoriografijoje yra įsitvirtinusi pozicija, kad nuo XIV a. pabaigos skirtingose LDK rusėniškose teritorijose Vytautas pradeda vykdyti esminius pokyčius dalinių kunigaikščių valdymo praktikoje²⁶⁵. Tai esmingai keitė senąją sociopolitinę LDK rusėniškų žemių sanklodą. Nėra aišku tik tai, kaip realiai kito rusėniškų žemių pavaldumas ir priklausomybė dviem vietininkams (vėliau vaivadoms) keičiant iki tol vietinėse valdžios struktūrose įsitvirtinusių Gediminaičių ir Riurikaičių dinastijų palikuonis. Apie tai, kad tradicinė, nusistovėjusi situacija, kinta, mums atskleidžia XIV a. pabaigoje sąlyginai gausiai pasirodžiusios dalinių kunigaikščių homagialinės priesaikos. Vis dėlto kalbėti apie XIV–XV a. rusėniškų LDK žemių socialinę struktūrą, stambiosios žemėvaldos raidą ir su tuo tiesiogiai susijusią pilies priklausomybę yra sudėtinga, kadangi išlikę šaltiniai yra negausūs, o išlikusieji – daugiausiai naratyviniai.

Kaip nevienareikšmiškai teigia jau minėtas Ebneris: „*Viduramžių politika didžiąja dalimi buvo pilių politika. Kova kare ir ginčiuose buvo kova dėl pilių ir įtvirtintų miestų. Pilis buvo puolimo taškas ir karinės dėsimo taktikos įrankis*“²⁶⁶. Šis apibūdinimas, į pirmąjį planą Viduramžių visuomenėje iškeliantis pilį, nėra atsitiktinis ar būdingas tik Vakarų Europos feodalinėms visuomenėms. Išraiškingiausiai tai atskleidė jau mūsų aptartas Žemaitijos pavyzdys. Rusėniškų teritorijų ir jų pilių atvejis pasižymi savita specifika. Visų pirma, tai buvo Lietuvos ekspansija rytų ir pietryčių kryptimis, trukusi apie pusantro šimtmečio. Antra, ši ekspansija nebuvo „lošimas į vienus vartus“, nes

²⁶⁵ Kiaupienė J., Petrauskas R. Lietuvos istorija. T. 4. Nauji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1386–1529 m. Vilnius, 2009, p. 373–375.

²⁶⁶ Ebner H. Die Burg als Forschungsproblem, S. 11.

buvo susiduriama su keliomis ne tik Rytų, bet ir Vidurio Europos erdvės stambiomis žaidėjomis: Maskvos valstybe, Aukso orda, Lenkijos ir Vengrijos karalystėmis. Trečia, šių plačių rusėniškų žemių priklausomybė, lojalumas ir kt. dėl konkrečių aplinkybių buvo labai skirtingi²⁶⁷. Michailo Kromo monografija, skirta Okos aukštupio ir kitų kunigaikštysčių, išsidėsčiusių tarp LDK ir Maskvos, orientacijos nepastovumas vakarų ir rytų kryptimis tai puikiai atskleidžia²⁶⁸. Nėra reikalo chronologiškai ir nuosekliai aptarinėti į LDK priklausomybę ir įtakos sferą patekusių rusėniškųjų teritorijų ir jų pilių. Šio dalyko istoriografija labai plati²⁶⁹. Turbūt reikėtų paminėti tik esminius rusėniškosiose teritorijose vykusius konfliktus, kuriuose aiškiausiai atsispindėjo vietinių pilių vaidmuo. Pirma, reikia atkreipti dėmesį į Kromo pastabą, kad, kalbėdami apie tarp Maskvos ir LDK įtakų atsidūrusias teritorijas, iš esmės susiduriame su minimų vietovių gynybiniais įtvirtinimais, kuriuos nuo apylinkių skyrė gynybinės sienos.

Svarbu tai, kad sudarant bet kokias tarpvalstybines taikos ir delimitacines sutartis, buvo įvardijami svarbiausi valstybinių pakraščių taškai. Štai Vytauto ir Tverės kunigaikščio Boriso Aleksandrovičiaus 1427 m. sutartyje minimi LDK priklausantys Smolenskas, Vitebskas, Kijevas, Dorogobužas ir Viazma²⁷⁰. Tokia pati dokumento forma išlaikoma ir vėlesnėse sutartyse. 1449 m. sutartyje tarp Maskvos, Možaisko ir LDK minimos pastarajai priklausiusios Smolensko, Liubutsko ir Mcensko pilys su jų *priklausiniais*²⁷¹. Pilys čia suvokiamos kaip svarbiausios konkrečias teritorijas reprezentuojančios struktūros, kurių netekimas kartu reiškia ir kontrolės visai teritorijai praradimą. Eilinių LDK žemių antpuolių metu akcentuojamos visų pirma pilys. Išskirtinis, o dėl šios priežasties ir įdomus, yra 1449 m. Kazimiero Jogailaičio laiškas apie totorių Starodubo, Radogoščiaus, Severo Naugardo ir

²⁶⁷ Kaip pavyzdį galima pateikti: Šabuldo F. Lietuvos ir Ordos kondominiumas Ukrainos žemėse XIV a. // Lietuvos istorijos metraštis. 2004/2. Vilnius, 2005, p. 5–26.

²⁶⁸ Кром М. Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV–первой трети XVI в (toliau – Кром М. Меж Русью и Литвой). Москва, 2010.

²⁶⁹ Žr. ir naudojamą istoriografiją: Шабудо Ф. Земли юго-западной Руси в составе Великого Княжества Литовского.

²⁷⁰ Акты, относящиеся къ истории западной Россіи (toliau – АЗР). Т. 1. (1340–1506). Санктпетербургъ, 1846, № 33, с. 47.

²⁷¹ Ibid., № 50, с. 63.

Briansko pilių puolimą²⁷². Visa tai vaizdingai išryškėja XVI a. pradžios Aleksandro Jogailaičio laiške broliui Gniezno arkivyskupui Frydrichui. Maskvai puolant Smolensko ir Oršos pilis, jėgos buvo atitrauktos iš Polocko²⁷³. Ši pilies, kaip teritorijos branduolio, samprata nesikeičia ir XV a. pabaigoje–XVI a. pirmoje pusėje, kai prarandama keletas rytinių LDK teritorijų su jų svarbiausiomis pilimis²⁷⁴. Tokiu būdu, susiduriant su metraščiais ir kitokio pobūdžio šaltiniais, liudijančiais ekspansinius vienos ar kitos pusės veiksmus LDK rusėniškose teritorijose, susidaro vaizdas, kuris Ramiajame vandenyne vykusio karo tarp Jungtinių Amerikos Valstijų ir Japonijos imperijos buvo pavadintas „šokinėjimu per salas“. Šios „salos“ rusėniškose teritorijose ir buvo vietinės pilys.

Pilies vaidmens ir svarbos išaugimas konkrečioje teritorijoje visų pirma buvo tam tikro konflikto išraiška. Vienas įdomiausių ir turbūt geriausiai šaltiniuose aprašytų lokalinio antagonizmo atvejų buvo per XV a. nusitęsęs ginčas ir jį lydėję kariniai susidūrimai dėl Voluinės ir Podolės žemių tarp LDK ir Lenkijos. Jis įdomus tuo, kad šio konflikto, išplieskusio iš karto po Vytauto mirties, metu kalba visų pirma ėjo apie tų teritorijų pilis bei jų priklausomybę.

²⁷² GStA PK, OBA 9999; [...] *imperator thartari(o)s Sadachmat cum potentiis suis et illo nostro hoste, ad confinia horum nostrorum dominiorum Magnis ducatus Litwanię processerat [...] prefati hostes nostri se posuerant accessimus aliqua castra nostra in nostris confinitis videlicet Stharodwb, Radohosth, Nowohrodek Syewyersky et Bransko [...]*. Totorių LDK puolimai buvo nuolatiniai ir dažniausiai niokojo pietines žemes (Kijevas, Podolė); pvz. *Joannis Dlugossii. Liber 12, s. 314 (1473)*.

²⁷³ Akta Aleksandra króla polskiego, wielkiego księcia litewskiego (toliau – Akta Aleksandra). (1501–1506). Wyd. *Papée F.* Kraków, 1927, nr. 109, s. 152–153; [...] *equites mille et peditum quinque millia, quos in Poloczko habuimus, ut collectis viribus potentius hosti resistatur [...]*. Taip pat žr. *Ibid.*, nr. 112, s. 157; nr. 113, s. 165; nr. 124, s. 179.

²⁷⁴ LM. Užrašymų knyga 5, nr. 518, p. 324, Buja, Brianskas, Černigovas Dorogobužas, Liubečas, Masalskas, Mcenskas, Ostrij, Počopas, Putivlis, Radogoščius, Rylskas, Serpejskas, Severo Naugardas, Starodubas, Toropečas, Trubčevskas, (1503). LM. Užrašymų knyga 7, nr. 55, p. 137–139; [...] *тобе не вступати ся в насъ, в нашу отчину, в те городы и волости [...] в городъ в Рилескъ з волостъми, в городъ в Путивль з волостми, в городъ в Новъгородокъ с волостъми, в городъ в Радогощъ з волост[ъ]ми, в городъ в Черниговъ с волостъми, в городъ в Стародубъ з волост[ъ]ми, в городъ в Почепъ з волостъми, в городъ в Гомей з волостъми, в городъ в Попову Гору и въ волости, в Карачевъ, в Хотимль, в С[н]ювескъ, в Хоробор, во М[г]злинъ, Дроковъ, и в села [...] и в городъ Трубческъ с волостъми, и в городъ в Масалескъ з волостъми [...] в городъ во Мценескъ з волостъми, и въ городъ въ Воротынескъ с волостъми, и в городицо Дмитровец, и въ городъ у Вязму, и въ городы и волости, во все земли и воды вяземские, что къ Вязме потягло, в городъ в Дорогобуж и въ волости дорогобужские [...] в городъ в Белую з волост[ъ]ми [...] Любутескъ, в городъ в Козелескъ, и в Людимескъ, и в Серенескъ, въ весь и во вся Козелеская и Людимская, и Серенская места, и в городъ в Ме[с]ческъ з волостъми, и в городъ Опаковъ с волостъми [...] в городъ в Сернеескъ з волостми [...] в городъ Бранескъ з волостъми [...] и во все то, что къ тем городам и волостем потягло [...] (1508). *Ibid.*, nr. 228, p. 419–420; 1523 m. Maskvos ir LDK sutartis.*

Pagal 1411 m. Jogailos ir Vytauto susitarimą, kuriuo visa Podolė atiteko Vytautui²⁷⁵, po jo mirties ši žemė turėjo sugrįžti Karūnai. Į šį konfliktą pateko ir prie Podolės besišliejanti Voluinė. Janas Dluogošas visą šį kelis dešimtmečius trukusį „incidentą“ savo kronikoje nušviečia kiek šališkai, tačiau esmė aiški – kova vyko dėl Smotryčiaus, Podolės Kameneco, Lucko, Vladimiro ir kt. Podolės bei Voluinės pilių²⁷⁶. Beje, nereikėtų nustebti susiduriant su skirtingu laiku rašytuose šaltiniuose pasitaikančia įvairuojančia informacija ir jos detalumu. Įvairaus pobūdžio šaltinių informacijos aiškumo nebuvimas ir nuolatinė situacijos kaita bei tai nulemiančios komunikacijos problemos buvo visuomenės kasdienybė. Kita vertus, tai, kas dabar paradoksaliai ir nesuprantamai atrodo istorikui, bandančiam prisiliesti prie fragmentiškos šaltinių medžiagos, amžininkui, tikėtina, atrodė kaip savaime suprantamas dalykas. 1446 m. LDK ir Lenkijos derybų dėl Kazimiero Jogailaičio paskelbimo karaliumi metu buvo sudarytas unijos projektas, kurio viena iš sąlygų buvo Voluinės ir Podolės žemių pripažinimas LDK; įdomu, kad čia tarp Voluinės pilių dar minimi Oleskas, Lopatinas (pietūs), Ratnė ir Vetlė (šiaurė). Tokiu būdu, tarp Lucko ir Vladimiro kaip pagrindinių („motininių“) Voluinės pilių buvo nurodytos ir kitos, taip konkrečiau apibrėžiant ginčytiną teritoriją²⁷⁷.

Tas pats pasakytina ir apie Palenkę. Vieną iš ginčų dėl šios žemės aprašo Dluogošas. Čia nėra tiek svarbus faktų tikslumas, kiek paties pateikiamo pasakojimo akcentai. Pasak lenkų istoriko, 1440 m. Boleslovas IV užėmė

²⁷⁵ ПСРЛ. Т. 2, с. 353; [...] *Подоле Витолтови Ягелло кроль даде [...]*. Kurtyka J. Repertorium Podolskie. Dokumenty do 1430 r. (toliau – Kurtyka J. Repertorium Podolskie)// Rocznik Przemyski. T. 40. z. 4. 2004, nr. 90, s. 189–190; Beje, pats Januš Kurtyka Jogailos Podolės dovanojimo dokumentą Vytautui laiko hipotetiniu. *Сіцінський Ю. Поділля під владою Литви. Кам'янець-Подільський*, 2009, с. 90.

²⁷⁶ *Joannis Dlugossii. Annales seu cronicae. Liber 11–12, s. 13–14; [...] dux Swidrigal per suos aliqua castra in Podolia occupasset [...]* (1431); s. 70; [...] *Alia vero, sicut Luczsko, Wladimiria et alia castra, civitates et districtus ad ipsa spectancia, que frater noster bone memorie dominus Alexander alias Witholdus [...] possidebat, preter castra ad terram Podolie spectancia [...]* (1432). 1431 m. Švitrigaila kaltinamas Smotryčiaus pilies užgrobimu, žr. Codex epistolaris seaculi decimi quinti (toliau – CEXV). T. 2. Col. *Sokolowski A., Szujski J. Kraków*, 1891, nr. 191, s. 259; [...] *castra civitates atque loca eiusdem terre (Podolė) contra deum et justiciam occupans, necnon necnon castra, que nos et corona nostra iuste de facto tenemus possessa [...] mandavit hostiliter invadere et ea expugnare; presertim castrum nostrum Smotricz ipsius belligeri circumvallantes [...]*.

²⁷⁷ CEXV. T. 3, nr. 5, s. 7; [...] *Et limites ibidem exprimuntur: Luczko, Wladimiria, Olesschko, Ratno, Wychlye, Lopaczyn et terra Podolie cum castris villis etc., ad magnum ducatum pertinebunt, prout ab antiquo pertinebant, et ita fiet in ewum... [...]*.

Palenkę su Melniko, Bielsko ir Drohičino pilimis²⁷⁸. Po to buvo pateikta visa konflikto priešistorė dar nuo Vytauto laikų. Svarbu atkreipti dėmesį į tai, kad pilys yra pagrindiniai konkrečios žemės dėmenys, kurie vienodai išryškinami tiek normatyviniuose dokumentuose, tiek ir naratyviniuose šaltiniuose.

Visi minėti pavyzdžiai aiškiai reprezentuoja LDK rusėniškųjų žemių ir jų pilių įtemptą situaciją. XVI a. pirmoje pusėje tai atspindi seimų medžiaga²⁷⁹. Zigmantas Herberšteinas taip pat nepraleidžia progos papasakoti apie kovas rytinėse LDK žemėse. Vienu iš tokių jo kelionės aprašyme atsidūrusių epizodų – pasakojimas apie tai, kaip lietuviai XVI a. pradžioje atidavė Dorogobužo, Toropeco ir Belos pilis Maskvai, o kiek vėliau totoriai užėmė ir Brianską²⁸⁰. Šio diplomato pasakojimas įdomus dar ir tuo, kad jis ilgos 1556–1557 m. kelionės metu apkeliavęs visą rytinį Europos pakraštį, pateikia daug pastebėjimų apie labiausiai į rytus nutolusias LDK žemes, kurių nemaža dalis nuo XV ir XVI a. sandūros priklausė Maskvos valstybei, ir jų pilis, miestus. Charakteringa, kad pradėdamas nuo gamtinių objektų – miškų masyvų, upių – aprašymo, Herberšteinas savajame *Rerum moscoviticarum* pereina prie ryškiausių to laiko žmogaus kūrinijų: miestų, pilių²⁸¹. Mcenskas aprašomas kaip labai pelkėta vietovė, kurioje kadaise stovėjo pilis, kurios pėdsakus galima pamatyti dar ir dabar²⁸², o aplink šią vietą žmonės dar iki šiol gyvena mažose trobelėse (*in tuguriolis habitant / in clainen hütlen da gewont*) ir pavojui kilus bėga slėptis į pelkes. Įdomiai ir mūsų problemos sprendimui aktualiai apibūdinama Vorotinsko kunigaikštystė (*principatus / das Fürstenthumb*), kuri

²⁷⁸ *Joannis Dlugossii. Liber 11–12, s. 218; [...] Boleslaus Masovie dux, terre Drohiczensis et castrorum Mielnik, Bielsko, Drohiczin possessionem apprehendit et illam annis aliquot continuavit [...]; s. 223, 309–311.*

²⁷⁹ *Любавский М. Литовско-русский сейм, с. 219–223, 232–233, 237, 258, 260, 262, 272; Довнаръ-Заполский М. Государственное хозяйство, с. 684–701.*

²⁸⁰ *Sigismund von Herberstein. Rerum moscoviticarum, S. 59; [...] castra hosti concedunt: se & arces, Drohobusch, Toropecz, & Biela pariter dedunt [...] Brenskoque civitate potitur [...]; [...] haben die Moscoviter Drohobusch, Toropetz und Biela mit aufgeben eingenommen [...]. Plg. Сигизмунд Герберштейн. Записки о Московии, с. 67.*

²⁸¹ Apie aplankytas pilis savo pasakojime užsimena ir Mykolas Lietuvis, žr. *Mykolas Lietuvis. Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius, p. 35; [...] per terras [...] Lituaniae, iuxta arces a me perlustratas, Viazma, Dorohobusz, Smolensko, Dubrovno, Orssa, Mohilew, Rohaczow, Bihovv, Reczicza, Lubecz, Czornobil, Kiovv, Kanievv, Czerkasi & Dassovv, aliter Oczakovv [...].*

²⁸² *Sigismund von Herberstein. Rerum moscoviticarum, S. 228; [...] Msceneck palustris locus est, in quom olim castrum erat, cuius etiamnum vestigia extant [...]; [...] Mscenek ligt an ainem gemösigen ort / ist gleichwol ain Schloß da gestanden / als man an etlichen uberbleiblingen sicht [...].*

kartu su miestu (*cum civitate / Stat*) ir pilimi (*castro / Schloß*) turi tą patį pavadinimą²⁸³. Aprašydamas Severo Naugardo žemę, Herberšteinas išskiria Brianską, prie kurio yra didelis miškas, o šiame krašte yra labai daug pilių ir miestų (*Castra oppidaque in eo sunt complura / In dem selben land sein vil Schloß und Stät*), tarp kurių žinomaisi(ios): Starodubo, Putivlio ir Černigovo²⁸⁴. Apie Juodosios jūros uostą Očakivą pasakoma, kad jis visai neseniai buvo atimtas iš Lenkijos karaliaus ir yra valdomas totorių²⁸⁵. Beje, yra išlikusių užuominų apie Vytauto veikimą už dažnai šaltiniuose „paskutinėmis“ pavadinamų Braclavo ir Čerkasų pilių. De Lanua savo antrosios viešnagės 1421 m. prisiminimuose pasakoja, kad Vytautas įsakė Podolės seniūnui Gedgaudi pastatyti prie Dniestro pilį²⁸⁶. Jonas Posilgė pažymėjo, kad 1398 metais, žygio prieš totorius metu, du šimtai mylių nuo Vilniaus Vytautas per keturias savaites pastatė prie Dniepro pilį, kuri buvo pavadinta Johanesburgu²⁸⁷.

Ilgai netrukus, po eilinio nesėkmingo Starodubo karo, kurio metu buvo prarasta didžioji Severo Naugardo žemės dalis, 1538 m. Žygimantas Senasis išreiškia susirūpinimą LDK pakraščių pilimis bei būtinybę jomis pasirūpinti²⁸⁸. Teigtina, jog tokia įtempta situacija išliko ir per visą XVI a. Štai vienas charakteringų pavyzdžių, kuomet 1546 m. rašte rašoma apie Mogiliavo laikytojo Fiodoro Bako negalėjimą dalyvauti teisme dėl ginčytinos žemės valdos, nes šis vykdė valdovo tarnybą – stato Čerkasų pilį²⁸⁹ prie Dniepro.

²⁸³ Ibid., S. 231.

²⁸⁴ Ibid., S. 232.

²⁸⁵ Ibid., S. 333; [...] *Otzakhovu castrum & civitas [...]*. Plg. Mathias de Miechow. De duabus Sarmatiis, c. 172; [...] *Deinde est castrum, Oczarkow nuncupatum, quod imperator Thartarorum Przekopensium extruxit [...]*.

²⁸⁶ Klimas P. Ghillebert de Lannoy, p. 66. Vytauto pirtį mini Mykolas Lietuvis; *Mykolas Lietuvis*. Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius, p. 35–36; [...] *camera lapidea fornicara integra, quam & nostrates & Tauricani & Graeci, balneum Vitordinum vocant [...]*.

²⁸⁷ Johann von Posilge. Chronik des Landes Preussen, S. 222; [...] *czog Wytowt mit eyne groszin here von Littowin, Russin und cristin [...] hin ken Tatern wol 200 myle jensit der Wille; und buwete eyn hus of den Nepper das flys, und die lant dorumb irgobin sich im. Das hus wart gebuwet von leyne und steynen bynnen 4 wochen, und his dis hus Sente Johanesbur [...]*.

²⁸⁸ Акты, относящиеся къ исторіи западной Россіи. Т. 2. (1506–1548). Санктпетербургъ, 1848, № 191, с. 344–347.

²⁸⁹ VUB RS. F4-(A761)28598 (lenkiška kopija), F4-(A761)28601 (rusėniškas). Už nuorodas dėkoju Andrejui Ryčkovui.

Neatsitiktinai 1545 ir 1552 m. revizijos apėmė plačiose LDK rusėniškose žemėse išsidėsčiusias pilis: Vladimiro, Lucko, Kremeneco, Venicos, Braclavo, Žitomyro, Čerkasų, Kanevo, Kijevo, Černobylio, Ostero, Mozyriaus, Polocko. Beje, ir septintajame amžiaus dešimtmetyje vykusiuose seimuose bajorijos-valdovo prašymuose-atsakymuose kalba nuolatos sukasi apie rusėniškąsias pilis ir jų aprūpinimą. 1563 m. Vilniaus seime buvo iškelta problema dėl Mstislavlio pilies gynybos, aprūpinimo ginklais ir tvarkos joje bei mieste²⁹⁰, nes vietiniai rotmistrai laiko čia karčiamas ir dėl to kykla netvarka.

Mykolas Lietuvis XVI a. viduryje rašytame *De moribus...* Maskvos valdovą apibūdina kaip LDK pilių grobiką (*arcium nostrarum ereptor*), kuris jų užėmė daugiau nei septyniasdešimt tris²⁹¹.

Pakaks prisiminti 1558 m. prasidėjusį Livonijos karą ir su tuo susijusias ne tik naujai užimtų teritorijų, bet „savo kiemo“ problemas. Tai išraiškingai atskleidžia Lietuvos Metrikos knygos, kuriose iškyla iki tol menkai šaltiniuose fiksuojamos pilys (pvz., Druja, Medilas)²⁹². Galimas spėti, kad nemaža dalis objektų senuosiuose šaltiniuose būdavo paminimi tik tada, kai kildavo koks nors su juo susijęs konfliktas. Tačiau konkrečiam objektui politiniu ir (arba) ekonominiu požiūriu nesant išskirtiniam, jis taip ir likdavo vienalaikių istorijos šaltinių paraštėse.

Ilgainiui karui tapus kasdienine LDK problema, galima pastebėti, kad naujai Maskvos valstybės užimtos LDK teritorijose valdžios įtvirtinimas buvo įgyvendinamas statant naujas pilis. Kaip žinia, tai nebuvo kažkoks naujas strateginis atradimas, prisimenant Vokiečių ordino bandymus įsitvirtinti užimtos teritorijose. 1566 m. valdovas laiške dėl seimo sušaukimo pasakoja apie tai, kaip persikėlę per Dauguvą prie Ulos žiočių maskvėnai stato to paties pavadinimo pilį²⁹³. 1567 m. LDK etmonas Grigalius Chodkevičius įspėja, jog prie Niščos ir Ulos susirinkę daug priešų, kurie jau kelias savaites ruošia medieną ir ilgus pagalius, planuodami valdovo žemėje (penkios mylios nuo

²⁹⁰ ДМММЮ, с. 149–151.

²⁹¹ *Mykolas Lietuvis*. Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius, p. 16; [...] *dux illorum, arcium nostrarum ereptor, quas iam 73. enumerat iactanter [...]*.

²⁹² LM. Užrašymų knyga 37, nr. 99, p. 183 (1557); nr. 280, p. 294 (1559); nr. 281, p. 294 (1559).

²⁹³ Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków (toliau – Archiwum książąt). T. 7, nr. 106, s. 108.

Vitebsko, mylia nuo Drisos ir mylia nuo Drisos pilies) statyti pilis²⁹⁴. Po metų Žygimanto Augusto ir kunigaikščio Romano Fiodorovičiaus Sanguškos korespondencijoje kalbama jau apie LDK pilių statybas iš esmės tame pačiame regione ir apie būtinybę užkirsti kelią priešų pilių statyboms valstybės teritorijoje²⁹⁵.

Valdymas *pakeliui* neabejotinai apėmė ir rusėniškąsias teritorijas, ypač žvelgiant į Vytauto ir Jogailos laikus²⁹⁶. Žinoma, tai kartu buvo ir pačios valstybės, jos socialinių ir teritorinių struktūrų įtvirtinimo laikas. Vis dėlto su Kazimieru ši praktika keičiasi ir rusėniškose LDK teritorijose jis retas svečias. Dlugošas pasakoja, kad 1470 m. Kazimieras kartu su karaliene Elžbieta iškeliavo apžiūrėti savo valdų: Polocko, Vitebsko ir Smolensko, kurių nebuvo matęs šešiolika metų²⁹⁷. Jei atkreipsime dėmesį į Kazimiero itinerariumą, tai pastebėsime, kad rusėniškose žemėse jis lankėsi labai retai (Polockas, Vitebskas, Smolenskas, Starodubas tebuvo aplankyti vos vieną-du kartus). O Luckas, Lukovas, Melnikas ar Brasta pateko į valdovo kelionės maršrutą tik todėl, kad priklausė LDK vakarinei daliai ir buvo tiesiausias maršrutas į Tikrąją Lietuvą.

²⁹⁴ Ibid., nr. 120, s. 126; [...] слухи большии оттоль тамъ з украины доходятъ, же люд немалый, ездный, пеший и посоха на Нищи и на Уле зобрана, которая посоха дерево вжо от килка недель готують, **хотячи замки свои на кгрунте короля Его милости**, яко: в Чашиниках, на Сорицы, у пяти мяляхъ от Витебска, на реце Сари, у мили от Дрысы, а на четвертомъ местиу на устьи реки Сволны, где упадываетъ у Дрису реку, в трех мяляхъ от замку Дрысы [...].

²⁹⁵ Ibid., nr. 205, s. 251; [...] И к тому пишешь **о будованье замку на Кривине и у Лукомли и о доконьчене будованья замку Чашицкого** [...]. Apie saugojimąsi priešų pilių statybų pačioje LDK: [...] а Твоя Милость особливе с пилностю того стережи, абы через люди неприятелские на тых местиах и **нигде в панстве нашем замок не будовано** [...].

²⁹⁶ Pateiktini du reprezentatyviausi Jogailos ir Vytauto kelionių per rusėniškas LDK žemes pavyzdžiai: Joannis Dlugossii. Annales seu cronicae. Liber 10–11, s. 184; [...] **De Iugborg Wladislaus Polonie rex in Vilnam applicans aliquot diebus exactis in Ploczko, deinde Withewsko, Smolensko, post hec in Kryczow et Zaslav processit. Ex Zaslav navibus per fluvium Dnyepr vectus in Kiyow descendit, Alexandro duce mango Lithuanie eum cum consorte sua Anna in locis predictis comitante et sue serenitati atque suis necessariorum et donorum procurante abundanciam. Ex Kijow Alexandro duce magno Lithuanico illic relicto processit Wladislaus Polonie rex per Dnyepr in Czzyrkassy, Swinigroth, Sokolecz, Karawul, Braczlav et tandem in Kamieniecz pervenit** [...] (1411). CEV, s. 790; [...] **das landt und hwsz Smolenske ist uns uff der lincken handt gewesdt** [...] und hie selbist czu Smolenske wir wellen uff das wasser Dnepr in die schiffe sitczen, und von hinnen heinap [...] **bis ken Kywen unser husze und lande** [...] Und von dannen das unser Podolie landt uff der lincken handt habende **ken Luczске** [...] von dort **ken Ladimir** und vorbas von dannen czwu meile **ken Hrodell** ouch unsers landes gebitt [...] und von dannen **ken Briske, Melnyk, Drohiczin** und vort **ken Garthen** [...] (1427).

²⁹⁷ Joannis Dlugossii. Liber 11–12, s. 251; [...] ad visendum principatus suos Poloczko, Withewsko et Smolensko, quos iam annis prope sedecim non viderat, una cum Elisabeth regina transiit [...].

Iš esmės per visą XIV–XVI a. rusėniškosios LDK teritorijos buvo nuolatiniam jėgų įtempimui, todėl pilies gynybinė reikšmė nuo išorės priešų buvo svarbi. Pastebėtina, kad nemaža dalis „ne pačių svarbiausių“ pilių, „išnyrančių“ iš XV a. šaltinių tylos ir pasirodančių XV–XVI a. sandūroje, yra suaktyvėjusių Maskvos ir totorių puolimų padarinys. Žinoma, negalima teigti, kad neatsirado naujų pilių, tačiau šiame kontekste atsižvelgtina į Wolfgango Hartungo koncepciją²⁹⁸, aiškinančią mus pasiekusių fragmentiškų šaltinių pobūdį ir atsiradimo aplinkybes, pasak kurios, mus pasiekusios žinios yra tik iškilusius konfliktus aprašiusių šaltinių išdava. Kai tuo tarpu daugelis dalykų dėl įvairių aplinkybių tiesiog nebuvo fiksuojami. Atsižvelgiant į šią idėją, nenuostabu, jog tiek daug duomenų, kilus Maskvos ir LDK karui, mus pasiekia apie XV–XVI a. sandūros Okos aukštupio žemių ir kt. pilis. Kitaip viskas klostėsi Žemaitijoje ir Tikrojoje Lietuvoje. Pirmojoje nuo XIII a. pabaigos prasidėję Vokiečių ordino žygiai iš esmės iki XV a. nušlavė visus gynybinius įtvirtinimus (*terra Samaytarum [...] omnem puta desertum ubi tamen prius castra et ville Samaytarum fuerant*), kurie didžiąja dalimi laikytini įtvirtintomis gyvenvietėmis, kurios buvo dar gentinės visuomenės produktas. Palei Nemuną išsidėsčiusios pilys buvo dk domeno plėtros rezultatas, tačiau ir jos laipsniškai virto valdovo dvarais. *Lithuania propria* reikėtų suprasti kaip tarpinį variantą pilies raidoje. Pirma, čia XIV a. matome tankiausiai išsidėsčiusią pilių ir dvarų tinklą. Antra, XIV–XV a. sandūroje pastebėtinas rezidencinių pilių formavimasis, kurio išvirkštinė pusė gali būti nusakoma likusių pilių transformacija į dvarus. Tokiu būdu iki XVI a. antrosios pusės čia išlieka tik svarbiausios rezidencinės dk pilys.

²⁹⁸ Hartung W. Adel, Erbrecht, Schenkung. Die strukturellen Ursachen der frühmittelalterlichen Besitzübertragungen an die Kirche// Gesellschaftsgeschichte. Festschrift für Karl Bosl zum 80. Geburtstag. Bd. 1. Hrsg. von Seibt F. München, 1988, S. 424–432. Už šioje išnašoje nurodytą straipsnį dėkoju prof. Rimvydui Petrauskui. Beje, pats Hartungas, sprenddamas diduomenės, paveldėjimo ir žemėvaldos dovanojimo problemas, aiškino, jog išlikusi informacija apie ankstyvųjų Viduramžių diduomenės žemėvaldą yra iš esmės tik ta, kuri fiksavo kilusius konfliktus dėl paveldėjimo, žemėvaldos priklausymo ir kt.

2. Vidinė (*micro*) pilies teritorija

Dažniausiai istoriografijoje, filosofijoje ir kituose humanitariniuose moksluose yra linkstama kalbėti apie erdvę²⁹⁹, tačiau vengiama aiškesnės skirties tarp *erdvės* ir *teritorijos* paieškos. Pasitaiko ir tokių atvejų, kai erdvė ir teritorija suvokiamos sinonimiškai. Atsižvelgiant į tai, būtina kokybinė skirtis tarp *erdvės* ir *teritorijos* sąvokų. Šiuo atveju kalbėdami apie *teritoriją*, visada kalbame apie kažką konkretų, materialų, apčiuopiamą. *Teritoriją* žymi subjektyvūs ir (arba) objektyvūs riboženkliai. Tad pirmoji yra dažniausiai vartojama metaforiškai, o *teritorija* yra daugiau ar mažiau konkrečiau turinio ir ribojama materialių riboženklių, kartu *teritorija* visada yra apibrėžiama tam tikrą pavaldumo ir priklausomybės santykį.

Mūsų atveju svarbi pilies konstituojama vidinė (*micro*) teritorija. Istoriofijoje šis klausimas nėra sulaukęs dėmesio, todėl ir pati vidinės (*micro*) pilies teritorijos samprata formuluojama pirmą kartą. Kuo remiantis motyvuojamas tokio termino įvedimas į šiandieninę istoriografiją? Vienalaikių nagrinėjamos problemos šaltinių informacija leidžia teigti egzistavus tokio pobūdžio teritoriją, kuri skyrėsi įvairiais aspektais nuo kitų. Ji apibūdinama kaip kompaktiška teritorija, ribojama pilies sienų (*intra muros*) su išskirtine sociotopografinė struktūra, teisiniu charakteriu ir išreiškusia reprezentacines-simbolines konkrečių asmenų aspiracijas bei socialinį statusą.

a. *Lithuania propria*

Iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti, kad pilies vidinės teritorijos problema yra trivialus dalykas, kadangi tarsi ir savaime suprantama, jog ji buvo ribojama pilies sienų. Tačiau būtina pabrėžti, kad pilies vidinė teritorija visų pirma buvo simbolinė ir sakrali, todėl neabejotinai buvo siejama su pasaulietinės

²⁹⁹ *Le Goff J.* Krikščionijos erdvė Romos kurijos akimis ir ekumeninio susirinkimo organizavimas 1274 m.// Viduramžių vaizduotė. Vilnius, 2003, p. 106–114; *Gurevičius A.* Viduramžių kultūros kategorijos (toliau – *Gurevičius A.* Viduramžių kultūros kategorijos). Vilnius, 1989, p. 37–86.

(suvereno) ir bažnytinės (dvasininko) valdžios ir galios atributais³⁰⁰. Pilies vidinės teritorijos sudėtingumas visų pirma buvo pačios visuomenės ir jos struktūros atspindys, kadangi erdvė nėra „tuščia“, joje kyla, funkcionuoja ir pinasi įvairių socialinių grupių interesai ir veiksmai. Taigi pilies vidinė teritorija visų pirma yra socialinė erdvė, kuri pasižymi konkrečiomis simbolinėmis išraiškomis³⁰¹. Skirtinos trys vidinės pilies teritorijos formos: suvereno, dvasininkijos ir diduomenės (bajorijos).

Pilis visada suponavo suverenaus valdovo egzistavimą, o imponantiškiausi pilies statiniai buvo viso to išraiška. Suverenas čia suvoktinas ir kaip asmuo, ir kaip institutas, o pilis buvo jų akivaizdžiausia išraiška. Kaip žinia, Vakarų Europoje neretai buvo reglamentuojamas statinio aukštis³⁰², o konkrečios architektūrinės detalės galėjo byloti ir apie asmens statusą, titulą (aiškiausia pavidalą tokia išraiška įgavo Vakarų Europoje, pvz., Prancūzijoje, Britanijos salyne). Beje, tokie dalykai turėjo specialias privilegijas, išduodamas valdovo³⁰³.

Kaip savo vado kariaunos vyrai buvo apdovanojami karo grobiu, taip krikščioniškas valdovas *Dei gratia* kiek „civilizuotesniais“ būdais išreikšdavo savo palankumą jam ištikimiems bažnytiniais ir pasaulietiniais asmenims. Asmens patekimas į valdovo aplinką buvo tiek praktinis, tiek ir prestižo dalykas³⁰⁴. Apskritai šaltiniai apie *Lithuania propria* pilių vidinę teritorinę struktūrą yra labai menki. Tiesiogiai su valdovui priklausančiais pilies vidinės

³⁰⁰ Apie pilies ir bažnyčios kaip sakralios vietos sąsajas žr. *Baranauskas T.* Zamki i kościoły litewskie XIV–XV wieku jako ośrodki kultury// Środowiska kulturotwórcze i kontakty kulturalne Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do XIX wieku. Warszawa, 2009, s. 11–24.

³⁰¹ *Bourdieu P.* Social Space and Symbolic Power// *Sociological Theory*. Vol. 7. No. 1. 1989, pp. 14–25; *idem.* The Social Space and the Genesis of Groups// *Theory and Society*. Vol. 14. No. 6. 1985, pp. 723–744.

³⁰² Vokiečių ordino atvejis ir pastatų aukščio reguliavimas; plg. *Arszyński M.* Stosunki między zakonem krzyżackim a społeczeństwem w świetle rozważań nad organizacją budowy kościołów parafialnych w Prusach// *Zakon krzyżacki a społeczeństwo państwa w Prusach: zbiór studiów*. Toruń, 1995, s. 174.

³⁰³ *Davis Ph.* English Licences to Crenellate: 1199–1567// *The Castle Studies Group Journal*. No. 20. 2007, pp. 226–245; *Coulson Ch.* Castles in Medieval Society. Fortresses in England, France, and Ireland in the Central Middle Ages (toliau – *Coulson Ch.* Castles in Medieval Society). New York, 2003.

³⁰⁴ *Petrauskas R.* Lietuvos diduomenė, p. 144–145.

teritorijos pastatais sietini pagrindiniai objektai. Vilniaus atveju tai buvo aukštutinės (*superiori, alciori*) ir žemutinės (*inferiori*) pilių rūmai.

Vokiečių istorikas Gerhardas Streichas atkreipė dėmesį į įvairių galią reprezentuojančių pastatų, tarp jų ir pilių, santykį su sakraline sociotopografija³⁰⁵ kaip integralia viso komplekso (ansamblio) dalimi. Po Lietuvos krikšto ir Vilniaus vyskupijos įkūrimo, galima pastebėti intensyvių sakralinių pastatų kūrimąsi vidinėje pilies teritorijoje. Pirmasis toks aktas yra Vilniaus katedros įkūrimas: [...] *ecclesiam in castro nostro Vilnensi constructam et locatam [...]*. Toliau, remiantis keliais pavyzdžiais, galima tik sekti šio proceso pagreitį. 1397 m. Vilniaus vyskupas Andrius išduoda raštą koplyčios statybai šalia jau stovinčios Vilniaus katedros³⁰⁶, o Gedgaudo našlė Anastazija 1442 m. Šv. Adalberto ir kankinio Jurgio koplyčiai Vilniaus pilyje šalia Šv. Stanislovo šventovės užrašo dešimtinę javų iš savo Tolociškių dvaro³⁰⁷. Pirmajame rašte vienareikšmiškai pasakoma *intra muros castri*, antrajame – *muratae in castro*. Beje, 1522 m. užfiksuotas ginčas dėl Šv. Onos koplyčios, stovėjusios priešais Vilniaus vyskupo posesiją Vilniaus pilyje. Nusprendžiama, kad į šią koplyčią Vilniaus vaivada Jonas Radvila neturi jokios teisės³⁰⁸. Reikia turėti omenyje, kad Viduramžių Europoje pasaulietinės ir sakralinės valdžių sferos iš dalies sutapo ir tam tikra prasme viena kitą legitimavo: suvereno valdžia buvo iš Dievo, o Bažnyčia buvo vienas stambiausių žemvaldžių.

Verta atkreipti dėmesį į XIV a. pabaigos parapijų kūrimo akciją ir jos topografiją. Beveik visos parapijos XIV a. pabaigoje buvo įkurtos tose *Lithuania propria* vietose, kur iki tol buvo minimos pilys³⁰⁹. Sudėtinga tik

³⁰⁵ Streich G. Burg und Kirche während des deutschen Mittelalters. Untersuchungen zur Sakraltopographie von Pfälzen, Burgen und Herrnsitzen. Pfalz- und Burgkapellen bis zur staufischen Zeit. Sigmaringen, 1984.

³⁰⁶ KDKW, nr. 29, s. 48.

³⁰⁷ Ibid., nr. 173, s. 197.

³⁰⁸ LM. Užrašymų knyga 1, nr. 177, p. 52.

³⁰⁹ KDKW, nr. 4, s. 10; [...] *fundat insuper septem parrochiales ecclesias [...] in Vilkomiria, Miszohola, Nyemczani, Myedniki, Crewa, Obolcze et Hayna [...]* (1387). Vėliau sekę naujų parapijų kūrimai: nr. 8, s. 16; [...] *ecclesiam novae fundationis in oppido nostro Lida constructam [...]* (1387); nr. 19, s. 33; [...] *ecclesie parochiali in Myednyki nuper erecte [...]* (1391). Nors ir ne pilies vidinėje teritorijoje, tačiau greičiausiai neatsitiktinai pasirinkta data bažnyčios statybai ir Naujuosiuose Trakuose, nr. 50, s. 76; [...] *ecclesiam in Nowe Troki [...]* *duximus erigendam [...]* (1409). Vytauto

nustatyti, ar tuo metu visos tos pilys dar stovėjo ir ar bažnyčios buvo statomos vidinėje pilies teritorijoje. Vis dėlto abejonių nekyla dėl pilies ir bažnyčios kaip dviejų Viduramžių visuomenės skirtingų valdžios ir galios formų, koegzistavimo.

Kalbant apie diduomenės posesijas pilies vidinėje teritorijoje, reikėtų skirti kelias jų kategorijas: namus (*domus*), rūmus (*palacio*), dvarus (*curia*, *dwor*), aikštes (*pliac*). Pirmieji šaltiniai, užsimenantys apie diduomenės valdas, yra greičiau atsitiktiniai ir datuoti XV a. pirmąja puse. Kaip jau buvo užsiminta, didiko ir valdovo topografinis artumas nebuvo atsitiktinis. Iškalbingas šiuo atveju yra LDK didžiojo maršalo Stanislovo Čupurnos atvejis. 1413 m., vykstant Benedikto Makros arbitražui ginče tarp LDK ir Vokiečių ordino, du raštai buvo surašyti atitinkamai Kauno ir Vilniaus pilyse. Įdomiausia tai, kad abejose veiksmas vyksta Čupurnos, tuo metu jau velionio, namuose³¹⁰.

Konkretesnės užuominos apie diduomenės valdas yra vėlesnės. Štai kelios iš jų. 1503 m. minimas Mikalojaus Radvilos dvaras Vilniaus pilyje³¹¹. Lietuvos Metrikos aktuose fiksuojama, kad Vilniaus kustodas ir kanauninkas Janas Filipovičius, dar 1522 m. turėjęs namą Vilniaus pilyje, savo tėvoninę (!) aikštę ir mūrinį rūšį Vilniaus pilyje 1509 m. užrašė karalienei Elenai³¹². Įdomus yra 1512 m. atvejis, kai Žygimantas Senasis savo virtuvininkui (*swemu kustmistrzowi*) užleidžia bokštą ir duoda vietą pasistatyti *powimenth* (?) bei trobelę (*yzdebeczkę*)³¹³. 1527 m. minimas Aleknaičių bokštas, pastatytas Vilniaus pilyje³¹⁴. Bokštai (vok. *der Bergfried*, ang. *keep*, pranc. *donjon*), ne

funduota bažnyčia Dubingiuose, apie kurią sužinome iš Kazimiero Jogailaičio donacijos, nr. 193, s. 216–217; [...] *donacionem ecclesie in Dubyngy per [...] Wythowdum [...] erecte factam [...]* (1449). Bažnyčios fundacija 1430 m. Gardine, nr. 115, s. 140. Vytauto bažnyčios Naugarduke fundacija, kuri minima to paties Kazimiero Jogailaičio privilegijoje, nr.194, s. 218; [...] *Wytholdi [...] qui ipsam ec(c)lesiam parochialem in Nowogrodek de nowa radice erexit [...]*.

³¹⁰ Lites ac res gestae. T. 2, nr. 29, s. 83; [...] *hora Terciarum vel quasi, in stuba lignea domus habitacionis domini Stanislai Czupurny dicti, felicis memorie supremi marschalci terre Lithvanie [...]*; nr. 32, s. 152; [...] *iudice cum assessoribus et notariis pro tribunali in domo Czupurne in castro Wilnensi in hospicio domini Benedicti iudicis [...]*.

³¹¹ KDKW, nr. 566, s. 687; [...] *in curia magnifici domini Nicolai Radzyvilouicz in palacio superiori in arce Wilnensi inferiori sitto [...]*.

³¹² LM. Užrašymų knyga 1, nr. 177, p. 52; nr. 108, p. 42.

³¹³ Ibid., nr. 165, p. 50.

³¹⁴ Ibid., nr. 233, p. 59.

taip jau ir dažnai minimi LDK šaltiniuose, buvo svarbi Viduramžių visuomenės detalė galios simbolikoje. Tai buvo ne tik gynybinis objektas, bet kartu ir gyvenamoji patalpa, statuso išraiška³¹⁵. Beje, pirmosios diduomenės pilys X–XI a. pirmiausia apsiribojo tokių bokštų statybomis³¹⁶, po to jie paplito miestuose, dar vėliau juos pradėjo statyti ir miestiečiai. Apskritai bokštas buvo ryškus ir dominuojantis pilies akcentas. Vis dėlto greičiausiai reikėtų manyti, kad būta privačių ir pačios pilies (valdovo) bokštų, kuriuos aukščiau ir dydžiu vargu buvo galima pralenkti.

Vilniaus pilies vidinis gyvenimas buvo intensyvus, tai atskleidžia nuolatinės XVI a. pirmosios pusės šaltiniuose fiksuojamos įvairių valdų suteiktys, pardavimai ir kt.³¹⁷. Deja, apie kitus aptariamąs erdvės pavyzdžius (pvz., Kauno, Gardino, Naugarduko) iš esmės dėl šaltinių stokos negalime pasakyti nieko konkrečiau. Yra išlikusi 1507 m. Aleksandro Jogailaičio aikštės Pusiasalio Trakų pilyje (*pliac w Zamku Więthszym*) donacija Vilniaus kaštelionui Aleksandru Jurgaičiui Alšėniškiui³¹⁸.

Minėta, kad pilis buvo teisingumo ir jo vykdymo, kuris kilo iš valdovo asmens, vieta. Žinia, kad Viduramžių valstybė instituciniu požiūriu buvo menkai išvystyta, o institucinė valstybė pradėjo formotis ankstyvaisiais Naujaisiais amžiais (LDK atveju tai pastebėtina nuo XVI a. antrosios pusės reformų). Valstybės institucija neapsiriboja vien tik aiškiai atskirtomis kompetencijomis, bet kartu yra materialiai įvietinama, t. y. turi savo pastatą, kuris neretai simbolizuoja ir pačią konkrečią instituciją, taigi yra aiškiai atpažįstama. Viduramžių pilį ar kitą su suverenia valdžia sietiną pastatą, struktūrą (pvz., dvarą) galima vadinti tokiu pastatu, telkiančiu daugelį „institucijų“, visų pirma už teisingumą ir teisę atsakingų (šiomis dienomis

³¹⁵ Zeune J. *Symbole der Macht*. Regensburg, 1997, S. 44. Pastato aukštingumas taip pat buvo labai svarbus statuso išraiškos aspektas. Kryžiuočių ordinas griežtai prižiūrėjo statomų bažnyčių aukštį. Šis atvejis aptariamas: *Arszyński M.* Stosunki między zakonem krzyżackim a społeczeństwem w świetle rozważan nad organizacją budowy kościołów parafialnych w Prusach (1230–1454). Toruń, 1995, s. 174.

³¹⁶ *Hinz H.* *Motte und Donjon. Zur Frühgeschichte der mittelalterlichen Adelsburg*. Köln, 1981.

³¹⁷ LM. Užrašymų knyga 1, nr. 142, p. 47 (1514); nr. 132, p. 46 (1518); nr. 201, p. 56 (1526); nr. 121, p. 44 (1527); nr. 225, p. 58 (1530); nr. 59, p. 34 (1533); nr. 173, p. 51 (1534); nr. 178, p. 52 (1534); nr. 186, p. 53 (1536); nr. 98, p. 40–41 (1544).

³¹⁸ *Ibid.*, nr. 329, p. 76 (1507).

sakytume: teisėtvarka ir teisėsauga), savo vidinėje teritorijoje *par excellence*. Omenyje turime tarpusavyje vieną su kitu susijusius reiškinius: teismo vykdymą, jo vietą ir kalėjimą. Lietuvos Metrikos teismų bylų knygosė pilis neretai nurodoma kaip teismo, teisingumo vykdymo vieta. 1542 m. teisėsi Jonienė Gabrijalavičienė (*Янова Кзабрыяловича*) su Gardino žydu Vilniaus vaivados Jono Jurjevičiaus Hlebovičiaus teisme, kuris vyko Vilniaus pilyje, nes abu bylininkai atvyko į Vilniaus pilį (*пришли они до замockъ*)³¹⁹. Įdomumo dėlei pridurtina, kad Pirmojo Lietuvos Statuto VI skyriaus 4 straipsnyje sakoma, jog ponų tarybos teismas turi būti vykdomas valdovo rūmuose: *[...] нигде инде не мають сужоны быти, одно на палацу нашом господарском у Вильни [...]*. Beje, kai kada savo reikalų spręsti į pilį patys „interesantai“ neidavo. Štai vienas 1540 m. atvejis, kai Naugarduko pilis įvardinama ir kaip materialus objektas, ir kaip abstrakti institucija³²⁰, į kurią nesikreipia pats ieškovas.

Pilies kaip kalėjimo vieta turbūt geriausiai žinoma prisimenant Kęstučio ir Vytauto įkalinimą Krėvos pilyje. Taip pat gerai žinomas Švitrigailos kalinimas 1409–1418 m. Kremeneco pilyje. Trivialu, tačiau vis dėlto paminėtina, kad pilyse buvo priimami ir svarbūs to laiko sprendimai: 1429 m. Lucko suvažiavimas ir jo metu vykusios Vytauto ir Jogailos diskusijos, Dlugošas aprašo Žygimanto Kęstutaičio nužudymą jam besimeldžiant pilies koplyčioje. Koplyčia buvo neatskiriama Viduramžių pilies dalis, tačiau apie jas turime labai mažai rašytinių šaltinių. 1535 m. yra minima Vytauto funduota Šv. Jurgio koplyčia, kuri buvo įjungta į vietinę mansijonariją, Trakų salos pilyje (*in arce superiori Trocensi*)³²¹. Nekyla abejonių, kad po krikšto naujos pilys turėjo būti statomos su koplyčiomis, o senosiose turėjo būti surasta vieta tokios paskirties erdvei.

³¹⁹ LM. 11 – oji Teismų bylų knyga, nr. 48, p. 58–59.

³²⁰ LM. 10 – oji Teismų bylų knyga, nr. 25, p. 30; *[...] пославиы по вижа до замьку, казаломь его вести до граду. Онъ, не идучы до граду замкового, прышоль до мене с тымъ вижомъ [...]*. Panašus atvejis: *ibid.*, nr. 177, p. 112; *[...] от граду замьку господарьского Борысовского былъ взятъ [...]* (1541).

³²¹ LMMPA. Trakai, nr. 39, p. 119.

Tai, kad svarbūs asmenys buvo įkalinami pilyse, nekelia abejonių. Vis dėlto pilis nelaisvės vieta tapdavo ir daugeliui kitų ne tokios aukštos kilmės asmenų. Štai Lietuvos Metrikos Užrašymų knygoje yra platus 1519 m. sąrašas maskvėnų belaisvių ir pilių, kuriose jie yra „patupdyti“³²². Šios XVI a. pradžioje minimos Tikrosios Lietuvos pilys (Vilnius, Trakai, Kaunas, Gardinas, Naugardukas) daugiau ar mažiau atspindi pagrindinių vietos pilių situaciją (tarp pilių, kurios yra „užpildytos“ Maskvos belaisvių (*взяънеи московских*) minimos rusėniškos pilys: Bielskas, Drohičinas, Melnikas, Brasta). Dalis kalinių buvo nuvežti į Nemenčinės ir Švenčionių dvarus. Tikėtina, kad toks skirtumas tarp įvairių *Lithuania propria* pilių, vis dar minimų XVI a. pirmoje pusėje, atspindi paties vidinio pilies gyvenimo intensyvumą bei pilies vaidmens įvairavimus. Kaip jau buvo kalbėta, dk vis dažniau reziduojant Vilniuje, sumenko kai kurių kitų, XIV–XV a. sandūroje buvusių reikšmingų pilių, kaip rezidencijų, svarba. Ypač akivaizdu tai tampa po to, kai Aleksandras Jogailaitis naujai perstato Vilniaus Žemutinę pilį, kurioje praleidžia didžiąją savo valdymo laiko dalį³²³.

b. Rusėniškos žemės

Rusėniškosios teritorijos pasižymėjo savita specifika. Čia centrinė pilies dalis, juosiama sienų, yra aiškiai atskiriama nuo išorinės tiek istoriniuose šaltiniuose, tiek ir istoriografijoje. Jau buvo minėta, kad pilies vidinės teritorijos branduolys buvo kunigaikščio tvirtovė, šaltiniuose įvardijama kaip *детинец*. Šis struktūrinis vienetas suvoktinas kaip vyraujantis X–XIII a. rusėniškose teritorijose³²⁴ ir rusiškuose metraščiuose gausiai minimų *город* / *град* pilies vidinė teritorija. Kaip galėsime įsitikinti vėliau, tokia šių

³²² LM. Įrašų knyga 11, nr. 74, p. 87–92.

³²³ *Neuman M., Pietkiewicz K.* Lietuvos didžiojo kunigaikščio ir Lenkijos karaliaus Aleksandro Jogailaičio itinerariumas. p. 154–240; *Petrauskas R.* Nuo Vytauto iki Aleksandro Jogailaičio: didžiojo Lietuvos kunigaikščio dvaro tęstinumo problema// Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha. Vilnius, 2007, p. 47–55.

³²⁴ Древняя Русь. Город, замок, село, с. 44.

įtvirtinimų³²⁵, savo raidos faze ir kalbiškai artimų lenkiškajam *gród*, būdingam taip pat panašiu laiku, struktūra buvo charakteringa tik ankstyvajam raidos periodui. XIII–XIV a. randasi sudėtingesnės architektonikos statiniai su įvairialype vidine struktūra, išreiškiančia kintančią socialinę sanklodą.

Vienas esminių bruožų, kuo skiriasi rusėniškų žemių pilies vidinė teritorija, yra jos sinkretiškumas. Šioje kompaktiškoje erdvėje viena šalia kitos egzistavo dviejų skirtingų konfesijų maldos namai: stačiatikių cerkvė ir katalikų bažnyčia. Tai, savaime suprantama, nulėmė LDK formavimasis dviejų civilizacinių erdvių apsuptyje. Kaip žinia, dar iki Lietuvos 1387 m. krikšto dk dvare buvo vienuolių (pranciškonų) raštininkų³²⁶, o stačiatikybė buvo paplitusi beveik po visą LDK. Pirmoji žinia apie pilies vidinėje teritorijoje viena šalia kitos egzistuojančias stačiatikišką ir katalikišką struktūras yra iš 1413 m. Jeronimo Prahieško apsilankymo Vitebske (*Wytesco*) aprašymo, kuriame pasakojama, kad pilyje nuo seno buvo ir yra stačiatikių bažnyčia bei pranciškonų vienuolynas³²⁷. Tačiau čia kyla interpretacinė problema, susijusi su lotyniškuoju šio šaltinio tekstu, kadangi jame vartojamas polisemiškas, beje, kaip ir daugelis viduramžiais vartotų žodžių³²⁸ – bandžiusių išreikšti sudėtingas socialines ir struktūrines realijas – *oppidum*³²⁹. Antra vertus, rusėniškoji erdvė ir jos tradicija nusakoma lotynišku žodžiu, o tai labiau apsunkina situacijos adekvatų suvokimą. Tad nevysiškai aišku, ar turimas omenyje miestas, kaip

³²⁵ Įdomu, kad anglosaksiškoje istoriografijoje galima sutikti ne *castle*, kuris dažniausiai vartojamas apibūdinti Viduramžių piliai, bet *stronghold*, suprantamą – *tvirtovės*, *gynybinių įtvirtinimų* – reikšme; žr. *Barford P. M. The Early Slavs. Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe. Ithaca-New York, 2001, pp. 246–279.*

³²⁶ *Baronas D. Trys Vilniaus kankiniai: gyvenimas ir istorija. Vilnius, 2000, p. 97–115.*

³²⁷ Витебская старина. Т. 1. Витебскъ, 1883, с. 627; [...] *in isto oppido* [...] *fuit esseque consuevit et hodie est quaedam Ecclesia Cathedralis secundum ritum praedicatorum Ruthenorum; nec non etiam quoddam monasterium fratrum minorum secundum ritum verorum Christianorum viventium et degentium* [...].

³²⁸ Kaip ir daugelis Viduramžiais vartojamų žodžių, perimtų iš romėniškosios tradicijos ir „nusodintų“ barbarinėje socialinėje sanklodoje, yra daugiareikšmiai. Tai puikiai atspindi ir šaltiniuose neretai pasitaikantys vietinių kalbų žodžiai, kuriais bandyta išreikšti tam tikrus tik toje erdvėje egzistavusius fenomenus, praktikas ir kt.

³²⁹ *Oppidum* – 1. įtvirtinta vieta, tvirtovė; 2. įtvirtintas miestas; 3. tvirtovė, pilis; 4. XI–XII a. įtvirtinta gyvenvietė su tvirtove (pilimi); Žr. *Sondel J. Słownik Łacino-Polski dla prawników i historyków. Kraków, 1997. (Naudojamasi elektronine žodyno versija). Kažkuria dalimi šiame epizode atsiskleidžia visas LDK raštijos, nors šis pavyzdys ir nėra jos „produktas“, problemiškas. Plačiau apie tai žr. *Narbutas S. Latinitas LDK raštijos raidoje// Senoji Lietuvos Literatūra. 21 knyga. Vilnius, 2006, p. 137–169.**

platesnės teritorijos ir kitos struktūros reiškinys, ar pilis. Šį epizodą išsprendžia 1503 m. Aleksandro Jogailaičio fundacija Vitebsko parapijinei bažnyčiai, kuria dovanojami dvaras ir namas šalia bažnyčios žemutinėje pilyje su visais statiniais ir aikšte (kiemu)³³⁰.

Itin informatyvi 1552 m. vykdyta Polocko pilies revizija, kurioje minimi du vienuolynai ir penkios cerkvės vidinėje pilies teritorijoje³³¹. 1580 m. vykdytos Polocko vaivadų, vienuolynų ir bažnytinių žemių revizijoje vidinėje pilies teritorijoje nurodomi du vienuolynai ir jau tik trys cerkvės³³². Greičiausiai tos pačios 1552 m. pasienio pilių iliustracijos akto metu buvo aprašytos ir kelios pietinės bei pietrytinės LDK teritorijų pilys. Šiuose pilių aprašuose taip pat nurodomos cerkvės vidinėse pilių (Čerkasų, Kanevo, Venicos, Mozyriaus, Kremeneco) teritorijose³³³. Tik vienoje iš jų – Kijevo pilyje – šalia trijų cerkvių buvo ir katalikų bažnyčia³³⁴, tikėtina, kad tai buvo susiję su Kijevo vyskupu ir jo rezidencija.

Svarbią vidinės pilies teritorijos mozaikos dalį užėmė diduomenės ir bajorijos posesijos, kurių čia nediferencijuosime ir nedetalizuosime, o tik pateiksime keletą XVI a. pirmosios pusės, kadangi apie ankstesnius atvejus šaltiniai tyli, pavyzdžių, išreiškiančių vidinės pilies teritorijos rusėniškose žemėse socialinio gyvenimo intensyvumą.

Šiuo atveju šaltiniai gal ir nėra išskirtinai išsamūs, tačiau bent jau leidžia numanyti svarbiausių LDK rusėniškųjų žemių pilių (pvz., Lucko, Vladimiro, Kremeneco, Ovručo, Polocko, Vitebsko, Smolensko ir kt.) pilies vidinės teritorijos užstatymo pobūdį. Svarbu tai, kad pilies vidinėje teritorijoje kūrėsi ir valdų turėjo ne tik diduomenė, bet ir vietinės reikšmės bajorija bei įvairaus rango pareigūnai.

Iš vadinamosios lietuviškosios Rusios mums žinomas Minsko pilies atvejis, kai 1508 m. Andrėjui ir Michailui Semenovičiams patvirtinamas jų jau

³³⁰ KDKW, nr. 563, s. 674; [...] *duximus damusque et concedimus [...] Item curia seu domus penes ecclesiam in inferiori castro ex antiquo cum toto eius sirtu et area [...]*.

³³¹ Полоцкая Ревизія 1552, с. 173–175;

³³² Описание полоцкихъ земель 1580 года, с. 4, 10–12.

³³³ АЮЗР. Ч. 7. Т. 1, с. 78, 92, 107, 599, 612; АЮЗР. Ч. 7. Т. 2, с. 27.

³³⁴ АЮЗР. Ч. 7. Т. 1, с. 107.

valdytas, o anksčiau išdavikams Andrėjui ir Petrui Drožčiams priklausęs dvaras vidinėje pilies teritorijoje³³⁵. Metais vėliau Andriui Semenavičiui Epimachovičiui ir jo žmonai toje pačioje pilyje patvirtinamas dvaro laikymas³³⁶.

XVI a. pradžioje galima kalbėti bent jau apie du Polocko vidinės pilies teritorijos paminėjimus. 1523 m. Kijevo metropolitas užrašo savo sūnui dvarą Naujoje Polocko pilyje. O štai nedatuotame XVI a. akte aprašomas Bogdano Ciškovičiaus ir Alberto Goštauto sandoris, kuriame pirmasis už septyniasdešimt lietuviškų kapų grašių parduoda pusę savo dvaro Naujoje Polocko pilyje³³⁷.

Vitebsko pilyje taip pat turėjo vykti intensyvus gyvenimas, nors istoriniai šaltiniai skurdūs. 1525 m. Lietuvos Metrikos akte kalbama apie tai, kaip vienas Vitebsko bajoras pardavė savo tėvoninį dvarą aukštutinėje pilyje už Šv. Trejybės cerkvės³³⁸. Šis atvejis įdomus tuo, kad tėvoninės (*отчизныи*) valdos egzistavimas suponuoja pilies vidinėje teritorijoje buvus, iš esmės, tokius pačius paveldėjimo, turto disponavimo ir kt. santykius, kaip ir už jos ribų. Trumpam sugrįžtant prie jau aptartų bažnytinių posesijų, reikia atkreipti dėmesį į kiek ankstyvesnį, 1523 m. aktą, kuriame minima Šv. Mykolo cerkvė Vitebsko pilies vidinėje teritorijoje ir joje gyvenantys šventikai. Svarbu tai, kad šiame akte susiduriame su pilies vidinės ir, galimai, išorinės teritorijų „susidūrimu“, kadangi minėtai cerkvei dovanojamas tvenkinys ir malūnas prie pilies, tikėtina, priklausę pačiai Vitebsko piliai³³⁹.

³³⁵ LM. Užrašymų knyga 8, nr. 306, p. 252; [...] *Ино мы [...] тым пожаловали [...] и тот двор ихъ в городе Менскомъ [...] дали [...] как тые зърадыцъ Анъдреи а Петръ держали[...]*. Šaltinio ištraukoje matome *городъ*, kuris suvoktinas kaip *замокъ*, nes kitu atveju, jei būtų turimas omenyje *miestas*, būtų vartojamas *место*.

³³⁶ Ibid., nr. 368, p. 283; [...] *Ино мы [...] и дворъ в городе Менскомъ [...] потверъжаемъ то симъ нашимъ листомъ ему и его жоне [...]*.

³³⁷ LM. Užrašymų knyga 12, nr. 272, p. 269–270. LM. Užrašymų knyga 1, nr. 515, p. 108; [...] *Bogdan Ciszkowicz polowice dworu swego w Nowym Zamku polockim liezacy tomusz Olbrychtowi Marcinowiczowi Gasztołthowi wojewodzie polockiemu za 70 kop lithewskich przedal [...] (?)*.

³³⁸ LM. Užrašymų knyga 12, nr. 511, p. 404; [...] *штожъ он купилъ у боярина витебъского [...] двор его отчизныи у вышемъ городе за Светою Троицею подле фортъки, што к Видбе [...]*. Lietuvių šnekamojoje kalboje dar ir šiomis dienomis plačiai vartojamas žodis *фортка*, aptariamuoju laiku turėjo panašią reikšmę, tik šiuo konkrečiu atveju turimas omenyje slaptas išėjimas iš pilies.

³³⁹ Ibid., nr. 207, p. 234; [...] *пруд под замъкомъ нашимъ Витебъскимъ [...] наддал еси тот пруд на церковь Божю зборную Светою Михаила, а каторая естъ в замъку Витебъскомъ [...] ино мы [...] то вчынили [...] Нехаи тии свеценики, котории в тое церкви Боже збору Светою*

Iš Voluinės žemėje minimų atvejų galima išskirti kelis. Štai 1508 m. Vladimiro seniūnienei Teodorienei Januškevičienei patvirtinamas jos velionio vyro jai užrašytas dvaras Lucko pilyje (*двор в замку Луцкомъ*), o tais pačiais metais dijokams Griškai Aleksejevičiui ir Fedkai Ivanovičiui duodamas dvaras Vladimiro pilyje³⁴⁰. Tų pačių metų Kremeneco atvejis išskirtinis tuo, kad, kalbant apie aikštės (žemės valdos) suteikimą vidinėje pilies teritorijoje Ivaškai Deniskovičiui medinio namo (*хоромы*) statybai, minima ir šalia šios vietos esanti ponios Senkienės valda (*подворе*)³⁴¹. Kartu šiame epizode atsiskleidžia, jau minėtas, žodžių *замок* ir *город* vartosenos, ambivalentiškumas (sinonimiškumas), t. y. kai abu žodžiai vartojami pakaitomis. Įdomus kitas beveik pora dešimtmečių vėliau pasirodęs aktas, nurodantis, kad Jonui Boguševičiui Bogovitinavičiui Kremeneco pilyje stogu buvo paskirta vieta, kurioje jis buvo pasistatęs dvarą³⁴².

Kijevo žemėje mums žinomi Kijevo, Ovručo ir Žitomyro pilių pavyzdžiai. 1509 m. Bogdanui, Andriui ir Dimitrui Ivašenovičiams buvo patvirtinti dvarai Kijevo ir Ovručo vidinėse pilių teritorijose³⁴³. Svarbu tai, kad šioje privilegijoje skiriama Kijevo *pilis* ir *miestas* (*в замку в Киеве и на месте*). 1505 m. Žitomyro pilies atvejis išskirtinis tuo, jog valdovas pilyje dovanojo savo medinius pastatus, „svečių namus“, (*хоромы наши, грядня а светлица*)³⁴⁴.

Михаила в замку будутъ мешкати, тотъ млынъ на реце под замкомъ Витебскимъ держати вечно [...].

³⁴⁰ LM. Užrašymų knyga 8, nr. 313, p. 256; nr. 302, p. 250–251; [...] *и въ дворъ городски, што въ замку Володимирскомъ [...].* Taip pat 1522 m. dovanojimas vietos namo statybai Lucko pilyje; Ibid., nr. 63, p. 156.

³⁴¹ Ibid., nr. 314, p. 256; [...] *Тежъ поведил намъ, штож пан Юрии Михаиловичъ дал ему местице в замку Кремяницкомъ, где бы собе мел хоромы ставити, по подворе пани Сеньковое [...]. И местице в городе на хоромы, какъ зъ стародавна в собе мають и какъ держано передъ тымъ къ замку нашому Кремяницкому [...]* (1508).

³⁴² LM. Užrašymų knyga 12, nr. 482, p. 383–384; [...] *А к тому тежъ дали были есмо ему под шиею замковою местице для прибежища отъ татар, на которомъ жо деи местицу онъ собе дворецъ былъ поселитью [...].*

³⁴³ LM. Užrašymų knyga 8, nr. 429, p. 320. 1508 m. donacija Ovručo pilyje; nr. 307, p. 252.

³⁴⁴ LM. Užrašymų knyga 6, nr. 9, p. 58–59; [...] *и просилъ в насъ местица нашого в замку нашомъ Житомирскомъ, на которомъ местицу хоромы наши, грядня а светлица з сеньми стояла. И мы на его чолобитъе, з ласки наше, тое местицо наши в замку Житомирскомъ ему есмо дали. Нехай онъ на томъ местицу што хочеть, то себе збудуеть [...].* Verta atkreipti dėmesį, kad X–XIII a. Kijevo Rusijoje *грядня* buvo valdovo kariaunos (*грядь*) apsistojimo vieta.

Jau nuo XV a. antrosios pusės Maskvos d. Ivanas III pradeda reikalauti gražinti jam jo tėvoniją, t. y. LDK užimtas buvusias Kijevo Rusios žemes, tarp jų ir Smolenską. XV a. pabaigoje Smolenskas pateko į tiesioginę karo veiksmų zoną, o 1514 m. atiteko Maskvos valstybei. Tačiau net ir vykstant pasienio konfliktams, o vienam iš Smolensko žemės svarbiausių centrų Viazmai 1494 m. atitekus Maskvai, gyvenimas nenutrūko. Štai 1508 m. Lietuvos Metrikos aktas liudija apie vykusį ginčą tarp vietinių bajorų dėl tėvoninio dvaro Smolensko pilyje³⁴⁵. Kitas Smolensko pilies vidinės teritorijos epizodas³⁴⁶ įdomesnis, nes jame atsiskleidžia tam tikras valdų pilies vidinėje teritorijoje tęstinumas kintant valda disponuojančiam subjektui.

* * * * *

Sunku daryti toli siekiančias ir apibendrinančias išvadas, kadangi šaltinių teikiama informacija yra netolygiai pasiskirsčiusi, o ir turimos nėra išsamios. Vis dėlto tam tikros tendencijos išryškėja.

Pirmiausia apie Žemaitiją šiuo aspektu beveik neturime ką pasakyti. Yra žinoma, kad Platelių pilyje, priklausiusioje karalienei Bonai, vyko teismai ir buvo kalėjimas. Savaimė suprantama, nesusiformavus pilių struktūrai Žemaitijoje, be abejonės, tam tikros vietos, pvz., dvarai, tapdavo „teisingumo vietomis“. Tačiau apie tankiai išsidėsčiusias diduomenės ir bajorijos posesijas mažo ploto teritorijoje, kaip pilis, negali būti nė kalbos. Iš to, kas jau buvo pasakyta, galima tik numanyti, kad Žemaitijos *pilių* vidinė teritorija buvusi pačios paprasčiausios aptvarinės struktūros, o apie vidinę sociotopografiją ką nors konkrečiau pasakyti būtų sunku. Atsižvelgiant į šios teritorijos socialinę sanklodą, abejotina, ar šios žemės *pilių* vidinėje teritorijoje galėjo egzistuoti sudėtingesnės architektoninės formos, išreiškusios vietinės socialinės sandaros

³⁴⁵ Ibid., nr. 411, p. 310.

³⁴⁶ Ibid., nr. 425, p. 316–317; [...] И к тому вказывать перед нами листъ воеводы смоленского пана Юревъ Глебовича. В томъ листе стоит, штож онъ далъ ему дворицо в замьку Смоленскомъ подле церкви святого Ивана и где бывалъ дворъ первого наместника смоленского пана Ивановъ Вяжевича [...] Ино мы [...] тое дворицо потверждаемъ симъ нашымъ листомъ вечно [...] (1509). Oršos pilies atvejis: ЛМ. Книга записаў 30, № 43, с. 112, (1546).

ypatumus. Galima tik svarstyti, kad *pilys* šioje teritorijoje buvo tik savo formavimosi užuomazgoje (*gród*), o dėl susiklosčiusių aplinkybių taip ir neįgavo išplėtos sudėtingos Viduramžių pilies struktūros.

Lithuania propria galima pastebėti sąlyginai ankstyvą (XIV a. pabaiga) vidinės pilies teritorijos (*intra muros*) pasirodymą šaltiniuose. Tai sietina su šios žemės kaip valstybės branduolio vaidmeniu, valdovo domenu ir šioje teritorijoje, kurioje nuo XIV–XV a. sandūroje pradėjo formotis rezidencinių pilių tinklas, besitelkiančia diduomene, kuri turėjo būti asmeniškai suinteresuota buvimu artimoje valdovo aplinkoje. Neabejotina, kad *Lithuania propria* pilių vidinėje teritorijoje susipynė skirtingų pavaldumų valdos: valdovo, Bažnyčios, kilmingųjų. Kita vertus, pilies vidinė teritorija priklausė nuo konkrečios pilies svarbos lokaliniame ir valstybės lygmenyse. Turimi duomenys nėra informatyvūs, tačiau net ir jie suteikia galimybę kelti prielaidas dėl galimai egzistavusio intensyvesnio vidinės pilies teritorijos *Lithuania propria* apgyvendinimo ir užstatymo.

Rusėniškųjų LDK žemių ypatumas yra tas, kad jos užėmė labai didelę valstybės dalį, o tai kelia problemas bandant aprėpti visus su tuo susijusius šaltinius. Jau X–XIII a. galima kalbėti apie šiapus sienų statomas cerkves. Taip pat yra aišku, kad kai kuriose rusėniškųjų žemių pilyse (Polocke, Vitebske, Lucke) buvo ir katalikiškų bažnyčių. Nuo XVI a. pradžios Lietuvos Metrikos aktai atskleidžia visų rusėniškųjų žemių svarbiausių pilių teritorijose egzistavusias įvairios kilmės posesijas. Aišku tai, kad XVI a. pradžioje prasidėjus intensyvioms kovoms tarp LDK ir Maskvos valstybės, rusėniškųjų žemių pilys įgavo didelę svarbą, o tai, kaip galėsime įsitikinti vėliau, paveikė ir jų vidinės teritorijos struktūrą.

3. Išorinė (*macro*) pilies teritorija

Pilies išorinė (*extra muros*) teritorija iki šiol nebuvo istorikų sistemingu tyrimų dalimi. Tai galimai nulėmė dvi priežastys. Pirma, erdvės, kaip

nediferencijuotos vienovės samprata, suponuojanti antrąją, išplaukiančią iš vienalaikių šaltinių.

Šveicarijos archeologas ir istorikas Werneris Meyeris, tirdamas pilies ir jos teritorijos sampratą, priėjo prie išvados, kad pilis viduramžiais buvo suvokiama daug plačiau nei vien tik gynybinis ir reprezentacinis architektūrinis objektas³⁴⁷. Todėl pilies išorinė teritorija suvokiama kaip tiesiogiai įvairiais ryšiais (administraciniais, ūkiniais, teisiniais) susijusių skirtingo pobūdžio gyvenviečių (kaimai, dvarai), įvairiu atstumu pasklidusių nuo branduolio (pilies), tinklas. Esminga yra tai, kad pilies išorinė teritorija nėra struktūriškai homogeniška. Priešingai, tarp pilių priklausančių teritorijų yra įsiterpę kiti žemėvaldos dariniai. Todėl keltina prielaida, kad pilies išorinę teritoriją formavo tam tikri „anklavai“, o pati pilis buvo „suvaldytos“ erdvės išdava ir valdžios apylinkėms manifestacija.

Lenkų istorikas Karolis Modzelewskis, tyręs X–XIII a. Piastų dinastijos valstybinę organizaciją, įtvirtintas gyvenvietes (joms įvardyti autorius nuosekliai ir pagrįstai vartoja jau mūsų aptartą *gród*), šaltiniuose įvardijamas *castrum*, interpretuoja kaip tam tikras teritorijas³⁴⁸, kurias sudarantys kaimai, dvarai ir kt. gali būti išsidėstę apie trisdešimties kilometrų spinduliu³⁴⁹. Ši Modzelewskio išvada įsidėmėtina, nes aptariamo laiko komunikacijos ir „logistikos“ greitis negalėjo ženkliai skirtis įvairiuose Europos regionuose, vadinasi, ir pilių išorinės teritorijos mastai neturėjo labai įvairuoti. Kaip galėsime įsitikinti vėliau, galimai skyrėsi pilies *priklausiniai*, kartu sudarę ir pilies teritoriją.

³⁴⁷ Meyer W. Burg und Herrschaft, S. 16–17.

³⁴⁸ Modzelewski K. Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego (X–XIII wiek). Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1975, s. 28–29. Verta atkreipti dėmesį į archeologo Vlado Žulkaus Kuršo ir jo teritorijos tyrimą, kuriame jis aiškina, kad smulkesnėmis teritorinėmis struktūromis XIII a. buvusios pilių apygardos (vok. *der Burgbezirk*). Turėtina omenyje, kad piliakalnio (vok. *der Burgwall*) egzistavimas dar visiškai nereiškia pilies buvimo. Pilis visada suponuoja ir jos išorinę teritoriją bei sudėtingą socialinę organizaciją. Kaip jau buvo minėta anksčiau, tokių sudėtingų struktūrų paieškos ir jų nukėlimas į XIII a. vertintinas atsargiai; žr. Žulkus V. Kurland. Die Grenzen und die nördlichen Landschaften in 8.–13. Jahrhundert// Archaologia Baltica. Vol. 6. Klaipėda, 2006, p. 96.

³⁴⁹ Beje, Werneris Conce, vartodamas vokišką *Gau* (sritis, kraštas, apygarda), svarsto, kad spindulys nuo apygardos centro galėjo siekti apie (ne daugiau) 10–15 kilometrų. Conce W. Agrarverfassung und Bevölkerung in Litauen und Weißrußland. Die Hufenverfassung im ehemaligen Großfürstentum Litauen. Leipzig, 1940, S. 18–19.

Lietuviškoje istoriografijoje pirmasis pilies išorinės teritorijos problemą aptarė Edvardas Gudavičius, šias struktūras įvardydamas *pilių apygardomis*³⁵⁰. Alvydas Nikžentaitis perėmė šį įvardijimą, o Artūras Dubonis pilį interpretuoja kaip vieną iš „šalia“ valsčiaus ir žemės pagrindinių teritorinių struktūrų³⁵¹. Tačiau iki šiol nėra bandyta aiškiai ir nuosekliai apibūdinti pilies teritorijos, be to nebuvo atsižvelgiama į rusėniškųjų LDK teritorijų situaciją. Todėl skiriant *Lithuania propria*, Žemaitiją ir rusėniškąsias teritorijas, pilies išorinė teritorija nagrinėjama keturiais šaltiniuose besikristalizuojančiais erdviniais-teritoriniais lygmenimis:

- (a) abstrakti teritorijos nuoroda (*districtus, territorium, волость*);
- (b) konkretus struktūrinis vienetas (*villa, curia, село, двор*);
- (c) gamtiniai ir materialiniai (daiktiniai) *priklausiniai*, naudmenos (*silva, borra, fluvius, taberna, molendinum, нуца, карчма, млын, ловы, зоны, ставы*);
- (d) prie pilies tiesiogiai besišliejanti gyvenvietė-įtvirtinimai (*preurbium, suburbium, vorburge, посадъ, острогъ*).

a. *Lithuania propria*

(a) XIII a. pabaigoje Vokiečių ordino *reizai* pasiekia *Lithuania propria*. Petras Dusburgietis aprašo 1283 m. Gardino pilies puolimą į savo pasakojimą įpindamas ir vietinės struktūros detales, iš kurių aiškėja, kad Gardino pilis turi savo teritoriją (*territorium dicti castri*)³⁵². Apie kitas *Lithuania proria* pilis ir jų

³⁵⁰ Gudavičius E. Lietuvių pašauktinės kariuomenės organizacijos bruožai, p. 50–54; *idem*. Lietuvos valstybės struktūra, p. 139.

³⁵¹ Dubonis A. Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai. Iš Lietuvos ankstyvųjų valstybinių struktūrų praeities (toliau – Dubonis A. Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai). Vilnius, 1998, p. 13, 72; *idem*. Dvaras// Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai. Sud. Ališauskas V., Jovaiša L., Paknys M., Petrauskas R., Raila E. Vilnius, 2001, p. 151–152.

³⁵² Peter von Dusburg. Cronica terre Prussie, S. 147; [...] *processit contra castrum Gartham [...] Hoc facto mille viri et octigenti intraverunt territorium dicti castri, vertantes quam plurimum incendio et rapina [...] In hoc territorio fuit occisus quidam Barthensis, qui fugerat de Pogesania [...]*; S. 148; [...] *in territorio Garthe [...]* (1283); [...] *actum esset de castro et territorio Garthe [...]* (1283).

išorines teritorijas šaltiniai mus pasiekia tik iš XIV a. antros pusės. Hermanas Vartbergietis aprašo 1373 m. vykusį plataus masto puolimą, kurio metu tarp daugelio gyvenviečių buvo nusiaubtos Tauragnų ir Linkmenų pilys su Tauragnų žeme (*terra*) ir Linkmenų teritorija (*districtus*). Charakteringa, kad šalia kitų išvardijamų žemių ir teritorijų neminimos jokios pilys ar kitokios struktūros, išskyrus Girdimanto dvarą (*in curia Girdemanthen*)³⁵³.

Aptariant pilies išorinės teritorijos *Lithuania propria* problemą, būtina akcentuoti Gudavičiaus suformuluotą XIV a. pilių apygardų idėją³⁵⁴, kuri suponuoja kokybiškai naują valstybinių struktūrų formavimosi etapą. Šaltinių atžvilgiu itin svarbios yra 1387 m. Jogailos donacijos Vilniaus katedrai ir savo broliui Skirgailai. Pirmojoje privilegijoje Tauragnų pilis yra suvokiama su jai priklausančia teritorija³⁵⁵. Antrojoje atsiskleidžia ne tik Lietuvos siaurąja prasme struktūra, bet kartu aiškėja ir jos sudedamųjų dalių vaizdas. Iš šio dokumento aiškėja teritorijos sampratos formulė – jau identifikuota Dubonio – *pilis – valsčius – žemė*. Akivaizdu, kad pilies (*городъ, городокъ*) ir valsčiaus (*волость, волостка*) teritorinis sąryšis yra natūraliai susiklosčiusi faktinė situacija.

Įdomi yra Vytauto 1428 m. donacija Naugarduko pilies su jai priklausančia teritorija savo žmonai Julijonai³⁵⁶. Susidūrus su tokio pobūdžio šaltiniu, kyla kelios interpretavimo problemos. Pirma, problemiška yra nustatyti, kokiais pavaldumo ryšiais teritorija (šiuo atveju, kaimas) „pririšama“ prie pilies? Antra, neaišku, ar nusakoma jau nusistovėjusi tvarka, ar nustatoma nauja teritorinė situacija? Kas įvyksta su šaltinyje minimais *duces*? Paliekant šiuos klausimus nuošalyje, bet kokiu atveju yra aišku, kad Naugarduko pilis

³⁵³ *Hermann de Wartberge. Chronicon Livoniae, S. 103.*

³⁵⁴ *Gudavičius E.* Lietuvos pašauktinės kariuomenės organizacijos bruožai, p. 51–54; *idem.* Lietuvos valstybės struktūra, p. 139–140.

³⁵⁵ KDKW, A, s. 4–6; [...] *castrum nostrum Turogno cum districtu eidem adiacente [...].*

³⁵⁶ CEV, nr. 1321, s. 793–794; [...] *consorti nostre [...] dotalicii dicti vulgariter wyano, terram castrumque Nowogrodek Lithwanicum, cum toto districtu Nowogrodensi, cum boiaris et hiis villis, quas quidem duces tenent in eadem Nowogrodensi terra et cum omnibus aliis villis et curiis, videlicet Nowesiolo que nunc Kubarka appellatur, item Horodeczna, Bretena, Bassyno, Puolbreha, Dolaticze, Lubcz, Ostaschino, Niehniewiczze, Polonaia, Korelicze, Swerszno, Cyrma, Polomka, Poczapow, Lachowo et Buobr [...].*

turi savo teritoriją, kuri, tikėtina, dar papildoma keliais kaimais, tokiu būdu praplečiant Julijonai suteikiamas valdas.

Apskritai pilies išorinė teritorija istorinių šaltinių nusakoma lakoniškai. Štai kad ir 1437 m. minima Vilniaus pilies teritorija (*Wylnam castrum cum districtu suo, castro Wilno et suo districtu*)³⁵⁷. Greičiausiai konkrečios pilies išorinės teritorijos samprata, jos nedetalizuojant to nereikalaujančiuose dokumentuose, buvo savaime suprantamas dalykas. Kita vertus, apie kažkokius konkrečius tokios teritorijos žymėjimus (riboženklis, kirtimus, ir kt.) nėra nė menkiausių užuominų³⁵⁸.

XVI a. dažnai suvokiamas kaip tam tikros LDK modernizacijos laikotarpis. Vis dėlto derėtų atsargiai vartoti šią sąvoką (ypač ikimodernioms visuomenėms), prisimenant olandų kultūros istoriko Johano Huizingos identifikuotą *savokų infliacijos* pavojų³⁵⁹, greičiau vertėtų kalbėti apie intensyvų ir spartų LDK socialinių, ūkinių ir politinių gyvenimo formų vystymąsi ir europėjimą. Nekyla abejonė, kad šiame šimtmetyje vyko esminiai pokyčiai. Vienu pirmųjų laikytini 1529 m. *Nuostatai Vilniaus ir Trakų pavietu dvarų laikytojams*, kuriuose tik viename dokumento straipsnyje užsimenama apie draudimą pilių urėdininkams siųsti *diečkus* į dvarus, nes tai esanti didelė skriauda valdovo valdiniam³⁶⁰. Šis dokumentas tik dar kartą liudija pilies išorinės teritorijos sudėtingumą.

(b) Čia išplaukia smulkesni pilies išorinei teritorijai priklausę dariniai, greičiausiai ir realiai sudarę mūsų jau nurodytą šaltiniuose dažnai nedetalizuojamą pilies išorinę teritoriją. Svarstyтина ir kita galimybė, kad nesant stambesnio teritorinio vieneto, priklausiusio piliai, prie jos, kaip tam tikri *priklausiniai* buvo prišliejami atskiri kaimai ir (arba) dvarai, kadangi,

³⁵⁷ Akta unji Polski z Litwą 1385–1791 (toliau – AU). Wyd. *Kutrzeba S., Semkowicz W.* Kraków, 1932, nr. 62, s. 106.

³⁵⁸ *Čelkis T.* Privačios žemėvaldos ribų nustatymas ir žymėjimas XV–XVI a. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje// Istorijos šaltinių tyrimai. T. 3. Sud. *Antanavičius D.* Vilnius, 2011, p. 31–58.

³⁵⁹ *Huizinga J.* Istorijos idėja// Kultūra ir istorija. Sud. *Berenis V.* Vilnius, 1996, p. 115–116.

³⁶⁰ LM. Užrašymų knyga 7, nr. 297, p. 517; [...] *Такъжо абы замъковыи врьдники такъ замъку Виленского, яко и Троцкого, и инъших, до дворовъ н(а)ших не слали децких своих, бо то есть великая сказа подданных н(а)ших и замешъканье вишестких дворовъ наших [...]*. Įdomu tai, kad ankstesnėje šio dokumento leidimo redakcijoje yra kitokio turinio pavadinimas, mūsų supratimu, esmingai keičiantis šaltinio interpretavimo galimybes; žr. Законодательные акты ВКЛ, № 10, с. 29.

reikia manyti, kad ne visos pilys buvo vienodos reikšmės, taigi ne kiekviena pilis buvo suvokiama kaip žemės (*terra*) centras. Tai liudija Trakų kunigaikštystės aprašyme minima Vaiguvos pilis ir jai priklausantys Rumšiškių ir Šlienavos kaimai (*село*)³⁶¹ ar toje pačioje privilegijoje Vilniaus katedrai duodami Labanoro ir Molėtų kaimai (*villis*), priklausę Tauragnų piliai³⁶².

XVI a. pradžioje galime stebėti intensyvų žemėvaldos plėtros ir disponavimo ja procesą. Įvairaus pavaldumo valdos buvo perkamos, parduodamos, įkeičiamos. Visa tai tik dar labiau komplikavo ir taip problemiškus ir neaiškius pavaldumo, priklausomybės, teritorijos ribų ir kt. klausimus. Pilies *priklausiniai* (*pertinentiis*) neturėjo *status quo* garantijų, t. y. jų priklausomybė piliai galėjo bet kada pasikeisti. Iškalbingas to pavyzdys yra 1508 m. Lietuvos Metrikos aktas, kuriuo Fiodorui Kolontajevui užrašomas Polonojos dvaras su kaimais, kurie iki tol buvo laikomi Naugarduko pilies *priklausiniais*³⁶³. To paties Naugarduko pilies atvejis atskleidžia, kad neretai anksčiau piliai priklausiusios ištuštėjusios gyvenvietės (*селище Некрашеьцину*) buvo perleidžiamos įsitikinus, kad nebus padaryta žala (*нешкодно*) pačiai piliai³⁶⁴. Įdomus yra ir *Lithuania propria* įsikūrusios Peršėkės pilies, su jai priklausiusiais dviem dvarais³⁶⁵, atvejis, iš kurio tampa aišku, kad ir privati pilis (apie tai plačiau žr. p. 300–345) pasižymėjo panašia teritorine struktūra, t. y. turėjo jai priklausančias struktūras.

Reikėtų pridurti, kad dažniausiai pilies teritorija ir jai priklausę dvarai bei kaimai nusakomi mechaniška formule *cum omnis villis et curiis*, todėl yra

³⁶¹ Jakubowski J. Opis Księstwa Trockiego, s. 45; [...] *городъ Радыня и вся тая волость* [...] *вси люди и села* [...]; [...] *рубежь отъ Мерецкаго города поколя Мерецкая волость* [...]; [...] *и пуца по старому и городки: первый Немунекъ и волостка, второй Олита и волостка, третій Пуня и волос(т)ка, четвертый Бириштанъ и волостка, и Войкзува и село Румшишки и Шловошиува* [...].

³⁶² KDKW, A, s. 4; [...] *castrum Turogno cum districtu eidem adiacente et villis Lobonari ac Moletani* [...].

³⁶³ LM. Užrašymų knyga 8, nr. 324, p. 262–263; [...] *села того двора Полонки Боратино а Милошово, а Стрелники, а Протеневичы, а Кадчычы* [...] *Тот двор Полоная и села того двора вышеписаные, и тые земли Пантусова и Богдана Колонтаева зъ стародавна в себе маеть и как держано перед тымъ къ замку нашому Новогородку* [...].

³⁶⁴ Ibid., nr. 202, p. 195, (1507).

³⁶⁵ LM. Užrašymų knyga 1, nr. 459, p. 97; [...] *zamek Persaikę y dwa dwory do niego naliezqce* [...] (1536). Peršėkės kaimas yra Alytaus rajone, netoli Krokialaukio miestelio; žr. Lietuvos TSR teritorinis-administracinis suskirstymas (toliau – Lietuvos TSR teritorinis-administracinis suskirstymas). Vilnius, 1959, p. 20.

sudėtinga ją tiksliau rekonstruoti. Bandant pilies teritoriją analizuoti retrospektyviai, remtis 1564–1566 m. administracinės ir teisinės reformos vykdytais matavimais ir pavietų ribų nustatymais, rizikinga, kadangi pilies teritorijos ribos nebūtinai turėjo sutapti su nustatytomis pavietų ribomis. Kita vertus pavietas nebuvo vientisas jame išsidėsčiusių įvairių žemių priklausomybės prasme. Pagrindinis akcentas yra tas, kad, kaip jau buvo minėta, teritorijos nebuvo homogeniškos, tai iškalbingai, nors ir žemiausiu lygmeniu, liudija egzistavusi teisinė įeigos norma³⁶⁶.

(c) Šiai pilies teritoriją sudariusiai grupei priskirtinos įvairaus pobūdžio žemės naudmenos, gamtiniai ir materialiniai (daiktiniai) objektai (pvz., malūnai). Atkreiptinas dėmesys, kad ir šiuo konkrečiu atveju kartojamos LDK raštinėje nusistovėjusios ir viduramžių raštijos tradicijai būdingos ilgos tipiškos formuluotės. Nepaisant to, verta panagrinėti keletą pavyzdžių.

Jau minėtoje privilegijoje Vilniaus vyskupui tarp pilies *priklausinių* išvardijamas ilgas sąrašas įvairių dalykų, su kuriais atiduodama pilis ir jos teritorija: [...] *cum omnibus et singulis* (su visais ir kiekvienu atskirai) [...] *dominiis* (valdomis), *agris* (žemėmis), *pratis* (pievomis), *campis* (laukais), *pascuis* (giriomis), *silvis* (miškais), *nemoribus* (miškais), *queretis* (?), *rubetis* (krūmynais), *gaiis* (gojais), *virgultis* (žagarynais), *mericis* (ažuolynais), *borris* (šilais), *mellificiis* (drevėmis), *venacionibus* (medžioklėmis), *aucupacionibus* (gaudymvietėmis), *lacubus* (ežerais), *stagnis* (kūdromis), *piscinis* (tvenkiniais), *paludibus* (pelkėmis), *molendinis* (malūnais), *aquis et earum decursibus* (vandenimis ir jų upeliais / šaltiniais), *obstaculis* (užtvankomis), *jazi dictis vulgariter* (liaudiškai vadinamomis užtvankomis) [...]. Kaip galėsime įsitikinti vėliau, iš esmės paradigmatinė formulė identiškai galiojo ir rusėniškosios kanceliarijos kalba surašytuose raštuose.

1442 m. Merkinės bažnyčiai buvo duota iš vietinei piliai priklausiusių Merkinės upės kūdrų ir tvenkinių dešimtoji dalis visų pagautų žuvų (*decimam*

³⁶⁶ Žr. Valikonytė I., Lazutka S., Gudavičius E. Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.). Vilnius, 2001, p. 221–228, 327–337.

omnium piscium dedimus) ir Pilvingio ežeras³⁶⁷ (nutolęs nuo Merkinės į šiaurės rytus dešimt kilometrų). Tokiu būdu matyti, kad į pilies teritorinę struktūrą įėjo ir vandens telkiniai. Kartu pastebėtina, kad lygiagrečiai besiformuojant kitai teritorinei struktūrai, šiuo atveju bažnyčiai, įvyko Viduramžiams būdingas tam tikrų *priklausinių* pasidalijimas, kurį sąlygojo privilegijuota Bažnyčios padėtis ir valdovo įsipareigojimas ją globoti.

Beneficijų dalijimas savo apimtimis buvo įvairus. Žinoma, tai tiesiogiai priklausė nuo tam tikras valdas gaudavusio subjekto statuso, sociopolitinių aplinkybių. XIV–XV a. sąvartoje tam tikra suteikiama beneficija (pvz., žemės valda su valstiečiais) galėtų būti suprantama kaip nemaža (šitai liudytų ir pačių recipientų pavardės)³⁶⁸, o jau apie XVI a. tokio paties ar panašaus dydžio valdas nieko panašaus pasakyti nebūtų galima. Minėtinas 1509 m. privilegijos Ivaškai Jankovičiui atvejis, kai jam amžiams dovanojamos dvi Gardino pavieta (?) buvusios tuščios žemės (*одну конюшъскою а другую тяглую*)³⁶⁹, priklausiusios piliai. Panašaus pobūdžio raštas, tik metais vėliau, buvo surašytas Andriui Mikalojevičiui, kuriuo buvo dovanojamos keturios žvejų tarnybos ir tuščia žemė su viskuo, kaip buvo laikyta prie Gardino pilies³⁷⁰. Kita vertus, sudėtinga interpretuoti tokias privilegijas, nes jų formuluotėse nėra vienareikšmiškai apibrėžiamas dovanojamas objektas ir jo santykis (priklausomybės ryšiai) su kitais objektais. Taigi pilies teritorija nebuvo kažkokia konstanta. Ji galėjo kisti tai į vieną, tai į kitą pusę. XVI a. trečiajame dešimtmetyje matome, kai Kauno piliai priklausiusios žemės su valstiečiais buvo privilegijomis patvirtintos Venclovui Bartaševičiui ir Jonui Vidrai³⁷¹. Trakų pilies atvejis liudija, kad pilies teritoriją buvo galima „praplėsti“, kai

³⁶⁷ KDKW, nr. 170, s. 193.

³⁶⁸ P vz. Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1386–1430 (toliau – Vitoldiana). Wyd. *Ochmański J.* Warszawa-Poznań, 1986, nr. 66, s. 68; nr. 67, s. 69; nr. 68, s. 69, nr. 69, s. 70; nr. 70, s. 70–72.

³⁶⁹ LM. Užrašymų knyga 8, nr. 419, p. 314.

³⁷⁰ LM. Užrašymų knyga 25, nr. 71, p. 129; [...] *Ино мы [...] тые чотыри служъбы людеи нашихъ оребниковъ и землею пустую Мигрошевицину ему есмо дали со всеми ихъ землями [...] и со всемъ с тымъ, какъ тыи люди намъ служили к замку нашому Городенскому [...]*

³⁷¹ LM. Užrašymų knyga 12, nr. 105, p. 178–179; [...] *дали со вьсимъ по тому, какъ тыи люди и земли къ замку нашому Ковеньскому на нас держаны [...]* (1522); *ibid.*, nr. 639, p. 489; [...] *как от нас тотъ замок нашъ Ковен держалъ [...]* (1527).

1537 m. žemės kartu su jose gyvenančiais valstiečiais buvo prišlietos prie Trakų pilies³⁷².

1542 m. malūno šalia Vilniaus pilies paminėjimas tarsi ir tiesiogiai neliudija jo priklausymo piliai, tačiau iš tam tikrų užuominų galima nuspėti, kad jis būtent priklausė Vilniaus piliai. Tokią išvadą daryti leidžia tai, kad minimi Vilniaus pilininkai (*wilenskich horodniczych*). Kita vertus, tikėtina, kad šis malūnas kaip tam tikras pajamų šaltinis buvo perleistas valdyti kažkokiam asmeniui³⁷³.

(d) Šalia pilių formavosi papėdės gyvenvietės – papiliai ir priešpiliai (papildomi gynybiniai įtvirtinimai). Šis pilies teritorinis dėmuo yra sulaukęs daugiausiai istorikų ir archeologų dėmesio³⁷⁴, todėl nėra būtinybės apie jį daug kalbėti. Svarbu tik dar kartą akcentuoti, kad ne bet kuri gyvenvietė buvo pilies papėdės gyvenvietė. Antra vertus, turėtina omenyje, kad formuojantis ir plečiantis miestui, pilies papėdės gyvenvietė, papilys iš esmės prarasdavo savo aiškius ir apibrėžtus kontūrus. XIV a. pradžioje vykusių Vokiečių ordino puolimų, pasukusių Tikrosios Lietuvos link, aprašymai papildo pilies išorinės teritorijos supratimą. Eilinio Gardino antpuolio metu minimas pilies papilys (*preurbium ipsius castris*), kuris su visomis valdomis (*cum preda tanta*) sudeginamas³⁷⁵. Tais pačiais metais fiksuojamas Užpalių pilies papilio ir užtvarų sudeginimas³⁷⁶. Panaši struktūra paminima ir 1378 m. Vokiečių ordino žygyje, kurio metu puolama Perlojos pilis ir jos papilys³⁷⁷.

Minėtina dar viena *Prūsijos žemės kronikos* žinutė, kuri iliustruoja pasirinktą pilies teritorijos interpretacinį modelį. 1296 m. žiemą Ordino broliai ir raiteliai iš Notangos patraukė prieš Lietuvą (*contra Lethowiam*) ir žygiavo šalia Gardino pilies (*circa castrum Gartham*). Praleidžiant tai, kas buvo

³⁷² Ibid., nr. 203, p. 258; [...] казали есмо были оные люди и земли к замьку Троцькому привернути [...].

³⁷³ LM. Užrašymų knyga 1, nr. 181, p. 52–53; [...] wszystkich y kozdego z nich w dzierzeniu w uzywaniu y posesy spokoyney onego mlyna pod zamkiem wilienskim przez oyca ich Uhrycha y samych są y przez wilenskich horodniczych na rzece Wilni iego niemalym nakladem zbudowany zachowuie do zywotha iego [...].

³⁷⁴ Gudavičius E. Miestų atsiradimas Lietuvoje; Zabiela G. Lietuvos medinės pilys, p. 57–58.

³⁷⁵ Peter von Dusburg. Cronica terre Prussie, S. 172, (1306). Tais pačiais metais minimas to paties Gardino puolimas ir papilio; S. 172; [...] destructione suburbii hujus castris [...].

³⁷⁶ Ibid., S. 173; [...] expugnaverit suburbium castris Usupalle, cesis omnibus ac suburbio cremato [...].

³⁷⁷ Wigand von Marburg. Cronica nova Prutenica, S. 596.

nuveikta tą dieną, peršokame prie to paties pasakojimo, tik kito epizodo. Rytojaus dieną broliai, perėję užšalusį Nemuną, įžengė į Gardino pilies teritoriją ir papilį (*intraverunt territorium et preurbium*)³⁷⁸.

b. Žemaitija

Prasidėjus nuolatinei Vokiečių ordino ofenzyvai XIII a. pabaigoje, pradeda aiškėti Žemaitijos struktūriniai-teritoriniai kontūrai. Reikia turėti omenyje, kad informacijos, pateikiamos įvairių kronikininkų, fragmentiškumas pirmiausia atliepia pačios Žemaitijos kaip archajiško ir silpnai socialiniu, o sykiu ir materialiniu, atžvilgiu diferencijuoto krašto.

(a) Pirmasis, 1283 m. vykęs žygis yra kartu iškalbingas, nagrinėjant pilies išorinę teritoriją. Verta dėmesio Petro Dusburgiečio kronikos ištrauka, kurioje aiškiai nurodoma Bisenės pilies išorinės teritorijos egzistavimas: [...] *intrantes terram Lethowie castrum dictum Bisenam [...] Reliqua pars exercitus intravit dicti castrum territorium et post magnum incendium cum maximo spolio est reversa [...]*³⁷⁹. Nėra abejonės, kad pilies teritorija erdvės požiūriu buvo suvokiama daug plačiau, nors ir nėra aišku, kuo remiantis ji buvo atpažįstama ir kaip identifikuojama. Šis atvejis tam tikra prasme atitinka teritorinį – *pilis – valsčius – žemė* – modelį, tik šioje vietoje greičiausiai pilies teritorija persidengia su kitose vietose aptinkamu *valsčiumi* (kaip jau buvo minėta, kalbant apie *Lithuania propria* ir nagrinėjant Trakų kunigaikštystės ribų pavyzdį, kuriame išryškėjo *pilies – valsčiaus* struktūrinis sąryšis).

Netipiškas yra 1290 m. atsitikimo, kurio metu trisdešimt šeši vyrai netoli nuo Aukaimo pilies ribos (*de confinio castrum Oukaym*) patraukė prieš Ragainės brolius, aprašymas³⁸⁰. Pastebėtina, kad Aukaimio pilis, galėjusi stovėti netoli Žemaitijos ir Vokiečių ordino sienos, todėl nėra keista, kodėl

³⁷⁸ Peter von Dusburg. Cronica terre Prussie, S. 162.

³⁷⁹ Ibid., S. 147. Taip pat žr. S. 180; [...] *venit ad territorium Medenickam iterum, et castrum ibidem dictum Sisditen impugnavit [...] Hoc facto cum non proficerunt in impugnatione castrum, profecti sunt ad territorium ejus, et iterum depopulaverunt per incendium et rapinam [...]* (1314).

³⁸⁰ Ibid., S. 153. Plg. Petras Dusburgietis. Prūsijos žemės kronika. Vert. Valkūnas L. Vilnius, 1985, p. 223; [...] *iš netoliese buvusios Aukaimio pilies apylinkių [...]*.

vartojamas niekur daugiau panašiuose aprašymuose neaptinkamas *confinium*, reiškiantis *sieną, dviejų skirtingų teritorijų kaimynystę, ribą*. Apskritai pilies, kaip pasienio įtvirtinimo ir gynybos užtikrinimo, reikšmė yra akivaizdi. Kaip galėsime įsitikinti vėliau, pagrindinį vaidmenį čia vaidino bandymas „centralizuotai“ (to laiko samprata), spręsti šias problemas. Taigi visų pirma tai buvo valstybės rūpestis³⁸¹.

Išskirtina tai, kad kai kurios šaltiniuose pasitaikančios užuominos apie Žemaitijos pilių teritorijas, šaltiniuose įvardijamas kaip *castrum*³⁸², galimai interpretuotinos tiesiog kaip pilies teritorijos plačiaja prasme, t. y. žodžiu *pilis* buvo nusakoma ne pati konkreti pilis, bet būtent jai priklausanti teritorija. Beje, atkreiptinas dėmesys ir į tai, kad dažnai tos vietovės, kuriose anksčiau stovėjo pilys, įvardijamos jau tik kaip *territorium*³⁸³, aiškiai identifikuojant egzistavusios ir naujos situacijų kokybinę dichotomiją.

(b) Žemaitija per ilgiau nei šimtmetį trukusias kovas tikraja to žodžio prasme buvo nusiaubta *gladio et incendio*. *Wegeberichtai* vaizdingai iliustruoja

³⁸¹ Pvz. Urban W. The Organization of Defense of the Livonian Frontier in the Thirteenth Century// *Speculum*. Vol. 48. No. 3. 1973, pp. 525–532. Demotz B. L'État et la château au Moyen Âge: l'exemple savoyard// *Journal des savants*. 1987, No. 1–2, pp. 35–38; Remiantis Savoijos pavyzdžiu, nagrinėjama Viduramžių pilies reikšmė valstybėje, taip pat, ir pilies, kaip pasienio gynybinio objekto, vaidmuo. Beje, būtina atsargiai vertinti ypač senesnėje istoriografijoje pasitaikančius bandymus valstybės gynybą ir jos sąsajas su pilimis aiškinti kaip kažkokį vientisą ir labai kryptingai vykdytą centralizuotą projektą ar akciją; žr. *Kaczmarczyk Z. Organizacja obrony kraju w czasach Kazimierza Wielkiego// Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*. T. 2. Kraków, 1938, s. 330–334; *idem. Monarchia Kazimierza Wielkiego*. T. 1–2. Poznań, 1939–1946; *idem. Kazimierz Wielki (1333–1370)*. Warszawa, 1948; *Wojciechowski Z. Państwo Polskie w wiekach średnich. Dzieje ustroju*. Poznań, 1948, s. 323–324; *Samsonowicz H. Złota jesień polskiego średniowiecza*. Warszawa, 1971, s. 22–23; *Historia Polski. Od czasów najdawniejszych do 1764*. T. 1. Warszawa, 1964, s. 464–466; *Dąbrowski J. Kazimierz Wielki twórca Korony Królestwa Polskiego*. Kraków, 2007, s. 58, 62–63, 66–67.

³⁸² *Peter von Dusburg. Cronica terre Prussie*, S. 152; [...] *transirent castrum Colaynam* [...] (1290); S. 154; [...] *transeuntes castrum Colaynam, et invenientes ipsum vacuum combusserunt* [...] (1291); S. 154; [...] *procedentes territorium Junigede rapina et incendio molestabant* [...] (1291).

³⁸³ *Ibid.*, S. 154–155; [...] *cum centem fratribus et magna potencia equitum territoria Gesovie et Pastovie hostiliter est ingressus* [...] (1292); S. 155; [...] *Unde intrantes territorium castri Oukaym, devastarunt illud incendio et rapina* [...] (1292); S. 158; [...] *invadere territorium Erogel* [...] *intraverunt territorium Pastovie, alias pars processit contra territorium Gesovie* [...] (1294); S. 159; [...] *Idem processit contra territorium dictum Wayken, ubi eciam per insidias multos nobiles interfecit. Non posset ad plenum scribi, quanta bella gesserit contra eos. Sed ut breviter concludam, adeo infestus fuit eis, quod infra sex annos, quibus dicto castro prefuit* [...] (1294–1300); S. 173; [...] *intravit dictam terram Carsovie* [...] (1306); S. 180; [...] *veniret circa territorium Medenickam* [...] *dictum territorium potenter intraverunt, et quicquid in eo infra tres leucas constitutum fuit, vastaverunt incendio et rapina* [...] (1314); S. 182; [...] *intravit territorium Pastovie improvise, et ipsum totum vastavit incendio et rapina* [...] (1316); S. 217; [...] *intrantes terram Lethowie, territorium, quod dicitur Wayken, incendio vastaverunt* [...] (1330).

faktinę XIV a. pabaigos Žemaitijos situaciją³⁸⁴. Taigi susiformavo ištuštėjusios ir dykra virtusios plačios pasienio teritorijos ruožas³⁸⁵, nepaisant to, galima kalbėti apie išlikusią archajišką *lauku*³⁸⁶ struktūrą. Vis dėlto iš viso to išplaukia, kad istoriniai šaltiniai mažai užsimena apie įvairias gyvenvietes ir jų tinklą aplink vietos pilis. Petras Dusburgietis 1300 m. žygio metu mini Aukaimio pilies teritoriją ir šešis sudegintus kaimus. Šiuo atveju turime galimybę palyginti dviejų šaltinių skirtingomis kalbomis įvardintus tuos pačius struktūrinius dėmenis: *pilis-teritorija-kaimai* : *castrum-teritorium-villi* : *Oukaim-burcgebît-dorfir*³⁸⁷.

1316 m. plėšiant Medininkų teritoriją nurodoma, kad buvo sudeginti du kaimai³⁸⁸. Kaip žinia, Ordino antpuolių metu visi apylinkių gyventojai subėgdavo į apylinkių įtvirtintas gyvenvietes. Remiantis šia šaltinio žinute, galima tik dar kartą patvirtinti jau iškeltą prielaidą, kad pilys šioje teritorijoje buvo slėptuvės tipo (vok. *die Fluchtburg*). Antra vertus, ginčo po Žalgirio mūšio dėl Žemaitijos tarp LDK ir Vokiečių ordino metu ir po to pasirodžiusiuose gausybėje dokumentų aiškiai pažymima, kad pilys, šiuo

³⁸⁴ Žr. nuorodą nr. 32. Simptomiškas yra ir garsusis 1420 m. Vytauto rašytas laiškas imperatoriui Zigmantui Liuksemburgiečiui apie lietuvių ir žemaičių bendrumą bei buvimą viena „tauta“, kuriame, be kita ko, aprašoma Žemaitijos situacija. Žr. CEV, nr. 861, s. 467; [...] *omnem puta desertum ubi tamen prius castra et ville Samaytarum fuerant* [...].

³⁸⁵ Plačiau apie tai ir pasienio, kaip išskirtinės teritorijos ir joje vykusio gyvenimo ypatybes, žr. Dubonis A. Das Grenzgebiet zwischen Litauen und dem Deutschen Orden: soziale, wirtschaftliche, administrative, ethnische und kulturelle Kommunikation in den Jahren 1290–1422// Tannenberg-Grunwald-Žalgiris 1410: Krieg und Frieden im Späten Mittelalter. Hrsg. von Paravicini W., Petrauskas R., Vercamer G. Wiesbaden, 2012, S. 53–65.

³⁸⁶ Die littauischen Wegeberichte, W. 6, S. 668; [...] *uf das velt Awkon* [...]; W. 17, S. 675; [...] *bis czu Maudille dem velde* [...] *bis czu Tilgauten das veld* [...]; W. 18, S. 675; [...] *bis czu Ringelauken dem velde* [...]. Apie *lauko*, kaip tam tikros gyvenvietės formos, sampratą žr. Łowmiański H. Studja nad początkami społeczeństwa. T. 1, s. 102–116; Юргинис Ю. Польское “ополе” и литовский “лаукас”. Москва, 1974. Apie *lauką*, kaip archajišką gentinę socialinę-teritorinę struktūrą, šaltiniuose fiksuojamą dar ir XVI a. pabaigoje žr. Saviščevas E. Žemaitijos savivalda ir valdžios elitas, p. 82–86.

³⁸⁷ *Peter von Dusburg*. Cronica terre Prussie, S. 165; [...] *intraverunt territorium castris Oukaym et combustis sex villis, captis et occisis hominibus, recesserunt* [...].

³⁸⁸ *Peter von Dusburg*. Cronica terre Prussie, S. 165; [...] *intraverunt territorium castris Oukaym et combustis sex villis, captis et occisis hominibus, recesserunt* [...]; S. 183; [...] *equitavit versus territorium Medenickam* [...] *intraverunt illud, et combustis duabus villis* [...]; Nicolaus von Jeroschin. Kronike von Pruzinlant. S. 549; [...] *mit den er reisende gerit / zu Oukaim in daz burcgebît, / dâ sî sechs dorfir hertin / und mit brunst vorzertin, / waz werlich was irslânde, / wîb unde kindir vânde. /* [...].

konkrečiu atveju – Veliunos pilis, turėjo jai pavaldžius kaimus su valstiečiais ir jų prievolėmis³⁸⁹.

(c) Šaltiniai vis dėlto nepalieka abejonės, kad ir šioje erdvėje egzistavusioms, nors ir menkoms valstybinėms struktūroms vartotos tos pačios aptakios formuluotės. Jau ne kartą minėto XV a. antro dešimtmečio ginčo dėl Žemaitijos metu, kaip niekada tiksliai buvo aptariama ir aprašoma pasienio teritorija. Viename iš aprašų buvo fiksuojama vietos gamtinė ir gyvenviečių struktūra. Nors tai ir nebuvo pilies, šiuo atveju minimos Paštuvos, ir jos teritorijos aprašymas, tačiau minint ją, nurodoma keletas kitų vienas šalia kito buvusių gamtinių ir materialinių (daiktinių) objektų (žemės, miškai, girios, upės, ežerai, pelkės, šilai) *ac omnibus et singulis fructibus, iuribus, obventionibus, iurisdictionibus et utilitatibus universis*³⁹⁰.

(d) Esminis klausimas, suponuojamas šaltinių informacijos, yra keliamas dėl papilio ir priešpilio tipologinės skirties, sąsajų ir jų, kaip svarbių pilies išorinės teritorijos dalių, reikšmės. Istoriografijoje į tai jau buvo atkreiptas dėmesys³⁹¹. Kaip liudija kronikos, papiliai (*suburbium, preurbium, vorburge*) buvo charakteringa Žemaitijos įtvirtinimų, o kartu ir gyvenviečių sudėtinė dalis. Itin išraiškingi ir nuolatos pasikartojantys buvo Junigedos (Veliunos) ir Paštuvos pilių papilių puolimai. 1293 m. Ordino žygio prieš Junigedą metu, buvo užpulti du papiliai, vienas ant kalno, o kitas papėdėje. Tais pačiais metais jau buvo puolamos dvi – Junigedos ir Paštuvos – pilys. Šio puolimo metu buvo sudeginti abiejų pilių papiliai³⁹². Panašus likimas šių pilių

³⁸⁹ Lites ac res gestae. T. 2, nr. 32, s. 138; [...] *quodque homines et incole villarum prescriptarum et in ipsis villis inhabitantes pro tempore et morantes, spectant et spectabant ad dictum castrum Veluna tributum et servicia consueta pro eodem castro Veluna nomine [...]*. Taip pat šią problemą nušviečiantis ir aktualumo nepraradęs straipsnis; žr. Gudavičius E. Lietuvių pašauktinės kariuomenės organizacijos bruožai, p. 50–54.

³⁹⁰ Lites ac res gestae. T. 2, nr. 32, s. 137; [...] *fuert et erant ville nuncupate vulgariter, videlicet Peygrowa versus fluvium Sesuppa, necnon Pastua cum suo condam castro et monte castri, necnon Woygrawa et silva dicta Vent, que Sancta tempore paganorum vocabatur, cum willa Colsina necnon villa Gostowd, que quidem ville cum suis territoriis, districtibus, agris, pratis, silvis, nemoribus, fluminibus, stangnis, paludibus, borris ac omnibus et singulis fructibus, iuribus, obventionibus, iurisdictionibus et utilitatibus universis cum mero et mixto imperio pertinuerunt et spectaverunt ad dictos duces et principes Lithwanie [...]*.

³⁹¹ Lowmiański H. Studja nad początkami społeczeństwa. T. 2, s. 211–212; Gudavičius E. Lietuvių pašauktinės kariuomenės organizacijos bruožai, p. 54; Zabiela G. Lietuvos medinės pilys, p. 57–59.

³⁹² Peter von Dusburg. Cronica terre Prussie. S. 157; [...] *venit ad castrum Junigedam et hostiliter impugnavit. Occisis pluribus duo suburbia dicti castri, unum in monte, aliud in valle, redegit in*

laukė ir keleriais metais vėliau³⁹³. Ne geresnio likimo sulaukė ir kitų pilių papiliai. XIV a. pradžioje puolama Putenikės pilis ir jos papilys. Iš 1313 m. Bisenės pilies puolimo aiškėja, kad šalia jos buvo du papiliai³⁹⁴.

c. Rusėniškos žemės

Rusėniškųjų žemių pilies išorinė teritorija analizuojama pasitelkiant, kiek leidžia šaltiniai, platesnės erdvės duomenis. Nepaisant to, išlikusių šaltinių informacija pasiskirsčiusi itin netolygiai, todėl apie kai kurias teritorijas mažai ką tegalima pasakyti. Tai aiškintina tuo, kad LDK rusėniškųjų teritorijų pavaldumo ir priklausomybės lygmenys tarpusavyje skyrėsi, o tai reiškė ir šaltinių kiekybines disproporcijas, priklausomai nuo konkrečios žemės.

(a) *Būtųjų laikų pasakojime* ties 862 m. data įrašytas, labiausiai tikėtina, legendinės kilmės įrašas: [...] *и прия власть Рюрикъ и раздая мужемъ своимъ грады [...]*³⁹⁵. Šis apie XII a. surašyto metraščio epizodas visų pirma suteikia galimybę kelti prielaidą dėl to, kad šaltinyje minimi *грады* buvo ne tik tam tikri centrai (tvirtovės), bet kartu ir teritorijos, kurių pagrindu laipsniškai formavosi sudėtingesnės ir diferencijuotesnės teritorinės struktūros. Tai, be abejonės, patvirtina ir vėliau vykusios panašaus pobūdžio suteiktys, kurios iš dalies galėtų būti įvardijamos originaliu XII–XVI a. vartotu *кормления* („duona“) terminu, išreiškusiu teisinį institutą, reglamentuotą *Rusų tiesoje*.

*favillam [...]; S. 158; [...] ambo castra Lethowinorum, scilicet Junigedam et Pistam fortiter impugnavit, et occisis et vulneratis aliquibus utriusque partis, cum amplius agere non posset, suburbia utriusque castris funditus condremavit [...]. Plg. Nicolaus von Jaroschin. Chronik von Pruzinlant// Scriptores rerum prussicarum. Hrsg. von Hirsch Th., Töppen M., Strehlke E. Bd. 1. Leipzig, 1861, S. 536; [...] *îdoch dî burc er nicht gewan / mit des sturmis geschurge; / sundir zwei vorburge, / dî dem hûse lâgin vor, / einez ûf dem berge impor, / daz andir in dem tale, / vorbrante er zumâle. [...]; [...] dâmit er quam / vor dî burge beidintsam / Pisten, Junigêdin / und sturmete zû in bêdin / in vientlîchin vêdin. / [...] wenne brante zu der zî t / dî vorburge beidirsît. [...].**

³⁹³ Peter von Dusburg. Cronica terre Prussie, S. 164; [...] *aggressus castra Junigedam et Pistam, eorum suburbia funditus destruxit [...]* (1298); S. 182; [...] *ad castrum Junigedam, et intrantes suburbium ejus [...]* (1315).

³⁹⁴ Ibid., S. 174; [...] *procedens ultra ad castrum Putenickam in ortu diei occulte dormientibus castrensibus intravit suburbium, et captis et occisis preter eos, qui ad castrum confugerant, redegit in favillam [...]; S. 174; [...] potens in castro Putenicka [...] ipsum cum suburbio igne opposito funditus destruxerunt [...]; S. 180; [...] impugnavit castrum Bisenam, et post longam impugnationem, diversis utriusque partis vulneratis, ambo ipsius suburbia ignis incendio devastavit [...]* (1313).

³⁹⁵ ПСРЛ. Т. 1, с. 20.

Kita vertus, yra aišku, kad didžioji dalis rusiškųjų žemių savo pavadinimus gavo iš jose buvusių centrų. Vis dėlto tai daugiau dedukciniai samprotavimai. Konkretesnės, tiesioginės ir ne tokios aptakios (išvestinės) nuorodos apie pilies išorinę teritoriją LDK rusėniškose žemėse pasirodo ženkliai vėliau.

Vygandas Marburgietis, aprašydamas vieną iš Vokiečių ordino žygių į rusėniškąsias LDK teritorijas, 1379 m. mini Bresto apylinkes. Svarbu tai, kad kronikininkas patvirtina mūsų jau anksčiau iškeltą prielaidą dėl *castrum* vartojimo ir sampratos plačiaja prasme kaip pilies išorinės teritorijos. Visų pirma jis aprašo Bielsko žemės (*terra*) nusiaubimą, po kurio buvo patraukta Bresto link. Po to rašoma, kad keturių mylių spinduliu nusiaubiama pilis³⁹⁶. Ši šaltinio žinutė atliepia jau minėto Modzelewskio tyrinėjimus apie pilies išorinės teritorijos spindulį. Kartu reikia pastebėti, kad tiek vokiškoji, tiek senoji rusų mylia buvo apie 7,5 kilometro³⁹⁷.

Viduramžių teritorijos samprata aiškesnius kontūrus pradėjo įgauti su beneficine, suvereno vykdyta žemėvaldos, politika, kadangi atsirado natūralus poreikis atskirti vieną teritoriją nuo kitos, taigi jas, to laikotarpio samprata, detalizuoti. Vienas iš pirmųjų tokių pavyzdžių yra 1386 m. dokumentas, kuriame minima Ostrogo pilis, kartu apibūdinama su jai priklausančiomis teritorijomis (*districtibus*)³⁹⁸.

Panaši pilies išorinės teritorijos samprata šaltiniuose sutinkama ir po beveik pusantro šimtmečio. 1519 m. dokumente, skirtame Bonai Sforcai, Pinsko pilis ir miestas (*sic!*) nurodomi su jiems priklausančiais dvarais ir

³⁹⁶ Wigand von Marburg. Cronica nova Prutenica, S. 594; [...] *procedens cum exercitu suo vulgaliter in Rusen-Brisik, castrum in 4 miliaribus vastans, vocavitque commendatorem de Osterode et peregrino, prefectum premittens cum 500 Johannem de Lewen, qui villas circum devastans venit in obsidionem inavisatis incolis. Multi tamen fugiunt in castrum [...]*. Plg. Vygandas Marburgietis. Naujoji Prūsijos kronika. Vert. J. J. Vilnius, 1999, p. 160; [...] *su kariuomene traukė pirmyn į Rusų Brastą, niokodamas per 4 mylias (aplinkui) [...]*.

³⁹⁷ Įdomu tai, kad neišlikusioje privilegijoje Minsko miestiečiams (?), Vytautas suteikia teisę vietos gyventojams trys mylios nuo Minsko kirsti medžius; žr. Vitoldiana. nr. 196, s. 163; [...] *iž im volno byvalo okolo Menska vo trech milech drova v derevo na budovanie chorom' brati [...]*.

³⁹⁸ Vitoldiana, nr. 55, s. 60; [...] *donamus plenam omnimodam potestatem castrum ipsius Ostrog et cum districtibus sitti ostroviensis [...] ad dictum castrum Ostrog pertinencium, istos districtus nominamus: Korzec, Zoslaw, Chlapothyn, Iwanyn, Chrastovicz, Krasne, Krupa, ad dictum castrum Ostrog spectantibus [...]*. Plg. žr. Ibid., nr. 56, p. 61; [...] *zapisali esmo [...] Ostrog, kak i otec ego deržal, iz sely i zo vsim, što k tomu prislušaet [...] Takže što pridali esmo [...] selo Prodpv, a takže Radoselki, Radogošče, Mežireče, D'jakov, takže Sciščovo is priselki: Ozerjany, Gorodnica, dva Stavki [...]*.

valsčiais aiškiau jų nedetalizuojant. Toliau tame pačiame dokumente išvardijamos Klecko, Gorodoko ir Rohačovo pilys su jų miestais (*sic!*), dvarais ir valsčiais bei atskirai su *Wyado* valsčiumi³⁹⁹. Beje, 1545 m. Venicos pilies inventoriuje apibendrinant revizijos duomenis rašoma: [...] *в месте Веницкомъ и в повете замъку Веницкого* [...] ⁴⁰⁰. Manytina, kad pavietas kaip konkreiti teritorinė struktūra chronologiškai buvo vėlesnė ir savo aiškiau apibrėžtą turinį įgavo tik nuo XVI a. pradžios, o galutinai buvo apibrėžtas tik administracinės-teisminės reformos metu. Tačiau gyvenimo praktikoje pavietas jau aiškiai funkcionavo nuo XVI a. pradžios. Šis pavyzdys tarsi liudytų, kad pilis, net ir formuojantis (persistruktūruojant) naujai teritorinei organizacijai, išliko jos branduoliu, centre ašimi.

(b) Kaimų ir dvarų, priklausiusių piliai, egzistavimas tarsi ir savaime suprantamas dalykas, kadangi daugelis reiškinių seniai laike nutolusioje epochoje ir jos visuomenėje suvokiami perkeliant šiandienai būdingas sampratas ir praktikas. Iš dalies su tuo būtų galima sutikti žvelgiant į tokius „statiškus“ dokumentus, kaip pilių inventoriai, tačiau visiškai kitaip dėlėjasi vaizdas tuomet, kai yra bandoma žvelgti kompleksiskai ir lygiagrečiai į skirtingų dokumentų visumą derinant juos tarpusavyje. Aptarkime kelis reprezentatyviausius pilių pavyzdžius, kurie leistų bent jau iš dalies apčiuopti pilies išorinės teritorijos rusėniškose LDK žemėse tuometinę sampratą ir pokyčius lokalinėse struktūrose.

Viename ankstyviausių – Žitomyro pilies – inventoriuje, datuojamame XV a. pabaiga, pirmą kartą fiksuojami konkretūs kaimai ir dvarai, priklausę vietinei piliai⁴⁰¹, su juose gyvenančiais valstiečiais ir jų prievolėmis (apie tai plačiau žr. p. 177–178). 1502 m. LM sutinkame aktą, kuriuo dovanojamas tuščias Tribesų kaimas Žitomyro paviete su sąlyga, kad toks veiksmas

³⁹⁹ Описаніе рукописнаго отделения виленской публичной библиотеки (toliau – ОРО). Т. 3. Вильна, 1898, № 10, с. 50; [...] *castrum et oppidum Pynsk, cum curijs et districtibus, ad ea pertinentibus* [...]; [...] *una cum castris Clechowsk, Hrodek, Rohaczow ac eorum oppidis, curijs et districtibus, necnon cum districtu Wyado et alijs curijs et districtibus* [...].

⁴⁰⁰ Ревізії Українських замків, с. 220.

⁴⁰¹ LM. Užrašų knyga 3, nr. 41, p. 88–89; [...] *К Житомиру село Романово* [...] *село Ловковъ* [...] *село Крошня* [...] *двор с пашнею*. [В] *Костешове* [...] *село Котелня* [...] *село Бординово* [...] *село Рудники* [...] *селищю Жерденевъ* [...] [се]ло *Иванково* [...] *село Звиначее* [...].

nepadarys žalos valdovo piliai. Kaip matyti iš šio akto, minėtas kaimas priklausė piliai⁴⁰², nors ir nebuvo paminėtas anksčiau inventoriuje. Pilies išorinės teritorijos supratimas ir identifikacija tampa dar komplikuočiau, kai į rankas paimeame 1545 m. vykdytos pasienio pilių revizijos aprašus. Iš jų matyti, kaip yra pakitusi situacija. Berdičovo ir Rūdnikų kaimai priklauso jau nebe piliai, bet Vasilijui Tiškevičiui⁴⁰³. Žitomyro pilies išorinės teritorijos įdomumas tuo nesibaigia. Tame pačiame inventoriuje matome, kad prie pilies „prišliejami“ nuo totorių antpuolių eilė ištuštėjusių kaimų⁴⁰⁴. Beje, kinta ir jau minėtų teritorinių struktūrų (kaimų) įvardinimai. Pabaigoje inventoriaus yra surašyti valsčiai ir kaimai, kurie buvo atiduoti nuo Žitomyro pilies. Minėtieji Romanovo ir Kostešovo kaimai jau rašomi kaip valsčiai, Lovkovas įvardijamas kaip pilies kaimas (*село городовое*), Krošno kaimas kaip pilies palivarkas (*фолварокъ замъковыи*) ir kt.⁴⁰⁵.

1514 m. Žygimanto Senojo privilegija Jackui Žabokrickiui Kremeneco paviete buvo padovanoti Špikolosų kaimas ir du tušti Kolosovos ir Dvoreco kaimai, kurie iki tol priklausė Kremeneco piliai⁴⁰⁶. Pats savaime šis aktas tarsi nieko ir nesako. Tiesiog aiškiai pasakyta buvusi ir naujai teisiškai įtvirtinta priklausomybė. Tačiau po kiek daugiau nei trisdešimties metų Kremeneco pilies inventoriuje, surašant piliai priklausančius kaimus, minimas tas pats, tik jau, deja, velionis Žabokrickis, o jam priklausę kaimai priklauso piliai. Tiesa, vienas iš jų buvo iš jo nupirktas, kiti du – sukeisti⁴⁰⁷. Beje, surašyti kartu kaimai, kurie buvo „atšlieti“ nuo pilies priklausomybės⁴⁰⁸.

⁴⁰² LM. Užrašų knyga 6, nr. 480, p. 283; [...] и мы ему тоє село Трыбесы дали со вѣсимъ тымъ, што к тому селу слушало и какъ къ замъку нашому то держано было [...].

⁴⁰³ Ревізіі Українських замків, с. 241; [...] пань Василеи Тишкевичь, имения его: [...] Бердичов, Рудники [...]. Beje, panašią prielaidą būtų galima kelti ir dėl Kostešovo kaimo... Neabejotinai Krošnios ir Lovkovo kaimai jau nebeprisiklauso Žitomyro piliai, kaip teigiama inventoriuje, jau nuo Akelsandro Jogailaičio laikų, taip pat, žr. Ibid., с. 242.

⁴⁰⁴ Ibid., с. 244–245.

⁴⁰⁵ Ibid., с. 252–253.

⁴⁰⁶ LM. Užrašų knyga 25, nr. 59, p. 122; [...] тоє село у Кремяницькомъ повете **Шпиколосы** [...] два селища пустыхъ тамъ же, **Колосову а Дворецъ** [...] и з даньми [...] и тежъ какъ ся зъ стародавѣна у своихъ границахъ мають и как на нас были держаны к замъку нашому Кремяницькому, потверждаемъ симъ нашимъ привилъемъ [...].

⁴⁰⁷ Ревізіі Українських замків, с. 203–206; [...] А тотъ суть села замъку Кремяницького [...] село **Подгаицы** [...] другое село – **Жолобы** на Подлесцохъ [...] третье село – **Вилья** [...] четвертое село – **Вилья** и двор [...] пятое село – **Дворецъ** [...] шостое село – **Колосова** [...] семое село – **Шпиколосы** [...] осмое село – **Дунаевъ** [...] девятое село – **Рудька** [...] десятое село – **Куликов**

Palyginimui verta atkreipti dėmesį į 1552 m. vykdytą rusėniškųjų žemių pilių reviziją ir jos metu sudarytą Kremeneco pilies aprašymą. Visų pirma inventoriuje išskiriama grupė kaimų, iš kurių buvo atliekama keliuočių tarnyba. Tarp jų minimi mums jau gerai pažįstami kaimai⁴⁰⁹. Toliau surašyti tiesiog kaimai, kaip galima nuspėti, priklausantys Kremeneco piliai, ir jų atstumai nuo centro⁴¹⁰. Akivaizdu, kad didelė dalis kaimų, priklausiusių Kremeneco piliai, sutampa abiejuose inventoriuose. Tik vėlesniajame jų būrys kiek gausesnis. Kartu į akis krenta ir kaimų išsidėstymo aplink pilį nuotolis. Tik penki iš Kremeneco piliai priklausiusių kaimų buvo išsidėstę toliau nei dvi senosios rusiškos mylios.

Kontrastingai šiame kontekste atrodo Podolės žemės (inventoriuje įvardijama kaip Voluinės) Venicos pilies atvejis. 1545 m. inventoriuje fiksuojama, kad piliai dirba (*тягнеть*) tik vienas Mezekovčių kaimas. Tačiau jau kitoje to paties aprašo vietoje parašyta: [...] *А в селехъ, котори к замъку Веницкому тянутъ, гсдрьскихъ и боярскихъ людеи [...]*⁴¹¹. Tikėtina, kad iš šių kaimų, priklausiusių skirtingiems bajorams (tai aiškiai parašyta ir aptariamame šaltinyje), buvo atliekamos tik tam tikros prievolės, atodirbiai,

[...] село **Цеценевицы** [...] село Демковцы [...] село **Лепесовка** [...] село Радошовка [...] село Воронежцы на Жерди [...] село **Осники** [...] село **Белозорка** [...] двор **Кокорев** [...] Сума всех сель и дворцовъ замъку Кремьянецкого – осмнадцать [...].

⁴⁰⁸ Ibid., с. 205–206; [...] *А то тежъ села, котори розданы суть от Кремьянца [...]* село Птичое [...] а три села на имя Стожок а Антоновцы а Тилевка [...] село Жолобки оддано небожчику пну Бговитину за тепереиного ж гсдря [...] село Дрибова [...] село Белую Криницу [...].

⁴⁰⁹ АЮЗР. Ч. 7. Т. 2, с. 31; [...] *Слуги путные. Дворецъ Кокоревъскій [...]* В селе **Дворецъ** [...] В **Дунаеве** [...] В **Лепесовъце** [...] В **Колосове** [...] В **Пишколосе** [...] В **Жолобе** [...] В **Молочъкове** [...].

⁴¹⁰ Ibid., с. 31–34; [...] **Кокоревъ** дворецъ [...] отъ замъку полътори мили [...] Село **Дворецъ** подле **Кокорева** жъ. [...] Дворецъ **Веля** отъ замъку полтори мили. [...] Село **Дунаевъ** две мили отъ замъку. [...] Село **Рудка** миля отъ замъку. [...] Село **Куликовъ** две мили отъ замъку. [...] Село **Сапановъ** отъ замъку миля. [...] Село **Лепесовка** отъ замъку 5 миль. [...] Село **Сапановъка** Малая. [...] Село **Колосова** отъ замъку миля. [...] Село **Цеценевицы** отъ замъку две мили. [...] Село **Спиколосы** отъ замъку миля. [...] Село **Титильковъцы** тамъ же [...] Село **Жолобъ** полъ миль отъ замъку. [...] Село **Вороновицкое** 7 миль отъ замъку. [...] Село **Ильговцы** 7 миль отъ замъку. [...] Село **Белозорка** в семи миль отъ замъку. [...] Село **Осники** в семи миль. [...] Село **Мльновъцы** полъ мили отъ замъку. [...] Село **Плешовъка** полътори мили отъ замъку. [...] Село **Горинка** две мили отъ замъку. [...] Село **Подлеци** две мили отъ замъку [...].

⁴¹¹ Ревізіі Українських замків, с. 218; [...] Село **Мезяковци**, которое только одно к замъку тягнеть [...]; с. 219–220; [...] у **Вонячине** а в **Новоселицы** [...] в **Гуцинцохъ** [...] в **Гуцинцохъ** [...] в **Летиню** [...] в **Польтевицохъ** [...] **Петничанехъ** а в **Демидовцохъ** [...] у **Махновцохъ** [...] у **Микулинцохъ** [...] у **Стрижовци** а в **Яневе** [...] в **Супрунове** [...] в **Кананазорцохъ** [...] в **Ятковцохъ** [...] в **Черленкове** [...] в **Якушинъцохъ** [...] в **Дешковцохъ** [...] в **Новоселькахъ** [...] в **Новоселицы** [...].

specialios tarnybos, mokamos įvairios natūrinės duoklės, tačiau jie nebuvo tiesiogiai pavaldūs piliai, todėl nepriklausė pilies išorinei teritorijai. Tokią situacijos interpretaciją patvirtina septyneriais metais vėlesnis tos pačios pilies aprašymas. Tik čia jau minimi du piliai priklausantys kaimai bei Venicos žemionių kaimai, kurie iš dalies sutampa su surašytais 1545 m. inventoriuje⁴¹². Galiausiai 1552 m. inventoriuje išvardijami pilies kaimai (*села замковые*), kurie buvo išdalyti žemionims, pilį laikant Konstantinui Ostrogiškiui⁴¹³.

Negali likti nepaminėtas kitos Voluinės žemės pilies epizodas, interpretuotinas kaip dar vienas LDK sąrangos fragmentas. 1545 m. Vladimiro pilies inventoriuje juodu ant balto tiesiogine nuosaka nusakyta apverktina situacija: [...] *К тому замьку ничего нить, а которьи дворы и волости и села и иньшии пожытьки к оному замку были, – то, деи, все роздано [...]*. Toliau seniūnas Fiodoras Andrijaitis Sanguškaitis kalbėjo, kad [...] *Я только один дворець под мистомъ и пашию ку оному дворцу на замокъ мамъ [...]*⁴¹⁴. Kad ir kaip būtų keista, kiek vėliau, tas pats seniūnas, pareikalavus valdovo vardu, kad būtų pateiktas išdalytų valdų ir jų įplaukų bei pajamų (*пожытьковъ*) registras, netikėtai pareiškė: [...] *Тая толко одна волость (Смиденьска) при ономъ замку Володымерскомъ осталася, никому ее не отъдано [...]*⁴¹⁵. Šis pavyzdys išraiškingai atspindi situacijos pobūdžio variacijas, ūkinės ir apskritai materialinės pilies būklės netolygumus. Tokiu būdu, pilies teritorija, jos *priklausiniai*, yra tas tiesioginis rodiklis, kuris akivaizdžiausiai išreiškė konkrečios pilies potencialą.

Grįžtant keliais dešimtmečiais anksčiau, galima pastebėti, kad pilies teritorija buvo labai nepastovi, nors akivaizdu, kad vedama vietinė raštinė buvo pakankamai tvarkinga. Yra išlikęs 1512 m. LM aktas, kuriuo raštininkui Michailui Vasiljevičiui dovanojamas Svinuchų (*Свинухи*) kaimas, anksčiau

⁴¹² АЮЗР. Ч. 7. Т. 1, с. 608; [...] *Села замковые. Село Мезяково. [...] Село замково-жь Вонсячинъ [...]*. Palyginimui pateiktina ir tame pačiame inventoriuje minima vietinių žemionių žemėvalda (kaimai); žr. *ibid.*, с. 608–610; [...] *Летин [...] Пелчевцы [...] Пятничане [...] Демидовцы [...] Каменогорка [...] Микулинцы, Боровъ и Новоселица [...] Почапенцы [...] Стрыжовка [...] Яново [...] Супруновцы [...] Якушинцы [...]*.

⁴¹³ *Ibid.*, с. 611; [...] *Село Супруновъ [...] Село Пятничане [...] Село Предуруовцы [...]*.

⁴¹⁴ Ревізіі Українських замків, с. 112.

⁴¹⁵ *Ibid.*, с. 112.

priklausęs Vladimiro piliai. Po dvylikos metų, iškilus ginčui dėl šio kaimo gyventojų anksčiau, kai kaimas priklausė Vladimiro piliai, tariamai turėtų teisių, paaiškėjo, kad ši teisė (jeiga išsikirsti medžių), jiems buvo draudžiama⁴¹⁶.

Pateiktinas dar vienas – Polocko – pavyzdys. Čia susiduriame su 1552 m. ir 1580 m. Polocko bei jo skirtingų teritorijų aprašymais. Verta atkreipti dėmesį į XVI a. pirmo ketvirčio Polocko pilies išorinės teritorijos pokyčius, o tiksliau, į porą LM užfiksuotų epizodų. Pirmajame, 1508 m. kunigaikščiams Vasilijui ir Andrėjui Sokolinskiams dovanojami trys kaimai Polocko paviete, kurie anksčiau priklausė Polocko piliai⁴¹⁷. Antrajame 1524 m. akte sprendžiamas netiesioginis ginčas tarp Polocko bajorų ir dk. Ginčo objektu tapo Uždauguvio dvarai ir valsčiai, anksčiau priklausę Polocko žemionims, tačiau iš Maskvos juos pavykus atkovoti, jie buvo „prišlieti“ prie Polocko pilies⁴¹⁸. Pirmasis pavyzdys yra iš esmės niekuo neišsiskiriantis, tačiau antrasis aiškiai liudija apie neaiškiomis aplinkybėmis ir neaišku kokiais būdais kintančius priklausomybės ryšius. Tikėtina, kad tai tik atliepia to laiko susimaišiusias ir persidengusias tarpusavyje teritorijų pavaldumo formas.

Sugrįškime prie 1552 ir 1580 m. Polocko aprašymų. Pirmiausia svarbu tai, kad jau apie minėtus XVI a. pradžioje dovanotus kaimus Čersvetės valsčiuje 1552 m. Polocko pilies revizijoje neužsimenama, tačiau nurodoma, kad Čersvetės dvaras jau priklauso piliai⁴¹⁹. Neatitikimai tarp struktūrų įvardijimų (*волость, двор, село*) greičiausiai neturėtų būti aiškinami kelių

⁴¹⁶ LM. Užrašų knyga 25, nr. 233, p. 284; [...] дали ему тоє село Свинухи и потверждаемъ [...] в своих границахъ мают и какъ на нас держаны к замьку нашому Володимеру [...]. Plg. LM. Užrašų knyga 12, nr. 314, p. 290; [...] князь Костянътинъ его милость князя Василя в томъ опытывалъ, и онъ перед его милостью поведиль, ижъ за его держаня, коли тоє село Свинухи держано было к замьку нашому Володимеру, тогда люди свинускии того въезду у дуброву Свинускую имъ боронили и недали имъ у тую дуброву уезду мети [...].

⁴¹⁷ LM. Užrašų knyga 8, nr. 334, p. 268; [...] дали есмо имъ [...] три села в Полоцкомъ повете в Черьсвятської волости, в Ладостне [...] а у Величковичох [...] а в Дерницахъ [...].

⁴¹⁸ LM. Užrašų knyga 12, nr. 422, p. 346–347; [...] и бояре земли Полоцкое чоломъ бьбючы о томъ, штожъ котории дворы и волости ихъ по Задвинью забрал был неприятел нашъ московьскии и потомъ, какъ есьмо з нимъ перемире взяли, ино тыи именья ихъ отошъли в нашу сторону, и мы первеи сего розказали твоеи милости тыи именья ихъ прывернути къ замьку нашому Полоцкому, и они тыми разы били намъ чоломъ, абыхмо тыи именья вернути [...].

⁴¹⁹ Полоцкая Ревизия 1552, с. 63, 64, 65, 67, 72; [...] Двор Черсвяцкий, к замку прыслушающий [...] Напервей село Черсвято [...] К тому ж двору волост Судиловская [...] В той же волости в Старом Селе [...] Другий дворец замьковый Белчыца [...] Село Лугиновичы [...].

dešimtmečių skirtumu, bet čia labiau turėtų būti pabrėžiama nenusistovėjusi ir neretai sporadiškai vartojama terminija, charakteringa aptariamoms epochoms visuomenei. Platesniame Polocko piliai priklausančių teritorijų apraše į akis krenta eiliniai pilies valdų tarp 1552 ir 1580 m. revizijų pokyčiai, pasireiškę kaimų išdalijimu vietos žemionims ar tiesiog karų metu ištuštėjusiomis gyvenvietėmis. Kita vertus, iš esmės, abejose revizijose minimi tie patys dvarai ir kaimai, taigi, tikėtina, kad vėlesnės revizijos metu buvo naudojamosi ankstesniosios aprašais⁴²⁰.

Darytina išvada, kad per kelis dešimtmečius iš esmės galima matyti minimas tas pačias gyvenvietes, bet neretai jų padėtis, priklausomybė jau būdavo pakitusi. Todėl pilies teritorijos situacija suvoktina kaip nuolatos kintanti, priklausomai nuo vykdytos vietinės žemėvaldos politikos, lokalinės visuomenės pobūdžio (pvz., bajorijos interesų ir kt.). Todėl neretai žvelgiant į kelis tą pačią teritoriją atspindinčius šaltinius, pastebėtinos įvairios teritorinės (*priklausiniu*) transformacijos.

(c) Pilies išorinę teritoriją galima interpretuoti tik siejant ją su daugeliu netolygiai supusių gamtinių ir materialinių (daiktinių) objektų bei reiškinių, kadangi jie sudarė jos heterogenišką infrastruktūrą. Vis dėlto kiekvieno iš jų

⁴²⁰ Ibid., c. 165, 166, 167; [...] *Дворъ владычын в замку. К тому двору село **Весьницкое** а Путилковское* [...] *К тому жъ двору замковому село **Долецкое*** [...] *К тому жъ двору замковому село **На Вличох*** [...] *К тому жъ двору замковому село У Порозехъ* [...] *К тому жъ двору замковому село **У Камея Хороброва*** [...] *К тому жъ двору замковому в сельцы **Крынках*** [...] *К тому жъ двору замковому село **Доготки на Каменьцы*** [...] *К тому жъ двору замковому на Белом* [...] *Другий дворъ владычын **На Тетчы*** [...] *К тому жъ двору в селе **Веркуде*** [...] *К тому жъ двору Тетчынскому село **На Завечельи*** [...] *Третий дворъ владычын **На Струньи*** [...] *К току жъ двору Струнейскому село **На Воронечы*** [...]. Plg. Описание полоцкихъ земель 1580 года, с. 1–4; [...] *Двор владычын в замку Полоцкомъ бывал, а тепер на томъ месту шпихлеры его к[о]р[олевское] милости* [...] *Село **Весницкое**. Тое село **Весницкое** пан каштелян ку Дисне держыть* [...] *А другое село **Путилковское**. Тое пан Фронць Жук* [...] *за выслугу* [...] *держыть* [...] *К тому жъ двору село **Долецкое*** [...] *Тое село пан каштелян Смоленский ку Дисне держыть* [...] *К тому двору замковому село **На Вличох*** [...] *Тое село все ест на тотъ час пустое. Привернено ку владыченству* [...] *Ку тому жъ двору замковому село **У Порозех*** [...] *А так мы тые земли пры владыченстве зоставили* [...] *К тому жъ двору замковому село **У Камея Хоробро*** [...] *Тое село ку владыченству ест привернено, нижли все в пусте.* [...] *К тому жъ двору замковому [в]сельцы **Крынках*** [...] *Тое село в пусте. Тежъ ку владыченству привернено.* [...] *К тому жъ двору замковому село **Деготки на Каменьцы**. Тое село владыце подано; а на тотъ час в пусте.* [...] *К тому хъ двору замковому на **Белолы**.* [...] *Тое село есмо подали владыце пустое* [...] ***Дровъ Тетъчо*** [...] *К тому жъ двору селе **Веркуде*** [...] *Ку тому двору Тетчынскому село Усвитца.* [...] *К тому жъ двору Тетчанскому село **На Завечельи*** [...] *Тые села вси* [...] *спустошали* [...] *Третий двор владычен **На Струньи*** [...] *к тому жъ двору Струнейскому село **На Вороночы*** [...] *Тот двор Струневский и вси села* [...] *пусте* [...] *толко в одном селе, на Вороночы, з розказаня господарского замок ест збудован* [...].

priklausomybė nuo pilies buvo kitokia, o tai jau priklausė nuo kiekvienos unikalios vietinės situacijos, kadangi čia nebuvo jokių reglamentuotų taisyklių. Greičiau pats gyvenimas ir jo aplinkybės nustatydavo pilies ir jos *priklausinių* santykį.

Gamtiniai *priklausiniai* labai dažnai tiesiog būdavo paminimi prie pilies nieko nedetalizuojant. Vis dėlto panagrinėjus atskirus istorinius šaltinius atidžiau, galima įsitikinti, kad ir kai kurie iš šių objektų buvo įvardijami kaip pilies *priklausiniai* konkrečiai. Deja, ankstyvų šaltinių apie tai nėra išlikusių. Vis dėlto labiau tikėtina, kad nebuvo kam ir išlikti. Kaip jau buvo minėta, tokia informacija tapdavo svarbi prasidėjus sparčiai individualios žemėvaldos (diduomenės, Bažnyčios, bajorijos) plėtrai, kadangi atsirado poreikis reglamentuoti bent jau apytikslias teritorijų ribas, objektų priklausomybę ir kt.⁴²¹.

Štai vienas apibendrinantis pavyzdys. 1499 m. Aleksandro Jogailaičio kunigaikščiui Semionui Michailovičiui Aleksandraičiui skirtame Kopyliaus ir Slucko pilių laikymo akte pagal įprastą, nors ir ne visą, formuluotę išvardijami įvairūs pirmosios pilies *priklausiniai*: [...] *такеж и Копыл [...] со всеми землями пашными и бортными, и з ловы и з сеножатми, и з реками, и с озеры, и з бобровыми гоны [...]*⁴²². Tokios naudmenos kaip miškai (*пуци*) ir šienaujamos pievos (*сеножати*) buvo dažna pilies *priklausinių* turinio dalis⁴²³. Tarsi nėra didelio poreikio apie tai ir kalbėti, nes pilies ūkiui, savaime suprantama, reikėjo medienos, malkų, žvėrienos, šieno ir kitų šių gamtinių objektų teikiamų gėrybių. Beje, apie šieno pjovimo piliai svarbą, nors ir iš *Lithuania propria*, liudija ir 1447 m. Kazimiero Jogailaičio bajorui Mikalojui Jočiui suteikta privilegija, kuria Jočys buvo atleistas nuo įvairių darbų Vilniaus piliai, tarp jų ir nuo šieno pjovimo (*a falcastrorum faeni*)⁴²⁴. Svarbu pažymėti dar vieną šio dokumento detalę, kuri iliustruoja jau ne kartą minėto

⁴²¹ Beje, svarbu paminėti, kad žemėvaldos, jos naudmenų, įeigų ir kt. priklausomybė ir pavaldumas buvo nepaprastai sudėtingas dalykas. Kartais gali susidaryti įspūdis, kad net tos epochos žmonėms buvo sunku susigaudyti neaiškiuose ir komplikuočiuose pavaldumo ir įvairių servitutinių teisių ryšiuose.

⁴²² LM. Užrašymų knyga 5, nr. 188, p. 96.

⁴²³ LM. Užrašymų knyga 25, nr. 209, p. 264; [...] *вы бы тые пуци и сеножати наши зася отъехали и к замъку нашому дорогицькому привернули [...]* (1537).

⁴²⁴ *Jablonskis K.* Nauji Vytauto laikotarpio aktai. T. 2. Kaunas, 1933, nr. 6, p. 35–36.

Modzelewskio lokalinės struktūros, t. y. centro ir jo periferijos, atstumo santykį. Bajoras, privilegijoje įvardytas kaip Jočys, buvo iš Sudervės (*Nicolaum Iocysz de Suderwy*). Tarp Sudervės ir Vilniaus yra apie 20 kilometrų. Taigi piliai priklausiusios šienaujamos pievos galėjo būti labai įvairiu atstumu nutolusios nuo pilies. Žinoma, nebūtinai turėjo būti taip, kad šieniu besirūpinantys žmonės, turėjo jį gabenti iš savo gyvenamosios vietovės. Tikėtina, šieno plovimas ir jo pristatymas į pilį galėjo būti vykdomas ir arčiau pačios pilies.

Bandant įsivaizduoti senosios Europos kraštovaizdį, visų pirma reikia turėti omenyje, kad tai buvo agrarinė visuomenė, apsupta plačių miškų masyvų. Karlas Lamprechtas yra išraiškiai pasakęs, kad „*Viduramžių ūkio istorija iš esmės yra miško istorija*“. Miestai, dvarai, kaimai buvo tik nežymūs anklavai. Tai išraiškiai paliudija ir viena iš daugelio, nepaisant to, unikali, XVI a. sudarytų – *girių ir įeigų* – revizijų⁴²⁵. 1559 m. Grigaliaus Valavičiaus atliktas surašymas sudaro neišdildomą laukinio kraštovaizdžio, su kur ne kur paliktais žmogaus veiklos pėdsakais, išpūdį. Nepaisant to, vidinė kolonizacija ir LDK miškų eksploatacija jau buvo įsisiūbavusios, todėl šią reviziją dera vertinti kartu ir kaip platesnio proceso, bandant apsaugoti valstybinius miškus ir jų naudmenas, dalį⁴²⁶. Gamtiniai, šiuo atveju pilies, *priklausiniai* buvo neatskiriama pilies išorinės (*macro*) teritorijos dalis.

Nepaisant to, kad gamtiniai ir daiktiniai rusėniškųjų žemių pilių *priklausiniai* skyrėsi tik tiek, kiek nežymiai skyrėsi gamtinės sąlygos, vis dėlto pažvelgimas į konkrečius šios plačios erdvės gamtinius ir daiktinius pilies *priklausinius*, apie kuriuos aiškesnių žinių turime tik susidūrus su XVI a. pilių

⁴²⁵ Ревизія пущь и переходовъ звериныхъ в бывшемъ Великомъ Княжестве Литовскомъ... (toliau – Ревизія пущь и переходовъ) Вильна, 1867.

⁴²⁶ 1547 m. Vilniaus seime nutarta medžio eksportą paversti valstybiniu monopolium. Apie tai plačiau žr. *Любовский М.* Литовско-русский сейм, с. 541; *Ivinskis Z.* Lietuvos prekyba su prūsais. Iki XVI amžiaus pradžios. Kaunas, 1934, p. 127, 187. Apskritai Vakarų Europoje Viduramžiais buvo anksti susirūpinta miškų ir jų naudmenų „apsauga“, savaimė suprantama, valdovo naudai. Tai liudija Anglijos pavyzdys ir garsioji 1086 m. nuosavybės aprašymo knyga (*Domesday Book*), kurioje buvo aiškiai išreikštas tikslas išsiaiškinti miškų plotus ir būklę; žr. *Darby H. C.* Domesday Woodland// *The Economic History Review. New Series. Vol. 1 (1950), pp. 21–43.* Apskritai apie Viduramžių Anglijos miškus ir jų įstatyminių reglamentavimą žr. *Birrell J. R.* The Medieval English Forest// *Journal of Forest History. Vol. 24, No. 2 (1980), pp. 78–85.* Apie miškų jo naudmenų apsaugą Lietuvos Statutuose žr. *Machovenko J.* Miškų teisinė apsauga Lietuvos Statutuose// *Teisė. T. 86. Vilnius, 2013, p. 7–19.*

inventoriais ir kurie tiesiogiai nurodo konkrečios pilies teritorijos turinį, yra prasmingas todėl, kad atskleidžia vykdytos žemėvaldos politikos pobūdį, kuris pasižymėjo savitais bruožais. Antra vertus, kaip jau minėjome, nė vienos pilies teritorinė struktūra nebuvo vienoda.

1552 m. vykdytos pilių revizijos duomenys apie skirtingas pilies nėra tolygūs, tačiau, kaip jau buvo minėta, jokios „reglamentuotos lygiavos“ būti ir negalėjo. Šie informacijos skirtumai buvo reali kiekvienos vietovės ir jos situacijos išraiška. Štai tik Polocko pilies inventoriuje turime žinią apie Polocko piliai priklausiusio Čersvetės dvaro Borkovo girią, kurioje buvo medžiojama piliai⁴²⁷. Įdomu, tačiau daugiau nei viename inventoriuje konkrečiai nėra paminėta *giria*, priklausanti piliai ir kurioje būtų medžiojama specialiai jai, turint omenyje, kad miško žvėrys buvo ne vien tik svarbus maisto šaltinis, ką akivaizdžiai rodo specialių tarnybų žmonės. Beje, tikėtina, kad šių žmonių ir jų mokesčių dažnas minėjimas pilių inventoriuose iš dalies paaiškina ir retai aptinkamą pilies *nyuca*. Beje, ir kitų gamtinių objektų minėjimas nėra išsiskiriantis gausumu. Iš to paties Polocko inventoriaus sužinome, kad būta ir pilies pievų⁴²⁸. Čia prisimintinas Jočio iš Sudervės epizodas. Vis dėlto šis bajoras turėjo šieną šienauti Vilniaus piliai, tačiau nėra aišku, ar ši prievolė buvo atliekama tiesiogiai piliai priklausiusiose pievose. Tai, kad šienaujamos pievos buvo vienas pilies *priklausinių*, liudija ir vienas 1525 m. sudarytas aktas⁴²⁹, kurio objektu buvo tapusi pieva, kaduko teise atitekusi valdovui, o vėliau duota laikyti kažkokiam Teodorui Jalcevičiui, kuris turėjo ją laikyti prie Drucko pilies. Apskritai būtina atsižvelgti į tai, kad tiesiogiai priklausančios pievos ir kitos naudmenos buvo greičiau išimtis, kadangi šioje vietoje reikia įsivaizduoti tam tikrą įvairių struktūrų sąryšinę grandinę: pilį kaip branduolį ir jam priklausančius kaimus bei dvarus, prie kurių būtent ir šliejosi dirbamosios

⁴²⁷ Полоцкая Ревизія 1552, с. 67; [...] *В той волости Судиловской пуца двора Черсвятского, Борковская, в которой ловы зверынны на замок ловят [...]*.

⁴²⁸ Ibid., с. 55; [...] *На трех сеножатехъ замковых на замок сено косят [...]*.

⁴²⁹ LM. Užrašymų knyga 12, nr. 458, p. 368; [...] *Ино кды ж тая сеножатъ спала на нас, мы [...] тую сеножатъ Заднюю Руду ему дали со всимъ с тымъ, какъ ся тая сеножатъ здавна в собе маеть. И ты бы Федора Елцевича у тую сеножатъ Среднюю Руду увязаль, а тую сеножатъ Среднюю Руду держаль къ замку нашему Вруцьскому [...]*. Šis atvejis tik dar kartą patvirtina jau iškeltą mintį dėl pavaldumo, o kartu ir pačios pilies teritorijos nuolatinės kaitos.

žemės ir kitos naudmenos Tai puikiai iliustruoja Rodoškovičių pilies inventorių, kuriame prie piliai priklausančio dvaro nurodomos ir dvaro pievos (*сеножати дворное*)⁴³⁰.

Dirbamosios žemės (*пашня*) taip pat buvo integrali pilies ūkio dalis. 1545 m. Lucko pilies aprašyme užsimenama, kad kadaise buvusi dirbama žemė prie pilies Aleksandro Jogailaičio buvo atiduota Teodorui Lonkui, kurio sūnus po šiai dienai ją laiko⁴³¹. 1549 m. Rodoškovičių inventoriuje prie piliai priklausiusio Kameneco dvaro sutinkame dvaro dirbamąją žemę (*пашня дворная*)⁴³². Čerkasų pilies inventoriuje 1552 m. minimos dirbamosios žemės (*пашни*)⁴³³. Lietuvos Metrikos Teismų bylų knygoje randame bylą, kurioje sprendžiama atodirbio problema Oršos pilies dirbamosiose žemėse⁴³⁴. Toks retas dirbamųjų žemių, kaip tiesioginio pilies *priklausinio*, minėjimas aiškintinas tuo, kad tai greičiau buvo labiau būdinga dvarams, kurie ir atliko pilies ūkio užtikrinimo funkcijas. Šienavimo piliai prievolės (nesvarbu atsisakoma jos valdovo sąskaita ar ne) tiesioginis reglamentavimas yra greičiausiai tik supaprastintas realiai egzistavęs modelis, nenurodant tarpinių jungčių pilies infrastruktūrinėje grandinėje.

Šalia jau minėtų pilies gamtinių *priklausinių* išsiskiria ežerai, tačiau čia atkreiptinas dėmesys į vieną įdomų epizodą. Visi ežerai, ir ne šiaip sau, bet pilies (*озера замковые, озера городови*) yra įvardijami išimtinai tik 1552 m. Čerkasų, Kanevo, Černobylio ir Mozyriaus pilių revizijoje⁴³⁵. Tos pačios

⁴³⁰ ДМАМЮ, с. 111.

⁴³¹ Ревізії Українських замків, с. 183.

⁴³² ДМАМЮ, с. 110–111; [...] *Дворъ Каменецький, прислухающий къ замку Радошковскому [...]*.

⁴³³ АЮЗР. Ч. 7. Т. 1, с. 86.

⁴³⁴ LM. 19 – oji Teismų bylų knyga, nr. 120, p. 155; [...] *a на пашни замъковой работа имъ установлена три дни орати нна жито, а два дни – на ярину [...]*.

⁴³⁵ Įdomesni pilių ir jų ežerų pavyzdžiai su atstumais. Beje, šaltiniuose sutinkamas žodis *уступный*, apibūdinantis ežero tipą, kuris atsiranda upės vandeniui užliekus žemesnę vietą, daubą ar griovą. АЮЗР. Ч. 7. Т. 1, с. 85–86; [...] *Озера городови: уступный з Днепра, на имья Чехова, польмили отъ замку, Ольтычевъ, польмили жъ. Проваля. 2 озера у мили [...]* (Černigovas); с. 99; [...] *Озеро замъковое [...]* (Kanevas); с. 589; [...] *Озера замковые: Подниве а Выйковъ уступный [...]* (Černobylis); с. 596; [...] *Озера уступные. У Чернине озера з Днепра с тони 2; Крехаве озеро з Десны тоня 1 [...]* (Osteras); с. 621; [...] *Озера замковые [...]; [...] Озера уступные [...]* въ селе Скрыголовскомъ на Припяти, отъ замку чотыри мили уступное [...] **Озеро уступное жъ у селе Костюшковича у Юрьевичохъ на ймя Литвинъ, тоня одна, волочатъ его на замокъ [...]** *Озеро у Багриновичохъ, шеста миль отъ замъку; уступное жъ [...]* волочатъ его тое жъ село неводомъ замковымъ [...] (Mozyrius).

revizijos Ostero pilies inventoriuje ežerai yra suvokiami ir kaip kitos priklausomybės (*Озеро местское*). Tačiau taip pat 1552 m. Kijevo, Kremeneco, Venicos ir Braclavo inventoriuose pilims priklausantys ežerai neminimi. Beje ir kituose inventoriuose šie gamtiniai objektai nėra įvardijami kaip pilies *priklausiniai*. Nepaisant visko, reikia pripažinti, kad toli siekiančias išvadas būtų daryti pernelyg drąsu. Šis ežerų pavyzdys tik dar kartą patvirtina įvairuojančias kiekvienos pilies *priklausinių* konfigūracijas. Taigi pilies išorinės teritorijos plotas (apie kurį apskritai būtų beprasmiška kalbėti, todėl *priklausiniai* yra adekvatesnis žodis bandant išreikšti egzistavusią situaciją) ir turinys negali būti įsprausti į jokiais unifikuotas kategorijas ir būti jomis paaiškintas. Vis dėlto nepaisant to, yra pagrindo brėžti tam tikro modelio pilies teritorijos kontūrus. Pilies teritorija buvo netolygiai pasiskirsčiusių ir nuolat kintančios priklausomybės anklavų (pvz., kaimai, dvarai ir kt.) darinys, kurių branduoliu, ašimi, buvo pilis.

Daiktiniai pilies *priklausiniai* buvo tiesiogiai susiję su gamtiniais. Kitaip būti ir negalėjo, nes būtent jie buvo žmogaus veiklos „įrankiai“, įgalinę efektyviau eksploatuoti gamtinius išteklius ir pasinaudoti, kaip dabar sakytume, atsinaujinančiais energetiniais šaltiniais. Visų pirma savo skaitlingumu išsiskiria malūnai ir šalia jų dažnai minimos užtvankos, kurios buvo būtina vandens malūnų egzistavimo sąlyga. Verta atkreipti dėmesį, kad malūnai Vakarų Europoje buvo ypatingos svarbos, nes buvo ne tik pajamų šaltinis, tačiau kartais atliko ir gynybinio objekto funkcijas. Neretai malūno statybos turėjo būti įteisintos (*Mühlenregal*, *Mühlenrecht*) ir valdovo privilegija⁴³⁶. Beje, kaip galima įsitikinti žvelgiant į platesnį šaltinių kontekstą, malūnai buvo svarbi pilies ūkinės infrastruktūros dalis⁴³⁷, todėl ir beveik visose

⁴³⁶ *Werkmüller D. Mühle, Mühlenrecht// Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte. Hrsg. von Erler A., Kaufmann E. Bd. 3. Gießen, 1984, S. 716–722.*

⁴³⁷ Apie 1400 m. sudarytame Klaipėdos ribų aprašyme šalia Klaipėdos pilies minimas ir malūnas: GStA PK, OBA 635. Tarp Vokiečių ordino vidinės korespondencijos yra išlikęs 1408 m. naujai pastatytos Dubysos pilies komtūro laiškas Ordino maršalui dėl malūno būtinumo: GStA PK, OBA 1018. 1412 m. Balgos komtūrijos pilių inventoriuje taip pat minimi malūnai: GStA PK, OBA 1738. Be abejonės įdomiausias šioje vietoje yra Vytauto 1404 m. Kaune išduotas laiškas, kuriuo leidžiama Ordinui Lietuvos pusėje ant Nevėžio kranto pasistatyti malūną: XX. Perg. Urk. Schiebl. 53, Nr. 8; [...] *haben dem selbn herr homeister und syme orden dirlaubt haben und mit mast desis brifes dirlawben wer is daz ze daz fflys dye Nowese tlumgen welden czu malen und czu andern irre notdorft daz sie do*

XVI a. LDK pilių revizijose minimi malūnai, priklausantys pilims⁴³⁸. Prisimenant 1545 m. Vladimiro pilies inventorių, į akis krenta tai, kad nėra užsimenama nei apie vieną malūną. Kaip jau buvo kalbėta aukščiau, šios revizijos metu buvo išsiaiškinta, kad beveik visi pilies *priklausiniai* buvo išdalyti. Vienoje iš Lietuvos Metrikos knygų ties 1518 m. data randame aktą, kurio teikiama informacija siekia Švitrigailos laikus. Pasirodo, tarnybininkas Vaska Kolčevskis paliudijo, kad Švitrigaila jo proseneliui Semionui Melnikui (*sic!*) davė malūną Vladimire ir trečiąją dalį sau imti, o dvi duoti Vladimiro piliai⁴³⁹. Tai retas istorinės atminties liudijimas, kuriame atsispindi ne tik prosenelio, bet kartu ir vietinio kunigaikščio (Švitrigaila Voluinėje valdė 1435–1452) „atminties vietos“.

Kad kiekvienos pilies teritorija, o tai reiškia, ir daiktiniai *priklausiniai*, šiuo atveju, malūnai, buvo itin individualus ir konkrečios situacijos bei ją sąlygojusių aplinkybių, rezultatas, o greičiau ne rezultatas, bet nuolat kintanti įvairiais priklausomybės ryšiais susipynusi sistema, mums išraiškingai reprezentuoja Drohičino pilies pavyzdys. 1534 m. Naugarduko vaivada ir Drohičino seniūnas Brastos muitininkams šimto grašių suma davė Drohičino muitą ir dešimt malūnų, priklausančių Drohičino piliai. Čia mums svarbūs yra du momentai. Įkaito fenomenas (apie tai plačiau žr. p. 342–344) ir naujai nustatoma teisinė situacija. Remiantis įkaito teise, turtas, tapęs įkaito objektu yra laikomas tol, kol neatperkama visa įkeistinė suma. Iš to išplaukia, kad

czu uns wers(bers) wo yn daz bequeme ist ewirlich gebruchen sollen vor uns und den unsern bugelundert czu merer sichirheit habn wir uns groste yngesegel lose an desin brief hengen [...]. Įdomus yra Vokiečių ordino įsitvirtinimo Prūsijoje epizodas, kai pasistatomas hibridinis malūnas, kuris galėjo atlikti ir pilies funkcijas; žr. *Peter von Dusburg*. *Cronica terre Prussie*. S. 63 (1239); [...] *edificaverunt molendinum [...] et firmantes illud ad modum castris, reliquerunt ibi duos fratres et multos armigeros pro custodia ipsius [...].* 1515 m. Žygimantas Senasis Vilniaus pilininkui Ulrichui Hozijui leido pastatyti malūną po Vilniaus pilimi ant Vilnios kranto. Įdomu tai, kad jam iki gyvos galvos buvo suteikta trečioji malūno mokesčių dalis; žr. LM. Užrašymų knyga 1. nr. 33, p. 29. 1542 m. minamas Hozijaus statytas malūnas ir jo trečioji dalis mokesčių Vilniaus pilininkams; žr. *Ibid.*, nr. 181, p. 52–53.

⁴³⁸ Ревізії Українських замків, с. 230, 249 (Branclavo ir Žitomiro pilys). АЮЗР. Ч. 7. Т. 1, с. 107, 615 (Kijevo ir Mozyriaus pilys). АЮЗР. Ч. 7. Т. 2, с. 23 (Braclavo pilis).

⁴³⁹ LM. Užrašymų knyga 10, nr. 32, p. 52; [...] *Билъ намъ чолом служебникъ нашъ Васко Кольчовскии и поведилъ перед нами, иж велики княз Швитригаило прадеду первого мужа жоны его Семену Мелнику дал млын у Володимери на Лузе и даль ему с того млына братии третью мерку, а две мерки на замокъ Володимерскии давати [...] Маеть онъ тые млыны володимерские на Лузе и на Рибнику и на Риловицы и дворища деръжати со всимъ [...] а ему третя мерка [...].*

malūnai, kaip pilies *priklausiniai*, iki įkaito išpirkimo nebuvo pilies teritorijos dalis, nes teritoriją kartu reikia suprasti kaip valdžią, kuri šiuo atveju Drohičino pilies sąskaita buvo „prarasta“ (*А в тоє мыто и в тую десеть млыновъ врадникъ нашъ дорогицький не маеть ся ни во што уступати*)⁴⁴⁰.

Skirtingų pilių revizijų medžiaga taip pat išreiškia neaiškia pilies teritorijos ir jos *priklausinių* (malūnų) situaciją. Užtenka palyginti skirtingu metu (1545 ir 1552 m.) vykdytų revizijų, tačiau tų pačių pilių inventorius, ir į akis krenta akivaizdūs pokyčiai. Štai vienas pavyzdys. 1545 m. Kremeneco pilies inventoriuje nurodoma, kad piliai priklauso septyni malūnai, nors vėliau iš aprašo aiškėja, kad jų galėjo būti ir dešimt⁴⁴¹. Iš esmės tai nėra taip svarbu, priešingai, negu tai, kad 1552 m. inventoriuje randame tik du šiai piliai priklausančius malūnus⁴⁴². Vis dėlto egzistavo ir tam tikras „tęstinumas“. 1545 m. Venicos pilies inventoriuje, kaip niekur kitur, plačiai aprašoma piliai priklausiusių malūnų situacija⁴⁴³. Čia matome, kad telikęs vienas veikiantis malūnas Meznikovo kaime. Kiti dveji nedirbo, nes buvo sugriuvusios užtvankos (*ставы*). Neįprasta tai, kad 1552 m. galime stebėti ne tik ženkliai „pasitaisiusią“ (tikėtina, kad malūnai veikė, nes nėra nieko užsimenama apie prastą jų būklę) vietos situaciją, bet ir užčiuopti bent jau šioki tokį teritorijai vientisumo išsaugojimą⁴⁴⁴. Beje, kaip liudija Polocko pilies atvejis, situacija

⁴⁴⁰ LM. 8 – oji Teismų bylų knyga, nr. 362, p. 168; [...] *подали есмо мытникомъ берестейским [...] мыто Дорогицькое со всеми мыты, которые къ Дорогичину прислухаютъ, и десеть млыновъ дорогицькихъ же, которые къ замьку Дорогицькому прислухаютъ, за сто копъ грошей [...] А мають они почати тоє мыто и тую десеть млыновъ почати держати от сихъ Кралевь прийдучыхъ [...]*.

⁴⁴¹ Ревізіі Українських замків, с. 202; [...] *млыновъ, поведаетъ староста, – семь [...]*; plg. с. 205; [...] *А ставовъ спустныхъ великихъ и малыхъ – десеть, а млыновъ – толко жъ можетъ быти [...]*.

⁴⁴² АЮЗР. Ч. 7. Т. 2, с. 32.

⁴⁴³ Ревізіі Українських замків, с. 217; [...] *А тутъ не маеть с чого не только наспижованья для часу пригодного а навального от неприятеля мети, але и поживленя жадного не поведаетъ – ани пашины, ани огородовъ, одно млыны, которыи суть к замьку: **одинъ на Богу**, а другии **в Мезикове**. Тыи, деи, млыны, коли великая вода, не мелють, а коли вода высьхнет, – тогда тежъ молоти не можетъ [...]*. Toliau tęsiama; *ibid.*, с. 218; [...] *И ставъ на Богу, которыи князь Проньскии ново вробил, и млынъ: два кола мучнихъ, а третее, ступное, справиль [...]*; Vaigiama kalba apie malūnus; *ibid.*, с. 218; [...] *Пры томъ которыи ставы три прислухаютъ к замьку: одинъ на Венецы под местом, а другии **на Вишни**, подумильи от замьку, а третии – **в Мязикове**, на которыхъ и млыны бывали. Тепер только в Мязикове млын естъ, а тыи другии ставы показилися [...]*.

⁴⁴⁴ АЮЗР. Ч. 7. Т. 1, с. 603; [...] *Млыны: **одинъ** подь местомъ на реце Богу [...] другой подь местомъ на реце Венецы [...] третій въ селе Мезякове на реце Згари [...]*.

visada galėjo tapti ir blogesnė⁴⁴⁵. Galiausiai visada turėtina omenyje, kad malūnas išreiškė ir tam tikros ūkinės nepriklausomybės egzistavimą, kadangi buvo galimybė susimalti grūdus. Tai gerai liudija suteikiamos privilegijos miestams ir jų bendruomenėms pasistatyti savo malūnus⁴⁴⁶. Neretai tai būdavo viena iš miestui suteikiamos Magdeburgo teisės dalių. Kartu tai gerai atspindi dviejų struktūrų: pilies ir miesto, jų jurisdikų dichotomiją bei antagonizmą.

Kaip jau buvo užsiminta, šalia malūnų dažnai minimos užtvankos (*ставы*)⁴⁴⁷. Jų svarbą viduramžių agrarinei visuomenei, kaip ir kiekvieną natūraliai susiklosčiusį objektą ar žmogaus veiklos rezultatą, lėmė dvi priežastys. Pirmą, užtvankos buvo vandens slėgio, būtino vandens malūno efektyvesniam darbui, padidavimo priemonė. Antra, užtvankose telkdavosi didesnis žuvų kiekis, todėl tai iš dalies paaiškina, kodėl užtvankos kartais minimos skyrium nuo malūnų⁴⁴⁸.

Kiti svarbūs piliai *priklausiniai* buvo įvairaus pobūdžio gaudymvietės (*езы, гоны, ловы*). Jau buvo minėti vandens telkiniai, kaip pilies išorinės teritorijos gamtiniai *priklausiniai*. Vis dėlto reikia turėti omenyje, kad ne visi vandens telkiniai priklausė piliai, tačiau apie juose įrengtas ir piliai priklausančias gaudymvietes istoriniai šaltiniai teikia žinių. Tas pats pasakytina ir apie žvėrių gaudymvietes.

Tokios pilys kaip Černobylis, Kanevas, Osteras, Mozyrius, Polockas buvo įsikūrusios prie Pripetės, Desnos ir Dauguvos upių. Šaltiniuose yra

⁴⁴⁵ Plg. dvi Polocko revizijas: Полоцкая Ревизія 1552, с. 30; [...] Млынъ замъковый на Полоте реце [...] С того млына вымельковъ половина идет на пана воеводу, а другая половина на место [...]. Описание полоцкихъ земель 1580 года, с. 1; [...] Двор владычын в замку Полоцькомъ бывал [...] К тому двору млын под замком на реце Полоте, спустошоный [...].

⁴⁴⁶ АЗР. Т. 2, № 71, с. 92; [...] Тежъ дозволяемъ имъ къ местскому пожитку млынъ збудовати [...] на реце на Городечне, на земли нашой, понижей плебаньского млына, такъ какъ бы вымелькомъ старыхъ млыновъ нашихъ, которые жь къ замку прислухаютъ, не было на переказе [...] (1511). АЮЗР. Т. 1, № 127, с. 136; [...] позволяемъ ку местскому пожитку млынъ збудовати на местцы подобномъ на реце на Свислоцы, а старого млыну, который же ку замку прислухаетъ, не мають опустити [...] (1552).

⁴⁴⁷ Ревізіі Українських замків, с. 249; [...] А два млыны: одинъ на реце, на Тетереви, о дву колахъ, которыи уставичне мелет, а другиш – на Каменицы, одно коло мучное, другое – ступное, – тыи обадва млыны на замокъ тянуть. Которыи ставы до тыхъ млыновъ тепер [...] гатяты и направуютъ [...] (Žitomyro pilis). Ibid., с. 230; [...] А што ся тычет двох ставков на речце, на Пуцове, под самим местомъ, – один ставок и млынец нижши [...] (Braclavo pilis). ДМАМЮ, с. 111; [...] Ставъ и млынъ тогожъ двора на реце на Удре [...] (Rodoškovičių pilis).

⁴⁴⁸ ДМАМЮ, с. 94; [...] тые обадва ставы добрые, вельми бывали рыбные [...] (Rodoškovičių pilis).

nuorodų į tai, kad šiose upėse ir (arba) jų intakuose buvo įrengiamos žuvų gaudymvietės-pertvaros (*езы*), priklausiusios pilims⁴⁴⁹. Akivaizdu, kad natūrinių mokesčių santykiuose buvo išsaugojusios svarbą ir bebrų gaudymvietės (*бобровые зоны*), kurios taip pat buvo tiesiogiai susijusios su vietinėmis upėmis. Kita vertus, įdomu, kad jos minimos tik kelių pilių (Čerkasų, Kanevo, Kijevo, Černobylio, Oršos)⁴⁵⁰ inventoriuose. Beje, kai kuriuose inventoriuose neapsiribojama tik gaudymviečių, priklausančių pilims nurodymais, tačiau aprašomi ir su jomis susiję reikalai. Štai prie Čerkasų ir Kanevo yra nurodomos ir tikslios vietos (*уходы або станы*), kur turi būti gaudomi bebrai ar žvejojamos žuvys⁴⁵¹.

Pilių išorinę teritoriją formavo ir sausumos gaudymvietės (*ловы*). Kaip jau buvo minėta, „susirūpinimas“ miškais ir jų teikiama nauda buvo bendraeuropinis reiškinys, tik radęsis skirtingu laiku, priklausomai nuo Europos regiono. Apskritai nereikia pamiršti, kad medžioklė buvo tapusi ne tik tam tikra valdovo regalija⁴⁵², bet ir pats medžioklės procesas buvo reglamentuojamas. Būtent tokį XVI a. vidurio kasdienybės epizodą sutinkame pilių žvėrių gaudymviečių aprašymuose. Aptariant Čerkasų pilies gaudymvietes ir jų atstumą nuo pilies kartu yra nurodomi ir terminai, kada medžioklė draudžiama. Tas pat pasakytina ir apie Kanevo pilies inventorių, iš kurio aiškėja, kad jis buvo sudarytas netrukus po Čerkasų pilies revizijos⁴⁵³.

⁴⁴⁹ АЮЗР. Ч. 7. Т. 1, с. [...] *Повинни передъ тымъ езы господарскии на Припети быти; недели: Чернобыльская, Белогородская, Овруцкая, каждая свой [...]; с. 99; [...] Тамъже у Колтыгаеве езь замъковый на Рси [...]; с. 596; [...] Зъ езовъ на Десне на замокъ [...]; с. 619; [...] Ез на Припяти [...]; с. 620; [...] Езь по Бчицы [...]. Полоцкая Ревизія 1552, с. 57; [...] Подъ тым же селом ез на реце Дисне замковый, который забывают наймующы [...].*

⁴⁵⁰ АЮЗР. Ч. 7. Т. 1, с. 85; [...] *Бобровыи гоны [...]* (Čerkasai); с. 112–113; [...] *Бобровые гоны [...]* (Kijevas); с. 590; [...] *По Уши речце всеи по речку Улинку, а на Норине, а на Вересни, а на Припети у верхъ отъ замку у трохъ миляхъ по землянскимъ и боярскимъ берегомъ бобры ловятъ на воеводу Киевскаго [...]* (Černobyliš). ДМАМЮ, с. 126; [...] *Бобровые гоны [...]* (Orša).

⁴⁵¹ АЮЗР. Ч. 7. Т. 1, с. 84–85 (Čerkasai); с. 101–102 (Kanevas).

⁴⁵² *Blasius D. Rezension: Wilhelm H. Herrschaftliche Jagd, bäuerliche Not, und bürgerliche Kritik. Zur Geschichte der fürstlichen und adligen Jagdprivilegien vornehmlich im südwestdeutschen Raum// Historische Zeitschrift. Bd. 227. Hf. 3. Oldenbourg, 1978, S. 689–690.*

⁴⁵³ АЮЗР. Ч. 7. Т. 1, с. 86; [...] *Ловы за Днепромъ полъ мили отъ замку, на имя Ловилица, въ ловы тьи отъ дня Дмитрова, то есть отъ 26 месяца октября до первое пороши невольню ходити никому; а когда по первое пороши староста тамъ же черезъ три дни половить [...]* (Čerkasai); plg. *ibid.*, с. 97; [...] *Ловы замъковые за Днепромъ на реце Супой у четырехъ милехъ отъ замку у тые ловы, яко вышей писано, ходятъ з старостою на годъ однокротъ [...]* (Kanevas).

Beje, šalia Černobylio pilies gaudymviečių taip pat nurodoma, kad medžioti reikia važiuoti su pirmuoju sniegu (*первою порошею*)⁴⁵⁴, t. y. lygiai taip pat, kaip ir pirmaisiais dviem atvejais.

Apskritai pilių revizijos nepateikia vienareikšmio, „taisyklingo“ pilies išorinės teritorijos ir ją formavusių *priklausinių* vaizdo. Tai puikiai iliustruotą dar vienas pilies gaudymviečių epizodas. 1545 m. revizijos šešių pilių inventoriuose sutinkame pilies gaudymvietes (*ловы замъковьи*)⁴⁵⁵, minimas tik prie Braclavo pilies. Tai turėtų reikšti, kad paprasčiausiai nebuvo monolitiško pilies išorinės infrastruktūros modelio, o būtent tokio paieškos schematizuotų egzistavusių teritorinę ir socialinę pilies struktūrą.

(d) Šioje teritorijos dalyje, topografiškai esančioje arčiausiai pilies sienų, susiduriame su iš Kijevo Rusios laikų paveldėtomis struktūromis: *носадь* ir *острогъ*⁴⁵⁶. Pirmoji suvoktina kaip papilys (lot. *suburbium*), gyvenvietė besišliejanti prie išorinių pilies sienų. Antroji buvo gynybinis įtvirtinimas (kartais bokštas), lygintinas su priešpiliu, pastatytas iš kuolų šalia pilies. Abi buvo integralios išorinės pilies teritorijos dalys, tai aiškiai liudija istoriniai šaltiniai.

Žvilgtelėkime į porą pavyzdžių, iškrentančių iš LDK erdvės, tačiau labai aiškiai nurodančius papilio buvimą čia pat, anapus pilies sienų. Ties pirmuoju derėtų apsistoti ilgėliau, nes jame atsiskleidžia ne tik gyvenvietės, besišliejančios prie sienų, vieta pilies išorinės erdvės kontekste, bet kartu ir mūsų aptarta pilies ir miesto, kaip dviejų struktūrų persidengimo, problema. Naugardo pirmajame metraštyje trumpai aprašytas epizodas, kai 1240 m. Livonijos riteriai užpuola Pskovą. Schematiškai šį epizodą galima atpasakoti taip: (a) vokiečiai prisiveja pskoviečius prie pilies ir sudegina papilį; (b) toliau dega cerkvės, ikonos ir knygos; (c) šalia Pskovo ištuštėja daug kaimų; (d)

⁴⁵⁴ Ibid., c. 590. Taip pat Ostero pilies gaudymvietės; *ibid.*, c. 596; [...] у ловы на поле за Трубежомъ у Слукъвъ заездъ, у Микову луку, у Яселикъ, 7 миль отъ Остра [...]. Plg. Mozyriaus pilies gaudymviečių situaciją: *ibid.*, c. 622; [...] Особливыхъ лововъ на замокъ нетъ, нижли з волостей яко Мозырское такъ Бчицкое, хто убъетъ лося, або вепра, або свинью, тотъ на замокъ даеъ плече [...].

⁴⁵⁵ Ревізіі Українських замків, с. 231.

⁴⁵⁶ Įvairių šaltinių pavyzdžius žr. *Срезневский И.* Словарь древнерусского языка. Т. 2. Ч. 2, с. 1228; Ч. 1, с. 744–745.

vokiečiai stovi prie pilies, tačiau jos nepaima⁴⁵⁷. Iš šio trumpo pasakojimo matome, kad papilys šliejosi prie pilies, todėl jam pirmajam ir teko patirti vokiečių nemalonę. Po to, žinoma, „krito“ viskas aplink. O aplink būtent ir buvo gyvenvietė platesne reikšme – miestas, bet pilis (*городъ*) (įtvirtinta gyvenvietė?), taip ir liko neužimta.

Antrasis pavyzdys, žinoma, nėra tokio įtempto siužeto, kaip ir dera beveik visiems suteikties pobūdžio raštams, tačiau jo turinys neabejotinai atskleidžia dvi topografiškai viena šalia kitos egzistavusias pilies ir už jos sienų papilio struktūras. Kalbama apie 1463 m. dokumentą, kuriuo eiliniam kunigaikščiui Jurijui Vasiljevičiui patvirtinami du dvarai Dmitrove, vienas pilies viduje, antras – papilyje⁴⁵⁸. Tokių pavyzdžių, kai dvaras ar tam tikras žemės plotas buvo dovanojami anapus pilies sienų, yra žinomi ir iš LDK skirtingų pilių.

Apskritai pilies papėdės gyvenviečių, kurios išaugo iš papilių, minėjimas LDK rusėniškose teritorijose yra problemiškas, kadangi šaltiniuose jos nėra tankiai minimos. Nors, kita vertus, „aplinkui“ tokie paminėjimai rusiškuose metraščiuose nors ir nelabai dažnai, tačiau pasitaiko⁴⁵⁹. Šio tipo gyvenvietės svarbą atspindi ir tokios pareigybės kaip viešės renkamo ir vietos kunigaikščio skiriamo *posadniko*⁴⁶⁰ egzistavimas. Šio pareigūno egzistavimas liudija vienu metu tiek šių struktūrų (pilies ir papilio) atskirumą tiek ir jų bendrumą dėl topografinio artumo. Gali pasirodyti keista, tačiau LDK teritorijoje minimus papilius (*посадъ*)⁴⁶¹ galima aptikti tik 1552 m. Polocko

⁴⁵⁷ Новгородская первая летопись, с. 77; [...] И пригонивше **подъ городъ**, и зажгоша **посадъ всь**; и много зла бысть: и погореша церкви и честныя иконы и книги и евангелія; и много сель попустиша около Пльскова. И стояша **подъ городомъ** неделю, но города не взяша [...].

⁴⁵⁸ Акты социально-экономической истории северо-восточной Руси. Конца XIV–начала XVI в. Т. 1. Москва, 1952, № 337, с. 244; [...] два двора в Дмитрове, один двор внутри города, а другой двор на посаде [...].

⁴⁵⁹ Новгородская первая летопись, с. 55; [...] А къ Можайску пришедь рать Литовьская, града не взяша, а посадъ пожгоша [...] (1341).

⁴⁶⁰ Янин В. Л. Новгородские посадники. Москва, 1962.

⁴⁶¹ Būdinga tai, kad *posadai*, gyvenvietės prie pilių, miestų, su laiku iš bendrinių žodžių, įvardinančių konkrečią teritorinę struktūrą, įgavo ir tikrinių daiktavardžių formą, įvardinančią atskirtas gyvenvietes. Iki šiol bendrinėje rusų kalboje *posadas* vartojamas nusakyti kartu ir priemiestinę gyvenvietę.

pilies revizijoje. Čia jų minima net penki⁴⁶². Žinant, kad papiliai (*посадъ*) buvo susiformavę prie tokių svarbių prekybinių ir politinių centrų kaip Didysis Naugardas, Pskovas, Maskva, neatsitiktinai tarp jų atsiranda ir Polockas. Kita vertus, nelabai suprantama, kodėl tokio pobūdžio gyvenvietės (miestai) nėra minimos šalia Kijevo, Lucko ar Vladimiro. Vis dėlto svarstyтина, kad inventoriuje minimos prie Polocko pilies besišliejančios gyvenvietės atskleidžia Polocko, kaip prie Dauguvos upės įsikūrusio svarbaus prekybinio centro, išskirtinumą.

Kitas arčiausiai pilies besišliejantis objektas – *ostrogas*. Šis medinis gynybinis įrenginys buvo paplitęs Kijevo Rusios kunigaikštystėse. Jis minimas tokių pilių, kaip Rodoškovičių, Čerkasų, Kanevo, Černobylio, Ostero, Venicos, Mozyriaus, Braclavo ir Polocko inventoriuose⁴⁶³. Svarbu tai, kad *ostrogas*, būdamas pilies išorinės erdvės objektu (gynybiniu), kartu sąlygojo ir tam tikros valstiečių grupės, tiksliau, tarnybos, radimąsi⁴⁶⁴, tokiu būdu formuodamas įvairialypę pilies, kaip socialinės terpės, teritoriją.

Toks iš dalies schematiškas pilies išorinės teritorijos suskirstymas motyvuotinas tuo, kad tokiu būdu aiškiau išryškėja jos sudėtinės dalys. Nepaisant to, jos buvo viena kita persidengusios ir sudarė integralią pilies teritoriją, kuri buvo sudėtingos ir heterogeniškos struktūros.

Iš esmės galima tvirtinti, kad pilies vidinės ir išorinės teritorijos struktūriniai dėmenys visoje LDK buvo daugiau ar mažiau panašūs. Tai liudija ir išlikę įvairaus pobūdžio šaltiniai. Esminis skirtumas, išsikristalizuojantis atkreipiant dėmesį į skirtingas LDK žemes ir jų raidos trajektorijas, tik tas, kad

⁴⁶² Полоцкая Ревизія 1552, с. 15; [...] На первой посад Великий [...]; с. 23; [...] Други посад – Заполоцкий [...]; с. 25; [...] Третий посад – Островски [...]; с. 26; [...] Четвертый посад – Екиманский [...]; с. 27; [...] Пятый посад – Слобоцкий [...].

⁴⁶³ ДМАМЮ, с. 91; АЮЗР. Ч. 7. Т. 1, с. 81, 95, 589, 593; [...] Острогъ. Острогъ подле замку около места отъ стѣны зася замковое жъ приведенъ добръ, ново робленъ дилеваномъ и кольемъ дубовымъ, поверху валь; а широкость острога всего отъ стѣны замковоезая до стѣны замковое жъ триста и семьдесятъ сажонъ. Домовъ въ остроге землянскихъ и мецанскихъ 50, а за острогомъ 35 [...] (Osteras); с. 602, 616; АЮЗР. Ч. 7. Т. 2, с. 20; Полоцкая Ревизія 1552, с. 30; [...] Острогъ около того места былъ робленъ з дерева дубового за двѣма посады, за Великим и Заполоким, который вжо велми упаль, нижли пан воевода острог знову заложыль и далее его в поле помкнуль [...] (Polockas).

⁴⁶⁴ АЮЗР. Ч. 7. Т. 1, с. 81; [...] Сторожа острогова [...] (Čerkasai); с. 95; [...] Сторожа остроговая [...] (Kanevas); с. 589; [...] сторожа остроговая [...] (Černobyliš).

nuo pilies svarbos ir reikšmės konkrečiu metu ir konkrečioje teritorijoje priklausė ir jos bendra teritorinė raida.

Žvelgiant į panoraminį LDK pilies raidos vaizdą, skirtinos trys pilių regionų raidos trajektorijos, kurios bendrais bruožais nusakomos remiantis keliais kriterijais: pilies genezės, tolesnės raidos ir sociopolitinių aplinkybių. *Lithuania propria* pilys pradėjo formuotis XIII–XIV a. sandūroje ir per XIV a. čia buvo išvystytas plačiausias valdovo pilių ir dvarų tinklas. XIV–XV a. sandūroje pastebėtinas pilių transformacijos į valdovo dvarus procesas ir dalinis pilių nunykimas bei rezidencinių pilių tinklo susiformavimas. Žemaitijoje (*Didžiojoje Žemaitijoje*) pilių struktūrų užmuomazgos užčiuoptinos XIII–XIV a. sandūroje ir šis procesas sietinas su valdančiosios dinastijos vaidmeniu. Kita vertus, pilys čia taip ir nesusiformuoja dėl specifinės vietinės socialinės situacijos (archajiškumas) ir politinio santykio („autonomiškumas“) su valstybės branduoliu. Rusėniškose teritorijose pilies užmuomazgos datuotinos XIV a. ir sietinos su LDK ekspansijos metu „eksportuojama“ kitokio pobūdžio socialine struktūra. Per visą aptariamą laiką pilys šiose žemėse išlaiko ypatingą svarbą dėl politinio ir karinio spaudimo iš rytinio ir pietinio kaimynų. Taip pat iškeliamą pilies vidinės (*micro*) teritorijos idėja, ji grindžiama tuo, kad pilies vidinė teritorija buvo išskirtinės svarbos socialinės ir politinės galios išraiška. Kartu šaltinių terminija leidžia formuluoti keturių pilies išorinių teritorijos lygmenų modelį, tokiu būdu absoliučiai naujai istoriografijoje aiškinant pilies išorinės teritorijos infrastruktūrą ir jos funkcionavimą.

Būtina dar viena pastaba. Išlikusių šaltinių netolygus pasiskirstymas aptariamoje erdvėje yra labiau nei akivaizdus. Tačiau šaltinių trūkumas nėra savaiminis. Didžioji disponuojamų šaltinių dalis yra būtent iš rusėniškųjų LDK žemių (Polocko, Kijevo, Černigovo, Voluinės, Podolės) ir šių žemių pilių: Polocko, Oršos, Rodoškovičių, Kijevo, Mozyriaus, Černigovo, Ostero, Kanevo, Černigovo, Čerkasų, Černobylio, Venicos, Žitomyro, Lucko, Braclavo, Kremeneco, Čudnovo. Taigi teritorijų ir jų pilių, kurios XVI a. tapo gyvybiškai svarbios nuolatinio karo su Maskva ir Krymo totoriais akivaizdoje.

Pilies teritoriją reikia suprasti ne tik kaip administracinę ir ūkinę kategorijas, bet visų pirma kaip valdžią. Tiksliau – pilies valdžia ją supančiai teritorijai, kuri jokių būdu nebuvo be pertrūkių nusidriekusi ištinis plotas.

Daiktiniai *priklausiniai* yra tiesioginė nuoroda į pilies išorinės teritorijos fragmentiškumą, kadangi pats daiktas (įrenginys) galėjo priklausyti piliai, tačiau nebūtinai jis buvo įrengtas pilies teritorijoje, o greičiau egzistavo tam tikroje įeigos teisėje.

Svarbu akcentuoti, kad pilis ir jos teritorija (pilis kaip teritorija) buvo suvokiami kaip tam tikros platesnės erdvės šerdis. Tai akvizdžiai liudija jau mūsų plačiai analizuoti inventoriai, kuriuose pilis išsikristalizuoja kaip centras, prie kurio „šliejasi“ kaimai, dvarai, valstiečiai ir t. t. Jei kalbėtume apie inventorių informacijos išdėstymo hierarchinį pobūdį, tai nebūtų galima nepastebėti, kad erdviškai judama nuo pilies apylinkių link. Ankstyvieji XIV–XV a. pilių paminėjimai, nepaisant to, kad implicitiškai, tačiau taip pat ir chronologiškai atliepia vėlesnių šaltinių sampratą.

Būdinga tai, kad, metaforiškai išsireiškus, XV–XVI a. sandūros šaltiniuose pastebime besiplečiančią LDK vidinę erdvę. Tiksliau, istoriniai šaltiniai visų pirma fiksuoja susidūrimo, konflikto vietas. Pirmieji tolimųjų rytinių LDK teritorijų paminėjimai šaltiniuose fiksuojami rusiškuose metraščiuose dar Lietuvos valstybei nepradėjus formuotis, o po to jie vis blankiau juose nušviečiami ir tik retkarčiais iškyla XV a. pradžios sutarčių tarp Vytauto ir Maskvos kunigaikščių kontekste. Jau minėta amžių sandūra mums pateikia nemažai pilių, atsidūrusių dviejų valstybių interesų sferoje. Iš to būtų galima daryti išvadą, kad šios teritorijos buvo menkai „įsisąvintos“, o jų ryšys su metropoliniu LDK branduoliu buvo itin silpnas. Iš esmės galima teigti, kad jos „parūpo“ tik tuomet, kai iškilo realus pavojus jų netekti, tiksliau, galutinai prarasti bent jau menkiausią vasalinį ryšį su jomis.

Akcentuotina, kad pilių aprašymuose tik dalis objektų tiesiogiai priklauso piliai, tačiau jie aprašomi kartu. Tai suponuoja tam laikui būdingą sampratą, kad pilis tam tikra prasme buvo kertinis tiesioginės (realios) ir

simbolinės valdžios (dk) reiškėjas. Pilis, kaip teritorijos, ne tik jai tiesiogiai priklausančios, branduolys.

Pilies teritoriją reikia rekonstruoti siejant ją su tam tikromis įvairuojančiomis teritorinėmis struktūromis ir jų skirtingais hierarchiniais lygmenimis: *kaimas-valsčius-dvaras-pilis*. Būdinga tai, kad (pilies) *kaimas* ar *valsčius* visų pirma hierarchiškai priklausė *pilies dvarui*, taip sudarydami pilies teritorinės struktūros grandinę.

III. PILIES SOCIUMAS

Apibendrinančiose formulėse ir modeliuose paprastai pateikiamas tik implicitiškas panoraminis (idealusis) socialinės tikrovės vaizdas, tokiu būdu niveliuojama visuomenės ir ją sudariusių grupių stratifikacija⁴⁶⁵. Viduramžių socialinė tikrovė buvo kur kas sudėtingesnė. Tai geriausiai atsiskleidžia žvelgiant į lokalines visuomenes, kurios iš esmės apie save nepaliko jokių rašytinių šaltinių ar tam tikrų pavienių šias visuomenes bent dalinai reprezentuojančių atvejų.

Viduramžių visuomenė ir daugybė ją sudarančių grupių buvo susijusios sudėtingais asmeniniais, pavaldumo ryšiais, kurie, ypač žemutinių visuomenės grupių, yra sunkiai identifikuojami. Čia susiduriama su pavaldumo-priklausomybės (teritorinės, administracininės, teisminės) ir subordinacijos problema konkrečioje lokalinėje teritorijoje, t. y. vietinio centro ir jį supančios apylinkės (periferijos) socialiniu kontingentu. Kalbėdami apie pilies išorinės teritorijos specifiką galėjome įsitikinti, kad pilies *priklausiniai* bet kuriuo metu galėjo kisti. Tai reiškia, kad ir pilies socialinis kontingentas nebuvo statiškas, taigi priklausomybė galėjo įvairuoti vieno ar kito individo, socialinės kategorijos atžvilgiu, kadangi didžioji dalis *ancien régime* grupių ir jas sudariusių individų visų pirma buvo laisvi „kieno nors atžvilgiu“ (darbo, tarnybos, prievolės ir kt.), taigi laisvė buvo suvokiama konkrečiai⁴⁶⁶. Kita vertus, mažai tikėtina, jog individo priklausymas sąlyginai vientisam socialiniam sluoksniui ar besiformuojančiam luomui dar nereiškę, kad jis

⁴⁶⁵ DUBY G. Die drei Ordnungen. Das Weltbild des Feudalismus. Frankfurt am Main, 1986. Taip pat apie trinarį visuomenės modelį kaip ankstyvųjų Viduramžių socialinės tikrovės aiškinimo schemą žr. OEXLE O. G. Die funktionale Dreiteilung der 'Gesellschaft' bei Adalbero von Laon. Deutungsschemata der sozialen Wirklichkeit im früheren Mittelalter// Frühmittelalterliche Studien. Hrsg. von HAUCK K. Bd. 12. Berlin, 1978, S. 1–54.

⁴⁶⁶ Apie *laisvę* ir jos daugiareikšmiškumą (todėl labiau linkstama vartoti daugiskaitos formą) Viduramžiais žr. ARNOLD K. Freiheit im Mittelalter// Historisches Jahrbuch. Bd. 1. Freiburg / München, 1984, S. 5–6. Laisvės samprata LDK istoriografijoje yra menkai tyrinėta problema; žr. PETRAUSKAS R. Laisvi valstiečiai, laisvi bajorai, laisvas valdovas// Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kraštovaizdis. Mokslinių straipsnių rinkinys. Skiriama profesorės Jūratės Kiaupienės 65 – mečiui. Sud. ŠMIGELSKYTĖ-STUKIENĖ R. Vilnius, 2012, p. 67. Gudavičius savo daktarinėje disertacijoje nagrinėjo valstiečių įbūdžiavinimo procesą; žr. GUDAVIČIUS E. Lietuvos valstiečių įbūdžiavinimo procesas ir jo atsispindėjimas I Lietuvos Statute (1529). Istorijos kand. disertacija. Vilnius, 1971.

naudojosi vienodomis *laisvėmis* ar atliko tas pačias prievoles, mokėjo panašaus dydžio mokesčius. Greičiau priešingai. Visa tai galiojo ne tik plačioms apatinėms, tačiau ir viršutinėms socialinėms grupėms.

Teritorija ir apskritai erdvė negali būti suvokiama ir interpretuojama atsietai nuo joje gyvenusio bei veikusio sociumo ir atvirkščiai. Kad geriau įsivaizduotume mūsų analizuojamos visuomenės kasdienybę, tereikia žvilgtelėti į Pieterio Brueghelio tapybą, kurioje kuriama kraštovaizdžio fone, neretai su pilies motyvu (greičiausiai neatsitiktinai), epicentre vaizduojami įvairius darbus dirbantys žmonės⁴⁶⁷.

Išskirtiniu pavyzdžiu laikytinas prancūzų medievistas Robert'as Fossier, kuris savo darbuose, skirtuose Viduramžių Prancūzijos agrarinei, kaimo ir vietinių socialinių struktūrų bei jų ryšių istorijai, apibūdindamas X–XII a. vykusias transformacijas Vakarų Europoje, suformulavo *encellulement* (liet. *įvietinimas*) koncepciją, kurią susiejo su kiek anksčiau italų istoriko Pierre'o Toubert, tyrinėjusio Lacio regioną IX–XII a.⁴⁶⁸, „nukaltu“ *incastellamento* (liet. *įpilinimas*) terminu. Tiek Fossier *encellulement*, tiek Toubert *incastellamento* esmė ta, kad tokių kokybiškai naujų struktūrų kaip bažnyčia, pilis, kaimas ir kt. formavimasis ir kiekybinis daugėjimas buvo interpretuojama kaip tiesioginė kintančių senųjų erdvinių ir teritorinių organizacijų išdava. Tačiau svarbiausia tai, kad šis procesas suvokiamas su lygiagrečiai vykusiu valstiečių priklausomybės nuo feodalų didėjimu, jų laipsnišku pririšimu prie žemės, trumpai: „*galios žmonėms privatizavimu*“⁴⁶⁹. Tokiu būdu kintanti teritorinė struktūra sąlygojo ne tik kraštovaizdžio pokyčius, bet kartu tiesiogiai palietė daugybės lokalinių visuomenių kasdieninį gyvenimą ir socialinę

⁴⁶⁷ Roberts-Jones Ph., Roberts-Jones F. Bruegel. Paris, 2012, pp. 154–155, *Šienapjūtė; Bandos sugrižimas*; pp. 168–169, *Medžiotojai sniege, Apniukusi diena*; pp. 174–175, *Pavasaris*; pp. 72–73, *Bitininkai*.

⁴⁶⁸ Toubert P. Les structures du Latium medieval. Le Latium méridional et la Sabine du IXe siècle à la fin du XIIe siècle. Rome et Paris (2 volumes), 1973.

⁴⁶⁹ Fossier R. Enfance de l'Europe: X^e–XIIe siècle: aspects économiques et sociaux. PUF, 1982; plg. *idem*. La Terre et les Hommes en Picardie jusqu' à la fin du XIIIe siècle. Paris, Louvain, 1968.

sąrangą, kuri kokybiškai pasireiškė individo ir jų grupių kintančios priklausomybės ir pavaldumo santykiu⁴⁷⁰.

LDK atveju būtų sunku kalbėti apie tokius kardinalius pokyčius. Tokios lūžinės atkarpos ir joje nusidriekusi panašių įvykių grandinės nei vienoje iš LDK sudariusių teritorijų net ir XIII–XIV a. neįvyko, o ką jau kalbėti ir apie ankstesnius šimtmečius. Apie tam tikrus kokybinius („įvalstybinimo“, „įteritorinimo“) procesus greičiausiai galima kalbėti nebent tik XI a. Kijevo Rusios žemėse. Lavrentijaus metraštyje ties 1032 m. data rašoma, kad Jaroslavas Išmintingasis Rusioje pradėjo statyti įtvirtinimus (*городы*)⁴⁷¹, o baltiškuose kraštuose XII a. iki tokių statinių buvo dar toli. Galas Anonimas, aprašydamas 1110 m. (?) Boleslovo Kreivaburnio žygį prieš prūsus pabrėžia, kad čia nėra *nei pilių, nei miestų (non in uno loco resedit, non castella, non civitates, quia ibi nulla)*, tačiau žygio metu sudeginama daug statinių ir kaimų (*aedificia villasque multas concremavit*)⁴⁷². Visą šį aptariamą ir nelengvai apčiuopiamą procesą LDK reikia suvokti kaip tam tikrą laiką ištįsusią struktūrinių (politinių, Bažnyčios struktūrų, socialinių) pokyčių grandinę, kuri Vakarų Europoje chronologiniu požiūriu buvo intensyvesnė ir kompaktiškesnė, taigi skirtingi bendro proceso dėmenys dengė vienas kitą.

Teritorinių ir socialinių struktūrų pokyčiai nebuvo tokie intensyvūs⁴⁷³, todėl nėra taip aiškiai apčiuopiami. Turbūt geriausiai juos šiame Vidurio Rytų Europos regione atspindėtų Prūsijos ir būsimosios Livonijos atvejai, nors ir kitokių sociopolitinių aplinkybių kontekste. Šie pavyzdžiai akivaizdžiai liudija, kad naujos teritorinės struktūros atneša ir naują, nebūtinai pageidaujamą, socialinę sanklodą. Galima paminėti bažnytinę dešimtinę, kuri buvo įdiegta

⁴⁷⁰ Vienu iš daugelio tai iliustruojančių pavyzdžių galėtų būti 1415 m. Jogailos suteikimas Lvivo armėnams, gyvenusiems už miesto / pilies sienų (*extra muros civitatis*), *armėnų teisės*, kurie nuo senovės priklausė Šv. Jono bažnyčiai. Kaip žinia, Fossier suformuluotos *encellulement* koncepcijos dėmenimis šalia pilies yra bažnyčia, kapinės, žemėvaldos formos kaita ir parapijų tinklas (*maillage paroissial*). Žr. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej. T. 4. Lwow, 1873, S. 86; [...] *Armenos et ortulanos ac incolas ad ecclesiam predictam sancti Iohannis ab antiquo pertinentes [...]*.

⁴⁷¹ ПСРЛ. Т. 1, с. 150.

⁴⁷² МРН. Т. 1, с. 478.

⁴⁷³ Tai puikiai atskleidžia Marco Blocho Prancūzijos agrarinės istorijos tyrimai ir jo atskleisti pirmaisiais antrojo tūkstantmečio šimtmečiais vykę struktūriniai pokyčiai: *Блок М. Характерные черты французской аграрной истории. Москва, 1957, с. 45–51.*

besiformuojant bažnyčių tinklui (pabrėžtina, kaimuose) Prūsijoje, fiksuojama 1249 m. Kristburgo sutartyje⁴⁷⁴. Prūsiškasis ir livoniškasis *incastellamento*, žinoma, ne vietinių gyventojų iniciatyva kuo aiškiausiai skleidžiasi Petro Dusburgiečio⁴⁷⁵ ir Henriko Latvio kronikose. Todėl ir vėl tenka ieškoti tam tikrų panašumų, bendrumų, redukuojant Vakarų Europos Viduramžių visuomenių ir jų sukurtų struktūrų raidą.

Svarbu tai, kad iki šiol istoriografijoje nebuvo sistemingų bandymų interpretuoti pilies, jos teritorijos ir lokalinio sociumo kaip integralių viena kitos dalių. Net ir europinėje medievistikoje nepavyko aptikti tokių tyrimų, nebent tik implicitiškai orientuotų, kuriuose socialinės piramidės apačioje „stovinčios“ grupės būtų siejamos su pilimi ir jos teritorija. Vis dėlto metodologiškai tai itin svarbu, kadangi bandymas spręsti vieną problemą iš karto suponuoja kitas, tarpusavyje sutampančias problemas. Šiuo atveju tai – pilis, jos teritorija ir vietinis sociumas su įvairuojančiomis jo grupių priklausomybėmis ir pavaldumo lygmenimis.

Kita vertus, keltina prielaida, kad net ir plačiosios bajorijos masės buvo tiesiogiai susijusios su pilies teritorija ne vien tik tuomet, kai tekdavo rinktis prie pilies karo metu. Tokią situaciją, kaip jau buvo užsiminta, nulėmė pilies kaip materialaus, tik savo sienomis apriboto objekto, traktavimas. Kita vertus, pilis tebuvo romantika persmelktų *res gestae* simbolinė dalis. Trumpai tariant, pilies, kaip tam tikros socialinės tikrovės kategorijos, reflektavimas nebuvo reikalingas.

Svarbu išryškinti porą metodologinių skirčių, kurios lemia šios dalies struktūrą. Pirmąją diktuoja šaltinių informacijos pobūdis. Pradžioje bus aptartos ankstyviausios šaltinių žinutės apie pilies visuomenę, kurios iš esmės neįmanoma smulkiau diferencijuoti, nebent atkreipiant dėmesį į vėlesnius XV–

⁴⁷⁴ Preußisches Urkundenbuch. Bd. 1. Königsberg, 1882, nr. 218, S. 162–163. Naujausią Kristburgo sutarties publikaciją ir vertimą žr. *Kregždys R.* Baltų mitologemų etimologijos žodynas I: Kristburgo sutartis. Vilnius, 2012.

⁴⁷⁵ *Peter von Dusburg.* Cronica terre Prussie, S. 46 (1226); S. 47 (1230); S. 56 (1232); S. 57 (1232); S. 58 (1232); S. 59 (1234); S. 60 (1237); S. 63 (1239); S. 65 (1241); [...] *Plura alia castra edificaverant* [...]; S. 66 (1242); S. 77 (1244); S. 78 (1244); S. 92 (1255); S. 93 (1255); S. 96 (1259); S. 109 (1265); S. 114, (1266); S. 123. *Heinrici.* Cronicon Livoniae, S. 2–3 (1184–1185); S. 115–116 (1214); S. 187 (1222); S. 206 (1224).

XVI a. šaltinius ir retrospektyviai rekonstruoti chronologiškai ankstesnę situaciją ir jos socialinę struktūrą.

Antroji skirtis yra susijusi su pilies pareigūnų ir socialinių kategorijų klausimu, kadangi tiek pirmoji, tiek ir antroji nėra viena kitai tapačios. Todėl antras šios dalies skyrius skiriamas pilies socialinių kategorijų (valstiečių tarnybų) nagrinėjimui ir pilies išorinės teritorijos socialinės struktūros rekonstrukcijai. Trečiame skyriuje analizuojami pilies pareigūnai nuo pirmųjų jų paminėjimų rašytiniuose šaltiniuose. Pilies pareigūnai suvoktini kaip individai tiesiogiai atlikę tam tikras užduotis, jiems patikėtas funkcijas (administracines, teismines, ūkines ir kt.) pagal nustatytas pilies teritorijos, o kartu ir jurisdikcijos (jursdikos) ribas bei gavę atlygį už savo tarnybą. Savo ruožtu ketvirtame skyriuje analizuojami su pilimi susijusių darbų mastai ir jų sąryšis su plačiąja LDK visuomenės dalimi, akcentuojant konkrečios pilies darbų erdviškumą, t. y. jų „pasklidimą“ visoje LDK teritorijoje ir sąsajas su anoniminiais individais.

Keltinos kelios prielaidos. Derėtų manyti, kad pilies pareigūnų sistema aptariamuoju laiku kito daug sparčiau ir ženkliau, kadangi ši raida buvo susijusi su valdžios įtvirtinimo ir administracinio mechanizmo plėtros dalykais. Tuo tarpu savo archaiškumą išlaikiusios socialinės kategorijos bent jau iki XVI a. viduryje pradėtos vykdyti Valakų reformos greičiausiai patyrė nežymius pokyčius, kurie buvo susiję su laipsnišku valstiečių įbaudžiavinimo procesu. Taip pat nereikia pamiršti, kad pilies vaidmuo LDK žemėse skyrėsi, kadangi šio vaidmens siaurėjimas turėjo lemti ir ją administravusios bei aptarnavusios socialinės terpės degradaciją, taigi, ir viso socialinio pilies bei jos teritorijos kontingento (ypač pareigūnų) nykimą.

Keliami klausimai apie pilies ir jos teritorijos socialines grupes, pareigūnus, apimantys pirmąsias rašytinių šaltinių užuominas iki XVI a. vidurio inventorių imtinai. Tokiu būdu antroje dalyje analizuota daugiasluoksnė pilies teritorija įgyja savo turinį. Kartu išryškinami esminiai pilies sociumo skirtumai, kuriuos sąlygojo pačios pilies kaip specialinio

fenomeno (o tai atliepė ir jos vidinę struktūrą) reiškmė ir svarba, priklausomai nuo LDK teritorijos.

Svarbu atkreipti dėmesį į galimai skirtingus įvairių socialinių kategorijų valstiečių pavaldumo ir priklausomybės lygmenis. Šios situacijos komplikotumas aiškėja tuomet, kai susiduriame su šaltinio informacija, kuri ne visuomet vienareikšmiškai ir aiškiai išreiškia egzistavusią vietos padėtį. Tie, kurie tik dirba (pvz., valsčiai ir valstiečiai, priklausantys kitiems žemvaldžiams) ir tie, kurie priklauso tiesiogiai piliai.

Istoriografijoje ne tik nepaplitusi *pilies sociumo* samprata, tačiau apskritai nėra net į ją įvesta. Tuo labiau, kad vienalaikiai šaltiniai net neužsimena apie tokios egzistavimą, todėl būtina pagrįsti tokios idėjos siūlymą ir jos vartojimą. Bet kokiam mokslui, siekiančiam išplėsti žmogiškojo žinojimo ribas, būdinga sąvokų daryba. Kaip žinia, tokios sąvokos / terminai kaip *kaimo bendruomenė*, *miestiečiai*, *dvaras* kaip socialinė kategorija, yra plačiai paplitusios, tikslinamos tik jų vartojimo ribos ir turinys. Pilies, jos teritorijos ir šios struktūros numanomo sociumo, kaip tam tikros socialinės kategorijos, likimas istorijos mokslo paraštėse buvo greičiausiai sąlygotas kelių aplinkybių: vienalaikių šaltinių informacijos pobūdžio (a), vienpusiškos pilies interpretacijos istoriografijoje (b), centro ir periferijos santykio bei ryšių sudėtingumo (c). Šiuo atveju pilies sociumas suvokiamas atitinkamai kaip ir pilies teritorija *micro (intra)* ir *macro (extra)* bei pareigybinio ir socialinių kategorijų lygmenimis, kuriuose kirtosi darbų atlikimo, administracinių-teisminių užduočių išpildymo, vietinio ūkio organizavimo funkcijos. Kartu pilies teritorijoje formavosi ir Viduramžių visuomenės pavaldumo bei priklausomybės ryšiai, įvairavę atsižvelgiant į konkrečią socialinę kategoriją ir kt.

Ankstyviausi rašytiniai šaltiniai nepasižymi terminijos diferencijuotumu. Akivaizdžiausiai tokia tendencija pastebima susidūrius su šaltinių socialinės terpės ir jos grupių įvardinimais. Tai gerai iliustruoja žinomas Vulfstano IX a. pabaigos rytų Pabaltijo (Prūsijos) aprašymo epizodas: [...]*Aisčių žemė (Eastland) labai didelė. Joje daug pilių, ir kiekvienoje yra*

karalius [...]”⁴⁷⁶. Kaip galėjome įsitikinti anksčiau, IX a. šiame regione ieškoti pilių yra, švelniai tariant, anksti, o ką jau ir kalbėti apie karalius, ypač daugiskaitos forma. Akivaizdu, kad *pilys (burh)*⁴⁷⁷ čia buvo piliakalniuose įkurtos įtvirtintos gyvenvietės (slėptuvės), o *karaliai (cyningc)* – vietinių genčių vadai. Tokio pobūdžio šaltinių terminijos vartojimas būdingas ir vėliau. Tereikia prisiminti šv. Brunono Kverfurtiečio misijos pasakojimus, kuriuos Gudavičius meistriškai išnarplioja, o minimą *rex*, puikiai suprasdamas to laiko visuomenės sąrangą, paverčia karaliumi kabutėse⁴⁷⁸.

Kita vertus, visos „atsakomybės“ suversti šaltinių leksikai nederėtų, o smulkios socialinių fenomenų diferenciacijos nebuvimas greičiau atspindi ir pačios socialinės terpės pobūdį bei jos raidos fazę. Šioje darbo dalyje keltina hipotezė, kad istorinėje socialinės raidos perspektyvoje visuomenės diferenciacija smulkėjo, o jos struktūra dėl įvairių kintančių aplinkybių ir vietinių konfigūracijų tapo vis sudėtingesnė ar degradavo, priklausomai nuo konkrečios teritorijos. Tai tikrai nėra susiję vien tik su laipsnišku rašytinių šaltinių daugėjimu, greičiau – su naujų reiškinių ir (arba) lokalinių iššūkių radimusi.

1. Dvinaris modelis: *castrensi – armigeri, горожане – ратники*

Pradžioje analizuojami ankstyviausi, priklausomai nuo LDK žemių pilių ir su jomis šaltiniuose susietų galimų socialinių kategorijų (*armigeri, viri belicosi, ратники*), išsiskiriančių iš bendros gyventojų masės, ar tiesiog anoniminiai (*castrensi, pagani, populus, homini, burcluite, горожане*) įvardijimai. Tokiu būdu bandoma rekonstruoti bent jau tikėtiną ankstyviausią pilies sociumo raidos fazę. Šios problematikos pirmeivis yra Gudavičius,

⁴⁷⁶ Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. T. 1. Nuo seniausių laikų iki XV amžiaus pabaigos. Sud. Vėlius N. Vilnius, 1996, p. 166, 168; [...] *Thaet Eastland is swyðhe mycel, and thaer bidh swyðhe manig burh, and on aelcere byrig bidh cyningc* [...]; ver. Valkūnas L.

⁴⁷⁷ Žr. Etymologisches Wörterbuch des Althochdeutschen. Von Lloyd A. L., Lühr R., Springer O. Bd. 2. Göttingen und Zürich, 1998, S. 457–460. Polisemantiškas *burg* visų pirma turi būti verčiamas atsižvelgiant į civilizacinę ir kiekvieno Europos regiono socialinės raidos situaciją.

⁴⁷⁸ MPH. T. 1, s. 229. *Gudavičius E. Šv. Brunono misija// Lietuvos europėjimo keliais*. Sud. Bumblauskas A., Petrauskas R. Vilnius, 2002, p. 299–307.

analizavęs lietuvių kariuomenę XIII–XIV a.⁴⁷⁹, kartu įvairiapusiškai apčiuopęs pilių gynybinę organizaciją bei pilių socialinio kontingento problemą. Nepaisant to, sistemingai ir nuosekliai LDK pilių sociumas (sociumai?) iki šiol nebuvo tirtas.

a. *Lithuania propria*

XIV a. pradžioje, lyg tarp kitko, Petras Dusburgietis užsimena apie tai, kad tarp lietuvių yra paplitęs pasienyje pastatytų pilių sargybos paprotys, kai valdovas paskiria karius (*armigeri*) vieno mėnesio tarnybai. Kartu pateikiamas atvejis aštuoniasdešimt penkių lietuvių vyrų (*virī Lethowini*), kurie po savaitės tarnybos pasitraukė (*deberent recedere*) iš Bisenės pilies tarnybos ir buvo užpulti vokiečių brolių *Calsheim* lauke (*campo*)⁴⁸⁰. Šis epizodas liudija tai, kad vyko tam tikra nuolatinė rotacija vidinėje pilies organizacijoje, tiksliau tame lygmenyje, kuris reikalavo specifinių sugebėjimų ir įgūdžių. Gudavičius, remdamasis kiek vėlesniais pavyzdžiais, atskleidžia šio dar tik besikristalizuojančio sluoksnio dvilypumą⁴⁸¹. Antra vertus, šie *armigeri*, *virī armati* vienareikšmiškai skiriami nuo neretai kronikose net neminimo *pilėnų* (*castrensi*, *burcluite*), valstiečių skaičiaus. Vis dėlto, bandant paaiškinti *castrensi* sampratą, iškyla viena problema. Ar jie buvo nuolatiniai pilies gyventojai? Greičiausiai reikia daryti tokią skirtį *castrensi* sampratoje – dalis žmonių į ją subėgdavo iš apylinkių, kita dalis (greičiausiai aukštesnio socialinio statuso) joje ar jos papilyje gyveno nuolat. Teigiama, priešingai nei iki šiol tvirtino Gudavičius, kad *pilėnams* (*castrensi*) priklausė iš esmės visi

⁴⁷⁹ Gudavičius E. Lietuvos pašauktinės kariuomenės organizacijos bruožai, p. 43–70.

⁴⁸⁰ Peter von Dusburg. Cronica terre Prussie, S. 174; [...] *Consuetudo ista apud Lethowinos in custodia castrorum, que sunt in terminis constituta, quasi communiter observatur. Rex eorum ordinat aliquos armigeros ad custodiam alicujus castri ad terminum unius mensis vel amplius [...] Unde factum est, quod lxxxv virī Lethowini completa hebdomada vicis sue, dum de custodia castri Bisene deberent recedere [...]*.

⁴⁸¹ Gudavičius E. Lietuvos pašauktinės kariuomenės organizacijos bruožai, p. 64–65; *idem*. Lietuvos valstybės struktūra, p. 139; *idem*. Šlėktų atsiskyrimas nuo bajorų Lietuvoje XVI a. Bajorų luomo susidarymas// Lietuvos europėjimo keliais. Sud. Bumblauskas A., Petrauskas R. Vilnius, 2002, p. 148–150.

žmonės, buvę pilyje, o *armigeri, ginkluoti vyrai*, nuo pirmųjų skyrėsi savo aukštesniu socialiniu statusu (aiškiausias skiriamasis bruožas – ginklas).

Dvinario pilies sociumo pirminėje jo raidos fazėje idėjos iškelimą įgalina XIV a. šaltinių žinutės. Pateiktini keli tai patvirtinantys chronologiškai išdėstyti pavyzdžiai. 1306 m. Ordino riteriai užpuolė Gardino pilies papilį (*preurbium*), kuris buvo toks didelis tarsi miestas (*ad modum civitatis*), o jame buvo pagauti ir į nelaisvę išsivesti visi žmonės (*captis omnibus et occisus hominibus*)⁴⁸². Neužilgo broliai pakartojo žygį ta pačia kryptimi, tačiau šį kartą teko susidurti su pilėnų pasipriešinimu (*castrenses ex adverso se viriliter opposcentes*)⁴⁸³. Po kelerių metų, 1311-aisiais, prie Gardino pilies prisiartinus Ordino kariams, į nelaisvę buvo paimti keturi valdovo sargybiniai (*exploratores*)⁴⁸⁴. Vadinasi, valdovas pilių sargybai deleguodavo tam tikrus asmenis. Juos galima laikyti kariais, atliekančiais tarnybą valdovui. Jie buvo identifikuoti pačių kryžiuočių ir tai geriausiai atskleidžia jiems apibūdinti pavartotas žodis. Vis dėlto galima manyti, kad šiems *exploratores* dar buvo būdingas išskirtinės karinės tarnybos ir prievolių dualizmas.

1365 m. Maišiagalos pilies puolimo metu nurodoma, kad pagonys bėgo iš pilies⁴⁸⁵. Strėvos pilies puolimo metu 1368 m. minima, kad apsupus ir padegus pilį, daugybė bandė gelbėtis tiesdami rankas ir daugybė vyrų ir moterų buvo paimti į nelaisvę⁴⁸⁶. 1379 m. Perlojos pilies puolimas taip pat baigėsi daugybės sugavimu priešpilyje ir ant tilto⁴⁸⁷. Tokių atvejų galima priskaičiuoti ir daugiau, tačiau pats jų informacijos pobūdis iš esmės nieko nekeičia.

⁴⁸² Peter von Dusburg. Cronica terre Prussie, S. 172.

⁴⁸³ Ibid., plg. Nicolaus von Jeroschin. Kronike von Pruzinlant, S. 569; [...] *Su ser dī burc gemannet vant / vil wol mit vrechin heldin, dī sich zu wer ouch steldin / wol menlīch in den vristen; / want dō hīnzū dī cristen / sturmende begondin gān, / dī burcluīte schrickis ān / wurfen ūf ir burgertor [...]*.

⁴⁸⁴ Peter von Dusburg. Cronica terre Prussie, S. 178; [...] *et dum appropinquarent castro Garthe, ceperunt III viros exploratores regis [...]*.

⁴⁸⁵ Wigand von Marburg. Cronica nova prutenica, S. 552–553; [...] *Post quintam diem procedunt se parcientes juxta Nergam [...] Sambiensens cum viris episcopi transierunt contra castrum Masgallen, de quo et alio similiter pagani cum verecundia fugierunt [...]*.

⁴⁸⁶ Ibid., S. 560; [...] *dominus enim dedit marschalko intellectum qui pridem navigio populum duxit in Nawesen ante aliam domum, intransque ibidem terram et paganos repugnantes vertunt in fugam et persequuntur; castrum Streben obsident, obtinent et urunt; multi quidem de castro dederunt manus, multi tamen virorum et mulierum sunt occisi [...]*.

⁴⁸⁷ Ibid., S. 596.

Įdomu tai, kad tokie aplinkinių gyventojų bėgimai į pilį signalizuoja ir apie to laiko pilies tipologiją. Vokiškoje istoriografijoje tokios *priebėgos / pabėgimo* pilys turi ir savo *terminus technicus* (vok. *die Fliehbürg, die Fluchtbürg, die Bauernbürg, die Volksbürg*). Lietuvoje yra paplitęs *pilies slėptuvės* įvardijimas. Šio tipo įtvirtinimams būdinga tai, kad pavojaus metu į juos subėgdavo aplinkiniai gyventojai. Tikėtina, kad tai buvo nesudėtingos konstrukcijos statiniai. Nepaisant to, greičiausiai dera laikytis pozicijos, kad *Lithuania propria* jos buvo statomos dk iniciatyva kaip tam tikros gynybinės ir administracinės-ūkinės struktūros. Sprendžiant šią problemą ir ieškant paralelių Europoje, verta pažymėti dar vieną dalyką. Vakarų Europoje, esant tam tikroms sudėtingoms aplinkybėms (pvz., karui), buvo teisiškai reglamentuota, pilies ar kokios nors kitos uždaros (įtvirtintos) struktūros įeigos (atvėrimo) teisė (lot. *ius aperturæ*)⁴⁸⁸. Žinoma, būtų, švelniai tariant, drąsu tokio reiškinio reglamentavimo ieškoti XIV a. Lietuvoje, tačiau čia galimai išvelgtini dar barbarinės visuomenės sąrangos pagrindiniai elementai, kurie pasižymėjo didesniu ar mažesniu universalumu skirtingose barbarinėse visuomenėse (germanų, slavų, baltų)⁴⁸⁹.

Antra vertus, šalia beginklių žmonių (valstiečių), daugeliu atvejų pilyse ir šalia jų minimi ginkluoti vyrai. Štai vieno žygio pasakojimo epizodas. 1368 m. Vokiečių ordinas, persikėlęs per Nevėžio upę, niokojo Lietuvos žemes ir pasiekė Kauno pilį (*ad castrum Kauwe*), kur surado, kaip teigiama, šešis šimtus ginkluotų vyrų (*viros armatos*) ir juos nužudė (skaičius greičiausiai padidintas), išskyrus mažą dalį kilmingųjų (*paucis nobilioribus exceptis*), kurie

⁴⁸⁸ Maurer H. M. Rechtsverhältnisse der hochmittelalterlichen Adelsbürg, S. 124–134; Von Groote G. Öffnungsrecht (befestigter Plätze)// Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte. Hrsg. von Erler A., Kaufmann E. Bd. 3. Gießen, 1984, S. 1225–1227; Haskins. Ch. H. Norman Institutions. Cambridge, 1918, 281–282; [...] *Et hec est iusticia domini Normannie quod in curia sua vel eundo ad curiam vel redeundo de curia nullus homo habuit gardam de inimico suo [...]* (1091 m. *Consuetudines et iusticie*).

⁴⁸⁹ Barbarinė epocha, jos įtaka socialiniams ir teisiniams institutams bei palikimas krikščioniškoje Europoje yra sąlyginai menkai integruojama į bendrą Europos visuomenės istorijos suvokimą. Štai chrestomatiniuose Rémi Brague ar Gerardo Delanty darbuose, skirtuose Europos kaip regiono ir / ar mentalinio toposo formavimuisi, apie šį „barbarinį substratą“ vos užsimenama. Visgi būtų naivu manyti, kad *barbarybė* ir jos *modus vivendi* bei *modus operandi* buvo taip lengvai išstumtos iš gyvenimo praktikos. Tokios nuomonės verčia laikytis lenkų istoriko Karolio Modzelewskio barbarinių – germanų ir slavų – visuomenių tyrimas. Žr. *Modzelewski K. Barbarų Europa*. Vilnius, 2007.

pabėgo⁴⁹⁰. Ši pateikta ištrauka ir menama opozicija tarp *ginkluotų vyrų* ir *kilmingųjų* tarsi leidžia svarstyti ir kartu patvirtinti aukščiau iškeltą (apie tai savo tyrimuose kalbėjo Gudavičius) mintį, jog *viri armati* greičiausiai priklausė tai viršutinei nekilmingosios visuomenės daliai (pvz., tarnybininkams), kuri turėjo galimybę kilti aukščiau arba likti neprivilegiuotos visuomenės grupės viršutine dalimi. Šiuos svarstymus sustiprina 1382 m. vykęs Eigulių pilies (*Egollen castrum*) puolimas ir sudeginimas, kurio metu buvo nužudyta keturiadešimt vyrų, o kartu sugauti du bajorai (*captivaverat bayores magnos*)⁴⁹¹.

Neabejotina, kad absoliuti dauguma gyventojų gyveno įvairaus tipo gyvenvietėse, netolygiai pasklidusiose erdvėje, tokiu būdu formuodamos netaisyklingą vietinio centro ir jos periferijos infrastruktūrą. Tai mums aiškiai atskleidė pilies teritorijos analizė. XIV a. šaltinių informacija leidžia mums tik hipotetiškai numanyti šių gyvenviečių socialinį turinį ir jo sąsajas su pilimi. Kryžiuočių kelių aprašymuose galima aptikti keletą minimų kaimų. Įdomu tai, kad daugumos jų įvardijimai sietini su didikų asmenvardžiais. Greičiausiai jau neįmanoma nustatyti šių gyvenviečių socialinio turinio, tačiau viena aišku, kad jie glaudžiai komunikavo su netoli nuo jų nutolusiomis *Lithuania propria* pilimis.

b. Žemaitija

Aišku viena, kad reikia kalbėti apie XIII–XIV a. Žemaitijoje susidariusią menkai diferencijuotą barbarinę visuomenę, kuriai nebuvo būdingi tokie ankstyvajai feodaliai monarchijai charakteringi bruožai kaip mokesčių tinklo egzistavimas, vietinių pareigūnų formavimasis ir kt. Todėl tarsi ir neturėtų kilti rimtesnių abejonių, kad apie šioje žemėje stovėjusius gynybinius įtvirtinimus reikia kalbėti kaip apie pilis-slėptuves (vok. *die Fluchtburg*), apie kurias buvome užsiminę aukščiau. Taigi reikia manyti, kad tai buvo tik pirminė

⁴⁹⁰ *Hermanni de Warberge. Chronicon Livoniae*, S. 92.

⁴⁹¹ *Wigand von Marburg. Cronica nova prutenica*, S. 616. Plg. *Annalista Thorunensis*, S. 123; [...] *castrum Egol fuit per marscalcum combustum et omnes in eo existents preter duos occisi [...]*.

gynybinių įtvirtinimų raidos fazė su menkai išvystyta lokale infrastruktūra. Ką šiuo atveju pateikia šaltiniai?

1290 m. Vokiečių ordinui puolant Kolainių pilį, buvo paminėtas seniūnas Surminas, kurį galima priskirti prie ankstyvųjų pilies pareigūnų, su juo buvę šimtas dvidešimt karingų vyrų (*viri bellicosi*) ir *pilēnai*⁴⁹². Neaišku, ar apsiginklavusių vyrų skaičius nėra perdėtas, tačiau akivaizdu, kad jie, būdami šalia Surmino, užėmė aukštesnę socialinę padėtį. Vis dėlto jie negalėtų būti laikomi kilmingais žmonėmis, kadangi jų skaičius pernelyg didelis. Kaip minėjome, greičiausiai tai buvo tam tikra sunkiai apibrėžiama tarpinė kategorija tarp žmonių, užsiimančių žemės ūkiu bei gyvulininkyste, šiuo atveju jais reikėtų laikyti minimus *pilēnus*, ir tų, kurie duoną valgė iš to, kad nešiojo ginklą.

Vis dėlto pastebėtina, kad neretai pilys buvo užpuolamos nesusidūrus su didesniu pasipriešinimu. Tokiu atveju minimi *pilēnai*. Taip nutiko ir paskutiniame XIII a. dešimtmetyje su Junigedos (1292), Pieštės (1294) ir Kimelio (1295) pilimis⁴⁹³ (reikia atkreipti dėmesį, kad visos trys buvo įsikūrusios palei Nemuną, taigi iš esmės buvo *Lithuania propria* plėtros rezultatas). Akivaizdu, kad bent jau nurodytais atvejais minėtos pilys buvo tik

⁴⁹² Peter von Dusburg. Cronica terre Prussie, S. 152; [...] castrum Colayne acriter impugnavit. In hoc castro fuit **Surminus capitaneus**, et erant cum eo **cxx viri bellicosi**, qui viriliter fratribus restiterunt. Tandem omnes **castrenses** preter xii fuerunt letaliter vulnerati, sic quod sanguis de menis fluxit, sicut aqua pluvie inundantis [...]. Plg. Nicolaus von Jeroschin. Kronike von Pruzinlant. S. 525; [...] ein huis in Littouwinlant, / daz was Kalaine genant, / [...] Nu hilt dî vestin inne / der Littouwe **Surminne** / **und was darûffe houbitman**; / sô wârin im dâ undirtân / zwēnzig unde hundirt man / vrechir helde sundir wân, / dî menlich in den vristin / sich wertin kegn den cristin, / dî iz in legtin dâ vil nâ. / Sus werte zwischin in aldâ / des sturmis crîg unz an dî stunt, / **daz dî burcluîte wurdin wunt** / alle vil nâch in den tût / [...].

⁴⁹³ Peter von Dusburg. Cronica terre Prussie, S. 157; [...] ivit versus castrum Junigedam, premittens nunciūm, ut investigaret statum castrensiūm, qui cum festinatione reversus ait, totum campum et castrum cum suburbio pugnatorum potencia plenum esse [...]. Plg. Nicolaus von Jeroschin. Kronike von Pruzinlant. S. 535; [...] er sante einin botin, / der ebbin dort besêge / der **burcluîte** gelêge, wî iz um sî wêr gestalt [...]. Peter von Dusburg. Cronica terre Prussie. S. 158; [...] profecti **sunt ante castrum Pistam**, et totum gregem pecorum receperunt; occisis multis infidelibus, **lxx homines captos deduxerunt** [...]. Ibid., S. 162; [...] **quia populi, qui in eo habitabant**, videntes fratrum exercitum secesserunt ad silvas, non volentes nec volentes ipsorum unpugnaciones sustinere [...]. Plg. Nicolaus von Jeroschin. Kronike von Pruzinlant, S. 544; [...] gelegin bî der Mimet, / **dî was genamit Kimel**, / wol gemannit unde vast / [...]. Peter von Dusburg. Cronica terre Prussie, S. 164; [...] ad pugnam **contra castrenses** coegit totum exercitum fratrum [...]. Plg. Nicolaus von Jeroschin. Kronike von Pruzinlant, S. 547; [...] zu schiffe von Ragnîte ûfquam / und sich dâ zu lande nam / in strît kegn den **burcluiten**, / [...] (Junigeda ir Pieštė, 1298).

potencialus išsigelbėjimas nuo kilusio pavojaus, taigi tebuvo įtvirtintos gyvenvietės.

Aprašydams 1300 m. Aukaimio pilies puolimą, Petras Dusburgietis nurodo, kad pilies teritorijoje buvo sudeginti šeši kaimai ir išsivesta daugybė žmonių⁴⁹⁴. Vadinasi, šie kaimai ir juose gyvenę žmonės, kurie, tikėtina, ir buvo šaltiniuose dažnai minimi *castrensi* / *burcluite*, buvo aiškiai susieti su pilimi. Vis dėlto kai kurie atvejai leidžia teigti, kad *castrensi* ir *burcluite* buvo tiesiog kuopiniai įvardijimai tam tikros sociumo dalies, kuri buvo susijusi su minimomis lokalinėmis teritorinėmis struktūromis ir ne visada išreiškė aiškiai nusakančią ir nurodančią socialinę skirtį. XIV a. pradžioje minimi pilių išdavikai, be abejonės, negalėjo būti tik *pilėnai*. Nepaisant to, tiek Draika (*Drayko castrensis*), tiek Svirtilas (*castrensis dictus Swirtil / der burcman*)⁴⁹⁵ buvo įvardinti kaip *pilėnai*.

Akivaizdžiai ryškėja *castrensi*, *homini*, *populus* ir *armigeri*, *virii bellicosi* opozicija. Retais, išimtiniais, atvejais pasirodo neabejotinai išskirtinis, besiformuojantis kokybiškai naujas kilmingųjų socialinis sluoksnis. Vygandas Marburgietis Pilėnų pilies apgultyje mini *Rex tamen a suis clientibus cum schutis protectus*⁴⁹⁶. Žinoma, tai nebuvo nei karalius, nei jį gynę klientai. Vis dėlto šis epizodas leidžia daryti prielaidą, kad kartais pilyse, įtvirtintose gyvenvietėse pasirodydavo ir aukštesnio socialinio sluoksnio nariai, kurie neabejotinai skyrėsi nuo *castrensi* ir *armigeri*, kurių gynimasis pilyse, įtvirtintose gyvenvietėse buvo kasdieninio išgyvenimo dalis. Kita vertus, kai kada pilyse, *Didžiosios Žemaitijos* atveju – iš įtvirtintų gyvenviečių, Vokiečių ordino žygių dalyviams tekdavo parsigabenti į Prūsiją ir „tauresnį laimikį“,

⁴⁹⁴ Peter von Dusburg. Cronica terre Prussie, S. 165; [...] *intraverunt territorium castris Oukaym et combustis sex villis, captis et occisis hominibus, recesserunt [...]*. Plg. Nicolaus von Jeroschin. Kronike von Pruzinlant, S. 549; [...] *mit den er reisende gerît / zu Oukaim in daz burcgebût, / dâ sî sechs dorfir hertin / und mit brunst vorzertin, / waz werlich was irslânde, / wîb unde kindir vânde. / [...]*.

⁴⁹⁵ Peter von Dusburg. Cronica terre Prussie, S. 166–167; 171. Plg. Nicolaus von Jeroschin. Kronike von Pruzinlant, S. 567.

⁴⁹⁶ Wigand von Marburg. Cronica nova prutenica, S. 488–490 (1336).

kaip tai pavyko 1367 m. Veliuonos apgulties metu; į nelaisvę buvo paimti ne tik *ceteri* (kiti), bet ir besirandančio sluoksnio atstovai – bajorai (*bayores*)⁴⁹⁷.

c. Rusėniškos žemės

Rusėniškųjų teritorijų socialinė specifika bent jau pirmoje aptariamojo laikotarpio pusėje buvo savita. Čia žinomas viešės institutas kaip tam tikras laisvųjų bendruomenininkų susirinkimas, kuriame buvo sprendžiami vietinės bendruomenės reikalai. Įdomu tai, kad viešė kaip archaiška bendruomeninio gyvenimo sąrangos forma tiesiogiai siejosi ir su kolektyvine žemės valdymo ir jos dalybų tvarka (kartu čia reikia turėti omenyje ir *miro* fenomeną). Kitaip tariant, viešė (miestietiško tipo gyvenvietės bendruomenė – rus. *городская община*) buvo esminė ikialodinės visuomenės organizacijos forma. Rusiškoje istoriografijoje viešė ir jos socialinis turinys tiesiogiai siejami su *miestu-pilimi* ir jo apylinkėmis kaip vienu iš pagrindinių vietinės valdžios organų⁴⁹⁸. Šią XI–XIV a. vietinės valdžios piramidę užpildo kunigaikštis ir bajorai. Toks schematiškas vaizdas toli gražu nėra išbaigtas. Tačiau jis pateiktas todėl, kadangi įsidėmėtinu akcentu laikytina ilgai išlaikyta bendruomeninė, o kartu ir menkai diferencijuota „būsimųjų“ LDK rusėniškųjų žemių socialinė struktūra, turėjusi tiesioginių sąlytį su *miestu-pilimi*.

XI–XIV a. rusų metraščiai nėra dosnūs konkretnės informacijos, leidžiančios susidaryti bent kiek diferencijuotesnį pilies sociumo vaizdą. Kita vertus, galima surasti tiesioginių sąsajų ir su jau nagrinėta *Lithuania propria* bei Žemaitijos situacijomis, kurios konkrečiai šioje problemos dalyje lieka aiškesnės. Galiausiai kam metraštininkams kažką diferencijuoti, jei nebuvo ką. Tokiomis aplinkybėmis pirmiausia derėtų panagrinėti pačių šaltinių terminiją. Kaip žinia, jau mūsų minėtuosius *castrenses* neabejotinai galime išvesti iš *castrum*. Atitinkamai rusiškasis *горожане* tiesiogiai kyla iš *город, град*. Vis

⁴⁹⁷ Ibid., S. 559.

⁴⁹⁸ Майоров А. Галицко-волинская Русь. Князь, бояре и городская община. Санкт-Петербург, 2001, с. 34–35. Rusiškoje istoriografijoje nėra vieningo sutarimo dėl viešės reikšmės ir vaidmens jos santykyje su kunigaikščiu ir bajorais valdžios struktūroje.

dėlto būtų kiek per drąsu galvoti, kad visi šaltiniuose minimi *pilėnai* buvo pilies gyventojai. Greičiausiai jie buvo iš apylinkių subėgę, tiesiogiai piliai pavaldūs bendruomenininkai. Antra vertus, vargu ar Rusios miestai ankstyvojoje jų raidos fazėje buvo aptverti gynybine siena, todėl čia susiduriame su užtvirta struktūra. Taigi, visi subėgėliai automatiškai „tapdavo“ *pilėnais*. Vis dėlto atidžiau pažvelkime į rusiškuosius metraščius.

Nors ši istorija greičiausiai išgalvota, bet ją galima pateikti kaip galimo bendro vaizdo iliustraciją. Lavrentijaus metraštyje ties 988 m. aprašomas Vladimiro Sviatoslavičiaus valdžios įtvirtinimo epizodas. Pirmas dalykas, ko imasi Vladimiras, yra savo sūnų „patupdymas“ skirtingose žemėse. Po to jis vykdo įtvirtinimų statybas prie įvairių upių ir galiausiai, o tai ir yra svarbiausia, pradeda ruošti geriausius vyrus iš įvairių genčių ir juos apgyvendina šiuose gynybiniuose įtvirtinimuose⁴⁹⁹. Šis epizodas gal ir nėra pats patikimiausias, turint omenyje metraščių rašymo laiką, bet nėra pagrindo abejoti tokios šaltinyje nurodytos praktikos egzistavimu. Tam tikrų patikimų žmonių siuntimas į strategiškai svarbias vietas nėra jokia naujiena. Pagrindiniu klausimu čia išlieka šių žmonių socialinė kilmė. Galima būtų spėti, kad jie neužėmė aukštos pozicijos to meto socialinėje struktūroje, tačiau greičiausiai buvo ta tarpinė grandis, iš kurios pasipildydavo karinis kontingentas. Tikėtina, kad jį tam tikra prasme galima būtų lyginti su *Lithuania propria* ir Žemaitijos pilių įgulomis. Įdomus yra Vakarų Europos, o tiksliau, vokiškų žemių socialinis fenomenas, vadinamasis tarnybininkų, arba tarnybinės riterijos, pradėjusios formuotis XI–XII a., sluoksnis⁵⁰⁰. Žinoma, jis skyrėsi kokybiškai nuo mūsų sunkiai įvardijamų įgulų, kadangi buvo aiškiai apibrėžtas šios grupės statusas. Charakteringa tai, kad būtent šie *ministerialai* (vok. *die Ministerialität*), paskiriami valdovo, sudarė didelę pilių įgulų dalį. Taigi juos iš

⁴⁹⁹ ПСРЛ. Т. 1, с. 121; [...] и поча нарубати муже лучшиие от Словень и от Кривичь и от Чюди и от Вятичь и от сихъ насели грады. [...].

⁵⁰⁰ Bosl K. Die Reichsministerialität der Salier und Staufer. Ein Beitrag zur Geschichte des hochmittelalterlichen deutschen Volkes, Staates und Reiches. T. 1. Stuttgart, 1950, S. 23; *idem*. Die Reichsministerialität als Element der mittelalterlichen deutschen Staatsverfassung im Zeitalter der Salier und Staufer// Adel und Bauern im deutschen Mittelalter. Hrsg. von Mayer Th. Darmstadt, 1967, S. 74–108. Apie Štaufenių pilis plačiau žr. Hotz W. Pfalzen und Burgen der Stauferzeit. Darmstadt, 1981.

dalies galima lyginti ir su mūsų aptariamos erdvės socialine specifika ir vadinamąja tarnybine (žemutinąja) bajorija, kuri savo „karjerą“, tikėtina, ir pradėjo nuo pilių įguly. Šis aptartas trumpas epizodas tarsi ir liudija, kad būta tam tikros socialinės grupės (ar jos užuomazgų), kuri buvo atsakinga už dar Kijevo Rusios laikų gynybinių įtvirtinimų apsaugą. Nepaisant visko, tai tik viena maža, nors ir iškalbinga, detalė.

Kitos šaltinių žinios daug aptakesnės, tačiau, vis dėlto leidžiančios daryti tam tikras prielaidas. Viena jų būtų ta, kad šalia minimų ankstyvųjų įtvirtinimų (pilies genezės prasme) pasirodančias abstrakčias žmonių grupes galima skirti į dvi grupes (kategorijas): *siaurąją* ir *plačiąją*, kurios turėtų galioti visoms LDK žemėms. Pirmuoju atveju tai būtų jau minėti tarnybininkai, karo tarnai ir t. t., kurie lietuviškoje istoriografijoje dar vadinami „geraisiais žmonėmis“. *Plačiosios* grupės turinį ankstyvuju periodu (iki maždaug XIV a. pirmosios pusės) sudarė visa įtvirtiniuose minima žmonių masė (valstiečiai), kurią labai charakteringai nusako vienas komiškas Hipatijaus metraščio pasakojimas. 1258 m. vieno žygio metu Švarnas buvo pasiųstas stebėti Zvegolos įtvirtinimų, kad niekas iš tenai buvusių nepabėgtų. Tuo metu jį su jo maža kariauna pamatę *pilėnai* pradėjo juoktis (*смеяхуся стояще на граде*). Kitą dieną atžygiavo Švarno tėvas Danilas Romanovičius su didele kariuomene. Tai pamatę *pilėnai* persigando (*ужасъ бысть въ нихъ*) ir pasidavė⁵⁰¹. Neatmetant paties raštininko aprašytos situacijos literatūrinio hiperbolizavimo, o kartu juo ir pasiremiant, manytina, kad čia turima omenyje didelė koncentracija žmonių, susispietusių gynybinių įtvirtinimų teritorijoje. Kaip žinia, valsčius ir Senosios Rusios *miestas-pilis* sudarė tam tikrą tiek teritorinę, tiek ir socialinę „vienovę“, taigi neabejotinai šiuo atveju čia buvo subėgę apylinkės valstiečiai. Taigi nekyla abejonių, kad minimi *гражане* yra visa žmonių masė, o ne kažkokia išskirtinė socialinė kategorija. Tai patvirtina ir iš kitos konflikto pusės minimi *ратны*, kuriuos reikia suprasti kaip ginkluotus vyrus ir (arba) karo tarnybininkus. Geriausiai vis dėlto nagrinėjamą problemą atspindi 1170 m. Kijevo puolimas, kurio pasakojime atsisleidžia

⁵⁰¹ ПСРЛ. Т. 2, с. 195.

dvinarė įtvirtintos gyvenvietės socialinė struktūra, t. y. tarp Kijevo gynėjų yra aiškiai išskiriami *ратниці* ir *граждане*⁵⁰². Tokiu būdu šios dvi kategorijos atspindi panašaus pobūdžio *Lithuania propria* bei Žemaitijos pasakojimuose, tačiau tik jau XIII–XIV a., minimas socialines grupes (atitinkamai *viri bellicosi*, *armigeri* ir *castrenses*). Reikia manyti, kad menkai diferencijuotose visuomenėse šaltinių kalbai, nusakančiai tam tikras vietines socialinės sanklodos formas, buvo naudojamos binarinės formulės. Apskritai *граждане* „nepasiduoda“ jokiai smulkesnei diferenciacijai. Ją galima „išvesti“ tik iš tokių netiesioginių užuominų, kaip Pskovo ir Sofijos metraščiuose 1289 m. paminėta viešė, kurios metu susirinkę *граждане* iš Rostovo išvijo jiems neįtikusius vyresnius⁵⁰³. Kaip jau buvo kalbėta, į viešę rinkdavosi ne tik laisvieji centrinės valsčiaus gyvenvietės gyventojai, bet ir viso jai pavaldaus valsčiaus. Tokiu būdu šie *граждане* ne tik naudojosi prieglobstį teikiančiomis sienomis, bet ir sprendė šių sienų apsuptyje iškilusias problemas⁵⁰⁴.

Bendrą ankstyvąjį vaizdą papildoma viena 1373 m. metraščių detalė, kurioje kalbama apie Maskvos dk Dmitrijaus Ivanovičiaus Doniečio žygį prieš LDK užimtą Liubutską (dešiniajame Okos upės krante), iš kurio buvo išvytas tenai paliktas lietuvių pulkas (*сторожевой полкъ Литовский*)⁵⁰⁵. Tai rodo savaime suprantamą užimtų teritorijų išlaikymo mechanizmą, kurį patvirtina ir Smolensko atvejis XV a. pradžioje, kai galutinai užimtoje pilyje Vytauto buvo palikta lenkų įgula⁵⁰⁶. Tokiu būdu vidinė pilies socialinės sąrangos dalis turėjo kisti. Kita vertus, mažai ką galima pasakyti apie tą socialinę terpę ir jos kategorijas, kurios tiesiogiai priklausė tam tikromis formomis ar turėjo atlikti tam tikras prievoles piliai. Vis dėlto vėlyvesni šaltiniai (XV–XVI a.) tai jau leidžia pastebėti ir iš dalies tai sieti su ankstesnėmis socialinės tikrovės praktikomis.

Svarbu akcentuoti, kad ankstyvojoje pilių sociumo formavimosi fazėje visose trijose teritorijose (atitinkami *Lithuania propria* ir Žemaitijoje XIII–

⁵⁰² ПСРЛ. Т. 9, с. 237–238.

⁵⁰³ ПСРЛ. Т. 5, с. 179.

⁵⁰⁴ ПСРЛ. Т. 4, с. 217.

⁵⁰⁵ ПСРЛ. Т. 8, с. 20.

⁵⁰⁶ ПСРЛ. Т. 16, с. 149.

XIV a., rusiškose-rusėniškose teritorijose XI–XIV a.) šaltiniuose nepavyksta užčiuopti smulkesnės socialinės stratifikacijos ir ją konkretizuoti kaip tik dvinarę struktūrą: *castrensi – armigeri, зорожане – патники*. Vis dėlto būtų pagrįsta manyti, kad chronologiškai vėlyvesni normatyvinių ir kt. šaltinių duomenys leidžia rekonstruoti socialinę pilies organizaciją ir ieškoti tam tikro struktūrinio tęstinumo ištakų.

2. Socialinės kategorijos

Bandant žvelgti į pilies ir jos teritorijos santykį su erdvėje pasklidusiu sociumu, svarbu neišleisti iš akių sudėtingų ir nevienareikšmių (galima sakyti, trūkinėjančių, nevientisų) priklausomybės sąryšių. Kaip jau buvo minėta, pilies teritorija negali būti paaiškinama schematiškai, pavyzdžiui, aplink pilį apibrėžiant 30 kilometrų spindulį. Lygiai tas pats pasakytina ir apie aplink pilį dispersiškai išsidėsčiusį sociumą, kuris nebūtinai yra pilies sociumas. Antra vertus, kalbant konkrečiai apie pilies socialinį kontingentą, skyrėsi jo priklausomybės pobūdis ir laipsnis. Viena yra teisinė priklausomybė, kita – ūkinė-administracinė ir t. t. Formuojantis tam tikrai valstybinei infrastruktūrai bei ją išreiškusiam kiemų (dvarų) ir pilių tinklui, laipsniškai radosi ir tas nevienalytis valstiečių sluoksniškas, kuris buvo vienaip ar kitaip susijęs su šiomis struktūromis. Belieka prisiminti jau minėtus *encellulement* ir *incastellamento* koncepcijas, sukurtas paaiškinti Vakarų Europoje vykusius procesus. Svarbu tik tai, kad LDK ir ją sudariusių teritorijų atveju mes negalime matyti šio proceso (šiuo atveju eilinio individo priklausomybės / pavaldumo piliai didėjimo) ištakų ir (arba) proveržio dėl pačios šioje erdvėje pasklidusių visuomenių raidos intensyvumo. Kita vertus, nuo XIV–XV a. sandūros galime stebėti jau aiškiai egzistuojančius individo ir valstybę išreiškiančių struktūrų ryšius.

a. Lithuania propria

1323–1324 m. Gedimino laiškuose minimi mokesčiai duoklės, dešimtinė ir angarijos⁵⁰⁷. Vadinasi, buvo ir tam tikros valstiečių grupės, kurios turėjo visa tai atlikti. Viso šito būtina sąlyga buvo valdovo domeno plėtra, taigi kiemų (dvarų) ir pilių tinko sklaida. Tai visų pirma galėjo būti užtikrinta valstybės branduolyje. Šiuo atveju mums ne tiek svarbi darbų ir mokesčių nomenklatūra⁵⁰⁸, kiek individai ir jų santykis su pilimi. O būtent šis santykis ir atskleidžia visą darbų bei prievolių turinį.

Panoraminę situacijos vaizdą atspindi XIV–XV a. žemės privilegijos. 1387 m. Jogailos privilegijoje nurodoma, kad bajorai nebus šaukiami naujos pilies statyboms, o tik senųjų remontui ir tvarkymui⁵⁰⁹. 1434 m. Žygimanto Kęstutaičio privilegijoje teigiama, kad bajorams priklausantys valstiečiai atleidžiami nuo dėklos, tačiau bajorams išlieka prievolė statyti ir remontuoti pilis⁵¹⁰. 1447 m. Kazimiero Jogailaičio privilegijoje minimi valstiečiai kaip socialinė grupė, priklausanti kilmingiesiems, atleidžiama nuo pastotės, akmenų vežimo, malkų plytų degimui ir kalkių pilims, šieno pjovimo ir nuo kitų mažiau teisėtų darbų (*laboribus minus iustis*), tačiau kaip prievolės paliekami tik pilių statybos ir remontavimo darbai (*exemptis duntaxat laboribus aedificandorum castrorum, de novo necessariorum et vetustorum restaurandorum*)⁵¹¹. Tikėtina, kad šie *minus iustis* darbai buvo susiję su valdovo rezidencinių pilių XIV–XV a. sandūroje statybomis. Kartu akivaizdu tai, kad minimi bajorams priklausę valstiečiai (*omnes kmetones, subditi*

⁵⁰⁷ Chartularium Lithuaniae res gestas, p. 60–61.

⁵⁰⁸ Любавский М. Областное деление, с. 315–356; Jurginis J. Baudžiaivos įsigalėjimas, p. 191–202.

⁵⁰⁹ LM. Užrašų knyga 25, nr. 1, p. 36.

⁵¹⁰ Любавский М. Очерк истории литовско-русского государства до Люблинской унии включительно. (Приложения). Москва, 1915, с. 324; [...] *Nihilominus tamen predictis principibus et boiariis et subditis eorumdem castrorum edificaciones et reformationes et vias expeditionales in ipsorum propriis expensis, ad quas ab antiquo tenebantur [...] pro nobis et nostris successoribus reservamus, aliis laboribus castrorum nostrorum a sepe dictorum principum et boiarum hominibus omnino exclusis [...]*.

⁵¹¹ ZPL, s. 33; [...] *debent esse liberi et omnino exempti ab omnibus redditibus et solutionibus, exactionum et contributionum et mensurarum quae dicuntur dzakla et ab omni onere vectigalium quae dicuntur podwode et a vectione lapidum, trarium, aut lignorum, ad exurendos lateres aut cementum ad castra, a falcando feno, at alijs laboribus minus iustis [...]*.

ipsorum) tiesiogiai piliai (vadinasi, aptariamuoju metu ir dk)⁵¹² nepriklausė, tačiau, nepaisant to, išliko bendros prievolės pilims. Kartu verta atkreipti dėmesį, kad valstiečiai nebuvo vienalytis luomas, todėl, kaip galėsime įsitikinti vėliau, įvairavo skirtingų valstiečių ir jų kategorijų priklausomybė bei darbai. Kita vertus, turint omenyje spartų veldamų dalijimo procesą, nors ir kintant valstiečių kasdienybei, statusui bei priklausomybei, pilies darbai išliko. Tai patvirtina valstiečių atidavimas į teisminę jų ponų priklausomybę. Bet prie to dar sugrįšime. Svarbu atkreipti dėmesį, kad, nors „generalines“ privilegijas reikia vertinti atsargiai, kadangi jose dažnai būdavo tik šabloniškai nusakomos naujos normos ar tiesiog užfiksuojama sena gyvenimo praktika, šiuose dokumentuose nurodytos nuostatos neabejotinai atitiko tai, kas buvo mūsų rekonstruojamos tikrovės dalis. Vis dėlto tai tik labai bendras, o tam tikra prasme ir savaime suprantamas pilies sociumo (nebūtinai tiesiogiai priklausiusio) XIV–XV a. vaizdas.

Svarbu atkreipti dėmesį į kelis negausius, tačiau iškalbingus epizodus, leidžiančius bent jau užčiuopti tiek pačios pilies sociumo pobūdį, tiek, iš dalies, ir pačią pilies ir jos teritorijos socialinę organizaciją, netiesiogiai atspindinčią specializacijos apraiškas. Štai keletas pavyzdžių. Hipatijaus metraštis mini Mindaugo *žirgininkus* / *žirgšerius* (*конюси Миндовговы*)⁵¹³. Gudavičius tam tikrų prievolių tinklo susiformavimą sieja su Mindaugu. XIV a. Vokiečių ordino kronikose minimi karo grobiu tapę žirgai⁵¹⁴. Tai leistų kalbėti apie *žirgininkų* tarnybos egzistavimą. Nors savaime toponimikos duomenys nėra pakankami, tačiau suteikia pagrindą tokią prielaidą svarstyti⁵¹⁵. Beje, be

⁵¹² Per XV a. buvo galutinai įtvirtinta valstiečių teisinė priklausomybė nuo pono ir jo dvaro; žr. Kazimiero teisynas (1468). Įvadą ir paaiškinimus parašė *Jurginis J.* Vilnius, 1967.

⁵¹³ ПСРЛ. Т. 2, с. 861.

⁵¹⁴ *Petri de Dusburg. Cronica terre Prussie*, S. 189; [...] *et 100 equos cum multo pecore alio deduxerunt* [...] (1324). *Hermanni de Warberge. Chronicon Livoniae*. S. 103; [...] *expugnavit suburbium castris Usupalle, cesis omnibus ac suburbia cremato. [...] Abductis lxx equis salvus rediit* [...] (1373); S. 110; [...] *captis [...] lxx equis* [...] (1375) S. 111; [...] *fuert ante Novum castrum Letwinorum ultra Duneborch, ubi cesis et captis circa xiii capitibus hominum ac xx equis* [...] (1376); S. 113; [...] *captis et eductis [...] 280 equis expedicialibus* [...] (1377). Apie tai plačiau žr. *Ivinskis Z. Geschichte des Bauernstandes*. S. 75, 81.

⁵¹⁵ Lietuvos TSR administracinio-teritorinio suskirstymo žodynas. p. 18, 24, 25; Kaniūkų ir Raitininkų kaimai (Alytus); p. 270, 276; du Kaniūkų kaimai (Nemenčinė); p. 53, 55; du Kaniūkų kaimai (Daugai); p. 414; Kaniūkų kaimas (Šalčininkai); p. 571; Kaniūkų kaimas (Vilkija).

neabejotinai svarbių *žirgininkų* gyvenviečių, minimos dar kelios, tikėtina, su tarnybinėmis kategorijomis susijusios vietovės⁵¹⁶. Įdomus yra Kryžiuočių kelių aprašymų epizodas, kuriame tarp Perlojos ir Versekos prie Merkio minimas *Drawenikin* kaimas⁵¹⁷, galbūt galėjęs žymėti drevine bitininkyste užsiėmusių valstiečių gyvenvietę. Taigi viena kita mus pasiekusių šaltinių užuomina leidžia svarstyti glaudaus ryšio tarp tarnybinių žmonių, jų gyvenviečių ir pilies realumą.

Kiek aiškesnis pilies sociumo vaizdas ryškėja žvelgiant į XIV–XV a. sandūroje vykusį spartų bažnyčių ir parapijų steigimą. Verta dėmesio yra tai, kad didžioji dalis bažnyčių buvo įkurta tose vietovėse⁵¹⁸, kuriose iki XIV a. pabaigos buvo minimos pilys: Krėva (1387), Maišiagala (1387), Medininkai (1387), Ukmergė (1387), Merkinė (1392), Lyda (1397.), Breslauja (1423), Dubingiai (1430), Kernavė (1430). Tai greičiausiai reikėtų sieti su tų gyvenviečių infrastruktūra, net ir turint omenyje, kad daugelis tų pilių XIV–XV a. sandūroje sunyko, virto dvarais. Šiuo atveju egzistavusi infrastruktūra visų pirma sietina su vietinių gyventojų gausumu ir jų numanomu išsibarstymu tam tikrose teritorinėse struktūrose. Neturint tiesioginių duomenų apie pilies sociumą šiuo laiku, telieka remtis netiesioginėmis užuominomis, susijusiomis su įsteigtų parapijų ir jų bažnyčių donacijomis. Antra vertus, keltina prielaida dėl kokybiškai kitokios lokalių visuomenių sąrangos ir jų pavaldumo valstybinėms struktūroms. Pagrįstai atrodo tai, kad pilių apylinkėse besitelkusi visuomenė pavaldumo ir priklausomybės ryšiais buvo tampriau susijusi su dk ūkiu, todėl parapijų steigimas šalia pilių automatiškai turėjo užtikrinti bažnytinės dešimtinės mokesčio surinkimą, o kartu, kas dar svarbiau, sėkmingesnį sielovadinio darbo vykdymą.

⁵¹⁶ Ibid., p. 489, 490; du Barčių kaimai (Trakai); p. 503, 505; Barčiškių ir Laičių kaimai (Ukmergė); p. 512; Kubilių kaimas (Utena); p. 534, 535, 537; Barčių, Bartelių ir Laičių kaimai (Varėna). Apie leičių problemą žr. *Dubonis A.* Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai.

⁵¹⁷ Die littauischen Wegeberichte, W. 82, S. 701. Įdomu atkreipti dėmesį, kad yra išlikęs tik jau kito Drevininkų kaimo (*село Древинику*), priklausiusio Trakų vaivadijai, 1582 m. inventorius; žr. XVI a. Lietuvos inventoriai. Istorijos archyvas. T. I. Sur. *Jablonskis K.* Kaunas, 1934, p. 225–230.

⁵¹⁸ *Ochmański J.* Biskupstwo Wileńskie w średniowieczu: ustrój i uposażenie. Poznań, 1972, s. 63.

Pirmiausia atkreiptinas dėmesys į 1387 m. suteiktą katalikų Bažnyčiai priklausiusių žemių imunitetą⁵¹⁹, o tai reiškia – ir į tose žemėse gyvenusių valstiečių priklausomybės pokytį. Nėra abejonų, kad valdovo dalijama įvairi žemėvalda ir joje gyvenę valstiečiai iki šio akto priklausė tam tikroms kitoms teritorinėms-administracinėms-ūkinėms struktūroms (pvz., pilims, dvarams). Antra vertus, atsiradęs dešimtinės mokesčio nereišė kintančio valstiečio pavaldumo, o tik dar vieną mokesčių. Mokesčiai ir duoklės konkrečiai bažnyčiai netiesiogiai atskleidžia ir pilies ūkinį gyvenimą, o kartu ir jos socialinę charakteristiką. Štai 1390 m. Jogailos privilegijoje Vilniaus katedrai ir kapitulai tarp įvairių objektų patenka dešimtadalis žuvų iš užtvankos, dešimtadalis ariamosios žemės Nemėžyje ir dvylika talentų (apie 26 kg) vaško iš Vilniaus pilies dvaro. 1397 m. iš Vilniaus pilies ir jos rūsijų (*eius celariis*) Vilniaus vyskupui Andriui buvo paskirta dešimt avilių medaus⁵²⁰. Numanyti egzistavus tam tikrai piliai priklausiusių valstiečių tarnybas leidžia ir 1442 m. privilegija Merkinės bažnyčiai. Joje nurodoma, kad iš Merkinės piliai priklausiusių žvejybviečių ir užtvankų (*de piscaturis stagnisque*)⁵²¹ skiriama bažnytinė dešimtinė. Vis dėlto išskirtiniu šaltiniu laikytina 1473 m. Kazimiero Darsūniškio⁵²² bažnyčios fundacija, kurioje atsiskleidžia ne tik pilies sociumo plačiąja prasme (*macro lygmuo*) detalė, bet kartu „paslankios“, kintančios pilies išorinės teritorijos fragmentas. Pirma, kalbama apie penkis valstiečius (*homines quinque villanos*), kurie, su savo žemių dalimis (*in divisis*) anksčiau davę dėklą, kviečius, avižas ir kitas duokles Trakų piliai (*quas pro castro nostro in Troky dabant*)⁵²³, atiduodami su visais savo darbais ir duoklėmis Darsūniškio bažnyčiai nieko nepaliekant minėtai piliai (*nichil juris et*

⁵¹⁹ KDKW, nr. 6, s. 14.

⁵²⁰ Ibid., nr. 17, s. 31; nr. 30, s. 52. Plg. 1409 m. Benediktinų vienuolyno fundaciją ir jo sąsajas su Trakais: Ibid., nr. 60, s. 93; [...] *decimas omnium frugum curie nostre ibidem in Antiquis Troky cum avena et feno* [...].

⁵²¹ Ibid., nr. 170, s. 193.

⁵²² Atkreiptinas dėmesys į tai, kad tai tas pats Darsūniškis, apie kurį buvo užsiminta kalbant apie pilies teritoriją. Greičiausiai šis atvejis tik patvirtina tam tikrą teštinumą, kuris kažkuria prasme ryškėja žvelgiant į gyvenvietės raidą: *pilis-parapija-dvaras*.

⁵²³ OPO. T. 5, № 1, c. 3. Įdomu žvilgtelėti į XIII a. vidurio dokumentą, kuriuo nurodomi įvairių Žemaitijos vietovių žmonės, priklausantys Klaipėdos parapijinei bažnyčiai; žr. LUB. Bd. 1, nr. 329, S. 417, [...] *Ad hanc quoque ecclesiam harum castellaturarum homines [...] pertinebunt: de Mutina duarum partium, de Poys, de Ackete, de Creten, de Duwirstene, de Palangen et de Kalaten* [...].

proprietatis pro castro prefato et nobis reseruando). Problemiškas yra pats vietovardžių, su kuriais minėti penki valstiečiai turėtų būti siejami, identifikavimas. Privilegijoje taip pat nurodomi du Darsūniškio ir Eigeniškių (25 km į šiaurės vakarus nuo Trakų ir 20 km į rytus nuo Darsūniškio) dvarai, kurie greičiausiai buvo tik tarpinė visos „logistikos“ stotelė tarp šių penkių valstiečių ir Trakų pilies. Nepaisant to, sunku pasakyti, kokiai gyvenvietei reikėtų priskirti tuos penkis valstiečius ir jų tarnybas. Įdomu tai, kad privilegijoje kalbant apie Darsūniškio ir Eigeniškių dvarus, pasakyta yra tik apie iš jų numatytus mokesčius („nuimtus“ nuo Trakų pilies): dešimtąją grūdų, akmenį vaško (*cum lapide de cera*) Darsūniškio bažnyčiai. Šis pavyzdys yra išskirtinis dėl kelių aplinkybių. Pirma, jis yra bene ankstyviausias, pateikiant tokio pobūdžio informaciją. Antra, aiškiai matyti keli teritoriniai-struktūriniai lygmenys ir jų pokyčiai: bažnyčia, dvaras, pilis (*ecclesia, curia, castrum*). Trečia, iškyla valstiečiai (*villanos*) su aiškia savo priklausomybe (*seruicijis prout ex antiquo laborabant*) ir jo kaita, kartu įvardijami mokesčiai, duoklės (*daklisz tam siliginis, quam avene ceterisque contributionibus*). Tokiu būdu lokaliame lygmenyje galima stebėti struktūrinius socialinius ir teritorinius santykio su pilimi pokyčius.

Jau minėtas bajoro Jočio epizodas leidžia gana pagrįstai dėlioti itin plataus ir diferencijuoto pilies sociumo vaizdą. Kita vertus, tokie savo didžiai saugomą bajoriškumą Vytauto laikais įgiję „bajorėliai“ atsidurdavo konfliktų ir nesusipratimų epicentre, kadangi, iš vienos pusės, pilies pareigūnai norėdavo „išpešti“ mokesčius ir darbus, o kita pusė įrodinėdavo savo kilmingumą, taip bandydama išvengti neteisėtai jai primetamų darbų. Tai liudija vienas XV a. pabaigoje įvykęs ginčas, spręstas Trakų vaivados Petro Jonaičio Mantigirdaičio. Skundėsi Krupovičiai iš Rodūdės valsčiaus dėl Trakų *pilininko* Stretos (*Cmpema*), kuris, pasak jų, siuntė *diečkus* dėl dėklos. Savo ruožtu, jie parodė raštus, kad dar Vytautas jų senelį atleido nuo duoklių ir įpareigojo eiti karo tarnybą. Vis dėlto „bajorėlių“ Krupavičių bėdos tuo nesibaigė. Kitas konfliktas iškilo su Bastūnų gyventojais, kurie juos vertė pjauti šieną

Liškiavai⁵²⁴. Šie nutikimai įdomūs dviem – teritoriniu ir socialiniu – aspektais. Pirma, labai tikėtina, kad aptariamuoju laiku Trakų kunigaikštystės apraše minimos pilies jau nebebuvo. Kitas dalykas – Rodūnę nuo Trakų skiria apie 80 km, nuo Bastūnų – apie 20 km, nuo Liškiavos – taip pat apie 80 km. Dar įdomiau tai, kad pirmasis teismo procesas vyko Dubičiuose, o antrasis – Lydoje. Tokiu būdu matome, kokia nenusistovėjusi ir paini buvo tiek teismo (kuris ne visada buvo organizuojamas centrinėje tam tikros administracinės teritorijos vietoje) vykdymo praktikos, tiek ir pačios valstiečių priklausomybės ir pavaldumo sistema, jei tokį žodį apskritai galima vartoti. Šie neaiškumai visų pirma buvo sąlygoti itin sudėtingos socialinės struktūros ir neaiškių subordinacinių ryšių. Pilis nors ir nėra šio konflikto ašis, bet ją galima užčiuopti šio konflikto periferijoje ir išskylančiame pilininko ir jam pavaldžių pareigūnų jurisdikcijoje, kuri reikšėsi per tiesioginį santykį su pilimi ir jos teritorija.

Žmonių priklausomybė ir pavaldumas Viduramžiais buvo nepastovus, nuolat kito. Kaip jau buvo užsiminta, *laisvė* Viduramžiais nebuvo suvokiama abstrakčiai kaip idėja, priešingai – visada buvo kalbama apie konkrečią laisvę arba laisvę nuo kažko. Tokiu būdu tai siejosi su skirtingomis valstiečių tarnybomis, jų prievolėmis, darbais ir mokesčiais. Kaip jau buvo pastebėta, keitėsi ne tik teritorijų, bet ir juose veikusių individų pavaldumas, nes šie individai laipsniškai daugeliu atvejų tapdavo žemės *priklausiniais*. Taigi kintant pavaldumui (teritoriniams pilies *priklausiniams*), kito ir pilies socialinis kontingentas. Iš to išplaukia, kad valstiečių pavaldumas tapdavo ginčų objektu. 1496 m. Eišiškių baudžiauninkai skundėsi, kad vietos bajorai verčia juos jiems tarnauti, nors anksčiau šito nedarė, tačiau davė dėklą su visu valsčiumi Trakams (galima numanyti, jog šaltinyje turima omenyje pilis kaip platesnės teritorijos centras, nes miestą reikia suvokti kaip kitokio pobūdžio struktūrinį dėmenį). Savo ruožtu Trakų *pilininkas (sic!)* Mikna Chrebtavičius buvo įpareigotas senose knygos (sic!) patikrinti, ar iš tiesų šie baudžiauninkai davė

⁵²⁴ Акты относящиеся къ истории южной и западной Россіи (toliau – АЮЗР). Т. 1. (1361–1598). Санктпетербургъ, 1863, № 22, с. 14–16.

dėklą. Kaip paaiškėjo *pilininkui* bevartant knygas, nei jų tėvai, nei jie patys ten nebuvo įrašyti pirmųjų Trakų *pilininkų* (*sic!*), todėl buvo pripažinti kaip priklausantys bajorams ir neturintys mokėti dėklos⁵²⁵. Verta atkreipti dėmesį į tai, kad, kaip aiškėja iš šio akto, būta kažkokių knygų, kuriose buvo surašomi Trakų administracinei ir ūkinei jurisdikcijai pavaldūs valstiečiai su savo prievolėmis ir darbais, o tai verčia manyti, kad egzistavo daug aiškesnis ir preciziškesnis vietinės tvarkos reglamentavimas. Apskritai tokie atvejai nėra išimtiniai ir greičiausiai turėtų būti sietini su bajorijos žemėvaldos formavimosi procesu, kuris XV a. antroje pusėje įgavo platų mastą ir XVI a. pirmoje pusėje savo apskukų nesumažino. 1510 m. Žygimantas Senasis Andriui Mikolajevičiui davė keturias žvejų tarnybas ir tuščią žemę su viskuo, kas priklausė valstiečiams tarnaujant Gardino piliai⁵²⁶. 1508 m. Fiodorui Kolontajevui duodamas Polonkos dvaras su žemėmis ir kaimais, taip pat su visais keliuočiais ir baudžiauninkais, kaip viskas buvo laikyta prie Naugarduko pilies, o 1511 m. prie jo Polonkos dvaro buvo dar priteisti valstiečiai ir pridurta, kad jie neturi tarnauti ar mokėti kokių nors mokesčių Naugarduko piliai⁵²⁷.

XVI a. pirmos pusės Trakų ir Vilniaus pavyzdžiai leidžia užčiuopti konkrečių tarnybų / darbų pilims praktiką. 1507 m. privilegija Trakų karaimus (*Iudeos nostros Throcenses*) išlaisvino nuo sargybos-budėjimo (*custodia*) Trakų pilyje ir pastočių (*currus*) prievolės⁵²⁸. 1533 m. tą pačių Trakų atveju vėl susiduriame su Rodūne, kai kilo konfliktas tarp Vilniaus tijūno Šimkos ir Rodūnės valsčiaus valstiečių, kurie skundėsi, kad šis įveda naujoves ir verčia juos Trakų pilyje eiti naktinę sargybą (*кликати*), kitaip tariant, būti naktiniais *šaukūnais*. Valdovas, išsiaiškinęs visą situaciją, priėmė sprendimą, kad rodūniečiai neturi su baudžiauninkais eiti jų tarnybos ir duoti duoklės, tačiau,

⁵²⁵ Акты Литовской Метрики. Т. 1, № 302, с. 117–118.

⁵²⁶ LM. Užrašymų knyga 25, nr. 71, p. 129; [...] дали со всеми ихъ землями [...] и со всемъ с тымъ, какъ тыи люди намъ служили к замку нашому Городенскому [...].

⁵²⁷ LM. Užrašymų knyga 8, nr. 324, p. 262–263. Plg. РИБ. Т. 20, № 161, с. 781–782. Tokio pobūdžio žmonių ir žemių dovanojimai pasitaiko ženkliai; žr. LM. Užrašymų knyga 12, nr. 105, p. 178–179, Kauno pilis (1522); nr. 639, p. 489; [...] и панъ Авраамъ, на росказанье нашо, обыскавъшы тамъ в Ковенскомъ повете осмъ служебъ людеи тяглыхъ – сельцо на имя Линково, а пять земель пустовскихъ – Кутькишки а Дикришки, а Моцишки, а Бертошишки, а Совримшишки – и ему даль. [...] как от нас тотъ замок нашъ Ковен держаль [...] (1527).

⁵²⁸ LMMPA. Trakai, nr. 10, p. 86.

remdamasis Trakų vaivados teismu, nurodė eiti sargybą Trakų pilyje ir tvarkyti Rodūnės dvarą⁵²⁹. Kitame 1534 m. akte dvidešimt Nemėžiaus valsčiaus baudžiauninkų, gyvenusių prie Neries žemiau Nemenčinės dvaro, buvo atiduoti Vilniaus raštininkui ir *pilininkui* Zankai Ivanovičiui ir tokiu būdu atleisti nuo Vilniaus pilies sargybos (*в засады*), taip pat nuo šunų priežiūros (*смерезалу*)⁵³⁰.

Kita vertus, pilies sociumo *Lithuania propria* kaita vyko ir į „kitą pusę“, t. y. pasipildydavo naujais „kadrais“, valstiečiai buvo prišliejami prie pilies darbų jos teritorijos. 1537 m. prie Trakų pilies buvo prišlieti valstiečiai ir žemės. Tas pats nutiko ir 1541 m., prie Kauno pilies jos urėdininkui Jonui Mykolaičiui priskyrus penkias valstiečių tarnybas⁵³¹. Gali būti, kad didžioji dalis šaltinių būdavo sudaroma keičiantis tam tikrai iki tol egzistavusiai praktikai, nors kai kada buvo patvirtinama ir senoji. Štai 1522 m. Lietuvos Metrikos aktas byloja apie druskininkų tarnybą (*службою соленицкою*), atliekamą Gardino piliai⁵³². Aiškėja, kad tai buvusi ne šiaip vieno žmogaus tarnyba, bet išsitos tarnybinių žmonių grupės (*инъшыи соленики наши*).

Problemiška kalbėti apie konkrečias tarnybines kategorijas žmonių, pavaldžių *Lithuania propria* pilims, kadangi nėra tokio pobūdžio šaltinių kaip inventoriai. Greičiausiai tai lėmė jau ne kartą akcentuota šio regiono pilių raidos specifika, todėl tiesiog nebuvo poreikio tokioms liustracijoms. Kita vertus, akivaizdu, kad šios teritorijos, kaip dk ūkinio branduolio, ir jos dvarų reikšmė nesumenko, priešingai nei pilių. Tai vienareikšmiškai liudija kai kurie XVI a. ūkinės-administracinės paskirties šaltiniai, leidžiantys numanyti pilių vidinius pokyčius.

1529 m. nuostatai Vilniaus ir Trakų dvarams yra simptomiškas pilies, kaip reiškinio, faktinės situacijos atspindys Tikrojoje Lietuvoje. Apie Vilniaus ir Trakų pilis čia tik probėkšmom užsimenama „reguliuojant“ pilių ir dvarų pareigūnų santykius, šių naudai, kadangi, pilių pareigūnai kišdavosi į dvarų

⁵²⁹ LM. 8 – oji Teismų bylų knyga, nr. 24, p. 39.

⁵³⁰ Ibid., nr. 345, p. 161–162.

⁵³¹ LM. Užrašymų knyga 25, nr. 203, p. 258; nr. 145, p. 206.

⁵³² LM. Užrašymų knyga 12, nr. 90, p. 170.

reikalus. Kartu pabrėžiamos tik tam tikrų dvarų tarnybos pilims, esant reikalui. Sunku pasakyti, kaip tiksliai ir preciziškai viskas buvo surašyta ir kaip tai atitiko gyvenimo praktiką, tačiau jei jau ir buvo taip griežtai laikomasi nuostatų, tai *bajorai keliuočiai, varovai (осочнику), žvejai, bartininkai (борти), kalviai (ковали)* turėjo dirbti tik dvarams. Tačiau *dėklininkai* mokėjo mokesčių pilies urėdui. Galima kelti prielaidą, kad pilies ir su ja susiję darbai tekdavo baudžiauninkams⁵³³. Vadinasi, skirtingų socialinių kategorijų ir dvarų santykis su pilimi buvo sąlygojamas aiškių susiformavusių skirtumų.

Apskritai reprezentatyvių duomenų, įgalinančių kalbėti konkrečiai apie tam tikros pilies Tikrojoje Lietuvoje sociumą, sunku surasti. Išskirtiniu čia galima laikyti 1553 m. Daugėlišio pilies inventorių, kuris leidžia formuluoti prielaidą dėl pilies *micro* ir *macro* sociumų egzistavimo. Aptariamajame inventoriuje aiškiai įvardyta pilies nelaisvoji šeimyna (*челедь невольная*), kurią reikia skirti nuo dviejų – Seniškio ir Ceikinių – dvarų⁵³⁴, priklausiusių Daugėlišio piliai, ir jų nelaisvųjų šeimynų. Konkrečiai šiuo atveju sunku būtų įvardyti jų kokybinį skirtumą. Greičiausiai galima išvelgti kiekybinę skirtį, t. y. atstumą nuo pilies ir, tikėtina, jo sąlygotą darbų pobūdį. Antra vertus, reikia turėti omenyje į akis krentančią absoliučiai lokalią šios pilies reikšmę, kuri apsprendė ir visos aplinkinės infrastruktūros bei pilies socialinio kontingento pobūdį. Todėl ne veltui yra minimi tik du piliai priklausę dvarai su negausiomis nelaisvosiomis šeimynomis.

Galima būtų tvirtinti, kad prasidėjęs ilgalaikis valstiečių pririšimas prie žemės turėjo ženklių pokyčių kasdieninėje jų laiko struktūroje. *Lithuania propria* šį intensyvų procesą ir jo sąsajas su pilimi dėl pilies raidos specifikos galima tik numanyti. Kita vertus, pilies transformacija į dvarą iš esmės pakeitė tik struktūrinę (materialinę) išvaizdą, bet tam tikras darbų ir mokesčių kompleksas turėjo išlikti. Vis dėlto, kaip galėsime įsitikinti vėliau, Lietuvos siaurąją prasme gyventojai neturėjo progos pamiršti, kas yra pilis ir darbas jai.

⁵³³ LM. Užrašymų knyga 7, nr. 297, p. 515, 517.

⁵³⁴ ДМММЮ, с. 121–122. Seniškį ir Ceikinius nuo Daugėlišio (dabar – Senasis Daugėliškis) skiria maždaug septyni ir atitinkamai aštuoni kilometrai į pietus.

Apie tarnybinių žmonių kategorijas ir jų priklausomybę pilies teritorijai kalbėti sunku, kadangi jos nėra tiesiogiai minimos XIII–XIV a., tačiau tai, kad vėlesniuose šaltiniuose įvardijamas tam tikras pilių išlaikymo kompleksas, akivaizdu, jog pilies teritorijoje gyvenę valstiečiai privalėjo atlikti bendro ir (arba) specializuoto pobūdžio darbus. Turėtų būti aišku, kad tarp *castrensi* ir *armigeri* privalėjo egzistuoti kažkokios jungiamosios grandys. Kartu būtų naivu galvoti, kad patys *castrensi* buvo vienalytis sluoksnis. Telieta samprotauti, kad po ambivalentišku *castrensi* slepiasi įvairialypiškesnė socialinė terpė, kuri buvo pasklidusi pilies teritorijoje.

Lieka neaiškus tik pats šio fenomeno mastas ir chronologija. Keltinas klausimas, kada pradeda formuotis tarnybinių žmonių kategorijos ir su kokiais procesais tai reikėtų sieti? Kita vertus, tam tikri kronikose minimi pilies ūkiniai *priklausiniai* galėtų greičiausiai suponuoti ir tam tikrų tarnybinių žmonių kategorijų egzistavimą. Toponimikos duomenys, nors juos reikėtų vertinti rezervuotai, leidžia bent jau kelti prielaidas dėl tokių žmonių kategorijų egzistavimo ir jų koncentravimosi pilies teritorijoje, tokiu būdu besiformuojant jų gyvenvietėms. Senosios Europos agrarinėms gyvenvietėms buvo būdinga įgauti joje gyvenusių ar atsikėlusių tam tikrų specializuotų žmonių grupių pavadinimus. Antra vertus, tikėtina, kad ir pačios specializuotos žmonių tarnybos formavosi ir kūrėsi konkrečioje vietoje taip atsirandant gyvenvietei⁵³⁵. Sudėtinga yra tik šių gyvenviečių datavimo problema. Galime kelti prielaidą, kad kai kurios tokių „specializuotų“ pavadinimų gyvenvietės buvo įkurtos bent jau iki XVI a. viduryje vykdytos Valakų reformos, po kurios vargu ar galėjo rasti „specializuoti“ kaimai. Kaip galėsime įsitikinti vėliau, kalbėdami apie rusėniškųjų žemių pilių žmonių kategorijas, tokie spėjimai nėra iš piršto laužti.

Todėl laipsnišką tarnybinių žmonių kategorijų radimąsi, tai suvokiant kaip platesnio socialinio proceso (diferenciacijos-specializacijos) dalį, greičiausiai reikėtų sieti su XIII a. ir valstybinių struktūrų, reikalavusių tam tikros infrastruktūros, formavimusi.

⁵³⁵ *Леонтович Ф.* Крестьянскій дворъ въ литовско-русскомъ государстве (toliau – *Леонтович Ф.* Крестьянскій дворъ). С.-Петербургъ, 1897, с. 219–220.

b. Žemaitija

Apie Žemaitijos situaciją turime itin mažai duomenų. Bene geriausiai pilies ir jos teritorijai tiesiogiai priklausančių valstiečių vaizdas skleidžiasi žvelgiant į jau minėto XV a. pradžioje vykusio konflikto dėl Nemuno vidurupio pakrantėje stovėjusių dviejų pilių. Šio ginčo metu, kaip niekur kitur, aiškiai buvo aprašyta visa pilies teritorijos ir jos valstiečių struktūra. Vis dėlto svarbu prisiminti, kad *Didžiosios Žemaitijos* dalis tiesiogiai priklausė dk, todėl vargu ar galima daryti kokias nors platesnes išvadas visos Žemaitijos atžvilgiu, kadangi, kaip pamename, XV a. pradžioje šios teritorijos gilumoje nebuvo likusios nei vienos pilies, taigi negali būti kalbos ir apie pilių teritorines ar socialines struktūras, o apie vėliau atsiradusias Platelių ir Kražių piliis beveik neturime jokių rašytinių šaltinių.

Kaip jau buvo akcentuota, bet kokioje teritorijoje veikė tam tikros struktūros lokalinė visuomenė. Tiksliau tariant, visuomenė erdvėje kūrė teritoriją. XV a. pradžioje aprašant ginčo objektu tarp LDK ir Vokiečių Ordino tapusią teritoriją, Veliuonos ir Paštuvos (Bisenės) pilis, išliko aprašas, kuris aiškiai išreiškia aptariamą teritorijos ir jos struktūros įsivaizdavimą: [...] *Veliuonos pilis su savo valdomis ir teritorija yra įkurta ir pastatyta Lietuvos valdovų ir kunigaikščių [...] Stovinti tarp minėtų kaimų (Peygrowa, Woygrowa, Colsina villa Gastowd) tarsi jų ir jų teritorijų centras [...] Veliuonos pilis iš pietų ribojasi su Nemunu, Šešupe, kaimu arba valda, kuri vadinama Peygowa su savo teritorija ir sritimi; iš rytų minėtos pilies teritorija ribojasi su Paštuva ir su jos teritorija bei sritimi ir kalnu, kur yra pastatyta kita pilis. Iš vakarų pusės Veliuona šliejasi prie Nemuno, kaimo, kuris vadinamas **Woygowa** ir iš kitos minėtos Nemuno upės pusės prie Ventos miško, kuris pagoniškai vadinamas **Sancta**. Šalia šio miško yra **Calsina** kaimas. Iš šiaurės pusės Veliuona susisieja su Goštauto kaimu [...]*⁵³⁶. Šio tikrai išsamaus ir aiškaus vaizdo, kuris plačiausiai buvo analizuotas dalyje, skirtoje pilies teritorijai, pateikimas nėra savitiksliis, kadangi iš jo tiesiogiai išplaukia toliau abstrakčiai

⁵³⁶ Lites ac res gestae. T. 2, nr. 32, s. 137.

įvardijama lokalinė pilies teritorijos visuomenė: [...] *minėtų kaimų žmonės ir gyventojai ir nuo amžių tuose kaimuose gyvenantys ir mirštantys, priklauso ir priklausė minėtai Veliuonos piliai ir įprastinius mokesčius ir tarnybas tai piliai atlieka [...]*⁵³⁷. Iš esmės nieko konkrečiau apie šiuos žmones pasakyti negalime. Aišku viena, kad pilies teritorija ir joje pasklidusi lokalinė visuomenė, jos tarnybinės kategorijos, savo pamatine struktūra greičiausiai menkai skyrėsi nuo kitų žemių. Kita vertus, tolimesnė plėtotė čia nutrūko, nesusiformavo pilies pareigybinė organizacija. Vienas kitas XV–XVI a. pasirodantis dk dvaras (pvz., Veliuona, Josvainiai) formavosi ankstesnių struktūrų pagrindu, todėl tai suteikia realaus pagrindo kalbėti apie čia egzistavusią ir sunkiai rekonstruojamą pilies teritorijos ir jos jurisdikcijai priklausiusią visuomenę⁵³⁸.

c. Rusėniškos žemės

Tai buvo ta plati erdvė, į kurią iš LDK branduolio kaip forposto judėjo visas Vakarų feodalizmo eksportas ir jo struktūros nusėdavo vietinėje socialinėje dirvoje, įgaudamos charakteringas formas. Vis dėlto prie lokalinės socialinės sąrangos buvo prisitaikoma, dažniausiai ir intensyviausiai kisdavo visuomenės viršūnės gyvenimo įpročiai, etosas. Visuomenės apačioms tekdavo prisitaikyti prie iš viršaus „benusileidžiančių“ pokyčių. Žvelgiant iš kitos pusės, visada reikia turėti omenyje regioniško dėmenį, kuris priklausomai nuo aplinkybių gali būti keliasluoksnis (gamtinis, socialinės raidos, geopolitinis etc.). Beje, pirmasis dažnai suvaidindavo lemtingą įtaką socialinėje raidoje tokių dabartinių Europos šalių, kaip Šveicarijos ar Norvegijos, istorijoje. Svarbu tai, kad, kaip jau buvo minėta, ne tik pati viduramžių visuomenė, bet ir valstietija buvo daugiasluoksnė ir tai buvo būdinga visai Europai. Ankstesniuose skyriuose, kalbant apie Tikrąją Lietuvą ir Žemaitiją, buvo galima tik iš retų pavyzdžių numatyti egzistavusį įvairialypį

⁵³⁷ Ibid., nr. 32, s. 138.

⁵³⁸ Ibid., nr. 32, s. 138–139; [...] *dicti castrī, territorī, villarum et hominum ac iurisdictionibus exercicio ac mero et mixto imperio eorundem [...]*. Taip pat žr. *Gudavičius E.* Lietuvos pašauktinės kariuomenės organizacijos bruožai, p. 51–52.

piliai pavaldų ir jos teritorijoje pasklidusį sociumą, o žvelgiant į rusėniškąsias teritorijas, išryškėja visas socialinių valstietijos kategorijų kaleidoskopas, kuris paaiškintinas tuo, jog pilys čia buvo ypatingos svarbos taškai, kuriuos „aptarnauti“ turėjo daugybė socialinių kategorijų žmonių.

Vienas ankstyviausių mus pasiekusių rusėniškųjų žemių pilies ir su ja susijusio vietinio sociumo liudijimų yra 1375 m. Aleksandro Karijotaičio išduota malūno kartu su valstiečiais suteiktis Dievo Motinos bažnyčiai ir dominikonų vienuolynui. Šiame dokumente taip pat minima, kad tuomet, kai visi bajorai ir žemionys tvarkys Smotryčiaus pilį (Podolė), tie patys valstiečiai turės tą darbą atlikti kartu su jais⁵³⁹. Čia galima prisiminti Jogailos 1387 m. privilegiją bajorijai, kuria buvo taip pat patvirtintas pilių darbų visuotinumas, taigi galima kalbėti apie universalų tokio pobūdžio darbų pobūdį. Šiuo atveju svarbu ir tai, kad net ir skirtingą priklausomybę turintys individai dažniausiai tam tikru būdu išlikdavo pavaldūs piliai, kaip centrinei valdžiai.

Bene daugiausiai dėmesio LDK egzistavusioms tarnybinėms žmonių kategorijoms yra skyres Leontovičius, priskaičiavęs jų daugiau negu dvi dešimtis⁵⁴⁰. Vis dėlto pagrindinė problema yra ta, kad istorikas surinko įmanomai daug XV–XVII a. šaltinių ir juose minimų socialinių kategorijų chronologiniu požiūriu, nedarydamas skirties tarp XV a. ir XVII a. socialinių struktūrų, jos pokyčių. Kita vertus, buvo atkreiptas dėmesys į kai kurių tarnybinių kategorijų – *kaimo amatininkų*, kaip juos įvardina istorikas – regioniškumą bei šių tarnybų priklausomybinį santykį (valdovas, bajorija, Bažnyčia).

Bene pirmas kartas, kai galima pastebėti skirtingų Viduramžių valdžios subjektų susidūrimą teritorijoje, yra pirmosios magdeburginės miestų privilegijos ir bažnytinės donacijos, kurios tiesiogiai arba menamai leidžia užčiuopti žmonių grupes, priklausiusias pilies teritorijai ir jos administracinei,

⁵³⁹ Грамоти XIV ст. (toliau – Грамоти XIV ст.). Под. Пецак М. Київ, 1974, № 24, с. 50; [...] *Але то што жъ коли вси бояре и земляне будутъ городъ твердиги, тогда тии люди тако же имеютъ твердиги городъ Смотричъ [...]*.

⁵⁴⁰ Leontovičiaus straipsnių rinktinė apie *kaimo amatininkus* paskelbta keliuose *Varšuvos universiteto* žinių numeriuose: *Леонтович Ф. Сельскіе ремесленники въ литовско-русскомъ государстве// Варшаскія университетскія известія. Варшава, 1897, Т. 4, 5; 1898, Т. 2, 3.*

ūkinei jurisdikcijai. Pasitelksime kelis rusėniškųjų žemių XV a. pirmos pusės pavyzdžius. 1408 m. Vytautas suteikia Brastai savivaldą. Šiuo aktu formaliai miesto gyventojai buvo išlaisvinti nuo teisėjų ir seniūnų valdžios bei jurisdikcijos, kuri tiesiogiai kilo iš valdovą reprezentavusios pilies, taigi ir jos pareigūnų⁵⁴¹.

Reikia manyti, kad su Magdeburgo teisių suteikimu vietos bendruomenė laipsniškai ir tam tikru lygiu įgaudavo „imunitetą“. Galbūt neatsitiktinai, dar būdamas dvaro maršalka Stanislovas Čupurna, Vytauto įpareigotas, 1406 m. Polocke vietinei vokiečių pirklių bendruomei parinko ir davė žemės sklypą katalikų bažnyčios statybai šalia Polocko pilies⁵⁴², bet ne pačioje vidinėje pilies teritorijoje. Nepaisant to, kaip jau galėjome įsitikinti, maldos namai (bažnyčia ar cerkvė) buvo integrali pilies vidinės teritorijos dalis.

Bažnytinės žemės valdų su valstiečiais donacijos taip pat buvo faktorius, kuris „nudrenuodavo“ pilies teritoriją ir jai priklausiusius valstiečius. Vytautas 1428 m. steigiamai Lucko vyskupystei dovanojo žemes netoli Lucko, Vladimiro, Brastos ir Drohičino, 1437 m. šią įvairių žemių donaciją patvirtino Žygimantas Kęstutaitis. Tokiu būdu padovanotų vietovių nelaisvieji valstiečiai, duoklininkai ir tarnai (*kmethones, tributarios, servitores*) buvo išlaisvinti nuo visų valdovo pilių ir dvarų darbų, tarnybų, angarijų⁵⁴³. Tad greičiausiai galime daryti išvadą, kad šie valstiečiai pateko į Bažnyčios prievolinę, mokestinę ir jurisdikcinę priklausomybę, taigi, buvo „išimti“ iš pilies ir su ja susijusių darbų pareigos.

⁵⁴¹ Vitoldiana, nr. 182, s. 150; [...] *Absolvimus insuper et liberamus cives et incolas civitatis nostrae praemissae Brzestensis puta theutonicos et polonos et aliarum nationum homines [...] ab omnibus iudicibus, iurisdictionibus et potestatibus omnium capitaneorum seve woiewodorum vel eorum vicesgerentium [...]*. 1440 m. Kazimieras Jogailaitis šią privilegiją patvirtina; žr. Акты Литовско-русского государства. (1390–1529) (toliau – Акты Литовско-русского государства). Из. *Довнаръ-Занолскиѹ*. Москва, 1899, № 13, с. 17. Atkreiptinas dėmesys, kad Magdeburgo teisės miestui suteikimas iš esmės suvokiamas kaip savaimė suprantamas veiksmas, iš kurio galima išvesti miestiečių laisves ir miestietišką gyvenimą. Visgi miesto ir miestiečių gyvenimas buvo daug labiau kaimiškas ir „persisunkęs“ agrariniais darbais negu gali iš pradžių atrodyti.

⁵⁴² Vitoldiana, nr. 179, s. 145; [...] *mit craft diz brifis of ewege tzyt gebin mit unforwandiltir gobe synen ertboden adir eynen fleck unser erden by unsem hawze Ploskow in Ruszen land [...] dem gemeynen Dutshen kowfmanne unde kowfleuten, dass zu dorof bawen mogen mit mawirn dair mit holtze eyne cristene kirche unde cristene prystir dorby hegen alz sol alz en das begweme mochte wezen [...]*.

⁵⁴³ Vitoldiana, nr. 37, s. 46; plg. žr. Акты Литовско-русского государства, № 9, с. 14–15.

Įdomus yra 1501 m. Bielsko žemės atvejis, atspindintis pilies ir vietinių individų santyki⁵⁴⁴. Kaip žinia, tiek čia, tiek ir Drohičine buvo pradėta įgyvendinti teismų reforma. Vis dėlto šios reformos objektu tapo ne tik teismai (teisėjo ir pateisėjo pareigybių įvedimas), tai paveikė visą šios žemės kasdienybės struktūrą. Pirma, privilegijoje nurodoma, kad Bielsko pilyje taikos metu savaitinėje sargyboje turi budėti dešimt žmonių. Antra, seniūnas gali vykdyti teismą pilyje (*in castro iudicare*) tik keturiais – baudžiamosios atsakomybės – atvejais (apiplėšimo kelyje, įsibrovimo į namus, moters žagavimo, gaisro sukėlimo). Visa tai interpretuotina dviem lygmenimis: pilies, kaip teismo vietos, ir pilies teismo, kaip konkrečios jurisdikcijos. Trečia, ieškomas nusikaltėlis (*blądne*), pavogęs žirgą ar jautį, turi būti per tris dienas atvestas į pilį (*ad castrum adduxerit*) ir ten seniūno, teisėjo bei pateisėjo teisiamas⁵⁴⁵.

Čia svarbu atkreipti dėmesį į kelis dalykus. Aišku tai, kad Bielsko žemionys (*terrigenae*) įgavo teisminį imunitetą nuo dk pareigūnų. Jų teisminė atskomybė piliai ir jos pareigūnams buvo nustatyta keturiais baudžiamosios teisės atvejais. Kaip žinia, vėliau visos LDK mastu vykusį reforma pilies teismo jurisdikcijai priskyrė baudžiamąsias bylas. Akivaizdu, kad ši privilegija nieko nesako apie absoliučią gyventojų daugumą, kuri, kaip galima numanyti, turėjo atlikti įvairius įsipareigojimus piliai. Antra vertus, didžioji dalis dk priklausiusios valstietijos ne tik turėjo duoklių ir mokesčių kompleksą, bet ir priklausė teisinei pilies jurisdikcijai.

Visi šie pavyzdžiai gana abstrakčiai atspindi pilies teritorijos sociumą ir jo kategorijas. Nuo XV–XVI a. sandūros galime stebėti įvairialypę į pilies teritoriją pakliūvančio sociumo nomenklatūrą. Vis dėlto svarbu dar kartą prisiminti, kad egzistavusią socialinę tikrovę supaprastintume, jei teigtume, jog visa gausi valstietiškos kilmės žmonių masė priklausė piliai. Reikia turėti omenyje, kad šalia egzistavo kiti valdžios subjektai ir kitos pavaldumo formos (*бояромъ, або людемъ боярьскимъ, або городскимъ людемъ, або*

⁵⁴⁴ LM. Užrašymų knyga 25, nr. 4, p. 58–60.

⁵⁴⁵ Ibid., nr. 4, p. 61.

владычнымъ людемъ, або игуменьнымъ людемъ до мещанъ або до местскихъ людей)⁵⁴⁶, kurios ir pačią teritoriją skaldė į paskirus fragmentus.

XV–XVI a. sandūroje įkaito, kaip terminuotam laikui suteikiamos teisės valdyti numatytos konkrečios vertės turta⁵⁴⁷, dinamika LDK rodo ne tik vis intensyvėjančius d. k. bandymus papildyti išd. ar monetarinio ūkio plėtros tendencijas, bet ir atskleidžia kitus to laiko socialinio gyvenimo aspektus. Lietuvos Metrikoje išlikę aktai liudija paties įkaito turinį, kuriame mums rūpimu klausimu atsiskleidžia ir vienas kitas pilies sociumo fragmentas.

1522 m. Polocko vaivada Petru Stanislavaičiui už tūkstančio kapų grašių sumą buvo įkeista Drohičino pilis. Tokiu būdu dažniausiai buvo surašomi visi dalykai, kuriais remiantis bus galima naudotis įkaitu, t. y. nustatomos konkrečios ribos ir neretai būdavo taip, kad ne visi įkeistos pilies *priklausiniai* tapdavo įkaito objektu, t. y. potencialaus pelno šaltiniu. Tokia „sistema“ būtent ir buvo būdingas Viduramžių ir vėliau sekusių ankstyvųjų Naujųjų laikų reiškinys, kuris lemdavo didelę painiavą ne tik amžininkų kasdienybėje, bet ir tyrėjams. Šiuo atveju mums svarbi socialinė įkaito turinio pusė, kadangi į įkaitą įeidavo ir „žmogiškieji išteklių“. Kita vertus, kam būtų reikalingas nekilnojamasis turtas, nesant kam jį (į)dirbti. Taigi, Drohičino pilis Stanislavaičiui buvo duota su visomis Drohičino pavieto tarnybinių žmonių kategorijomis: *keliuočiais*, *duoklininkais*, *valkiniais* (*тягълыми*) ir su visomis tarnybomis, duoklėmis bei kitomis įplaukomis išskyrus druskos ir vaško muitus bei Drohičino karčemų pinigus⁵⁴⁸.

1519 m. Kobryno atvejis papildoma piliai priklausiusių socialinių kategorijų įvairovę. Vaclovui Stanislavaičiui Kostkevičiui už septynis šimtus kapų grašių buvo įkeista Kobryno pilis su visais vietiniais valdovo žmonėmis (*кобрынськими*), bajorais ir miestiečiais (*бояры и мещаны*)⁵⁴⁹. Taigi, *miestiečiai* ir *bajorai* šiuo atveju priklausė pilies jurisdikcijai, tad ir pilies teritorijai. Kaip aiškėja iš 1520 m. Kričiovo pilies ir miesto įkeitimo vietiniam

⁵⁴⁶ АЗР. Т. 2, № 61, с. 76–77. 1510 m. suteikiama Magdeburgo teisė Polockui.

⁵⁴⁷ Įkaito institutas LDK nėra susilaukęs naujesnių tyrimų, išskirtinas šis: *Steponavičienė L. Įkaitas LDK teisėje iki Pirmojo Lietuvos Statuto// Lietuvos istorijos studijos. Nr. 10. p. 9–20.*

⁵⁴⁸ LM. Įrašų knyga 11, nr. 90, p. 103–104.

⁵⁴⁹ Ibid., nr. 67, p. 82–83.

vietininkui kunigaikščiui Vasilijui Semionovičiui Žilinskiui⁵⁵⁰, Kričiovo *valsčiaus žmonės* taip pat priklausė vietos piliai.

Šalia įkaito, nuolat vyko žemių ir valstiečių dovanojimas, kuris taip pat nemažiau informatyvus. Štai keletas pavyzdžių, liudijančių apie nuolat besikeičiančią pilies sociumo struktūrą ir patvirtinančią skirtingo pavaldumo egzistavimą vieną šalia kito. 1507 m. Ivanui Kimbarui dėl jo praradimų karuose su Maskva Smolensko pavieta buvo duoti žmonės, anksčiau atlikę šarvuočių tarnybą (*панцерною службою*) Smolenskso piliai. Pasirodo, šie žmonės anksčiau buvo „prišlieti“ (*были привернуты*) prie tos pačios pilies⁵⁵¹. 1508 m. archimandritui dovanojami žmonės su jų žemėmis ir viskuo, su kuo jie anksčiau buvo laikomi prie Smolensko pilies. Donacijoje daroma tik viena išlyga, jog šie žmonės, kaip ir seniau su vienuolyno žmonėmis (*з людьми монастырскими*) turi statyti Smolensko pilį⁵⁵². Tais pačiais metais buvo patenkintas Michailo Danilevičiaus prašymas, kad jam būtų duoti žmonės, kurie atliko keliuočių tarnybą, davė duoklės kubilą (*кадь*) (apie 229 kg) medaus Smolensko pilies poreikiams ir dvi kapas grašių⁵⁵³. 1508 m. Polocko atvejais, kai kunigaikščiams Vasilijui ir Andrėjui Sokolinskiams Čerstvetės valsčiuje duodami trys Ladosto, Veličkovičių ir Derničių (*[...] в Ладостне [...] у Величковичох [...] в Дерницахъ [...]*) kaimai⁵⁵⁴. Svarbiausia, kad šių kaimų valstiečiai (*люди*) su savo žemėmis ir duoklėmis tarnavo valdovo piliai, o dabar jie patenka į Sokolinskių priklausomybę. Panaši praktika buvo paplitusi ir kitose rusėniškose žemėse. Štai 1514 m. Jonas Selickis Vitebsko pavieta gavo amžiams žmones Glazomičius, kurie iki tol tarnavo valdovui ir jo Vitebsko piliai (*служили господарю его милости къ замку Витебскому*)⁵⁵⁵.

Vis dėlto reikia visada turėti omenyje, kad bet kada galime susidurti su „imunitetiniais“ atvejais, kai dovanojami valstiečiai tiesiog buvo atleidžiami nuo pilies ar vietinių, viena netoli nuo kitos buvusių pilių statybos ir kitų

⁵⁵⁰ LM. Užrašymų knyga 10, nr. 74, p. 81–82.

⁵⁵¹ LM. Užrašymų knyga 8, nr. 252, p. 219.

⁵⁵² Ibid., nr. 358, p. 278.

⁵⁵³ Ibid., nr. 412, p. 310–311.

⁵⁵⁴ Ibid., nr. 334, p. 268.

⁵⁵⁵ РИБ. Т. 20, № 63, с. 79.

darbų. Tad kalbama ne apie vieną, o apie kelias pilies, todėl jų jurisdikcijų susidūrimė atsidūrę žmonės greičiausiai vengiant ateityje galimai kilsiančių problemų iš karto buvo atleisti nuo visų trijų pilių darbų. 1524 m. Žygimantas Senasis savo medicinos daktarui (*medicinae doctorem*) *Mathiam Crayna de Busuny* dovanojo dvi tarnybas *Szamolky* ir *Szcolowsczyna* su visais ten gyvenančiais valstiečiais ir tarnybomis, dūmais (*dymy*), taip pat *Mołayczy* tarnybą (*servitium*)⁵⁵⁶. Akto pabaigoje valdovas pabrėžia, kad nepasilieka sau jokių teisių minėtose valdose (*nihil iuris [...] nostris relinquendo*), o svarbiausia, kad naujai įgytų valdų šeimininkas, taigi ir jam priklausę valstiečiai, atleidžiami nuo pilies mokesčio (*a solutione grodowe*) ir Bielsko, Suražo ir Briansko pilių statybos (*a fabrica arcis nostrae*)⁵⁵⁷.

Dažniausiai tokio pobūdžio aktuose pilies sociumo vaizdas atrodo labai abstraktus ir neaiškus. Štai, kad ir žvelgiant į 1523 m. Bielsko pilies reikalus. Rekonstruojant bendrais bruožais šį atvejį, reikėtų išskirti tai, jog valdovas nusprendė, kad Bielsko piliai taigi ir pačiam valdovui, padaryta žala, todėl nuo šiol dvidešimt dvi valstiečių tarnybos (*служба людеи*) su žemėmis buvo „prišlietos“ prie pilies ir jos tarnybos⁵⁵⁸. Tokiu būdu matome pilies sociumo švytuoklę, apie kurią buvo užsiminta ir kalbant apie Tikrąją Lietuvą. Todėl kalbėti apie socialinę statiką Viduramžiais nėra pagrindo. Vis dėlto prieš pradėdant nagrinėti pilies sociumą ir jo struktūrą kaip tam tikrą stabilią organizaciją, kuri ryškėja iš XVI a. vidurio inventorių, būtina apžvelgti jos dinamiką ir įvairovę XVI a. pirmos pusės kontekste.

1500 m. Polocke nustatoma, kad *kaimo keliuočiai* (*селскии путники*) kartu su *nelaisvaisiais žmonėmis* (*занежь пригонныхъ людеи*), kadangi jų vienu mažą, privalo tarnauti Polocko piliai⁵⁵⁹. Sprendžiant iš jų įvardijimo, šie valstietiškos kilmės žmonės turėjo atlikti pastočių prievolę, taigi gabenti (ar duoti arklį) vienokias ar kitokias natūrinės duokles į pilį. Svarbu atkreipti dėmesį, kad tame pačiame dokumente minimi *pilies žmonės* (*чоловеку*

⁵⁵⁶ LM. Užrašymų knyga 12, nr. 738, p. 580.

⁵⁵⁷ Ibid.

⁵⁵⁸ Ibid., nr. 194, p. 227–228.

⁵⁵⁹ АЗР. Т. 1, № 185, с. 214–215.

городскому), taigi čia ir susiduriame su problema, ar taip įvardijami žmonės buvo atskira piliai priklausiusių valstiečių grupė, ar į ją įėjo ir kiti pilies jurisdikcijai priklausę žmonės? Galima manyti, kad čia ir kituose šaltiniuose toks įvardijimas reiškė pilies teismo pavaldumui (jurisdikcijai) priklausiusius valstiečius, kurie sudarė didžiąją dalį viso vietinio sociumo. Tai patvirtina ir nagrinėjamas šaltinis, kadangi kalbama apie bylą tarp pilies žmogaus ir miestiečio⁵⁶⁰.

Apskritai tokio pobūdžio šaltiniuose (Lietuvos Metrikos aktuose) galima susidurti tik su atsitiktinėmis socialinėmis kategorijomis, kurios įgalina tik labai fragmentiškai rekonstruoti tiesiogiai piliai priklausiusio sociumo įvairialypiškumą. 1503 m. privilegijoje Vitebskui randame taip pat tik vieną fragmentą – pilies *bendrus* (*сѣбровъ городскихъ*) šalia kitų pilies žmonių (*городскихъ людей*) ir kaimo keliuočių (*поселскихъ путныхъ*)⁵⁶¹. Vis dėlto net ir pirmieji XV–XVI a. sandūros inventoriai informacijos požiūriu yra labai skurdūs, tad juos būtina vertinti rezervuotai. XV a. pabaigoje buvo surašyti šių pilių su joms priklausiusiais valstiečiais inventoriai⁵⁶²:

- **Venica:** dvidešimt tarnų, dvylika varovų (*есачных*).
- **Čudnovas:** nelaisvosios šeimos du bernai, trys moterys (*жоны*), trys vaikai; septyniasdešimt žmonių (*чоловековъ*); visi miestiečiai; septyniolika tarnų, aštuoni barčiai (*бортниковъ*).
- **Žitomyras:** nelaisvosios šeimos du bernai, dvi moterys, trys vaikai; šešios nelaisvosios šeimos; septyni *valkiniai* (*чоловека тяглыхъ*), visi nauji žmonės – baudžiauninkai; keturiasdešimt du žmonės (*чоловеки*); trisdešimt devyni tarnai (*слуги*); keturiasdešimt du duoklininkai; dvidešimt devyni laukininkai (*поляниц*); trylika medžiotojų; trys varovai.

⁵⁶⁰ Ibid., [...] *Тежъ которому бы чловеку городскому было дело о земномъ деле до мещанина, або до мещанского чловека, а любо мещанину або мещанскому чловеку до городского чловека дело [...]*.

⁵⁶¹ Ibid., № 204, с. 352; [...] *А въ подводы коней въ городскихъ людей и въ поселскихъ путныхъ не брати [...] А сѣбровъ городскихъ въ пригонъ нашъ не гнати, а ни въ подводы, а ни въ ловы [...] а местичовъ Витебскихъ зъ города Витебска не вести вонъ [...]*.

⁵⁶² LM. Užrašų knyga 3, nr. 40, p. 88–89; Українські грамоти XV ст., № 14, с. 42.

- **Kremenecas:** nelaisvoji dvaro šeimyna.

Šių keturių viršuje nurodytų pilių aprašymai, o svarbiausia, pilims priklausę įvairių kategorijų valstiečiai, atrodo skurdžiai. Tokios situacijos susiklostymą nulėmė XV a. mongolų-totorių anpuoliai, kurie nuolat pasiekdavo pietines LDK žemes. Nėra abejonės, kad vietiniai gyventojai neretai pasitraukdavo iš savo gyvenamų teritorijų. Tokiu būdu tiesiog nelikdavo kam aptarnauti lokalinės infrastruktūros. Tai išraiškingai liudija vėlesni XVI a. šaltiniai. Antra vertus, šie inventoriai tik dar kartą atskleidžia ir patvirtina didelius skirtumus net ir tarp vienas nuo kito netoli nutolusių objektų. Galiausiai vis dėlto susiduriame su konkrečiai piliai ir jos darbų struktūrai priklausiusiais, tikėtina, tik jų dalimi, sociumo nariais.

1508 m., perduodant vėlesniam Vitebsko vaivada, tuometiniam valdovo maršalkai ir sekretoriui Jonui Sapiegai Vitebsko pilį, buvo sudarytas inventorių (*инвентар замку Витебского*), kuris savo turiniu ir forma skiriasi nuo savo pirmtakų. Svarbu atkreipti dėmesį, kad nurodomi tik su pilies sociumu susiję dalykai. Tįjūnai, buvę atsakingi už Vitebsko piliai priklausiusius dvarus ir kaimus, iš jiems patiktų valdų pateikė tokius paskaičiavimus⁵⁶³:

- Aštuoniasdešimt penki baudžiauninkai; keturi žmonės; nelaisvosios šeimos bernų trisdešimt keturi, vienuolika vaikų, penkios moterys; viso šimtas dvidešimt žmonių: keliuočių, baudžiauninkų, arklininkų, rogininkų (*санниковъ*) ir pasiuntinių (*нарочныхъ*).

Inventorių turinio ir apimties įvairavimai aiškintini keliomis aplinkybėmis. Pirma, dokumento sudarymo laiku. Antra, pačios pilies svarba, dydžiu – bendra materialine būkle. Trečia, liustracijos vykdytojo asmeninėmis subjektyviomis savybėmis. Tačiau net ir šių kriterijų negalima absoliutinti. Vis dėlto pats reikšmingiausias buvo tiesiog pačios konkrečios pilies svarbos, taigi ir jos materialinės būklės, kriterijus. O tai vienareikšmiškai išreiškia pilies vietinė socialinė struktūra. 1523 m. Čersvetės (*Черсвете*) pilies, buvusios

⁵⁶³ LM. Užrašymų knyga 6, nr. 556, p. 330–331.

keliolika kilometrų į pietvakarius nuo Polocko, „pridavimo“ (с чымъ замокъ подан) inventoriuje nurodomas pilies sociumas: prie pilies keturi bernai ir dvi moterys (паробъков пры замъку 4, а две жонки)⁵⁶⁴.

Toks kontrastingas ir kartu blankus, neaiškus pilies sociumo vaizdas ryškėja žvelgiant į XV–XVI a. šaltinius. Žinoma, tai tik dalinė rekonstrukcija. Kol kas aišku, kad pilies sociumas nebuvo statiškas, jo dinamika geriausiai atsiskleidžia analizuojant donacinius aktus. Kartu šių aktų, nors ir retai konkrečių, informacija leidžia kelti prielaidas dėl daug gausesnio ir įvairialypiškesnio pilies sociumo. Galiausiai galima kelti hipotezę, kurią dar būtina patvirtinti ar paneigti, kad pilies sociumas buvo kelių lygmenų.

Absoliučiai kitokios kiekybinės apimties šaltiniai yra XVI a. vidurio Voluinės, Podolės, Kijevo žemių ir Polocko pilių inventoriai. Šių iliustracijų informacija, kontrastuojanti su mūsų jau aptartais XV–XVI a. sandūros inventoriais, buvo surašyta panašiu metu ir iš esmės tų pačių pareigūnų (1545 m. revizijai vadovavo valdovo dijokas Levas Patijevičius Tiškevičius), todėl reikia manyti, kad inventorių ir juose užfiksuoto vienalaikio sociumo palyginimas yra pagrįstas ir prasmingas, atskleisiantis vidinį pilių struktūrų heterogeniškumą.

Jau ne kartą mitėtoje 1545 m. pilių iliustracijoje buvo aprašytos pagrindinės Voluinės ir Podolės pilys su joms priklausančiais kaimais, dvarais bei tiesiogiai priklausiusiais valstiečiais⁵⁶⁵:

Vladimiras (1545)⁵⁶⁶

Daugiau negu šimtas valstiečių dūmų (ста дымовъ чоловиковъ), kadangi viskas išdalyta.

Luckas (1545)⁵⁶⁷

Lucko piliai priklausantys valstiečiai ir jų gyvenvietės:

Trys *daržininkai* (огородники) gyveno **Koloko** ir **Rūdininkų** kaimuose (Колокъ, Рудники).

⁵⁶⁴ LM. Igrašų knyga 11, nr. 156, p. 146.

⁵⁶⁵ Ревізіі українських замків, с. 99–255.

⁵⁶⁶ Ibid., с. 112.

⁵⁶⁷ Ibid., с. 175–178.

Rūdininkų kaime iš šešių sodybų po *žmogu* buvo siunčiama į pilies darbus (malkų vežimas, žolės pjovimas, namų pilyje statymas).

Černėgorodoko kaimo ir **Monevičių** priekaimio (*приселокъ*) *žmonės* iš dvidešimt vienos sodybos atliko pilies tarnybą (*служба замьковая*).

Pilies sargai, iš **Kozliničių** kaimo, atliko tarnybą su žirgais ir žirgininko tarnybą (*службу конюшъскую*): prižiūrėjo karalienės žirgus. Kartu visi šie valstiečiai privalėjo atlikti tarnybą su vežimu, kirviu, dalgiu (*з возом, з секерою, с косою*).

Rūdininkų kaime (*Село Рудники*) įsikūrusiose šešiolikoje sodybų gyventojai dirbo tik geležį ir davė ją piliai. Pilies *rūdininkai-kalviai* (*ковали рудницкии, рудники замьковыи*), dirbo grandines ir kitus su savo amatu susijusius pilies darbus.

Zaborolo kaime buvo devynios *tiaglu* sodybos, kurios privalėjo važiuoti pastočių (*у подводы ездити*), į tas vietas, kur jiems nurodysiąs seniūnas.

Golešovo kaimo, kur stovėjo didžioji užtvanka (*став великии и млынъ на томъ ставу естъ*), o prie jos malūnas, *žmonės* (*люди*) turėjo vežti miltus (*мерочную*) į pilį, dvi dienas pjauti javus (*жита жати*) arba užtvankoje gaudyti piliai žuvis.

Radomišliaus kaimo *žmonės* (*Людеи тых дворищъ*) iš kiekvienos dvylikos sodybų turėjo po du eiti į pilies sargybą ir joje budėti.

Vienuolika *pilies žvejų* (*риболововъ замьковых*) gyveno šalia Lucko miesto. Jų darbai, nors ir nebuvo nurodyti, turint omenyje daugybę dienų pasninko, greičiausiai buvo pilies aprūpinimas žuvimi iš vietinės Styrės upės.

Kaimai, priklausę Lucko *raktui*:

Gridovo, Kolčino, Podgancų ir Svozo kaimų, priklaususių Lucko *raktui*, *žmonės* (*люди*) atliko pastotes už dvylikos mylių (viena senoji rusiška mylia – apie 7 468 m), grėbė šieną, virė piliai alų, davė javus, vežė anglis (*уголье*).

Iš viso Lucko pilies ir *rakto* kaimų – trisdešimt.

Kremenecas (1545)⁵⁶⁸

Kremeneco piliai priklausantys valstiečiai ir jų gyvenvietės:

⁵⁶⁸ Ibid., p. 203–205.

Trisdešimt septyni **Podgaicų** kaimo gyventojai dirbo žemės darbus (*на роботу паішную замъковую*) ir viską iš laukų suveždavo į pilį.

Žolobų kaime dvylika baudžiauninkų piliai dirbo žemę: arė, sėjo ir viską sumalę vežė į pilį; iš dviejų *duoklininkų* vienas į metus piliai davė kibirą medaus, kitas – du balnus (*две седле*). Savo ruožtu šeši *kelio tarnai* tarnavo tarnybą su arkliu.

Vilijos kaime buvo viso devyniolika *žmonių*.

Kitame **Vilijos** (*Вилья*) kaime su dvaru gyvenę dešimt baudžiauninkų dirbo žemę piliai. Iš jų vienas per metus davė pusę kapos, kitas – kapą grašių.

Dvoreco kaime gyveno aštuoniolika *žmonių*, dirbusių pilies žemę (*жати и прятати*) ir vienas *kelio bajoras* (*бояринъ путныйи*), tarnavęs tarnybą su arkliu.

Kolosovo kaime gyveno aštuoni baudžiauninkai, kurie taip pat dirbo pilies žemę ir *kelio tarnai*, atlikę tarnybą su arkliu ir į metus davę dvidešimtąją dalį avių (*двадцатое з овец*).

Vienuolika baudžiauninkų ir keturiolika *kelio tarnų* gyveno **Špikolosų** kaime. Pirmieji ėjo į pilies žemės darbus (*работу паішную замъковую*), antrieji – tarnavo su arkliu.

Dunajevo, Rudkos, Kulikovo ir **Cecenevcų** kaimų keturiasdešimt keturi *baudžiauninkai* taip pat dirbo žemės darbus (*жати и прятати*).

Demkovcų kaimo devyni *baudžiauninkai* dirbo pilies žemę, o du jų (*сediaть на вроце*) davė piliai kiekvienais metais kapą grašių.

Lepesovkos kaime gyveno šešiasdešimt *žmonių* ir keturi *kelio tarnai*. Pirmieji piliai mokėjo činšą ir pjovė šieną dvi dienas per metus, antrieji – tarnavo su arkliu.

Radošovkos kaime gyvenę trys *kelio bajorai* tarnavo tarnybą su arkliu.

Voronevcos, Osnikų ir **Belozorkos** kaimuose gyveno trisdešimt šeši *laisvi valstiečiai* (*на воли сediaт*), tačiau jų darbai ar duoklės piliai nebuvo nurodyti.

Kokorevo dvare buvo dvaro žemė ir jo valstiečiai.

Suvedant visus piliai priklausiusių kaimų ir dvarų skaičius, priskaičiuota, kad iš viso būta aštuoniolika kaimų ir dvarų, dešimt užtvankų

(*ставовъ – decem*), malūnų – tiek pat, o iš viso: *du šimtai keturiasdešimt žmonių ir trisdešimt vienas kelio tarnas*.

Venica (1545)

Kaip nurodyta inventoriuje, **Mezekovičiai** buvo vienintelis kaimas, priklausęs ir atlikęs darbus Venicos piliai (*одно к замьку тягнетъ*). Šis kaimas, nedetalizuojant jo valstiečių tarnybų, turėjo tvarkyti pilyje dvaro patalpas (*грудню*), virtuvę (*кухню*), pirtį (*лазню*), kepyklą (*пекарню*), šaltą rūšį (*холодникъ*), o be to dar pjauti ir grėbti šieną⁵⁶⁹.

Venicos pilies sociumo „varganą“ situaciją dar labiau „sujaukia“ tai, kad toliau buvo surašyta devyniolika kaimų ir jų *žmonės* (*люди*), priklausę valdovui bei bajorams, turėję dirbti piliai. Buvo nurodyta, kad tuose kaimuose gyveno *aštuoni šimtai devyniasdešimt penki žmonės*⁵⁷⁰. Taigi, jie nepriklausė tiesiogiai piliai, bet turėjo atlikti tam tikrus darbus ir aprūpinti natūrinėmis duoklėmis.

1552 m. vykdyta panaši, tik dar didesnės apimties, pilių liustacijos akcija, kurios metu buvo apkeliautos svarbiausios Voluinės, Podolės, Kijevo ir Polocko žemių pilys. Iš jų detaliam aptarsime tik kelis atvejus, kuriuose atsiskleidžia ryškiausi skirtumai tarp lokalinių pilių visuomenių ir jų pasklidimo šių teritorijose.

Kremenecas (1552)

Pačioje pilyje gyveno *nelaisvoji pilies šeimyna: rykūnė* Jadvyga su savo septyniais vaikais.

Dvidešimt keturi *baudžiauninkai* karalienės Bonos nurodymu buvo „paversti“ *tarnais*, turėjusiais atlikti pasiuntinių tarnybą.

Kokorevo dvare, **Dvoreco**, **Dunajevo**, **Lepesovkos**, **Kolosovo**, **Pšikolosos**, **Žolobo** ir **Moločkovo** kaimuose gyveno *kelio tarnai*.

Dunajeve iš dviejų *dūmų* buvo einama viena *tarnyba su arkliu* (*служьба одьна коньная*).

Moločkove – *bajorai keliuočiai*.

⁵⁶⁹ Ibid., c. 218.

⁵⁷⁰ Ibid., c. 219, 220.

Kremeneco piliai priklausantys valstiečiai ir jų gyvenvietės:

Kokorevo dvare, nutolusiame nuo pilies pusantros mylios⁵⁷¹, stovėjo devyniolika sodybų, tiek pat buvo ir dūmų. Laisvų dūmų buvo penki ir vienas *sodininkas*. Pačiame dvare gyveno *nelaisvoji šeimyna*.

Netoli **Kokorevo** dvaro stovėjusiame **Dvoreco** kaime buvo įsikūrusios devyniolika *žmonių* sodybų ir dvidešimt dūmų (*дымовъ*). Taip pat būta penkių *sodininkų* ir dvylikos *laisvų* (*на воли седятъ*).

Vilijos dvare, taip pat tiek pat mylių nutolusiame nuo Kremeneco pilies, buvo *nelaisvoji šeimyna*.

Dunajevo kaime, dvimylis nuo pilies, stovėjo du malūnai. Kaime buvo vienuolika *žmonių* ir keturiolika sodybų bei dūmų, šeši *sodininkai* ir šešiolika *laisvų dūmų*.

Vieną mylią nuo pilies nutolusiame **Rudkos** kaime stovėjo keturiolika *žmonių* sodybų ir buvo šešiolika *dūmų*. Gyveno šeši *sodininkai* ir buvo šeši *laisvi dūmai*.

Dvi mylios nuo pilies buvusiame **Kulikovo** kaime stovėjo dvi *žmonių* sodybos ir buvo keturi *dūmai*, o *laisvų valstiečių* – septyni.

Mylia nuo pilies buvo **Samanovo** kaimas, kuriame stovėjo dvidešimt viena *žmonių* sodyba ir buvo dvidešimt du *dūmai* bei dešimt *sodininkų*.

Pelesovkos kaimas buvo penkios mylios nuo pilies, o jame dvidešimt *žmonių*, dvidešimt septyni *dūmai* ir dvidešimt keturi *sodininkai*.

Malaja Sapanovkos kaime buvo devyni *dūmai*, turintys laisvę dešimčiai metų.

Mylia nuo pilies nutolusioje **Kolosovoje** buvo aštuonios *žmonių* sodybos, dešimt *dūmų*, aštuoni *sodininkai* ir septyni *laisvi dūmai*.

Cecenevičių kaime su malūnu, nutolusiuose vieną mylią, buvo septyniolika *žmonių* sodybų ir trisdešimt vienas *dūmas*.

Spikolosų kaime, mylia nuo pilies, gyveno aštuoniolika *žmonių* ir buvo dvidešimt šeši *dūmai*, trys *sodininkų dūmai* ir šeši *laisvi dūmai*.

Titilkovcų kaime buvo devynios *žmonių* sodybos (*людей дворищъ*), devyniolika *dūmų* ir penki *sodininkai*.

⁵⁷¹ Senoji rusiška mylia – 7 468 metrai.

Puse mylios nuo pilies įsikūrusiame **Žolobo** kaime buvo šešiolika *žmonių* sodybų, tiek pat *dūmų* ir trys *laisvi dūmai*.

Voronovicko, Ilgovcų, Belozorkos ir **Osnikų** kaimuose, nutolusiuose septynios mylios nuo pilies, gyveno aštuonisdešimt penki *dūmai laisvų valstiečių*.

Puse mylios nuo pilies buvusiam **Mlinovcų** kaime stovėjo dvi sodybos, buvo keturi *dūmai*, kurie per pastaruosius dvejus metus išsivaikščiojo.

Pusantros mylios nutolusiam **Plešovkos** kaime buvo trisdešimt vienas *dūmas*, laisvę turintis dvejiems metams ir vienas *sodininkas*.

Gorinkos kaime, dvi mylios nuo pilies, buvo trisdešimt *laisvų dūmų* ir du *sodininkai*.

Dvi mylios nuo pilies **Podleščios** kaime buvo dvidešimt devynios *žmonių* sodybos ir tiek pat *dūmų*.

Svarbu atkreipti dėmesį į tai, kad Kremeneco pilis šalia keletos Palenkės pilių priklausė kaip dovis Bonai Sforcai, todėl nenuostabu, jog ji išsiskiria ne tik tuo, kad buvo viena iš nedaugelio inventoriuose aprašomų mūrinių pilių (*мурованый*) (Černobyliis – *роблень с дерева соснового, не облепливанъ*; Kanevas – *роблень з дерева соснового*; Kijevas – *з дерева соснового тесаного уроблень*; Mozygius – *з дерева соснового тесанного*; Osteras – *з дерева сосноваго поставень, не облепливанъ*; Venica – *з дерева дубового*), t. y. materialinės kultūros atžvilgiu, bet skiriasi ir visa pilies teritorine (priklausantys kaimai, dvarai) bei socialine struktūromis, kurias vienareikšmiškai šalia kitų pilių buvo daug labiau išplėtotos, sudėtingesnės. Įdomu tai, kad 1552 m. inventoriuje minimi dūmai Voronovicko, Ilgovcų, Belozorkos ir Osnikų kaimuose buvo iš *laisvų valstiečių*. Juos tarpusavyje sieti verčia ne tik ši aplinkybė, bet ir tai, kad visi šie kaimai nuo Kremeneco pilies buvo nutolę vienodu septynių mylių atstumu (apie 52 km). Taigi labai tikėtina, kad ši objektyvi aplinkybė minėtiems valstiečiams ir lėmė jų sąlyginę „laisvę“. Antra vertus, lyginant abu Kremeneco pilies inventorius, akivaizdu, kad ženkliai skyrėsi inventorius sudariusių pareigūnų darbas, leksika, išsamumas ir apskritai visa surašytos iliustracijos struktūra, kadangi pirmojoje, priešingai nei

antrojoje, beveik nieko neužsimenama apie piliai priklausiusių valstiečių darbus. Nepaisant to, kad teritoriniu (dvarai, kaimai) požiūriu pilies struktūra pakito menkai, galima pastebėti tendenciją, jog vėlesniame inventoriuje aptinkame mažesnę valstiečių tarnybą, taigi, vietos socialinę įvairovę. Keltina prielaida, kad tai galėjo nulemti 1547 m. valstybiniuose dvaruose pradėta vykdyti Valakų reforma, kuri pirmiausia palietė Bonos valdas.

Kijevas (1552)

Pilies kaimai ir jų valstiečiai:

Demidovcų kaime, keturios mylios nuo pilies, gyveno šešiolika *žmonių*, kurių prievolės buvo labai įvairios. Semionas Mikitovičius kiekvienais metais piliai davė ratus ir tris dienas arė. Chvedecas Choroškevičius ir Ivanas Končakovičius tarnavo su arkliu. Jakovas Choroškevičius arė piliai vasarą tris dienas. Savo ruožtu Vasilijus Ivanovičius piliai davė kibirą (*ведро*) medaus ir tris dienas arė. Aleksejus Semionovičius tris dienas piliai arė. Stepanovas Končakovičius, kaip ir visi, arė tris dienas ir davė kubilą (*кадь*) medaus. Kalenikas Mechedovičius, be arimo, davė kupetą (*стога сена*), t. y. penkis vežimus (*возовь*) šieno. Michailas Choroškevičius tris dienas arė ir davė du kibirus medaus vietinei cerkvei. Galiausiai Michalecas Mikitičius tris dienas arė, davė dešimt vežimų (*воз*) piliai, o vietinei cerkvei – kaladę medaus.

Įdomu, kad čia galima pastebėti kelis artimus giminystės ryšius. Kitas svarbus aspektas, kad prievolės, darbai ir natūrinės duoklės buvo labai netolygios net tarp to paties kaimo valstiečių. Kita vertus, vienas ir tas pats žmogus turėjo skirtingų „įsipareigojimų“ skirtingiems valdžios subjektams, šiuo atveju pasaulietiniam ir dvasiniam. Atkreiptinas dėmesys į pačią individualizacinį šio inventoriaus fragmento pobūdį, kuris nebuvo labai paplitęs, turint omenyje, kad buvo surašomi pilies *priklausiniai*. Tad galima manyti, kad šie individai nebuvo paprasti valstiečiai, beje, ir jų vardai bei pavardės leidžia svarstyti kitus jų kilmės ir profesijos variantus.

Petrovičių kaimas (*Село Петровцы*) buvo įsikūręs prie Dniepro, dvi mylios į šiaurę nuo Kijevo. Atamas Mikita Varenikas piliai davė pustrėčio kibiro medaus, keturiasdešimt grašių, kupetą šieno (*стога сена, то есть 10 возовь*)

(sic!), penkis vežimus malkų (*возовъ дровъ*), tris dienas arė ir dešimt kapų жита. Miška Moržukevičius viską darė lygiai taip pat, kaip ir pirmasis. Opanasas Semibokovičius piliai davė penkis kibirus medaus, keturiasdešimt grašių, kupetą šieno, penkis vežimus malkų (*дровъ*), tris dienas arė, plovė vasarojū piliai (*ярины на замокъ жнетъ*), dviem cerkvėms davė medaus. Mitka Nekraševičius ir Gavriła Mališkovičius užsiėmė panašiais darbais ir mokėjo duokles kaip ir anksčiau nurodyti jų „likimo draugai“. Išskirtinai šiame kaime atrodo *вynuogинinkas* / *вупининкас* (*виноградникъ*) Levonas Milanas, kuris Šv. Dvasios cerkvei davė penkis kibirus medaus ir ėjo į gaudymvietes (*ловы*). Taip pat fiksuojami *laisvieji valstiečiai* (*прихожие*), turėję atlikti kelio tarnybą su arkliais gabenant krovinius (*подъводу конную*) ir kitus darbus (*стягнути воеводинъ на озере замъковымъ*)⁵⁷².

Pilies kaime baltišku **Lutavos** pavadinimu, įsikūrusiame dešimt mylių nuo Kijevo ir vieną varstą (apie 1 067 m) nuo Ostero prie Desnos upės, buvo dvylika *namų, ūkių, šeimų* (*домовъ*)⁵⁷³, kurių šeiminkais buvo Atamanas Ulasas, Isakas Kasmėnokas, Semionas Denkovičius, Mikita Miščėnokas, Ostapas Oksevičius, Sidoras Levdikovičius, Kalėnikas Sozonovičius, Ostapas Supronovičius, Fedka Ivanovičius, Mojsėjus Gridkovičius, Mechedas Kuminičius, Nikita Sovostenovičius. Šie Kijevo piliai davė puspenkto kubo (*кади*) madaus, dvi kiaunes (*куницы*) po pusaštunto grašio ir atliko kitus darbus.

Inventoriuje taip pat buvo nurodyti kiti pilies kaimai, įsikūrę prie Dniepro (Ovručo valsčiuje, prie kairiojo Dniepro intako Trubižo)⁵⁷⁴, tačiau jų socialinis turinys ir jo darbai bei duoklės nebuvo detalizuoti. Tai atspindi

⁵⁷² АЮЗР. Ч. 7. Т. 1, с. 117–119.

⁵⁷³ Čia rusiškasis *дом* suvoktinas ir interpretuotinas kaip lotyniškasis *domus*. Taiigi ne kaip materialus objektas, namas, bet kaip tam tikra platesnė – žmonių, gyvenančių po vienu stogu – kategorija. Tai galima suvokti ir kaip dūmą (*дым*). Beje, etimologiškai *дом* ir *дым* yra neabejotinai susiję. Šiuo atveju šaltinyje vėliau nurodomi vyrai visa tai vaizdžiai atliepia, nes jie suprantami kaip *domus*, *дом* galvos, šeiminkai. Tokiu būdu toks interpretavimo modelis tinka ir kitais panašaus pobūdžio atvejais. Jurginis dūmą aiškina kaip valstiečio šeimos ūkį, kuris buvo vadintas *žmogumi*, dūmu arba tarnyba. Taiigi *žmogumi* buvo vadinamas ne vienas asmuo, bet visas ūkis, dūmo savininkas; žr. *Jurginis J. Baudžiaivos išgalėjimas Lietuvoje*, p. 198–199. Leontovičius, remdamasis apie įvairias LDK vietas informuojančiais dokumentais, aptaria *dūmo* ir *namo, ūkio* kaip kaimo gyvenimo pagrindinės lastelės visuotinį paplitimą; žr. *Леонтович Ф. Крестьянскій дворъ*, с. 3–16.

⁵⁷⁴ АЮЗР. Ч. 7. Т. 1, с. 120.

inventorių sudarytojų nenuoseklumą, kuri patvirtina iš karto po to buvęs Pečiorų vienuolynui priklausiusių kaimų (*села монастыря*) surašymas, kuriame figūruoja *dūmai*, jų natūrinės duoklės, piniginiai mokesčiai. Beje, skirtingos priklausomybės gyvenviečių aprašymai išraiškingai iliustruoja atskirų teritorijų, jose pasklidusių individų ir jų pavaldumo vienas šalia kito egzistavimą. Dar vėlesnis metropolitui priklausiusių vietovių (*села митропольские*) ir jų *tarnybų* (*служба*) surašymas nepalieka dėl to jokių abejonių⁵⁷⁵.

Polockas (1552)⁵⁷⁶

Didelės apimties Polocko pilies inventoriuje susiduriame su sudėtinga vietos situacija, kurioje tarpusavyje susikerta pilies, miesto (Magdeburgo teisė), Bažnyčios, Cerkvės ir kitos skirtingų subjektų jurisdikcijos. Polockas, remiantis visais disponuojamais XVI a. vidurio pilių inventoriais, greičiausiai gali būti laikomas sudėtingiausia ir labiausiai išplėtotą įvairių struktūrų (pilis-valdovas, pareigūnai; miestas-burmistrai, vaitai; Bažnyčia-vyskupas, kunigai; Cerkvė-*vladika*) vieta. Antra vertus, čia susiduriame su galimai įvairialypiškiausia lokale pilies visuomene ir plačiausiai išplėtotą pilies teritorija.

Polocko pilies lokalinę visuomenę sudarė labai įvairios kategorijos ir tarnybos, kurias vargu ar rasime kitų pilių inventoriuose. Tokiu būdu tarsi pasitvirtina pirminė prielaida dėl įvairių valstietišκών tarnybų svarbos bendroje pilies socialinėje ir teritorinėje infrastruktūroje.

Devyni Polocko *pilies kazokai*, valdę įvairias vietines žemes, atliko kazokų tarnybą (*службу козацкую*).

Trisdešimt septyni *tarnai šarvuočiai* (*Слуги паньцерные замьку Полоцького*) gyveno Fijefilovičių ir Ispirķų kaimuose.

Keliuočių tarnyba, kurią atliko *trys kelio tarnai*, **Kurilovičių** kaime turėjo aštuoniolika *žmonių dūmų*. Kiti *kelio tarnai* Vaska, Bogdanas, Semionas

⁵⁷⁵ Ibid., c. 121.

⁵⁷⁶ Полоцкая ревизия 1552, c. 44–62.

ir Mikita Miškovičiai Utvinkovičiai turėjo tėvonines žemes Načiuose ir tuose pačiuose Kurilovičiuose.

Neporotovičių, Šapilno, Mogišno, Milno, Neščerco, Jezno, Lisnos, Arteikovičių, Jezno, Istovlenų, Laševičių, Korailenovičių, Parščakių, Kononovičių, Kurilovlenų, Pavlovičių, Zautenės prie Jezno, Kurilovičių, Zabelės, Rūdininkų, Kotovičių, Ugolnikų, Sarukų, Boriskovlenų, Zadorožjės, Krinkų, Krinčanų, Ulinos, Zaboro kaimuose, vietovėje prie Drisos upės buvo įsikūrę daugiau negu trys šimtai *kelio tarnų dūmai* (*люди путные дымовь*), o jiems priklausė šimtas trys *bendru dūmai* (*сѣбровь ихъ*). Šių kelio tarnų ir jiems priklaususių *bendru* pagrindinės tarnybos buvo stacijos ir pastotės bei piniginių mokesčių ir natūrinių duoklių (pvz., avižų, miežių) davimas pilies sargybai (*Сторожом замковым*).

Polocko pilies *šunininkų* (*Псарьцы замьку Полоцького*) iš viso **Černicos** ir **Mosaro** kaimuose buvo dvidešimt keturi *dūmai*, kurie buvo atsakingi už pastotes bei stacijas prie Lovožo (*На стан к Ловожу*) ir mokėjo dvidešimt tris grašius pilies sargybai, šėrė vaivados šunis.

Jau minėti *nelaisvieji valstiečiai* (*Люди прыгонные замьку Полоцького*) taip pat išskirti kaip atskira piliai priklausančių valstiečių kategorija, paplitusi Ukleiskajos ir Zaborskajos valsčiuose ir juos sudariusiuose kaimuose: **Somino, Ukleino, Čemesa, Zebki, Lisno, Chotimičiai, Glinci, Klesičiai, Niščenskaja, Krasnoe, Albecų, Akuliničiai, Lukų, Situno, Jezno, Zaboro, Krešutu, Zamšanų**. Juose buvo du šimtai keturiasdešimt šeši *baudžiauninkų dūmai* (*людей прыгонных*) ir dvidešimt trys jiems priklausantys *bendru dūmai*. Visi jie turėjo pjauti šieną, mokėti už pilies sargybos išlaikymą, įvairiems pilies pareigūnams: žirgininkui, žvejui-tinklininkui (*неводничому*), pilininkui, medžioklės organizatoriui (*ловьчому*), kelio tarnybininkui (*подорожнику*) duoti duonos, pasirūpinti šieniu (*сеножати*), žvejoti (*озера тягнути*) (?), statyti valdovo dvarą, ežeruose žvejoti (*озера ловити*), dalyvauti pilies statybos darbuose.

Pilies, dvarai, kaimai, valsčiai ir jų valstiečiai:

Čersvetės dvarą, priklausiusį Polocko piliai (*Двор Черсвѣцкый, к замку прислухающий*), sudarė nelaisvoji šeimyna, dešimt sodininkų, vienas bajoras keliuotis, aštuoniolika *žmonių keliuočių dūmų* (*на Ладносе*). Šiam dvarui tarnavo *nelaisvieji valstiečiai* (*люди прыгонные*) iš to paties pavadinimo Čersvetės kaimo (penkios *tarnybos* ir aštuoni *dūmai*, septyni *laisvi valstiečiai*, septyni *kiaunininkai*, aštuonios *tarnybos šunininkų* (*псарцовъ осмь служобъ*)). Dvarui priklausė **Sudilovskos** (*Судиловская*) valsčius, kuriame buvo trisdešimt devyni *žmonių dūmai*, tris savaites per metus tarnavusių dvarui. Tame valsčiuje buvo dvarui priklausanti Sudilovskos giria, kurioje buvo žvėrių gaudymvietės, o medžioklė buvo vykdoma pilies naudai (*которой ловы зверынны на замок ловяты*). Visos šios žemės ir jų valstiečiai, kurių buvo priskaičiuota 480 (*кф*) *чоловекъ*, teisiškai priklausė piliai (*Подъ присудомъ суть замъковымъ*). Čersvetės dvarui priklausė **Menicos** kaimas su *keliuočiais* (*люди путные*). Iš viso **Menicos** kaime buvo septyni valstiečiai, kurie dvarui plovė šieną ir valė tvenkinį (*пруд сыплют*).

Antras piliai priklausęs dvaras buvo **Belčica**, kur buvo pilies žemė (*пашня замковая*). Dvare gyveno nelaisvoji šeimyna. Šiam dvarui priklausę valstiečiai gyveno **Luginovičių** kaime. Dvidešimt penki šių *žmonių dūmai* dvarui per metus tarnavo devynias dienas ir plovė šieną. Taip pat šiame kaime buvo dešimt *kiaunininkų*, mokėjusių vaivadais *kiauninį* mokesčių kapą grašių. Vienas žmogus *kiaunininkas* buvo laisvas⁵⁷⁷.

Kalbant apie socialines kategorijas reikia atkreipti dėmesį į tai, kad kartais tik jos nurodomos kaip priklausančios piliai. Taigi labai tikėtina, kad pats kaimas, kuriame jie gyveno, piliai nepriklausė, priešingai nei surašyti pilies kaimai su juose gyvenusiais valstiečiais. Ne veltui yra aiškiai išskirti pilies kaimai (*замковые села*).

Mozyriaus ir Černobylio pilys neturėjo atskirų piliai priklausiusių kaimų, jiems dirbo visi jų valsčiuose buvę kaimai. Šią išskirtinę situaciją, kaip ir vėliau nagrinėsiamos Venicos pilies atveju, nulėmė per kelis šimtmečius

⁵⁷⁷ Полоцкая ревизія 1552, с. 45–73; [...] В томъ же селе Лугиновичах куничниковъ десет, которые дают куницы пану воеводе копу гршей шыроких. Леторожомъ замъковым з дыму по гршу шырокому и по колаху хлеба [...].

susiklostęs Padnieprės fenomenas. Valsčiai ir visa jų teritorija su visais kaimais buvo tiesiogiai pavaldūs piliai, valdovui, todėl ne veltui sakoma *подданные со всех сель повету Чернобыльскаго и волостей яко Мозырское такъ Бчицкое*. Nepaisant to, šitai nepaneigia pilies, kaip atskiros teritorijos, ir jos sociumo egzistavimo idėjos, greičiau ją tik patvirtina. Čia turime reikalą tik su kiek kitokia, ne tokia „suskaldyta“ ir fragmentuota pilies teritorijos ir jos sociumo forma.

3. Pareigybinis pilies charakteris

Bet kokios valdžios teritorijoje įtvirtinimas ir įgyvendinimas neapsiriboja vien tik kokybiškai naujų valstybinių struktūrų sukūrimu, o yra viena laikiškai sąlygotas ir konkrečioje vietoje formuojamos („nuleidžiamos iš viršaus“, centro?) išskirtinės lokalsocialinės, šiuo atveju, pareigybinės terpės. Priklausomai nuo chronologijos, LDK teritorijų ir joms būdingos vietinės specifikos, prasminga panagrinėti santykį tarp pilies ir vietos pareigūnų, kurie kaip aukščiausios valdžios deleguoti ir kartu ją išreiškiantys asmeys, visų pirma ir turėtų būti siejami su pilimi. Toks rakursas padėtų atskleisti bent porą ne tik paties pilies fenomeno, bet ir bendresnių probleminių laukų. Pirma, pareigūnų radimasis suponuoja valdžios konkrečioje teritorijoje plėtrą (pvz., teisminės funkcijos, mokesčiai), antra, pareigūnų ir jų organizacijos dinamikos pažinimas nušviečia pačių LDK skirtingų teritorijų raidą ir jų santykį su centrine valdžia.

Kalbant apie feodalinės visuomenės pareigybinę organizaciją kaip valdžios įgyvendinimo svertą, verta prisiminti Maxo Weberio valdžios tipologiją⁵⁷⁸, kurioje nužymimas esminis kiekvienos *valdžios* atliekamas *valdžios* delegavimo veiksmas, kuris kartu legitimuoja kiekvieno „delegato“, šiuo atveju pareigūno, *valdžią* ir jam suteiktas funkcijas, apibrėžiamas tam

⁵⁷⁸ Weber M. *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie* (toliau – Weber M. *Wirtschaft und Gesellschaft*). Tübingen, 1985, S. 541–550. Apie Weberio feodalizmo valdžios sampratą žr. *Norkus Z. Maxo Weberio feodalizmo samprata ir Lietuvos istorija// Lietuvos istorijos studijos*. 1997, Vilnius, p. 44–54.

tikrų jurisdikcijų. Svarbu tai, kad valdžia, jos formos ir turinys kinta, o šis procesas tiesiogiai atsispindi pareigybiniame bet kokios politinės organizacijos lygmenyje. Tokiu būdu, valdymo aparato dinamika yra neabejotinai įdomus lokalinės visuomenės ir visos valstybės raidos rodiklis.

Keltina prielaida, kad per visą aptariamą laiką vyko pareigūnų proliferacija, diferenciacija, o kartu ir laipsniškas aukščiausių su pilimi susijusių pareigybių degradacijos procesas, kai hierarchiškai aukščiausios pozicijos, atsižvelgiant į jų santykį su pilimi, buvo užimamos grynai formaliai (nominaliai), priešingai ankstesnei praktikai (pvz., XIV a. pabaigoje). Tokiu atveju svarstyтина idėja dėl valstybės „pareigūnų aparato“ plėtros ir sudėtingėjimo (kai kas gal tai išdrįstų pavadinti *modernizacija*, ypač XVI a.) proceso įvairiose srityse priklausomai nuo konkrečios teritorijos ir laiko. Verta padaryti išlygą, kad ši pareigūnų ir jų aparato dinamika nebuvo vienareikšmė ir vienalytė visoje LDK. Pareigūnų radimasis, jų organizacijos plėtra ar atvirkščiai – nykimas buvo sąlygotas vietos aplinkybių. Būtent į šį procesą ir verta atkreipti dėmesį, nes jame atsispindi bendrosios LDK ir jos teritorijų raidos tendencijos. Antra vertus, svarbu turėti omenyje pareigūnų realių ir nominalių funkcijų dichotomiją, atsirandančią sudėtingėjant pareigybiniam aparatui.

XIV a. pilys turėjo savo tiesioginius valdytojus. Savaiame suprantama, kad bet koks objektas negalėjo būti paliktas be priežiūros ir aiškesnės lokaliai hierarchinės struktūros. Įdomu tai, kad Vakarų Europoje valdovo pilys buvo duodamos valdyti ir jas administruoti įvairiems žemesnę socialinę pakopą užėmusiems individams, kurių įvardijimas ir socialinė kilmė labai skyrėsi priklausomai nuo regiono tradicijos ir laiko. Istoriografijoje vokiškųjų žemių socialinė sąranga išskiriama tuo, kad čia susiformavo vadinamasis *ministerialų* (tarnybininkų) sluoksnis, kuriam dažnai buvo suteikiamos valdovo pilių valdymo teisės. Kitose Europos Viduramžių šalyse susiduriame su labai įvairialype ir nevienalyte kilmingųjų socialine grupe ir jos netolygiu vaidmenų pasiskirstymu. Šiuo atveju žemesnioji ar tarnybinė kilmingųjų dalis – laikui bėgant kai kurios šeimos tapdavo „etatinėmis“ pilių valdytojomis, o jų nariai

burgrafais – XII–XIII a. imperijos teritorijoje buvo deleguojama valdyti valstybinių pilių. Pasak vokiečių istoriko Fredo Schwindo, vokiškieji *ministerialai*, kaip socialinė kategorija neretai tapdavo *burgrafais*, o jų šeimų vardai įgaudavo valdomos pilies vardą⁵⁷⁹. Tai bylojo įvairialypių feodalinių santykių ir juos išreiškusios abipusės senjoro-vasalo sutarties kasdienę praktiką. Žinoma, čia visų pirma susiduriame su paties feodalizmo ir visos jo socialinės struktūros raidos, pasireiškusios per vis smulkesnę diferenciaciją, problema. Išskyla kebli nominalaus pareigūno ir realaus pilies valdytojo problema. Šiuo atveju pilies pareigūnų kategorijai priskirtini plačios socialinės kilmės spektro asmenys, nuo didiko iki valstietiškosios visuomenės dalies viršūnės. Tokiu būdu susiduriama su ištisa pilies pareigybine organizacija. Tikėtina, kad pradedant kurtis pilių ir dvarų tinklui, šias struktūras prižiūrėjo pati socialinės piramidės viršūnėlė ir tik po to šios tiesioginės funkcijos darbai perėjo žemesnių visuomenės skluoksnių atstovų priežiūrai. Taigi manytina, kad ši nuolat kintanti pareigybinės organizacijos struktūra priklausomai nuo erdvės ir laiko kategorijų pasipildydavo naujais nariais ir naujomis pareigybėmis. Tai aiškėja pasitelkus keletą pavyzdžių visoje aptariamo laiko atkarpoje.

a. *Lithuania propria*

Iš vokiečių kronikininkų sužinome, kad XIV a. *Lithuania propria* pilyse rezidavo ir už jas buvo atsakingi LDK politinį ir socialinį elitą sudarę asmenys – didikai. Šalia pilių jie minimi kaip jų seniūnai (*capitaneus*), kaštelionai (*catellanus*). Įdomu tai, kad šie pareigūnai sudarė pačią aukščiausią visuomenės socialinę grupę. Taigi valdžios įtvirtinimui teritorijoje buvo deleguoti patys svarbiausi asmenys. Iš to galima daryti išvadą, kad Viduramžių valdžios struktūra, pasak Weberio, buvo patrimonialinio pobūdžio. Pirmasis pilies pareigūnas – kaštelionas Dovydas – fiksuojamas Petro Dusburgiečio

⁵⁷⁹ *Schwind F. Zur Verfassung und Bedeutung der Reichsburgen, vornehmlich im 12. und 13. Jahrhundert// Burg, Dorf, Kloster, Stadt. Marburg, 1999, S. 492.*

1314 m. aprašant Gardino pilies puolimą ir dar po kelerių metų⁵⁸⁰. Įsidėmėtina tai, kad tas pats Dovydas minimas ir viename iš Gedimino laiškų. 1365 m. paminimas Vilniaus seniūnas⁵⁸¹. Savo ruožtu Hermanas Vartbergietis 1377 m. žygio metu užsimena apie Kęstučio seniūną Pekstę Trakuose (*advocatus Regis Keinstut in Trakken*)⁵⁸². Šios kelios užuominos, nors ir sporadiškos, leidžia kalbėti apie besiformuojančią hierarchiškai aukščiausią pilių pareigybinę organizaciją, iš kurios atitinkamai laikui bėgant atsirado ir žemesnės jos grandys. Vėliau, ypač XV a., pareigybių organizacija vystėsi ir sudėtingėjo⁵⁸³. Beje, verta atkreipti dėmesį į Petrausko sudarytą išsamų LDK aukščiausių pareigūnų sąrašą, kuriame aiškiai išryškėja valstybės branduolio ir kai kurių pagrindinių rusėniškųjų žemių vietovių, kuriose, šaltinių duomenimis, stovėjo pilys, nors nebūtinai viena laikiškai esant pareigūnui, ir jų pareigūnų tinklas, iš kurio aišku, kad absoliuti dauguma pareigūnų valdė tas vietas, kuriose bent jau per XIV a. stovėjo dk pilys⁵⁸⁴. Taigi, tam tikros sąsajos tarp vietovės, pilies ir pareigūno egzistavo, kaip ir tarp jau minėtos parapijinės bažnyčios steigimo ir pilies Tikrojoje Lietuvoje.

Beje, šios XIV–XV a. besiformuojančios išskirtinės savimonės socialinės grupės kilmės geografija⁵⁸⁵ iš esmės sutapo su Tikrosios Lietuvos ribomis, todėl logiška, kad visų pirma valstybės branduolio pilių pareigūnais tapdavo artimiausios valdovo aplinkos žmonės. Kaip pastebi Petrauskas, ankstyvojoje valstybės raidos fazėje menkos žinios apie pareigybių organizaciją greičiausiai yra ne šaltinių trūkumo problema, o tiesiog realiai

⁵⁸⁰ *Peter von Dusburg*. *Cronica terre Prussie*, S. 181; [...] *David castellanum de Gartha* [...]; S. 185; [...] *David castellanus de Gartha* [...] (1319); plg. *Nicolaus von Jeroshin*. *Kronike von Pruzinlant*. S. 592; [...] *dô irhûb sich ûz Dâvît, / von Garten dort der castelân, / [...]* (1319); *Peter von Dusburg*. *Cronica terre Prussie*, S. 189; [...] *David castellani de Gartha* [...] (1324); plg. *Nicolaus von Jeroschin*. *Kronike von Pruzinlant*. S. 603; [...] *Dâvidis vorwerc vorkarten, / des burcgrêven von Garten / [...]*.

⁵⁸¹ *Wigand von Marburg*. *Cronica nova prutenica*, S. 552; [...] *Tandem veniunt ad castrum Wille evocantque capitaneum [...]*.

⁵⁸² *Hermani de Wartberge*. *Chronicon Livoniae*, S. 113.

⁵⁸³ Apie vietinių ir centrinių pareigybių raidos netolydumus ir apskritai apie ankstyvuosius LDK pareigūnus plačiau žr. *Petrauskas R.* *Lietuvos diduomenė*, p. 153–167.

⁵⁸⁴ *Petrauskas R.* *Lietuvos diduomenė*, p. 310–328; Alytaus ir Nemunaičio, Breslaujos, Darsūniškio, Dubičių, Dubingių, Eišiškių, Gardino, Kauno, Kernavės, Krėvos, Lydos, Maišiagalos, Medininkų, Merkinės, Naugarduko, Punios, Strėvininkų, Trakų, Ukmergės, Užpalių ir Vilniaus seniūnai.

⁵⁸⁵ *Ibid.*, p. 96.

egzistavusios situacijos išdava⁵⁸⁶. Bet kokios sudėtingesnės struktūros pareigybių organizacijos buvimas suvoktinas kaip kokybiškai naujų socialinių santykių ir valstybės raidos antspindys. Kita vertus, valdžios įtvirtinimas visų pirma rėmėsi asmeniniais santykiais ir tik po to galėjo judėti laipsniškai atsirandančių ir nusistovinčių pareigybių linkme. Peršasi išvada, kad pačioje valdžios plėtotės konkrečioje teritorijoje pradžioje LDK didikai užėmė ir pilies ir jos teritorijos aukščiausio pareigūno funkcijas. Kita vertus, kyla problema dėl nominalios ir realios jų valdžios, kadangi šie pareigūnai, o visų pirma didikai, turėjo asmenų valdų ir su tuo susijusių interesų, todėl negalėjo ilgai užsibūti vienoje vietoje. Gali būti, kad iš pradžių šie pareigūnai savo pareigas atliko tiesiogiai (realiai) ir tik po to, formuojantis sudėtingesniai žemesniųjų pareigybių aparatui, tapdavo nominaliais jiems patikėtų funkcijų atlikėjais, savo pareigas deleguodami tiesiogiai atlikti žemesnės grandies pareigūnams. Svarbu nepamiršti, kad neretai didikai turėdavo po kelias nebūtinai vietines pareigybes, o tai dar labiau apsunkindavo tiesioginių funkcijų atlikimą. Laikui bėgant ši įvairialypė struktūra tapo dar sudėtingesnė. Štai matome, kad 1437 m. Vilniaus vaivada Jonas Daugirdas prisiekia, jog Vilniaus pilį su jos teritorija atiduos po Žygimanto Kęstutaičio mirties tik Vladislovui III (vėliau istoriografijos „pakrikštytam“ Varniečiui)⁵⁸⁷. Įsidėmėtina, kad tai yra pareigūno priesaika, kurioje aiškiai atsispindi Daugirdo, kaip Vilniaus vaivados, santykis su pilimi ir jos teritorija. Šiuo konkrečiu atveju tai nėra beneficija, kuria būtų galima naudotis savo nuožiūra. Svarbu tai, kad šis dokumentas vis dėlto greičiausiai suvoktinas kaip dar išlikusio pirminio tiesioginio santykio tarp pilies ir už ją atsakingo jos aukščiausio pareigūno liudininkas. Įdomu, kad panašaus pobūdžio dokumentų daugiau aptikti nepavyko.

Bandant nustatyti konkretų pareigybės turinį, situacija tampa dar sudėtingesnė. Čia ir slypi pagrindinė problema dėl ankstyvųjų vietinių pareigūnų tiek dalykinių, tiek ir teritorinių valdžios ribų ir jurisdikcijos. Kita vertus, vargu ar galima ekstrapoliuoti vėlesnio laiko situaciją (XVI a.) ir teigti,

⁵⁸⁶ *idem*. Socialiniai pokyčiai Lietuvoje, p. 177.

⁵⁸⁷ CEXV. T. 2, s. 84.

kad pareigybės ir jų funkcijos buvo taip smulkiai diferencijuotos ir ankstesnėje jų raidos fazėje. Tikėtina, kad pačioje pareigybių formavimosi užuomazgoje aukščiausio vietos pareigūno rankose buvo sukoncentruotos visos lokalinės valdžios (administracinės, teisinės, ūkinės) įgyvendinimo funkcijos ir tik laikui bėgant, sudėtingėjant pareigybiniam aparatui jos buvo išskaidytos.

Bet kokios sudėtingesnės organizacijos struktūros kūrimas pirmiausia yra sąlygotas pastangų išsaugoti, įtvirtinti ir išplėsti jau esamą valdžią teritorijoje ir joje pasklidusiems vietos gyventojams. Tačiau tokios organizacijos ir jos struktūros pokyčiai, kalbant apie menkai apie save palikusias šaltinių senąsias visuomenes, tampa pastebimi tik apimant ilgą laikotarpį, todėl ir šios organizacijos sociologinė charakteristika⁵⁸⁸ identifikuotina tik tiriant lokalinės valdžios struktūrą *nuo viršaus iki apačios* ir jos pareigūnų funkcijų pasidalijimą.

Kaip galėjome įsitikinti, šaltiniuose pirmiausia buvo užfiksuoti hierarchiškai aukščiausi pareigūnai: vietininkai, seniūnai, kaštelionai. Nuo XV a. antrojo ketvirčio pasirodo ir kiti asmenys. Vis dėlto reikia atkreipti dėmesį į tai, apie ką buvo kalbėta anksčiau, kad didelė dalis *Lithuania propria* pilių nunyko ir virto dvarais. Tačiau dalis Tikrosios Lietuvos pilių išsaugojo savo svarbą kaip rezidencinės pilys, todėl galima kalbėti ir apie jų pareigybinio aparato plėtojimąsi per visą XV a.

Jau buvo užsiminta, kad analizuojamo objekto chronologinių rėmų pirmoje pusėje, t. y. XIV a., susiduriame tik su aukščiausiais pilies pareigūnais. Tai tarsi dėsninga, nes bet kokios valdžios įsitvirtinimas visų pirma prasideda nuo tiesioginio aukščiausių asmenų delegavimo konkrečios teritorijos valdymui, kuris laipsniškai sudėtingėja ir diferencijuojasi. Taigi, kalbama, jei taip galima pasakyti, apie žemesnės grandies pilies pareigūnus, kurių radimasis atspindi pačios pilies socialinės struktūros dinamiką ir išreiškia kiekvienos konkrečios pilies raidą, jos plėtojimąsi arba degradavimą. Tai gali atskleisti tik ilgo laikotarpio šaltinių duomenys, rodantys ilgalaikius kaitos procesus.

⁵⁸⁸ Weber M. *Wirtschaft und Gesellschaft*, S. 549.

Dėmesį pirmiausia patraukia etimologiškai su pilimi susijusio pareigūno įvardijimas – *pilininkas* (городничый).

Pirmosios žinios apie Vilniaus *pilininką Vasgalo* (*procuratore Vasgalo*) ir Trakų *pilininką* kunigaikštį Petrą Mykolaitį mus pasiekia atitinkamai iš 1434 ir 1449 m.⁵⁸⁹. Vilniaus pilininkas Germanas pirmą kartą minimas 1469 m. (*procuratoris castris nostri Vilnensis alias horodniczy magnifici nobilis Hermani*)⁵⁹⁰, o 1482 metais jis jau velionis (*небощикъ панъ Германъ, городничый Виленский*)⁵⁹¹. Kiek vėliau, 1486 m., sužinome apie Kauno *pilininką* Vaską ir Naugarduko *pilininką* Zenką Jevlaškovičių. Tais pačiais 1486 m. minimas Gardino pilies *pilininkas* Grinka Chodkevičius (*Грынька Ходкович*). Tikėtina, kad šis pareigūnas ir jo įvardijimas atėjo iš Kijevo Rusios laikų, kai radosi pirmieji už gynybinių įtvirtinimų (*городъ, град*), kurie pirmiausia tebuvo aptvertos gyvenvietės, priežiūrą atsakingi asmenys. Tai liudija ir pati etimologija⁵⁹². *Pilininkas*, Konstantino Avižonio supaprastintai apibūdintas kaip pilių prižiūrėtojas⁵⁹³, atliko kelias funkcijas. Pasak Liubavskio, *pilininkas* buvo atsakingas už pilies priežiūrą, jos statybą, remontą, aprūpinimą duona ir avižomis⁵⁹⁴. Vis dėlto *pilininko* pareigos buvo gerokai įvairesnės. Štai Gardino *pilininkas* 1487–1489 m. arklininkams Nikomai ir Lošakai turėjo duoti po statinę (apie 492 l) kviečių⁵⁹⁵. Naugarduko pilininkas Grinka Maskovičius (*Гринка Масковича*) 1499 m. gavo užduotį apklausti senus žmones (*опытати старых людей*) dėl kažkokio teismo ginčo. Platus *pilininko* pareigų spektras ir valdžia ryškėja iš 1496 m. atvejo, kai kilo nusiskundimai iš Mikalojaus Janavičiaus, Mikalojaus Medkeinovičiaus ir Nacuko Romeikovičiaus dėl Trakų *pilininko* Stretos (*Стреть*), kuris pradėjo

⁵⁸⁹ KDKW, nr. 132, s. 150.

⁵⁹⁰ Ibid., nr. 264, s. 305.

⁵⁹¹ РИБ. Т. 27, № 76, с. 387.

⁵⁹² Gurevičius A. Viduramžių kultūros kategorijos, p. 51. Aronas Gurevičius, remdamasis skandinavų (germanų) mitologijos pavyzdžiais, aiškina sodybą, būstą, kiemą ir bet kokią kitą aptvertą ir savyje apribotą erdvę kaip esminį žmogaus sugyvenimo su aplinka akcentą, ir čia pateikia bendraindoeuropietišką *gardą* (got. *gards* – *namai, šeima, dvaras*; sen. nor. *garðr* – *kiemas*; sen. ang. *geard* – *aptvėrimas, aptvaras, būstas*); žr. A Handbook of Germanic Etymology. By Orel V. Leiden-Boston, 2003, p. 126.

⁵⁹³ Avižonis K. Rinktiniai raštai. T. IV. Vilnius, 1994, p. 99–100.

⁵⁹⁴ Любавский М. Областное деление, с. 474–475.

⁵⁹⁵ РИБ. Т. 27, № 17, с. 278.

siųsti savo *diečkus* rinkti dėklos, kurios anksčiau minėtieji nemokėjo. Pasirodo, jų senelis Janovičius Vytauto už karinę tarnybą prieš vokiečius išduotu, bet vėliau sudegusiu raštu, buvo atleistas nuo visų tarnybų, darbų ir duoklių⁵⁹⁶.

Nemažiau intriguojantis ir plačią *pilininko* jurisdikcijos erdvę atskleidžiantis epizodas yra kito Trakų *pilininko* Michnos Chrebtavičiaus atvejis. 1496 m. Petkovas Talivoiševičius ir jo broliai Grinkovas bei Andrius Stankovas Aleksandru skundėsi, kad Eišiškių bajorai verčia juos tarnauti, o šie pareiškė, kad yra Eišiškių valsčiaus valstiečiai-baudžiauninkai ir duoda dėklą Trakams. Tuomet valdovas liepė jau minėtam Michnai Chrebtavičiui pažiūrėti į senąsias knygas (*в старых книгахъ*) ir išsiaiškinti, ar jų tėvai buvo dėklininkų sąrašė. Tai atlikus paaiškėjo, kad šie žmonės buvo tėvoniniai *nelaisvieji valstiečiai* (*люди отчильные и непохожи*)⁵⁹⁷.

Baigiant kalbėti apie Tikrosios Lietuvos *pilininkus*, verta atkreipti dėmesį į dar vieną pavyzdį. 1499 m. Vilniaus pilies *pilininkas* Zanka (*Занько*) buvo įpareigotas dėl Lucko seniūno kunigaikščio Semiono Jurjevičiaus prašymo Vilniaus mieste (*на Луце*) šalia Neries (*блиско реку Велу*) vietos dvarui pasistatyti, apžiūrėti tą vietą⁵⁹⁸. Tad, kaip matyti, pilininkas užsiėmė „žemėtvarkos“ darbais ir už pilies ribų, nors nėra aišku, ar ta paskirta vieta nepriklausė pilies teritorijai.

Akivaizdu, kad *pilininko* pareigybinė instrukcija buvo daug platesnė. Tai lėmė dar menka ir primuosius žingsnius žengianti pareigybinė diferenciacija ir su ja susijusi specializacija bei „institucionalizacijos“ lėtas formavimasis. Vieno pareigūno atliekamos funkcijos ir jurisdikcija buvo gana plati (ypač jei jis buvo aukščiausias vietinis pareigūnas) ir tai liudija apie problemišką pilies ir apskritai pareigybinio aparato formavimąsi.

Liubavskis, greičiausiai kaip niekas kitas, plačiai tyrė LDK teritorinę struktūrą, ūkinę organizaciją (čia, be abejonės, minėtinas ir Dovnar-Zapolskis), socialinę, ypač žemutinių visuomenės sluoksnių sanklodą. Istorikas skiria

⁵⁹⁶ Акты Литовской Метрики. Т. 1, № 232, с. 91.

⁵⁹⁷ LM. Užrašųтų кпуга 6, nr. 198, p. 146; [...] и хотели того на них довести книгами первых городничих троцкихъ, што на них дякла биривали [...].

⁵⁹⁸ Ibid., nr. 306, p. 199–200.

dėmesį ir tokiam pareigūnui kaip *raktininkas* (ключник), kurio pagrindinė užduotis buvo medaus surinkimas, o gyvenvietės (pvz., kaimai), turėjusios mokėti duoklę medumi, priklausė vadinamajam *raktui* (ключ), taigi ir pati „institucija“ buvo vadinama *raktu*. Pasak Liubavskio, *raktininkas* buvo tiesiogiai pavaldus vaivada⁵⁹⁹, o *raktai* buvo prie kiekvienos svarbiausios LDK pilies. Dėl antrojo teiginio galima sutikti, bet dėl pirmojo kyla abejonė, kadangi hierarchinėje struktūroje *pilininkas* buvo arčiau *raktininko*. Vis dėlto svarbu sugrįžti prie antrojo teiginio, t. y. klausimo dėl *rakto* ir *pilies* santykio, kuris istoriografijoje nėra nagrinėtas. Galimi keli argumentai dėl *rakto* pavaldumo *piliai*, o kartu ir hierarchinės *raktininko* subordinacijos *pilininkui*. Pirma, *raktai* buvo prie svarbiausių pilių: Gardino, Kauno, Naugarduko, Trakų, Vilniaus. Antra, pilys turi savo medaus ir vaško atsargas, o tai reiškia, kad *raktininkas* turi pasirūpinti jų sandėliavimu, priežiūra. Trečia, pilis turi savo medaus duoklininkus, vadinasi kažkoks pareigūnas greičiausiai yra atsakingas už jų surinkimą. Ketvirta, *raktininkai* ir *raktui* priklausantys kaimai minimi pilių inventoriuose. 1549 m. Rodoškovičių pilies inventoriuje surašyti *raktui* (с ключа есть) priklausantys valstiečiai⁶⁰⁰. Darytina prielaida, kad menkai išvystytoje lokaliajo ūkio struktūroje galėjo būti tiesiog tik vadinamasis *raktas*, t. y. surenkamos medaus duoklės, tačiau speciali pareigybė galėjo ir neegzistuoti. Būtų naivu manyti, kad medaus duoklės buvo surenkamos tik svarbiausiose LDK pilyse. Pareigūno, šiuo atveju *raktininko*, egzistavimas greičiau išreiškia tos vietos socialinės struktūros sudėtingumą, o tai savaime suponuoja tos vietos, kaip centro, ir jos vietinės (aplinkinės) sąrangos, plėtojimąsi. Atkreipkime dėmesį į keletą pavyzdžių.

Pirmieji Gardino, Kauno, Naugarduko ir Trakų *raktininkų* pasirodymai šaltiniuose siekia Kazimiero laikus (greičiausiai iki devinto dešimtmečio). Jų veikimo kontekstas – medaus (*Ошейку, жиду Троцкому, два вшатъку меду пресного съ ключа Городеньского*), vaško (*два камени воски*) ar lapės kailinių (*князю Богдану Ивановичу Жаславъскому шуба лисья завыйковая*

⁵⁹⁹ Любавский М. Областное деление, с. 782.

⁶⁰⁰ ДМАМЮ, с. 95.

съ ключа Городеньского) davimas. Beje, lapės kailinių epizodas yra gana dažnas, o tai verčia galvoti apie pilininko veikimo erdvės platumą, neapsiribojant vien tik medumi, taigi apskritai natūrinių duoklių nomenklatūroje. Lapės kailinių vertė, kaip ir šiais „aplinkosauginiais“ laikais, atrodo, aukšta.

Pirmasis iš anonimiškumo rūko su savo vardu išnyrantys analizuojamos kategorijos pareigūnas – Vilniaus *raktininkas* Ostaškonis (*Ostasschkoni*), minimas 1444 m. Į šį atvejį verta pažvelgti kiek atidžiau, kadangi Kazimiero Jogailaičio donacijoje Vilniaus katedrai ir archidiakonui Martynui tarp dovanojamų keturių valstiečių bei Lelkuškių su dvaru (*quattuor homines cum terra Lelkusski dicta simul cum curia*) atsirado ir Vilniaus *raktininkas* (*Clavigero Vilnensi*)⁶⁰¹. Po jo atsiranda kiti vardai: Vilniaus *raktininkas* Martynas (*Мартинус*) (1486), Gardino *raktininkas* Kotas (*Kom*) (1488), Trakų *raktininkas* Michna (*Михно*) (1488), Kauno *raktininkas* Abraomas Juzefovičius (1495)⁶⁰², *raktininkas* Grinka Maskevičius, kurio atvejis įdomus tuo, kad jis kartu buvo ir Naugarduko *pilininkas* (1496). Iš išskirtinesnių šaltiniuose aptiktų *raktininkų* veikimo sferų galima nurodyti ir teismo procesą dėl žemės. 1496 m. Trakų *raktininkas* Senka Ogafonovičius dalyvavo Žiežmarių bajorų Juriiaus Narbutavičiaus ir Stanislovo Monkovičiaus ginče su *leičiu* Vigimantu (*Вегимонта*) ir jo *bendrais* (*сябры*) dėl bičių⁶⁰³. Pirmieji skundėsi, kad *leičiai* prievarta iš jų valstiečių atėmė bites. Šie aiškino, kad jiems bites paimti liepė pats Senka Ogafonovičius. Tada valdovas kreipėsi į pastarąjį. Šis paaiškino, kad jau sprendė šią bylą su kitais bajorais. Tuomet dk nusprendė, kad *leičiai* turi sumokėti už padarytą žalą. Akivaizdu, kad į *raktininko* pareigas įėjo ne tik medaus rinkliava. Įdomumo dėlei atkreiptinas dėmesys ir į žemėvaldos dalykus, susijusius su *raktininkais*. 1492 m. Lietuvos Metrikoje užfiksuotas atvejis, kai Trakų *raktininko* Steckos (*Стеуко*) netoli Trakų laikytas dvaras su dviem tuščiomis žemėmis ir keturiais leičiais buvo

⁶⁰¹ KDKW, nr. 178, s. 204.

⁶⁰² *Boniecki A. Poczet rodów w Wielkiem Księstwie Litewskiem w XV i XVI wieku (toliau – Boniecki A. Poczet rodów). Warszawa, 1883, s. XII.*

⁶⁰³ LM. Užrašymų knyga 6, nr. 183, p. 140–141.

atiduotas Slanimo vietininkui Jonui Bogdanui Chrebtavičiui⁶⁰⁴. Taigi galima manyti, kad užimamos vietinės reikšmės pareigybės ir netoli esanti žemėvalda buvo tarpusavyje susijusios. Tokį ryšį patvirtina ir tai, kad Trakų *raktininkas* Senka Dička (*Сенко Дичько*) valdė Petešos dvarą⁶⁰⁵. Beje, vėlesnysis *raktininkas* Velička (*Величко*) 1502 m. pirko iš įvairių Trakų miestiečių žemės Trakų apylinkėse⁶⁰⁶.

Prie *raktininkų* pareigybės reikėtų priskirti ir jų padėjėjų funkcijas atlikusius *paraktininkius* (*подключий*). Šie pareigūnai pasirodo nelabai „atsilikdami“ nuo savo „viršininkų“, XV a. pabaigoje. 1488 m. minimas Kauno (?) *paraktininkis* Andriuška Pavlovičius. 1495 m. pasirodo įrašas apie Trakų *paraktininkį* Andriušką. 1496 m. kaip Vilniaus *paraktininkis* minimas Bogdanas Pavlovičius, savo tėvoniją turėjęs prie Černigovo (*на имя Сибрѣж*)⁶⁰⁷. Visai tikėtina, kad Bogdanas buvo Kauno *paraktininkio* Andriuškos brolis, o šis yra tas pats Trakų *paraktininkis*. Taigi, dviejų brolių rankose galėjo būti sutelkti Vilniaus, Trakų ir Kauno *raktai*. Žinia, buvo plačiai paplitusi praktika, kad sūnus perimdavo savo tėvo pareigas. Šiuos spėjimus iš dalies patvirtina tai, kad Andriuška Pavlovičius minimas 1496 m. Černigovo donacijoje kunigaikščiui Semionui Možaiskiui⁶⁰⁸. Reikėtų pridurti, kad Andriuška sąlyginai dažnai minimas Lietuvos Metrikoje. XV a. pabaigoje jis gauna iš Trakų *raktininko* lapės kailinius (*хребтовая*), aštuonias kapas grašių ir dvi statines druskos iš Kauno muito, tris dėklas kviečių iš jau minėto Trakų *pilininko* Stretos ir gelumbės iš izdo (*сукно зь скаръбу*)⁶⁰⁹. Taip pat tarp 1487 ir 1489 m. *paraktininkiui* Andriuškai buvo atseikėta po šešias kapas iš Žiežmarių karčiamų ir Kauno muito⁶¹⁰. Visą Andriuškos „pasažą“ ir sukimaši

⁶⁰⁴ LM. Užrašymų knyga 3, nr. 8, p. 70.

⁶⁰⁵ Ibid., nr. 35, p. 84 (1498).

⁶⁰⁶ LM. Užrašymų knyga 6, nr. 488, p. 286–287.

⁶⁰⁷ Ibid., nr. 206, p. 149 (1496). Įdomu tai, kad šis kaimas minimas aprašant Černigovui piliai priklausančias teritorijas 1527 m. Beje, šio surašymo metu šis kaimas minimas kaip priklausantis Černigovo piliai; žr. “Пам’ять”// Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. Додаток. Київ, 1998, с. 208; [...] *Свибрыжа село на реце на Болависи городовое, домов 8 было* [...].

⁶⁰⁸ LM. Užrašymų knyga 6, nr. 156, p. 129.

⁶⁰⁹ РИБ. Т. 27, № 2, с. 204; № 14, с. 235.

⁶¹⁰ Ibid., № 17, с. 262.

aplink Kauną „vainikuoja“ jo 1502 m. gautas dk dvaras (*нашъ дворъ Красное*)⁶¹¹, kuri galima atsargiai sieti su netoli Kauno esančiu Raudondvariu.

Kita pareigūnų grupė, minima nuo XV a. – *žirgininkai* (*конюшие*). Nepaisant to, kad jos įvardijimas artimas tarnybinių valstiečių (*конюхи*) kategorijai, tai nėra viena ir ta pati socialinė grupė, nors tikėtina, kad pirmųjų „kilmė“ turi tiesioginį ryšį su antraisiais. Keltina prielaida, kad jie tarpusavyje skyrėsi kokybiškai, kadangi vieniems pavyko iškilti tarp savo „likimo draugų“ ir padaryti karjerą antrųjų – gausesniųjų – atžvilgiu. Antra vertus, pirmieji buvo tapę pareigūnais, „pririštais“ prie konkrečios vietos, antrieji tebuvo valstiečiai, tarnybiniai žmonės.

Šie pareigūnai minimi prie visų savo svarbą išlaikiusių Tikrosios Lietuvos pilių (Gardino, Kauno, Naugarduko, Trakų, Vilniaus). Pirmieji Vilniaus *žirgininkai* minimi jau nuo ketvirto XV a. dešimtmečio. 1433 ir 1434 m. dokumentų testacijose atitinkamai minimi Vilniaus *žirgininkai* (*conucho Vilnensi*) *Vasgalo* ir *Gyniwilo* (*konucho Wilnensibus*)⁶¹². Trakų *žirgininkai* Narka (*Нарка*), Kliučka (*Ключька*), Diudiula (*Дюдюла*), Koleda (*Коледа*) fiksuojami kiek vėliau, XVI a. antroje pusėje. Įdomu, kad 1482 m. minimas Naugarduko *žirgininkas* Zenka Jevlaškovičius (*Зенько Евлашковичъ*), o jau po šešerių metų jis minimas kaip Naugarduko *pilininkas* ir *raktininkas*. Tas pats Zenka 1493 m. įvardijamas kaip Toropeco vietininkas ir Naugarduko *pilininkas* bei *raktininkas*. Viena vertus, tai galėjo būti tiesiog paprasčiausias sėkmingos karjeros atvejis, antra vertus, ir tai neprieštarauja pirmai minčiai, vieno asmens dispozicijoje kelių pareigybių sutelkimas buvo įprastas reiškinys, turint omenyje, kad šių pareigybių funkcijos iš esmės buvo ūkinės ir galimai sutapo. Šiame kontekste pravartu būtų sugrįžti prie jau aptartų *pilininkų* ir minėto *Vasgalo*. Susiekime du mūsų pačių struktūravimo tikslais atsietus epizodus. 1433 m. *Vasgalo* minimas kaip Vilniaus *žirgininkas* (*conucho*), o jau 1434 m. – kaip *pilininkas* (*procurator*), šalio jo (dokumento testacijoje iš karto po *Vasgalo*) – *žirgininkas* *Gyniwilo*. Šis pavyzdys greičiausiai liudija tik dar

⁶¹¹ LM. Užrašymų knyga 6, nr. 478, p. 282. Metais vėliau, 1503, Andriuška Pavlovičius sulaukė iš valdovo netoli Gardino buvusio Sisojos (*Сысоя*) palivarko patvirtinimo; *ibid.*, nr. 500, p. 293–294.

⁶¹² KDKW, nr. 129, s. 147; nr. 132, s.150.

vieną sėkmingos karjeros atvejį arba, tai mažiau tikėtina, vieno asmens dviejų pareigybių užėmimą.

Viena kita užuomina šaltiniuose leidžia manyti, kad kai kurių pareigūnų, šiuo atveju *žirgininkų*, vienu metu galėjo būti keli (keltina prielaida, kad kuo pareigybė reikalavo mažiau specifinių įgūdžių ir užėmė žemesnę vietą bendroje pareigybinėje hierarchijoje, tuo daugiau individų ją užimdavo). 1486 m. minimi du Gardino *žirgininkai* Usas (*Ус*) ir Pavelas (*Павел*), kurie iš Gardino *pilininko* Grinaškos Chodkevičiaus atitinkamai gavo keturias ir dvi dėklas rugių (*дякла ржу*). XV a. pabaigoje (dokumentas nėra tiksliai datuotas) minimi dar du Gardino *žirgininkai* Lošaka (*Лошака*) ir Bartošca (*Бартошца*), kuriems taip pat buvo sumokėta kviečiais.

Šią pareigūnų *žirgininkų* kategoriją papildė jų padėjėjai – *pažirgininkiai* (*подконюшый*). Būdinga tai, kad šių pareigūnų egzistavimas minimas tik Vilniuje. *Pažirgininkiais* XV a. antroje pusėje buvo Janka (*Янъко*), Vaska Doroškovičius (*Васко Дорошковичъ*) ir Petras, kuris iš Vilniaus *rakto* gavo lapės kailinius (*завыйковая*).

XVI a. pradžioje, taigi keliais dešimtmečiais vėliau, šaltiniuose *šalia* minimų pilių paminimi *raštininkai*, jų padėjėjai *dijokai* (čia turimas omenyje *raštininkų* pasirodymas lokaliame lygmenyje). Nėra abejonės, kad *raštininkai*, kaip svarbūs pareigūnai, pirmiausia pradėjo rasti valdovo aplinkoje, jo dvare (apie Jono Kęsgailos raštininką Pašką sužinome iš 1478 m. paminėjimo)⁶¹³, tačiau ženkliai vėlesniu reiškiniu reikėtų laikyti raštininkų atsiradimą vietinėse valdžios įgyvendinimo, administravimo ir teisingumo vykdymo struktūrose, taigi prie pilių, kaip valdžios „atstovybių“. Tad čia kalbama ne apie dk kanceliarijos *raštininkus*, kurie buvo sąlyginai aukštos socialinės kilmės ir statuso⁶¹⁴. Apie tai, kad vietiniai (pilies) *raštininkai* net ir XVI a. pradžioje buvo retenybė, liudija ir tai, kad 1506 m. minimas Trakų *pilininkas* Bogušas

⁶¹³ Акты Литовской Метрики. Т. 1, № 27, с. 17.

⁶¹⁴ Dubonis A. Raštininkas// Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai. Vilnius, 2001, p. 574–583.

Michailas Chaleckis visų pirma buvo valdovo *raštininkas*⁶¹⁵. Beje, 1511 m. Lietuvos Metrikos aktas liudija, Trakų *pilininkas* Kameneckis Michailovičius buvo kartu ir *raštininkas*, taip pat turėjo savo *dijoką*⁶¹⁶. Tais pačiais metais Vilniaus *raktininkas* Grinka Gromika (*Грынка Громыка*) minimas ir kaip *raštininkas*⁶¹⁷. Apskritai raštininkų daugėjimas sietinas su visa teisinės kultūros plėtra ir reprezentatyviai atsiskleis kalbant apie rusėniškąsias žemes, ypač Palenkės teritoriją (Bielską, Drohičiną). Visą šį procesą apvainikuos senąsias valstybės struktūras institucionalizuojanti 1564–1566 m. administracinė-teisminė reforma.

XV–XVI a. sandūros šaltiniuose Tikrojoje Lietuvoje minima nemažai pareigūnų, kurie sietini su pilimi, nors tiesioginių nuorodų į tokią priklausomybę ir pavaldumą nėra. Nurodytini šie pareigūnai, kurių figūravimas įvairuoja priklausomai nuo konkrečios vietovės. **Gardinas:** *virėjai* Borisas (*кухар Борис*, 1486) ir Mašica (*Машица*), gavę iš Gardino *pilininko* po tris dėklas javų (*ржи*); *sakalininkas* (*сокольник*) Tusovas (*Тусов*), *patrankininkas* (*пушкар*) Juška. **Kaunas:** *mūrininkas* Vokietis Niklesas (*мурал Немъчин Никлес*). Į šį pareigūną būtina pažvelgti kiek atidžiau, kadangi ir pats kontekstas, kuriame jis minimas, yra išskirtinis. Yra išlikęs Kazimiero Jogailaičio įsakymas, kad *mūrininkas Nemčinas Niklesas* niekur negali išvažiuoti ir turi likti Kaune⁶¹⁸. Pasirodo, *mūrininkas* net ir XV a. viduryje, antroje pusėje, buvo tam tikra problema. Žinome, kad Vytautas prašė Vokiečių ordino magistro jam atsiųsti *mūrininką*. Beje, šio ir kitų specialistų „deficitiškumą“ mums atskleidžia vienas tam laikui labai išsamus epizodas. 1417 m. Livonijos magistras rašė laišką didžiajam magistrui, dėkodamas, kad šis atsiuntė savo *bildemeister* atlikti kai kuriuos inžinierinius darbus: nuvesti

⁶¹⁵ [...] писар з(о)с(по)д(а)ръский, городничий троцкии [...]. Bogušas Michailas Chaleckis (*Богуш Михаил Халецкий*) 1506. Apie valdovo dijoką ir Vilniaus pilininką Zanką kalbama 1496 m.: [...] дьякъ нашъ, городничий Виленский [...].

⁶¹⁶ [...] дьякъ писара нашого, городничого троцкого [...]. Kameneckis Michailovičius (*Каменецкии Михаилович*) (1511).

⁶¹⁷ [...] Григорию Громыца Ключъник виленъский [...] (1510). [...] Грынка Громыка писар наш, ключник виленский посылыли къ тебе пословъ наших [...] (tarp jų ir raktininkas) (1511).

⁶¹⁸ LM. Užrašų knyga 3, p. 43; [...] Муралю Немъчину Никлесу. Седети ему в Ковне, а корчма ему сытити волная, а лет(о) ему робити, а плату не давати [...]. Ankstesnioje publikacijoje (РИБ. Т. 27) datuojama 1455 m.

vandens srovę iki malūno (*das wassir czu leythen uff unser mole*) ir t. t. ir prašydamas, kad meistrą Hansą atsiųstų dar kartą, kadangi krašte nėra žmonių, kurie galėtų atlikti tokius darbus⁶¹⁹. Kiek kitokią situaciją matome XV a. pabaigoje. Atvykę į Vilnių, Gardino *mūrininkai* skundėsi, kad anksčiau *tijūnas* jiems savaitei duodavo statinę javų (*жумо*), *raktininkas* – statinę alaus ir dienai medaus (*насамце меду кислого*) (?), o *svirnininkas*, savo ruožtu, – žuvies ir mėsos paltį bei druskos. Tačiau dabar nieko duoti niekas nenori, todėl jie nepradeda dirbti dk darbo. Tokiu būdu valdovas įsako, kad jiems viskas būtų duodama kaip įprasta⁶²⁰. Čia aiškėja, kad patys *mūrininkai* turbūt buvo platesnė socialinė-tarnybinė kategorija, kuriai vadovaudavo koks nors vienas tiesiogiai su pilimi susijęs asmuo, *mūrininkas* ar *pilininkas*, o kiti pilies pareigūnai juos aprūpindavo įvairiais maisto produktais.

Tarp Vilniaus pareigūnų (*tijūno*, *pilininko*, *raktininko*) 1494 m. epizodiškai minimas ir *svirnininkas* (*свиленному*), kaip jau galėjome įsitikinti, atsakingas už maisto atsargų sandėliavimą, saugojimą⁶²¹.

Įdomu tai, kad tokie pareigūnai kaip *diečkus* (*децкимъ замъковымъ Якубомъ*), *vižas-žvelgūnas*⁶²² (*вижомъ замъковымъ*), *vaiskis* (*войский Городненский Миколай Шимковичъ Юндилъ*), labiausiai susiję su teisminėmis funkcijomis, pasirodo sąlyginai vėlai, tik apie XVI a. vidurį.

⁶¹⁹ Codex Mednicensis, nr. 22, p. 54–55; [...] *Ouch danken wir euwir erwirdikeit gar fruntlich vor meister Hans, euwern bildemeister, das ir uns den gesand habit, der unser werg und arbeit, das wassir czu leythen uff unser mole, besehen und obirwegen hot, und trostit uns wol, und meynet, das guten vorgang haben solle. Und er hot uns ouch gestelle czu etlich unsern buchssen gemacht, und sust mit dingen angereicht, des wir wol woren bedorffen. So musse wir noch czu vorjaren eyn obirfffall von holtze bi den nuwen tham, den wir hon machen lossin, als euch derselbige meister Hans wol wirt berichten, wie das werden muss, und an deme selbigen obir flosse lit die macht des ganzen grossin arbeits, und wir haben hir nymand im lande, der sich uff sulch arbeit so wol vorste, als uns wol not were, und deme wir genczlich getruwin thurren sulchs understeen. Wante wurde der obirflos nicht uff sin recht gelegt, so were alle kost und swere arbeit mit eynander vorlorn. So meynet der obengescr. Hans zu dem arbeite wol czu rothen und czu helffen, das is uff sin recht komen solle. Des bitten wir euwir erwirdikeit gar fruntlich mit allen flisse, das in uns den egenanter geruchet kegen dis anstende vor jar weder czu senden, als das er uff Pfingsten tag odir er hi bi uns muge sin, uns czu dem arbeide und obirflosse fortir czu rothen und czu helffin, das das sin vurgang haben muge, do uns grosse treffelich macht an lit [...].*

⁶²⁰ Акты Литовской Метрики. Т. 1, № 146, с. 58.

⁶²¹ Ibid.

⁶²² Apie *diečkaus* ir *vižo* institutų atsiradimą LDK žr. *Machovenko J.* Diečkaus ir vižo institutų užuomazga ir raida Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje// Teisė. T. 46. Vilnius, 2003, p. 87–97.

Akivaizdu, o kartu ir trivialu, kad pareigybinė pilies organizacija formavosi tik prie pagrindinių pilių, o jos Tikrojoje Lietuvoje iki XVI a. pirmosios pusės išliko Vilniuje, Trakuose, Kaune, Gardine ir Naugarduke. Tad pilis tam tikra prasme yra ryškus vietos socialinės ir teritorinės struktūros atspindys. Svarbiausi pilies pareigūnai buvo *pilininkas, raktininkas, paraktininkis, žirgininkas, raštininkas*. Vėliau pasirodė kiti su teismo funkcijomis susiję pareigūnai: *žvelgūnai, vaiskiai, diečkūs*. Pareigybių formavimasis ir pareigūnų radimasis išreiškia ir bendrus valstybės pokyčius. Neatsitiktinai vietiniai *raštininkai* šaltiniuose pasirodo tik XV a. pabaigoje. Kita vertus, didžiajai daliai *Lithuania propria* pilių XIV–XV a. sandūroje virstant dvarais, čia nesusiformavo piliai būdinga socialinė-pareigybinė struktūra. Tai akivaizdžiai atsispindi ir pareigūnų nomenklatūroje, taip pat jų pasklidime po įvairias Tikrosios Lietuvos gyvenvietes.

c. Rusėniškos žemės

Identifikuojant pilies, kaip socialinio fenomeno, struktūrą, pilies pareigybinės organizacijos ir jos dinamikos nustatymas yra tik orientacinis visuminio vaizdo siekis, nebandant suregistruoti visų šaltinių medžiagos. Kaip žinia, rusėniškose teritorijose pilies raida pasuko kiek kita kryptimi, nei Tikrojoje Lietuvoje, kur nemaža dalis pilių virto dvarais, ar tuo labiau Žemaitijoje, kur pilys su savo teritorine ir socialine organizacija iš esmės nesusiformavo. Rusėniškose teritorijose dėl nuolatinės įtampos iš išorės pilies vaidmuo išliko reikšmingas per visą aptariamą laikotarpį, o tai automatiškai suponavo ir jos pareigybinės organizacijos plėtojimąsi. Antra vertus, į LDK teritoriją patekusių kunigaikštysčių bendroje valstybės struktūroje padėtis ir santykis su centrine valdžia (metropolija) buvo skirtinga, todėl ir pareigybinės organizacijos plėtra, kuri atliepė bendrą integracijos ir pavaldumo lygmenį, negalėjo būti tolygi.

Jau buvo užsiminta, kad pats pareigybės įvardijimas *городничий* sietinas su dar Kijevo Rusios laikais. Liubavskis teigia, kad prie svarbiausių

LDK pilių (Minskas, Brasta, Kamenecas, Polockas, Vitebskas, Smolenskas, Kijevas, Luckas, Vladimiras, Kremenecas) rezidavo ir *pilininkai*⁶²³. Vis dėlto istorikas aiškiau neatkreipia dėmesio į šių pareigūnų pasirodymą šaltiniuose ir plačią jų chronologiją (XV–XVI a.). O tai galimai atspindi tiek vidinę integraciją, tiek ir skirtingą pilių pareigybinės organizacijos vystymąsi. Žinome, kad 1475 m. Kazimieras Jogailaitis Polocko vietininkui Aleknai Sudimantaičiui nurodė neįvesti *pilininko* urėdo, kadangi Polocko bajorai ir miestiečiai aiškino, jog *pilininko* Polocke nuo seno nebuvo. O tuo atveju, kai prirėdavo tvarkyti Polocko pilį, pats vietininkas rūpinosi šiais reikalais⁶²⁴. Tad valdovas palieka *senovę*, taigi tokią tvarką, kokia buvo nuo seno prie Vytauto ir Žygimanto (*издавна при дяди нашомъ, при великомъ князи Витовте и Жукгимонъте*). Beje, iš 1499 m. Polocko bajorų Bogdano ir Glebo Ostafievičių (*Остафиевичи*) skundo, kilusio dėl sudegusios pilies atstatymo darbų, aiškėja, kad Polocko vietininkas Jurijus Pacas kartu buvo ir *pilininkas*⁶²⁵. Verta atkreipti dėmesį į Kijevo *pilininkų* darbų apraštą, datuojamą 1520 m. Jame surašyti keturi skirtingu laiku už Kijevo pilies atstatymo darbus buvę atsakingi *pilininkai* atskirų valdovų valdymo metu: Bogdanas Šepielevičius prie Kazimiero Jogailaičio, Sienko Kozinskis prie Aleksandro, Mitka Smolnianinas (*Mitko Postknebtalo Smolnianin*) ir Michailas Chaleckis prie Žygimanto Senojo⁶²⁶.

Neabejotina, kad bent jau nuo XV a. vidurio Vitebske buvo *pilininkas* Ivaška (*Ивашка*). 1457 m. jam dovanojamas jo tėvoninis kaimas Derlinskas (*Дерлинъское*) ir Vitebsko *pilininkystė* (*городничое у Витебъску*)⁶²⁷. Lucko *pilininkas* Ivanas Putetičius, gaunantis dešimt kapų grašių iš Lucko muito ir 6 kapas grašių iš Vladimiro karčiamų, minimas 1486 m.⁶²⁸. Smolensko *pilininko* Fiodoro Poltevičiaus prašymas dėl kaimo su valstiečiais netoli Smolensko,

⁶²³ Любавский М. Областное деление, с. 474–475. Iš esmės Liubavskis remiasi Adamo Bonieckio surinkta mežiaga; žr. *Boniecki A. Poczet rodów*, s. IX.

⁶²⁴ Акты Литовской Метрики. Т. 1, № 7, с. 28–29.

⁶²⁵ Ibid., Т. 2, № 512, с. 44. Remiantis Adamu Bonieckiu, pilininku čia 1533–1547 m. buvo Jonas Glebavičius Korsakovičius: *Boniecki A. Poczet rodów*, s. IX.

⁶²⁶ Zródła do dziejów polskich, s. 120–121.

⁶²⁷ РИБ. Т. 27, № 9. с. 39.

⁶²⁸ LM. Užrašų knyga 4, nr. 13.3, p. 51.

Maksimovo valsčiuje buvo patvirtintas 1495 m.⁶²⁹. Vladimiro *pilininko*, pirmą kartą minimo 1503 m., pavyzdys tik dar kartą patvirtina šio lygmens pareigūnų žemėvaldos ir jų pareigų artimą sąryšį. Vladimiro *pilininkui* Eskai Siniutičiui (*Еско Синютичъ*) patvirtinami amžiams du Bolochovo ir Stankovo dvareliai su valstiečiais Chmelevo kaime (*селе въ Хмелеве*) Vladimiro paviete⁶³⁰.

Kitų vietovių *pilininkai* pasirodo keliais dešimtmečiais vėliau. Minsko *pilininkas* Voločka Šepelevičius (*Волчка Шелепевич*) 1516 m. paskiriamas vienu iš komisorių Kijevo metropolito Josifo pusėje⁶³¹. Kremeneco ir Mstislavlio pilininkai šaltiniuose atitinkamai pasirodo 1528 ir 1541 m.⁶³². Kijevo *pilininkas* Ivanas Služca (*Иван Служца*), mūsų žiniomis, pirmą kartą minimas tik 1542 m. Služcos atvejis įdomus tuo, kad šiame epizode skleidžiasi ne tik pareigybinis turinys, bet ir visas lokalinis pilies-*pilininko*-pilies *macro* teritorijos sąryšis. Žygimanto Senojo rašte Svisločiaus laikytojui kunigaikščiui Kuzmai Ivanovičiui Žoslavliui rašoma, kad prieš metus Kijevo *pilininkui* buvo pranešta, jog šis turi sužiūrėti visus pilies darbus (*роботу замковую*), padalyti juos po lygiai (*по части въ ровность на каждую волость того замку нашего*) ir per žmones, atsakingus už paštą (*водлугъ почту людей*), pranešti visiems valsčiams. Pasirodo, kad Kuzma Ivanovičius netinkamai pasirūpino šiuo pavedimu, jam pavaldūs Svisločiaus valsčiaus valstiečiai blogai atliko pavestus darbus, kadangi jis kartu su valstiečiais net nesiteikė pasiūsti kokio nors pareigūno. Galiausiai valdovas nurodo, kaip turi būti padengti visi nuostoliai ir atlikti darbai⁶³³.

Taigi *pilininkų* pasirodymas prie skirtingų LDK rusėniškų pilių akivaizdžiai įvairuoja. Pilininko pareigybė Polocke, Vitebske, Lucke, Smolenske, Vladimire neabejotinai egzistavo XV–XVI a. sandūroje. Keliais dešimtmečiais vėliau ji įvardijama Minske, Kremenence, Mstislavlyje, Kijeve. Pirmoji pilių ir žemių, kuriose jos stovėjo, grupė visada buvo itin svarbi. Kiek

⁶²⁹ Акты Литовской Метрики. Т. 1, № 214, с. 84.

⁶³⁰ Ibid., Т. 2, № 644, с. 115.

⁶³¹ АЮЗР. Т. 1, № 61, с. 48.

⁶³² *Boniecki A. Poczet rodów*, s. IX.

⁶³³ АЮЗР. Т. 1, № 110, с. 115–116.

iš konteksto iškrenta Kijevas, tačiau tai greičiausiai nulėmė vietinės aplinkybės.

Medus nagrinėjamoje visuomenėje buvo pagrindinis saldumynas ir svarbus gėrimų bei gėralų komponentas. Kaip jau galėjome įsitikinti, už medaus surinkimą buvo atsakingas *raktininkas*, kuris minimas šalia kitų su pilimi susijusių pareigūnų. Reikėtų atkreipti dėmesį, kad su *raktininkais* ir jų paminėjimu šaltiniuose situacija yra gerokai aiškesnė nei su *pilininkais*. Lucko *raktininkas* Juška Voidatovičius (*Юшко Войдатовичъ*) dalyvauja Švitrigailos 1451 m. dokumento tęstacijoje⁶³⁴ (vėlesni: *Анъдрушъка Федькович*, 1456; *Богдан Сенькович*, 1488; *княз Иван Путятич*, 1496). *Raktininkų* nuo XV a. pabaigos neabejotinai būta Brastoje (*Левка Боговитинович*, 1495; taip pat buvo ir valdovo *raštininkas*)⁶³⁵, Kijeve (*Сенька Полозович*, 1493), Minske (1486), Polocke (1488), Smolenske (*Павел Левонътеевич*, XV a. antra pusė), Vitebske (*Ивашъко Дашъковичъ*, 1480). Taigi, iš esmės svarbiausiose LDK rusėniškose pilyse. Beje, XV a. pabaigos Žitomyro pilies inventoriuje rašoma, kad iš Romanovo kaimo, priklausiusio piliai, duoklininkų viena kapa grašių atitenka *raktininkui*⁶³⁶. Nepaisant to, kad nėra tiksliai įvardyta pati pareigūno priklausomybė, iš šio šaltinio pobūdžio galima numanyti, kad tai buvo Žitomyro pilies *raktininkas*. Vis dėlto 1545 m. Žitomyro pilies inventoriuje nėra nė menkiausios užuominos apie buvusį *raktą*.

Iš XVI a. vidurio šaltinių sužinome apie kitų pilių *raktininkus*. 1540 m. minimas Pinsko *raktininkas*, kaip liudytojas dalyvaujantis Gardino žydo Jekovo Visilovičiaus ir Gardino miestiečio Bogdano Vertibeso (*Богдана Вертубеса*) ginče dėl dviejų akmenų ir *bezmėno* (kiek daugiau nei 1 kg.) vaško pardavimo⁶³⁷. *Raktininkų* funkcijos ir svarba ryškiausiai atsiskleidžia jau analizuotoje 1545 m. rusėniškųjų žemių pakraščių pilių inventorių medžiagoje. Šiuo atveju inventoriai yra išsamiausias pilies pareigybinės, socialinės ir teritorinės struktūros atspindys. Nepaisant to, *raktininkai* juose gana menkai

⁶³⁴ Archiwum ksiąząt. T. 1, nr. 49, s. 47.

⁶³⁵ Ibid., nr. 63, s. 112.

⁶³⁶ LM. Užrašymų knyga 3, nr. 41, p. 89.

⁶³⁷ АВАК. Т. 17, № 493, с. 182–183.

figūruoja, išskyrus Lucko pilies aprašymo atvejį. Tad Lucko pilies aprašymas ir *rakto* bei *raktininko* vieta jame yra išskirtinės svarbos, bandant rekonstruoti tikėtiną santykį tarp *raktininko* ir pilies, prie kurios pats *raktas* ir buvo „prišlietas“. Apie jau velionio Lucko pilies *raktininko* Dachno (Дахьно) darbus aukštutinėje pilyje rašoma, kad šis čia sutvarkė du medinius namus. Nepaisant to, daroma išvada, kad čia apsigyventi negalima ne tik valdovui, nes net ir seniūnui gyventi tektų su didele baime. Todėl juos reiktų iš naujo perstatyti⁶³⁸. Taip pat Lucko *raktininkui* reikėjo pasirūpinti mediena, kuri turėjo būti skirta pilies pakeliamam tiltui (узвод), taip pat sumokėti algas pilies sargybai. Aiškėja, kad Lucko *raktininkui* buvo pavesta atlikti ir dar daugiau darbų, susijusių su pilies ūkiniu gyvenimu: pasirūpinti, kad iš kai kurių kaimų būtų duodamos ašys ir ratai (оси и колеса), pilies dailidžių statomi namai (хоромы с теслями замковыми будуют, як ключникъ роскажет)⁶³⁹.

Išskirtinai šio pareigūno jurisdikcija atsiskleidžia to paties Lucko pilies inventoriaus pabaigoje, kai *raktininkas* Zagorovskis pateikia Lucko rakto (urėdo) vietinių įplaukų-mokesčių registrą. Akivaizdu, kad tik medaus ir vaško duoklėmis *raktininko* valdžia neapsiribojo⁶⁴⁰. Žinoma, problemiška šį pavyzdį ir iš jo išplaukiančias išvadas išplėsti kitiems atvejams, apie kuriuos težinome, kad egzistavo *raktas* prie vienos ar kitos pilies. Vis dėlto pateiktas to paties Lucko inventoriaus pavyzdys liudija ne tik *raktininko* sąsajas su pilimi, teritorinę jurisdikciją, bet kartu ir pilies *macro* teritorijos (kaimai), jos tarnybinių kategorijų bei bendrą pilies lokalinę socialinę struktūrą. Tokiu būdu galime stebėti pareigūno (*raktininko*), urėdo (*rakto*), jurisdikcijos, jo *priklausinių*, tarnybinių valstiečių ir pilies sąryšį. Svarbu tai, kad čia ne tik paaiškėja, jog konkretūs kaimai (Gnidovas, Kolčinas, Podgaicai, Svozas) sudaro *raktą*, bet būtent *raktas* ir jo kaimai yra integrali pačios pilies teritorijos

⁶³⁸ Ревізії Українських замків, с. 132; [...] В котрыхъ домех не толко гсдрю его милости стояти не годить, але и самому старосте з великимъ страхом меишкати. Которьи дома может ещо поправити, бо дерево добро, толко ихъ треба знову переставити [...].

⁶³⁹ Ibid., с. 132, 146, 175.

⁶⁴⁰ Ibid., с. 180; [...] Затымъ ключникъ луцкии панъ Загоровскии дал нам реистръ приходовъ владу своего, што он на ключъ луцкии з места беретъ: на кравцох десеть копъ грошеи, на дубасникох осмъ копъ грошеи, а з воскобоини семь копъ грошеи, а часом осъм копъ грошеи, а з соли девят копъ грошеи, а з соли девят копъ грошеи [...].

dalys, už kurią yra atsakingas *raktininkas*⁶⁴¹. Tokiu būdu natūraliai sutampa pilies *macro* teritorija, pareigūnai, jų valdžia ir pilies priklausomybėje buvę valstiečiai.

Vis dėlto lieka neatsakyta į klausimą, kodėl kitų pilių inventoriuose (XV a. pabaigos, 1545, 1552, 1560) nėra nė menkiausios užuominos apie *raktininkus*, nors duomenų apie šiuos pareigūnus (pvz., Kijeve) esama jau XV a. pabaigoje. Įsidėmėtina, kad *raktininkai* neminimi tokiose pilyse kaip Venica, Čudnovas, Kremenecas, Vladimiras, Luckas, Braclavas, Polockas, Čerkasai, Kanevas, Kijevas, Černobyliš, Osteras, Orša. Beje, pats Liubavskis nesekė *raktininkų* dinamikos visoje LDK ir atskirose jos vietose, apsiribodamas tik išvardijimu tų, kuriuos surado XV–XVI a. sandūros šaltiniuose. Bonieckio surinkti duomenys taip pat patvirtina mūsų pastebėjimus. *Raktininko* urėdo tęstinumą rusėniškose teritorijose galima fiksuoti tik Vitebske⁶⁴², Polocke⁶⁴³ ir Lucke (išskirtinės svarbos, vieno asmens rankose telkiamos sutelktos kelios pareigybės ir kyla įspūdis, kad *raktininkas* čia užima svarbiausią poziciją).

Kadangi kalbėjome apie *raktininko* ir jo urėdo tęstinumą nuo pirmųjų jų pasirodymų šaltiniuose, šią pareigūnų analizę dar papildytų sugrįžimas prie *pilininkų*. Jau buvo sakyta, kad pirmieji *pilininkai* minimi XV a. antroje pusėje–XVI a. pradžioje Polocke, Vitebske, Lucke, Smolenske, Vladimire. Kiek vėliau, pirmaisiais XVI a. dešimtmečiais, jie pasirodo Minske, Kremenece, Mstislavlyje, Kijeve. Prasminga būtų pažvelgti į XVI a. vidurio medžiagą, kuri įgalintų ieškoti sąsajų su XV–XVI a. sandūros situacija.

1545 m. sudarytame inventoriuje skundžiamasi Lucko *pilininku*, kad šis negyvena pilyje. Tų pačių metų Kremeneco inventoriuje aiškinantis, kas atsakingas už pilies statybą, buvo apklausti seni žmonės (*старыхъ головахъ*

⁶⁴¹ Ibid., s. 177; [...] *А то села особливыи, которыи на ключъ луцкии прислухаютъ [...] Село Гнидово [...] повиньни люди у подводу ходить, где ключникъ роскажетъ, за дванащеть миль, а жыто с поля звозеть и сено гребуть и возеть, што дванащеть косаровъ на днь могутъ вкосити, а пива на замокъ варять зъ солодов замковыхъ до року дванащеть пивъ [...] Село Кольчино [...] люди ходят три дни в рокъ жыта жати а четвертыйи день косятъ [...] Село Подгаицы [...] С тыхъ дворищъ люди служатъ на дворъ Гнидовскийи [...] Село Своз [...] повиньни люди того села уголье возити на дворъ Гнидовскийи колько будетъ потреба [...] Сума всихъ сель замьку Луцкого и ключовыхъ тридцат [...].*

⁶⁴² LM. Užrašų knyga 12, nr. 354, p. 309; [...] *Боярыну витебьскому Грыгору Ивашьковичу дано вряд ключ Витебьскийи [...] на два годы [...]* (1524).

⁶⁴³ Полоцкая ревизія 1552, с. 62; *Boniecki A. Poczet rodów, s. XII.*

венцеи памети), nuo kurių šie darbai priklausė, t. y. nuo kadaise buvusių *pilininkų* Semiono Catos (*Семень Цата*) ir Gnevošo Jelovickio (*Гневошь Еловицкии*). Kaip vėliau paaiškėjo vykdant tolesnį „tyrimą“, dabartiniai *pilininkai* (*менперешнии городничии*) pilies statybos darbų negalėjo atlikti dėl subjektyvių, greičiausiai asmeninių savybių (*за несправою и неможностью своею*)⁶⁴⁴. 1552 m. inventoriuje minima vietinio (tikėtina, kad buvo ir ne vietinis) *pilininko* Ivano Služkos (*Ивана Служьки*) rūpesčiu iš tašytos pušies (*з дерева соснового тесаного*) sutvarkyta Kijevo pilis⁶⁴⁵. 1552 m. randamas įrašas apie Minsko *pilininką*, rotmistrą Andrių Semenovičių Odincevičių⁶⁴⁶. 1560 m. įgyvendinant Oršos pilies reviziją, pažymima, kad ji buvo „priduota“ *pilininko* Petro Vainos Plotnickio (*Петрова Войны Плотницкого*)⁶⁴⁷.

Matome akivaizdų kontinuitetą tarp XV–XVI a. sandūroje ir XVI a. viduryje minimų Lucko⁶⁴⁸, Kremeneco, Kijevo ir Minsko *pilininkų*. Taip pat turime vieną žinutę ir apie Oršos *pilininką* Plotnickį. Kaip buvo nurodyta aukščiau, Vitebsko *pilininkystė* ir *pilininkas* Ivaška minimi nuo 1457 m. Įdomu, kad apie šis urėdas minimas per visą XVI a. pirmosios pusės laikotarpį⁶⁴⁹. Lucko atvejį greičiausiai galima paaiškinti tuo, kad ši vieta jau nuo Vytauto, kuris titulavosi Lucko kunigaikščiu, laikų buvo itin svarbi rezidencija, o tai neabejotinai turėjo įtakos ir vietinių valdžios ir teritorinių struktūrų formavimuisi. Todėl čia per visą aptariamą laikotarpį galima rasti įrašų ir apie *pilininką*, ir apie *raktininką*. Galimas daiktas, kad *raktininkas* Lucko vietinės reikšmės hierarchijoje buvo svarbesnis už *pilininką*. Kremenecas, kaip žinia, buvo išskirtinis ne tik todėl, kad čia kalėjo Švitrigaila, bet ir dėl to, kad buvo tapęs viena iš Bonos Sforcos valdų (apie tai plačiau žr. p. 248–250). Kijevo atvejis šiame kontekste įdomus tuo, jog XVI a. viduryje

⁶⁴⁴ Ревізії Українських замків, с. 143, 194, 197.

⁶⁴⁵ АЮЗР. Ч. 7. Т. 1, с. 106.

⁶⁴⁶ ЛМ. Užrašų knyga 37, nr. 7, p. 99.

⁶⁴⁷ ДМАМЮ, с. 123.

⁶⁴⁸ ЛМ. Užrašų knyga 25, nr. 60, p. 122–123; [...] *Старосте нашому кремяницькому, ключнику, городничому и мостовъничому луцькому, пану Дахъну Васильевичу* [...] (1537).

⁶⁴⁹ ЛМ. Užrašų knyga 12, nr. 349, p. 307; [...] *бил намъ чоломъ [Романъ Герасимовичъ], абыхмо тое городничое Витебское ему дали [...] Ино естъли будетъ Сенько Дашьковичъ тое городничое ему спустиль [...]* (1524). Archiwum ksiąząt. Т. 4, nr. 319, s. 395 (1544); nr. 369, s. 466; [...] *Городничому Витебскому, Роману Герасимовичу* [...] (1546).

nebeminimi Kijevo *raktininkai*, o tai suponuoja labai įvairias aiškinimo strategijas, kodėl vieni urėdai tam tikrose vietovėse egzistavo, o kiti – ne. Oršos pilies atvejis yra gana atsitiktinis, kadangi aplink šią pilį neturime nė vieno pilies inventoriaus. Tikėtina, kad *pilininkas* šioje pilyje buvo todėl, kad Oršos pilis buvo tapusi LDK rytinio pakraščio gynybiniu forpostu.

Reziumuojant galima teigti, kad *pilininkai* per visą aptariamą laiką rusėniškose teritorijose neabejotinai buvo Vitebske, Lucke, Kremenece, Minske ir Kijeve. *Rakto* urėdo tęstinumas išliko Vitebske, Polocke, Lucke ir Brastoje. Turime susitaikyti su tuo, kad bendra situacija nuolat kito, o kartais šaltinių žinučių atsitiktinis pobūdis gali nulemti bendrą rekonstruojamos socialinės tikrovės vaizdą. Antra vertus, atliekant fenomeno didelėje teritorijoje tyrimą, neišvengiamai susiduriama su atvejais, kuriuos sunku apibendrinti ir kurie neatitinka formuluojamo modelio (schemos). Štai keletas pavyzdžių. XV a. antroje pusėje Polocko *pilininku* buvo pats vietininkas. XVI a. viduryje situacija keičiasi. 1552 m. Polocko pilies inventoriuje jau minimas vietinis *pilininkas* Ivanas (*Иван*)⁶⁵⁰. Žygimantas Augustas 1559 m. privilegija Polocko bajorui Vainai Petrovičiui Epimachai (*Воине Петровичу Епимаху*) suteikė Polocko *pilininkystę*⁶⁵¹. Iškilus problemoms dėl Čečersko pilies aprūpinimo, 1554 m. minimas vietinis *pilininkas*, kuriam turi būti sunešami įvairūs piniginiai ir natūriniai mokesčiai⁶⁵². 1560 m. pirmą kartą minimam Radomislio (*городничому радомъскому*) *pilininkui* Redkai Jurjevičiui už tarnybą, kurią atlieka valstybės pakraštyje (*при украине*), Mstislavlio pavieta dovanojamos keturios tarnybos valstiečių⁶⁵³.

Trumpam verta sugrįžti prie pilies ir *rakto* santykio. Jau minėta, kad nors *raktas* ir buvo atskiras urėdas su savo pareigūnu, tačiau jis buvo pavaldus *pilininkui* ir piliai kaip struktūrai. Tai ne tik patvirtina *raktų* minėjimas pilių inventoriuose, tačiau ir dar vienas Lietuvos Metrikos dokumentas. 1525 m. Timofėjus Bražnikas tarnybos prie Rodoškovičių metu per dieną iš pilies *rakto*

⁶⁵⁰ Полоцкая ревизія 1552, с. 51.

⁶⁵¹ LM. Užrašymų knyga 37, nr. 282, p. 295.

⁶⁵² Ibid., nr. 81, p. 169.

⁶⁵³ Ibid., nr. 464, p. 398–399.

(с ключа городского) gaudavo duonos, žirnių, kruopų ir alaus⁶⁵⁴. Tad manytina, kad dažniausiai, *raktai* su jų pareigūnais buvo pavaldūs piliai ir jos pareigūnams. Nepaisant to, visada svarbu atsižvelgti į vietos specifiką ir jos kontekste susiformavusias ypatybes. Reprezentatyviausias čia būtų Lucko pavyzdys. Jei atkreiptume dėmesį, pastebėtume, kad nuo XVI a. ketvirto dešimtmečio vidurio Dachnos Vasiljevičiaus rankose atsiduria net kelios pareigybės: *raktininko*, *pilininko* ir *tiltininko*. Visiškai neatsitiktinai pirmoje pareigų įvardijimo vietoje atsidūrė *raktininkas*, kadangi ir šaltiniuose aptinkamas toks pareigybinis eiliškumas⁶⁵⁵, kuris suponuoja šios pareigybės viršenybę.

Atliekant pareigybinę rusėniškų pilių rekonstrukciją, bent trumpam derėtų apsistoti ties *žirgininkais* ir *pažirgininkiais*. Liubavskis aiškiai skiria *žirgininkus* – pareigūnus nuo *žirgšėrių*, jų pavaldinių, kurie turėjo tiesiogiai rūpinti šiais keturkojais⁶⁵⁶. Beje, šaltiniuose galima pastebėti žymų skirtumą tarp *конюшuu* / *конюшое* ir *конюх(у)*. Beje, *žirgininkai* ne tik prižiūrėjo sau pavaldžius *žirgšėrius*, tačiau dalyvaudavo ir įvairiose teismo bylose. Žinome, kad Smolensko *žirgininkas* Ivanas Sviridonovas 1499 m. sprendė vieną bylą. Įdomu, kad prieš trejus metus tas pats Sviridonovas buvo atsakovas viename teisme, o kitas *žirgininkas* Vasilijus Poltevas dalyvavo teismo posėdyje⁶⁵⁷. Taigi, kaip jau buvo minėta, vienu metu tokio rango pareigūnų galėjo būti ir daugiau nei vienas.

Rusėniškų žemių *žirgininkai* šaltiniuose pasirodo maždaug XV a. pabaigoje. Atsižvelgiant į LDK rusėniškų teritorijų dydį ir pilių kiekį, verta pastebėti, kad jų paminėjimai reti. XV–XVI a. sandūros aptinkame užuominų tik apie Brastos *pažirgininkį* Vaską, Vitebsko *žirgininką* Kopotį (*конюшое*

⁶⁵⁴ LM. Užrašymų knyga 7, nr. 384, p. 628.

⁶⁵⁵ Archiwum książąt. T. 4, nr. 7, s. 10; [...] *ключник, городничий и мостовъничий Луцъкий и Острозкий* [...] (1535); LM. 19 – oji Teismų bylų knyga, nr. 176, p. 178; [...] *Ключника, листовничого и городничого луцкого* [...] (1536). LM. Užrašymų knyga 25, nr. 60, p. 122; [...] *Старосте нашому кремяницъкому, ключнику, городничому и мостовъничому луцъкому* [...] (1537).

⁶⁵⁶ *Любавский М.* Областное деление, с. 842–843.

⁶⁵⁷ LM. Užrašymų knyga 5, nr. 590, p. 400; nr. 589, p. 400.

Конотъ)⁶⁵⁸, Lucko *žirgininką* Gricką (*Гриука*), jau minėtus Smolensko *žirgininkus*, ir tik 1552 m. Polocko pilies revizijos metu paminimas vaivados *žirgininkas* (*конюшому воеводу*). Šios lakoniškos žinutės apie *žirgininkus* sietinos su silpnai išvystyta pilių ir apskritai vietos pareigybine organizacija, kuri neabejotinai priklausė ir nuo valdovo, jo dvaro rezidavimo praktikos, kuri reikalavo žirgų ūkio išvystymo, ypač valdovo konkrečioje vietoje buvimo metu.

Prasminga būtų panagrinėti kitų su pilimi sietinų pareigūnų nomenklatūrą: teismų pareigūnus (pvz., *žvelgūnus*, vaiskus), patrankininkus. Kiek užbėgdami už akių, akcentuosime, kad pilis apskritai turėtų būti suvokiama kaip teisingumo, taigi teismo vykdymo vieta, kurią reikėtų sieti su valdovo asmeniu. Kaip jau galėjome pastebėti, apie Tikrosios Lietuvos *raštininkus* informacijos atsiranda nuo XV–XVI a. sandūros. Deja, apie rusėniškose teritorijose buvusius *raštininkus* to pasakyti negalime, nes iki XVI a. vidurio neminimas nė vienas *raštininkas*, kuris galėtų būti suvokiamas kaip vietos teismo pareigūnas. Tai greičiausiai reikėtų sieti apskritai su raštingų žmonių deficitu to laiko visuomenėje, ypač tam tikra prasme periferinėse LDK žemėse. Vis dėlto, kaip visada, būtina atsižvelgti į vieną išimtį – 1489 m. minimas Drohičino *teisėjas* ir *pateisėjis* (*судьи Дорогицькому и подьсудьку*). Žinia, Palenkė kartais istorikų vadinama LDK „socialine laboratorija“, kurioje XVI a. pradžioje buvo įgyvendinta ir administracinė-teisminė reforma. Nuo XVI a. trečiojo-ketvirtojo dešimtmečio susiduriame su kitais, kiek žemesnio rango teismo pareigūnais: *žvelgūnais* ir *vaiskiais*, kurie dažniausiai būdavo atsakingi už sunteresuotų asmenų informavimą apie teismo vietą ir laiką, taigi teismo raštų įteikimą ir kt. Išryškėja tendencija, kad *žvelgūnai* ir *vaiskiai* pradėjo rasti ir paplito vakarinėse LDK žemėse (Palenkė, Voluinė) ir prie jų pilių: Brastos, Drohičino, Melniko, Pinsko, Slanimo, Kremeneco, Lucko, Vladimiro, Žitomiro⁶⁵⁹. Į akis krenta tai, kad pirmosios šešios buvo tiesiogiai

⁶⁵⁸ РИБ. Т. 27, № 61, с. 373.

⁶⁵⁹ LM. Užrašymų knyga 15, nr. 5, p. 53 (Brasta, 1528); LM. 19 – oji Teismų bylų knyga, nr. 30, p. 83–84 (Brasta, 1536); LM. 19 – oji Teismų bylų knyga, nr. 188, p. 193 (Drohičinas, 1536); Archiwum książąt. T. 3, nr. 471, s. 453 (Luckas, 1533); LM. Užrašymų knyga 15, nr. 133, p. 165 (Melnikas,

susijusios su Bonos doviu. Šis faktas tik dar kartą paliudija, kokį vaidmenį lokalių visuomenių struktūrose, formuojantis pareigūnų organizacijai, galėjo atlikti asmuo. Kad šių pareigūnų funkcijos buvo tiesiogiai susijusios su pilimi, galime spręsti iš to, kaip jie būdavo apibrėžiami. Štai 1551 m. Brastos *žvelgūnas* Ostafijus Mitičius apibūdinamas kaip pareigūnas, duotas iš valdovo Brastos pilies urėdo (*Виш даный з уряду замку господарского Берестейского*)⁶⁶⁰.

Išskirtinai visoje sutiktų pareigūnų nomenklatūroje atrodo *patrankininkai* ir *pilies sargai*⁶⁶¹. Tokios tarnybos egzistavimas tarsi ir savaime suprantamas, turint omenyje jau bendrais bruožais nužymėtą per XV–XVI a. augusią išorinę įtampą rusėniškųjų žemių pilims. Antra vertus, jau ne kartą analizuotų inventorių medžiaga šį įspūdį tik dar kartą sustiprina. Tad *patrankininkai* minimi tokiose pilyse: Braclavo, Čerkasų, Kanevo, Kijevo, Kremeneco, Lucko, Mozyriaus, Oršos, Ostero, Polocko, Venicos, Žitomyro. 1552 m. Polocko pilies inventoriaus pavyzdys rodo, kad šių pilies pareigūnų (*Пушкары замьковыя*) įsipareigojimai įvairavo. *Patrankininkas* Ventura Miklaševičius iš savo žemės valdos kiekvienais metais piliai turėjo duoti po šimtą akmeninių sviedinių (*куль каменных*), kiti septyni teturėjo eiti *patrankininko* tarnybą (*служба к замку пушкарская*)⁶⁶². Iš tų pačių metų Ostero pilies, įsikūrusios kairiajame Dniepro krante, revizijos aiškėja, kad vietinis *patrankininkas* Stanislovas iš Techonovco (*Станиславъ с Техоновца*) per metus turėjo iš pilies salietros ir sieros (*сурки*) paruošti akmenį (apie 11 kg.) parako (parako gamybai tetrūko medžio anglies), duoti dvi arkebūzas ir iš pilies geležies (*з железа замкового*) tvarkyti šaunamuosius ginklus⁶⁶³.

1533); LM. 19 – oji Teismų bylų knyga, nr. 94, p. 125 (Pinskas, 1536); Archiwum książąt. T. 4, nr. 25, s. 23; nr. 97, s. 120 (Slanimas, 1536–1538); Ibid., T. VII. nr. 34, s. 28 (Vladimiras, 1558); Ibid., T. IV, nr. 405, s. 527 (Žitomyras, 1547).

⁶⁶⁰ Archiwum książąt. T. 6, nr. 80, s. 117; plg. Ibid., T. IV, nr. 392, s. 502 (Kremenecas, 1546); ЛМ. Книга записаў 46, № 1, с. 110 (Luckas, 1564.)

⁶⁶¹ Apie šiuos tarnybininkus yra rašęs Fiodoras Leontovičius, kuris greičiausiai kiek per laisvai aiškino jų kilmę (pvz. nelaisvoji šeimyna), kadangi tokių pareigūnų kaip *patrankininkų* atsiradimas turėtų būti aiškinamas atsižvelgiant į būtinybę turėti specialių technologinių žinių, norint užsiimti tokiu amatu; žr. Леонтович Ф. Крестьянскій дворъ, с. 269.

⁶⁶² Полоцкая ревизія 1552, с. 13–14.

⁶⁶³ АЮЗР. Ч. 7. Т. 1, с. 594.

Žvelgiant į XVI a. vidurio pilių inventoriuose randamus *patrankininkų* (*пушкари*) paminėjimus, ryškėja tendencija, kad šalia jų vardų yra nurodyta ir jų kilmės geografija. 1552 m. vykdytoje pilių revizijoje absoliučios jų daugumos kilmė buvo pažymėta – *vokietis* (*немецъ*): Čerkasų *patrankininkas* Tomas Kozelas (*Томасъ Козель*), Kanevo *patrankininkas* Simonas Vokietis iš Karaliaučiaus (*Симонъ Немецъ з Королевъца*), Kijevo *patrankininkas* Povilas Vokietis (*Павель Немецъ*), Venicos *patrankininkas* Kasparas (*Каспоръ з Филякунова*), Mozygiaus *patrankininkas* Jakimas (*Якимъ*), Kremeneco *patrankininkas* Hanusas (*Ганусъ*), Polocko *patrankininkas* Petras Kranca (*Петръ Кранць*)⁶⁶⁴. Vis dėlto reprezentatyviausias ir anksčiausias „vokiškos kilmės“ *patrankininko* atvejis mums žinomas iš 1487–1489 m. įrašo, kai Lietuvos Metrikoje minimas Čerkasų *patrankininkas* „pavyzdiniais“ vardu ir pavarde – Ulrichas Cimermanas (*Улирих Цыморман*) iš Kazimiero Jogailaičio gavo septynias uolektis (viena uolektis apie 65–70 cm) gelumbės (*7 локоть сукна стучьного*)⁶⁶⁵. Įdomu tai, kad buvo nurodyta asmens kilmė. Nėra abejonės, kad tai lėmė bent viena aplinkybė. Kilmės šalis dažniausiai būdavo nurodoma tų asmenų, kurie nebuvo vietinės kilmės. Antra vertus, toks reiškinys atspindi asmens svarbą nagrinėjamoje visuomenėje, kurią nulėmė konkretaus pobūdžio „specialistų“, šiuo atveju *patrankininkų*, trūkumas

⁶⁶⁴ АЮЗР. Ч. 7. Т. 1, с. 80, 94, 110, 601, 615; Ibid., Т. II, с. 28; Полоцкая ревизия 1552, с. 13–14.

⁶⁶⁵ РИБ. Т. 27, № 17, с. 273–274. Bent trumpam derėtų atkreipti dėmesį į pavardę *Zimmermann*, kuri jos atsiradimo metu ir ankstyvoje raidos fazėje nurodė žmogaus užsiėmimą, specialybę, amatą. Tad iš to išplaukia, kad bendrinis žodis tapdavo tikriniu. Šiuo atveju *Zimmermann* senojoje vokiečių aukštaičių kalboje *Althochdeutsch: cimparman, cimberman* reiškė: *stalius, dailidė, žmogus, dirbantis su medžiu* (lot. *carpentarius, lignarius, tignarius*). Žr. Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm. Bd. 31. München, 1984. S. 1330–1331. Manytina, kad čia aptariamas Ulrichas Zimmermanas galėjo būti ne tik *patrankininkas*, bet kartu ir stalius, kurio sugebėjimų neabejotinai reikėjo Čerkasų medinei piliai. Apskritai galima užsiminti ir pateikti keletą pasvarstymų apie pilies pareigūnų vardus ir pavardes, kuriais remiantis, randasi galimybė rekonstruoti asmens kilmę. Žinia, valstietiškos kilmės asmenys sąlyginai vėlai (apie XVI a.) pradėjo vartoti antrą tėvavardinį dėmenį prie savo vardo. Remiantis prielaida, kad vienvardis asmens įvardijimas reiškė jo „žemakilmiskumą“, galima daryti išvadą, kad didžioji dalis ypač XV a. minimų pareigūnų nebuvo kilmingi, taigi valstietiškos kilmės. Vis dėlto keltina hipotezė, kurią patvirtina XV–XVI a. sandūros pilies pareigūnų vardai ir pavardės, kad kai kurioms pareigoms užimti socialinė kartelė laipsniškai kilo. Apie valstiečių vardų ir pavardžių formavimosi ypatybes ir ambivalentišką jų praktiką Viduramžių Ispanijoje žr. *Figueras L. Personal Naming and Structures of Kinship in the Medieval Spanish Peasantry// Personal Names Studies of Medieval Europe: Social Identity and Familial Structures (Studies in Medieval Culture 43)*. Michigan, 2002, pp. 60–61. Apie vardus, jų sąsajas su asmens kilme ir iš to kylanti vardų sociologijos dalyką; žr. *Debus F. Namenkunde und Namengeschichte. Eine Einführung*. Berlin, 2012, S. 66–67.

vietinėje „rinkoje“. Ne veltui prireikė jų importo iš vokiškųjų žemių. Tokią situaciją nulėmė specifinė *patrankininkų* tarnyba, kuri reikalavo ne tik specialių įgūdžių, bet ir technologinio pasiruošimo. Pasirodo, kad tarp *patrankininkų* galima surasti ir „baltiškojo substrato“ elementų. 1545 m. minimas vienintelis Žitomyro pilies *patrankininkas* Žygimantas (*Жикгимонт*)⁶⁶⁶.

Prie plačiai paplitusių pilies pareigūnų priskirtini *pilies sargai* (*сторожы замковые, кликуны*), kurie minimi pilių inventoriuose dėl nuolatinės sargybos būtinybės prie rusėniškųjų pilių. Žinoma, tai sąlygojo ir pats šaltinio – pilių inventorių – pobūdis, kadangi juose tik ir susiduriame su *pilies sargais*. Už šių pareigūnų samdymą ir išlaikymą buvo atsakingi vietos gyventojai miestiečiai (*мищане*), bajorai (*бояре*), kurie atitinkamai priklausė kaimo (*села*), valsčiaus (*волость*) ar miestietiško (*место*) tipo bendruomenėms, kurios vienu ar kitu atžvilgiu buvo pavaldžios pilies ūkinei, administracinei ir teisminei jurisdikcijai. Tarp mums žinomų pilių (Čerkasų, Kanevo, Kijevo, Kremeneco, Mozyriaus, Ostero, Venicos, Vladimiro, Žitomyro), kuriose buvo *pilies sargo* pareigybė, išskirtinos dvi kontrastingiausios ir labiausiai viena nuo kitos erdvėje nutolusios Braclavo ir Polocko pilys. Pirmuoju atveju iš 1545 m. revizijos aprašo sužinome, jog vietiniai kaimai, iš kurių anksčiau ėjo *pilies sargyba*, išdalyti bajorams, yra ištuštėję, tad dabar jais rūpinasi ir du sargus samdo paseniūnis⁶⁶⁷. Polocko situacija atrodo ženkliai geresnė. Čia jų priskaičiuojama net penkiasdešimt aštuoni, nors kitose pilyse jų skaičius nesiekė nei šešių. Nurodant *sargų* užmokestį, darosi akivaizdu, kad jie buvo neblogai aprūpinti tiek pinigiais,

⁶⁶⁶ Ревізії Українських замків, с. 251–252.

⁶⁶⁷ Ревізії Українських замків, с. 227; [...] *ни одного сторожа ани кликуна нетъ, ани маюот отколь мети и теж на чомъ ховати, бо деи, здавна, с тыхъ сель бывало, которыи розданы, ино вже тыи села спустели и тая сторожа згинула. Одно подстаростии наймает двох слугъ по копе грошеи, которыи воротъ стерегутъ и узводу осмотряють, а не кличуть [...].* Po septynerių metų naujai surašyto Braclavo pilies inventorius iš esmės neduoda jokių užuominų apie pagerėjusią situaciją. Fiksuoja, jog *pilies sargai* yra arpmokami iš pilies „įplaukų“; АЮЗР. Ч. 7. Т. 2, с. 22–23; [...] *до замьку бывали перво съ сель наймя зъ яс, а потомъ наймовано ихъ з доходоувъ замьковых [...].*

tiek ir natūriniais mokesčiais iš įvairių šaltinių⁶⁶⁸. Jei kalbėtume apie *pilies sargų* pareigas, reikėtų išskirti ganėtinai vienaalytį pareigų kompleksą – sargyba dieną (*стережу*), naktinis budėjimas (*кликату*), pilies aprūpinimas malkomis ir vandeniu – būdingą visoms pilims⁶⁶⁹. Kartu reikia pridurti, kad šalia *pilies sargų* pilies prieigų sargybą atliko ir vadinamoji *ostrogo sargyba* (*Сторожа острогова*), samdyta taip pat vietos gyventojų arba iš pilies išteklių. Pagrindinė šių pareigūnų užduotis buvo pilies prieigų, t. y. gynybinio įtvirtinimo – *ostrogo* – apsauga⁶⁷⁰.

Trumpai apibendrinant, ryškėja tokios tendencijos. Pareigybinė organizacija LDK buvo nevienalytė, ji formavosi ir įgavo formas priklausomai nuo vietos specifikos. Aiškėja, kad nuo XIV iki XVI a. vidurio vyko pilies pareigybinės organizacijos diferenciacija ir multiplikacija. Šis procesas prasidėjo pirmiausia nuo XIV a. minimų aukščiausių pilių pareigūnų: kaštelionų (*castellanus*), seniūnų (*capitaneus*), vietininkų (*наместник*) ir kt. Minimus šiuos pareigūnus galima aptikti ir XIII–XIV a. sandūros Žemaitijoje (*Didžiojoje Žemaitijoje*), tiksliau tariant, palei Nemuną ir kiek šiauriau į dk įtakos sferą patekusiose teritorijose. Tačiau vėliau, pilims čia sunykus ir dėl apribotos valdovo valdžios nebesiformavus pilies teritorinei struktūrai, negalėjo rasti ir plėtotis tokio pobūdžio pilies pareigybinė organizacija.

Kokybiškai kitaip pilies pareigybinė organizacija, apie kurią galime konkrečiau kalbėti nuo XV a. antrosios pusės, vystėsi *Lithuania propria* ir rusėniškose teritorijose. Čia pilies pareigybinės organizacijos raida kartu atskleidžia konkrečios pilies vystymosi / degradacijos ypatybes. Matome, kad iškeltą mintį dėl pilių Tikrojoje Lietuvoje nykimo-transformacijos į dvarus patvirtina pareigybinės organizacijos tyrimas. Apie buvusią pilių pareigybinę organizaciją galime kalbėti tik svarbiausiomis nuo XV a. pradžios tapusiose *Lithuania propria* pilyse: Vilniaus, Kauno, Trakų, Gardino ir Naugarduko.

⁶⁶⁸ Полоцкая ревизія 1552, с. 11, 32, 33, 40; [...] Тыя сторожы за то на реце Двине на себе перевоз заведаютъ и платъ з людей господарских [...] на себе мают [...] на сторожы замковые деветь грошей шыроких платять [...] на сторожы замковое тры мерники ечьменю дають [...] На сторожы замковые с Картиною полчетвертки овса дають [...].

⁶⁶⁹ АЮЗР. Ч. 7. Т. 1, с. 81, 95, 111, 595, 617. Ревізіі Українських замків, с. 111, 132, 201–202, 216, 248.

⁶⁷⁰ АЮЗР. Ч. 7. Т. 1, с. 81, 95, 595, 601.

Apie pilių pareigybinės organizacijos susiformavimą ir išplėtojamą galima kalbėti tokiose rusėniškose pilyse, kaip Brasta, Polockas, Vitebskas, Smolenskas, Luckas, Kremenecas, Kijevas. Šiame darbe išplėtota pilies pareigybine organizacija laikoma ta, kurią sudaro trys pagrindiniai pareigūnai: *pilininkas, raktininkas, žirgininkas*. Aukščiau nurodytose pilyse šie išvardinti pareigūnai buvo, išskyrus Kijeavą ir Kremenecą (neminimas *žirgininkas*), tačiau čia buvo papildomai kitų pareigūnų (pvz., *vynininkas, vartininkas, kalvis*). Rusėniškosios pilys (pvz., Braclavas, Luckas, Mozyrius, Orša, Osteras, Venica, Vladimiras, Žitomyras) pasižymėjo tuo, kad turėjo *patrankininkus* ir *pilies sargus*.

Būdinga, kad apie didžiosios dalies rusėniškųjų žemių pilių pareigybinę organizaciją turime labai mažai informacijos. Tikėtina, kad tai egzistavusios realios situacijos atspindys, svarstant, jog pareigūnai ir jų plėtra išreiškė centro ir periferijos santykį, taigi valdžios dinamiką visoje LDK teritorijoje. Kita vertus pilies pareigybinio aparato formavimasis turėjo neabejotiną ryšį su vietine socialine aplinka, natūrinėmis duoklėmis bei piniginiiais mokesčiais.

Geriausiai pareigybinės plėtros kontrastas atsiskleidžia žvelgiant į *Lithuania propria* ir rusėniškųjų teritorijų pilių vaizdą (šiuo atveju apie Žemaitiją nėra ką nė kalbėti). Mes nekalbame apie didžiąją dalį tų pilių, kurių žinome tik pavadinimus. Apie Babruisko, Briansko, Černigovo, Kanevo, Liubucko, Mcensko, Mogiliavo, Mstislavlio, Ovručo, Putivlio, Radomislio, Rečicos, Toropeco, Veližo pilių pareigūnus turime tik vos vieną kitą užuominą ir tai iš esmės kalbama tik apie vietininkus, kurių šioje darbo dalyje nelietėme, nes apie juos istoriografijoje kalbėta daugiausiai. Visko gali būti, kad ne pačiose svarbiausiose LDK vietovėse pareigūnų organizacijos plėtotė, kuri kartu išreiškė ir valdžios augimą, buvo ne tokia intensyvi. Jau anksčiau buvo iškelta idėja, kad vietos archajiškos struktūros visų pirma pasireiškė neišplėtotomis valdžios struktūromis, kai vieno asmens rankose buvo sutelkiama daug funkcijų, jos natūraliai neišskaidomos. Tačiau pareigybinė diferenciacija pirmiausia išreiškė sudėtingėjančias vietos valdžios ir bendrą socialinę struktūras.

XVI a. pirmoje pusėje galime pastebėti naujų pareigūnų, susijusių su pilimi, daugėjimą. Iš esmės tai sietina su teismo pareigūnais (*raštininkais, teisėjais, pateisėjais, žvelgūnais, vaiskiais*). Nėra abejonės, šis procesas buvo labai lėtas ir pasireiškė tik nedidelėje dalyje pilių bei jų jurisdikcijų. Vis dėlto esminiu lūžiu pilių pareigybinės organizacijos raidoje laikytina 1564–1566 m. administracinė-teisminė reforma, dėl kurios atsirado ne tik nauja vietos teismų organizacija, bet ir pareigūnai, žinoma, ne visada susiję su pilies organizacija.

Kita vertus, aptariamojo laiko pareigūnų ir jų jurisdikcijų neapibrėžtumas, ypač iki XVI a. reformų, vargu ar leidžia daryti aiškias išvadas, turint omenyje kiekvieno atvejo vienkartiškumą ir norminimo praktikos senosiose visuomenės nebuvimą. Esminis klausimas, ne tik čia, bet ir apskritai visame darbe, turėtų būti keliamas dėl fraktališkumo, kitaip tariant, dėl to, ar galima manyti, kad dalis turi ir gali atspindėti, ypač kalbant apie socialinę tikrovę, visumos struktūrą?

4. Valstiečiai iš toli

Paskutinis šios darbo dalies skyrius pasirinktas kaip tam tikros sąlyginės „dekonstrukcijos“ bandymas. Analizuojant pilies teritoriją, buvo iškelta mintis, paremta Modzelewskio ankstyvosios Piastų valstybės tyrimais, kad nuo pilies jai priklausančios įvairaus pobūdžio gyvenvietės buvo nutolusios apytikriai trisdešimt kilometrų. Šio skyriaus tikslas nėra tai paneigti, o greičiau pabandyti atskleisti dar vieną iš daugelio itin sudėtingos visuomenės gyvenimo briaunų. Šis skyrius yra skirtas labiau pačiai erdvei nei pilies teritorijai ir tai daugybei anoniminių individų (sunku surasti kitokį labiau apibendrinantį ir daugiau talpinantį įvardijimą, atsižvelgiant į nagrinėjamo sociumo heterogeniškumą). Kita vertus, čia paliečiami Viduramžių visuomenės komunikacijos, erdvės suvokimo, darbų masto klausimai, kurie, kaip galėsime įsitikinti, kasdieninėje socialinio gyvenimo praktikoje glaudžiai siejosi su iš pirmos pažiūros mažu materialinės kultūros objektu – pilimi. Vis dėlto jei bandysime visa tai „įvilkti“ į *spatial turn* ir postmodernistinę terminiją, susidursime su pavyzdiniu

valstybės prievartos savo teritorijoje įgyvendinimo mechanizmu. Kalbant nuosaikiau, pasakytina, kad čia bus bandoma atskleisti individo, erdvės ir pilies, kaip valstybės-valdovo reprezentanto, santykį. Keliamas klausimas – ar, atsižvelgiant į santykį su pilimi, buvo skirtumas tarp individų judėjimo kryptių ir skirtingų LDK žemių, ir jei taip, tai koks ir kas jį nulėmė?

1387 m. privilegijoje sakoma, kad naujos pilies statyboms ar senosios taisymo darbams šaukiama visa Lietuvos žemė. 1413 m. privilegijoje, skirtoje taip pat tik Lietuvos žemei, paliekamas galioti senas pilių statymo ir taisymo, kelių tiesimo bei duoklių paprotys⁶⁷¹. Žygimanto Kęstutaičio 1434 m. išduotoje privilegijoje paliekami senieji pilių statymo, taisymo bei kelių darbai, be kurių, kaip išraiškingai išsitariama, valstybė negali gyvuoti (*sine quibus etiam terrae nostrae bene stare non possunt*)⁶⁷². Atitinkamai 1447 m. Kazimiero ir 1492 m. Aleksandro privilegijose skirtumas nuo ankstesniųjų toks, kad čia kilmingųjų pavaldiniai atleidžiami nuo mažiau teisėtų darbų (*minus iustis laboribus soluti sint / и иныхъ несправедливыхъ работъ*), taigi pažeidžiančių *senovę*, tokių kaip akmenų, ažuolo (*sic!*), malkų plytų degimui ir kalkių ruošimui vežimo, šieno pjovimo⁶⁷³. Kaip jau buvo kalbėta, šios prievolės atspindėjo technologinius ir materialinės kultūros pokyčius, kurie buvo tapę naujove. Kartu privilegijos išreiškia laipsnišką ir vis intensyvėjantį valstiečių atidavimo bajorijos „globai“ procesą ir bajorijos turto, kuriam priklausė ir valstiečiai, imuniteto augimą. Nepaisant to, „valstybės intereso“ teritorija nors po truputį ir

⁶⁷¹ LM. Užrašymų knyga 25, nr. 1, p. 36; [...] *ad castrum novi constructionem tota terra Lithuanica vocaretur, extunc quivis ad faciendum laborem pro constructione aut reformatione castrum antique sit astrictus [...]* (1387); plg. 1413 m. Horodlės aktai. Sud. Kiaupienė J., Korczak L. Vilnius-Kraków, 2013, nr. 3, p. 39; [...] *ad constructionem et erectionem castrorum, vias expeditionales facere et tributa dare iuxta antiquam consuetudinem astringuntur [...]*.

⁶⁷² Ibid., nr. 2.3. p. 47.

⁶⁷³ Любавский М. Очеркъ исторіи литовско-русскаго государства до Люблинской уніи включительно. (Приложенія) (toliau – Любавский М. Очеркъ исторіи). с. 327; [...] *smethones et subditi principum, baronum, nobilium, boiarum [...]* a ductione lapidum, roborum, siue lignorum pro exustione laterum siue cementi pro castris, foeni falcastrationis et aliis minus iustis laboribus soluti sint, liberi omnino et exempti; laboribus tamen pro aedificatione castrorum denuo oportunorum et antiquorum reformatione exceptis [...]; plg. АЗР. Т. 1, № 61, с. 76; [...] *селяне и подданные княжатамъ, рытеремъ, шляхтичомъ, бояромъ и местичомъ нашихъ земель великаго князьтва Литовскаго [...] отъ возженія каменія, протесовъ, бревень и дерева на жженія плить, албо мелу на города, сенокосенія и иныхъ несправедливыхъ работъ выпущены и будутъ вольни овшейкы и выняты, выменуочи работы на будованье городовъ новыхъ потребныхъ, а старыхъ поправленія [...]*; plg. 1492 m. Aleksandro privilegija; Любавский М. Очеркъ исторіи, с. 330. Taip pat 1506 m. Žygimanto Senojo privilegija; žr. LM. Užrašymų knyga 25, nr. 2.5, p. 51.

menko, vis dėlto tam laikui suvoktas kaip esminis dalykas – pilies reikalas – išliko. Beje, Gudavičius, iš esmės užčiuopdamas pilies teritorijos, jai priklausančių valstiečių su konkrečia prievolių nomenklatūra egzistavimą, šią „sąsają su pilimi“ suvokia ir apibūdina kaip jungvalką⁶⁷⁴. Istoriografijoje tokį darbų kompleksą, į kurį įėjo kelių tiesimas, tiltų statymas, pilių darbai, įprasta vadinti angarijomis (lot. *angaria*). Vis dėlto apskritai pasigestinas eksplicitiškai išreikštas konkrečių veikėjų judėjimo ir vietovių erdviškumas. Kalbant metaforiškai, kaip ir nemažoje dalyje ligšiolinės istoriografijos, nėra aiškus ir suprantamas laiko erdviškumas, t. y. nesama bandymų suvokti laiką erdviškai, remiantis konkrečiais pavyzdžiais.

Vis dėlto tai buvo normatyviniai aktai, kurie, suvokiant Viduramžių valstybės veikimo principus, nebūtinai galėjo būti įgyvendinami kasdieninėje praktikoje. Kartu pastebėtina, kad iki šiol nemažoje dalyje tyrimų dalis buvo priimama kaip visuma (*pars pro toto*). Tad čia tikslas yra LDK „sugrąžinti“ jos erdvę ir pažvelgti į generalinius-valstybinius pilių darbus. Tokiu būdu normatyviniai dokumentai galimai įgaus aiškų turinį, o istorija konkrečią vietą ir laiką. Nepaisant to, pradėkime nuo naratyvinių tekstų.

Užuominų apie pilies statybų, kurioms buvo sutelktos didelės ne vietinių, taigi ne konkrečios pilies teritorijos, gyventojų pajėgos, „visuotinumą“ esama XIV a. pabaigoje. Jonas Posilgietis 1398 m. savo kronikoje rašo, kad Vytautas su daugybe (*mit eyme groszin here*) lietuvių, rusų ir krikščionių per keturias savaites prie Dniepro pastatė Johanesburgo pilį⁶⁷⁵. Beje, Petro Dusburgiečio 1291 m. pasakojimas apie daugybę sutelktų žmonių (*Lethowini edificaverunt*) Junigedos pilies statyboms ir po to įvykusiai netikėtai gynybai (*multitudine infidelium resistente*), greičiau išreiškia situaciją, kai šiuose įvykiuose dalyvavo vietiniai gyventojai⁶⁷⁶. O tai jau buvo pačios pilies teritorijos ir jos gyventojų reikalas. Žiliberas de Lanua antrosios savo 1421 m. kelionės po LDK metu pasakoja apie mus dominantį ir

⁶⁷⁴ Gudavičius E. Lietuvos pašauktinės kariuomenės organizacijos bruožai, p. 51–52.

⁶⁷⁵ Johann von Posilge. Chronik des Landes Preussen, S. 222; [...] *czog Wytowt mit eyme groszin here von Littowin, Russin und cristin [...] und buwete eyn hus of den Nepper das flys [...] Das hus wart gebuwet von leyne und steynen bynnen 4 wochen, und his dis hus Sente Johanesbur [...]*.

⁶⁷⁶ Peter von Dusburg. Cronica terre Prussie, S. 154.

Posilgiečio jau užfiksuotą reiškini. Podolės seniūnas Jurgis Gedgaudas Vytauto įsakymu prie Dniestro kairiojo kranto per mėnesį pastatė pilį. Pasak de Lanua, visas tas darbas, ne be seniūno (*gouverneur*) pastangų, pareikalavo dvylikos tūkstančių žmonių (*douse mille hommes*) ir keturių tūkstančių vežimų⁶⁷⁷. Pateikti ankstyviausi atvejai, be abejonės, siekiant efekto, yra hiperbolizuoti, netikslūs ir mažiau patikimi, kadangi visa tai „įpareigojo“ naratyvinis pobūdis. Daug tikslesnis ir patikimesnis kasdieninės praktikos vaizdas formuojasi pažvelgus į šaltinius, kurie radosi kaip atsakas ir reakcija į iškylančias konkrečias problemas.

Tikslus pirmojo mums žinomo normatyvinio dokumento, pateikiančio informacijos apie pilies statybas, kurios pareikalavo ne tik vietinių žmonių ir materialinių išteklių, datavimas yra problemiškas, kadangi dviejose šaltinio publikacijose nurodomas skirtingai – atitinkamai – 1460 ir 1475 m.⁶⁷⁸. Kazimieras Jogailaitis Polocko vietininkui Aleknai Sudimantaičiui ir kitiems, kas ateityje laikys Polocko pilį, nurodo, kad prireikus statyti ar remontuoti pilį, darbai turi būti paskirstomi tiems, kam nuo seno juos atlikti priklauso. Minimi Uždauguvės (*Задвиньскимъ*), Polocko ir kiti valsčiai⁶⁷⁹. Dėmesį patraukia Polocko valsčius, nes čia minimi tik *nelaisvieji valstiečiai* (*пригономъ*). Akcentuotina, kad vadinamieji *пригоные люди* (kiti įvardijimai: *неволные, непохожие* – *nelaisvieji valstiečiai, baudžiauninkai*)⁶⁸⁰ minimi tik Polocke ir jo apylinkėse. Taigi kalbant apie Polocko pilies darbus, išskirtinai buvo pažymėti Polocko valsčiaus baudžiaviniai valstiečiai. Vis dėlto reikia atkreipti dėmesį, kad nurodyti Uždauguvės ir Polocko valsčiai buvo netoli vienas nuo kito, todėl šis pavyzdys gali pretenduoti tik į lokalinį, valsčiaus pilies darbų lygmenį, kuris nereikalauja išsamesnio paaiškinimo.

Kitas XV a. pabaigos atvejis atspindi regioninio masto pilies darbų tendencijas. Čia kalbame apie Lucko ir Kijevo pilies, kai 1499 m. Lietuvos

⁶⁷⁷ *Klimas P.* Ghillebert de Lannoy, p. 66.

⁶⁷⁸ АЗР. Т. 1, № 64, с. 79; РИБ. Т. 27, № 7, с. 28–29.

⁶⁷⁹ Ibid.

⁶⁸⁰ Гістарычны слоўнік беларускай мовы. В. 17. Мінск, 1998, с. 180; В. 28. Мінск, 2008, с. 242–243.

Metrikos akte nurodoma, kiek ir iš kurios vietovės kilusių valstiečių turi vykti tvarkyti Lucko ir Kijevo pilių⁶⁸¹:

- Iš Bielsko 108 valstiečiai su kirviais
- Iš Kameneco 100 valstiečių
- Iš Melniko 50 valstiečių
- Iš Slanimo ir Zditovo 200 valstiečių
- Iš Volkovysko 100
- Iš Drohičino 108 valstiečiai
- Iš Kijevo žmonės pasiūsti taisyti pilies iš Padnieprės valsčių (*с поднепрських волостей*)
- Iš abiejų Babruisko pusių 80 valstiečių su kirviais
- Iš Mozyriaus ir Pčyčiaus (*зо Пчыча*) 80 valstiečių
- Iš Bragino (*3 Брагиня*) 40 valstiečių
- Iš Rečicos 60 valstiečių
- Iš Gorvolės (*3 Горволя*) 40 valstiečių

Į Kijevą taisyti pilies žmonės pasiūsti iš Padnieprės valsčių:

- Iš abiejų Babruisko pusių 80 valstiečių su kirviais
- Iš Mozyriaus ir Pčyčiaus 80 valstiečių
- Iš Bragino 40 valstiečių
- Iš Rečicos 60 valstiečių
- Iš Gorvolės 40 valstiečių

Matome plačią, nors ir gana skirtingą, Lucko ir Kijevo pilių darbų panoramą, kurioje dalyvauja keli regionai, tiksliau, valstiečiai iš rusėniškų Kijevo, Palenkės bei Juodosios Rusios žemių. Vis dėlto pasitaiko ir „įspūdingesnių“ valstiečių ir materialinių gėrybių judėjimo LDK erdvėje pavyzdžių, neleidžiančių abejoti pilies darbo prievolės „visuotinumą“ visos to laiko valstybės mastu.

⁶⁸¹ LM. Užrašymų knyga 6, nr. 604, p. 346. XV a. pabaigos pavyzdžių, kai iš viso regiono šaukiama „darbo jėga“ pilies reikalui, galima pateikti ir daugiau. Vienas jų, 1496 m. Kazimiero Jogailaičio jau minėtuose Berštuose kalbant apie valdovo itinerariumą Drohičino ir kitų nenurodytų pilių darbų „akcijos“ paskelbimas; Ibid., nr. 603, p. 346; [...] *люди замькку оправляти староста мает досмотряти 100 чоловеков, 100 топоров. / Съ Каменца полтора ста. / 3 Мелника 50 чоловековъ. / До Берестья люди, пан Сенько мает смотрети. / Съ Слонима а Зьдитова 2–сте чоловековъ. / А там мают бытии люди в тыхъ замькохъ по светом Юриш в тыидень. / А Дорогичинъ велено оправляти робит дорогичаномъ [...].*

Sunkiausia šiame kontekste yra nustatyti šių valstiečių, turėjusių įveikti nemenkus atstumus, žinant, kad žmogus per dieną gali nueiti apie 30–50 km, socialinę priklausomybę. Nėra abejonės, kad tai buvo valstietiškos kilmės individai, tačiau neaišku, kokia priklausomybe jie pasižymėjo. Svarbu padaryti išlygą, kad jie nebūtinai buvo visi *nelaisvieji valstiečiai*. Tai aiškiai parodo jau mūsų nurodytas XV a. trečiojo ketvirčio Polocko pilies darbų pavyzdys. Sugrįžtant prie šių valstiečių priklausomybės klausimo, reikia prisiminti privilegijas. Nors valstiečiai per visą XV a. ir pateko į vis didesnę bajorijos priklausomybę, išliko šiokia tokia dar 1387 m. privilegija fiksuota valstybės intereso viršenybė. Taigi senosios, XIX–XX a. pirmos pusės, istoriografijos tradicijoje⁶⁸² atsiradusi vadinamoji *ius ducale* samprata, kuri aiškinama tam tikrų teisių ir privilegijų „pasidalijimu“ tarp valdovo ir kilmingųjų, buvo tik dalinė. Galima svarstyti, kad į pilies darbus turėjo eiti įvairios priklausomybės valstiečiai ir šiai socialinei grupei priklausę tarnybiniai žmonės

Įdomūs savo atskleidžiama geografinė erdve yra 1496 m. Kijevo ir Čerkasų pilių tvarkymo darbų sumanymai. Prie vietovių (Kijevas: Mogiliavas, Liubčia, Svisločius, Čečerskas, Pčyčius, Mozyrius Garvolė; Čerkasai: Kričiovas, Propoiskas, Olučičius (*Олучичь*), Drokovas (*з Дрокова*), Rečica), iš kurių buvo planuojama siųsti valstiečius su kirviais (*чоловековъ с топоры*) minėtų pilių darbams, atitinkamai yra nurodyti Vilniaus ir Merkinės valsčiai (*sic!*)⁶⁸³. Iš pirmo įspūdžio gali pasirodyti, kad tai tik „eilinės“ LDK vietovės. Vis dėlto reikėtų atkreipti dėmesys į tai, kad iš esmės visos šios vietovės buvo įsikūrusios Dniepro vidurupyje, prie kurio besišliejančios žemės buvo vadinamos Padnieprės (*Поднепръский*) valsčiais. Kaip žinia, šios žemės turėjo tam tikrą išskirtinį duoklinį-mokestinį ryšį (išskyrus Kijevui „pavaldu“ Mozyrių) su Tikrosios Lietuvos teritorija⁶⁸⁴, Vilnius ir Merkinė buvo pati

⁶⁸² *Ius ducale* yra vienas iš tų terminų, kuris įvardino vienalaikę Viduramžių visuomenių praktiką ir yra sutinkamas rašytiniuose šaltiniuose. Apie šio fenomeno egzistavimą galima kalbėti visoje Europoje. *Пресняковъ А.* Княжое право въ Древней Руси. Очерки по истории X–XII столетий. С.-Петербургъ, 1909, с. 215–220; *Wojciechowski Z.* Das Ritterrecht in Polen vor den Statuten Kasimirs des Grossen. Berlin, 1930, S. 114–115; *Gawlas S.* O kształt zjednoczonego królestwa (toliau – *Gawlas S.* O kształt zjednoczonego królestwa). Warszawa, 2000, s. 61–65.

⁶⁸³ Акты Литовской Метрики. Т. 1, № 285, с. 111–112; LM. Užrašymų knyga 6, nr. 598, p. 345.

⁶⁸⁴ *Любавский М.* Областное деление, с. 13–14.

valstybės šerdis ir domeno ūkinis branduolys. Manytina, kad šių teritorijų valstiečius buvo tiesiog lengviau priversti vykdyti pilies darbus. Kitas, retai šaltiniuose pasitaikantis epizodas, yra susijęs su jau pateiktu Čerkasų pilies darbu ir atspindi analizuojamų darbų organizavimą. Nurodant vietas, iš kurių turės būti pasiūsta darbo jėga, pabaigoje užsimenama, kad kiti valsčiai bus siunčiami į kitas pakraščių pilies: [...] *Могилевъ, а Чичерескъ, а Боброекъ обе половицы, а Любошаны, а Свислочъ, а Пчич, А Мозыр – тии волости его милость оставил для иныхъ замьковъ украиньныхъ [...]*. Prisimenant kartu analizuotą 1496 m. Kijevo atvejį, akivaizdu, kur šių valsčių valstiečiai turėjo atsirasti. Tęsiant Padnieprės valsčių santykį su pilies darbais, šaltiniuose fiksuojamas Svisločiaus valčiaus valstiečių skundas dėl vietinių bajorų Kotovičių, kurie nesėkmingai bandė „nusiplauti“ nuo įvairių prievolių ir darbų, tarp kurių buvo pilių tvarkymas (*города рубливали*), totorinė (*ордынъщину давали*) ir mokėjimas už prekių pervežimą (*дубащину плачывали*)⁶⁸⁵. Taigi Dniepro vidurupio valsčiams neabejotinai, bent jau nuo XV a. pabaigos⁶⁸⁶, teko rūpintis ne tik savo, bet ir tolimesnių žemių pilimis, o tai greičiausiai lėmė jos išskirtinis pavaldumo santykis su valstybės branduoliu ir valdovu.

Nepaisant visko, pilies darbų mastas dar labiau plečiasi ir susidaro LDK „visuotinumą“ vaizdas. 1520 m. buvo surašytas išskirtinio pobūdžio naratyvinis tekstas, kuriame susipina laki žmogaus fantazija ir istoriniai faktai. Pasakojama, kad Jonui Chodkevičiui būnant Kijevo vaivada (1480–1483), Kazimieras Jogailaitis atsiuntė visus savo (*swoje*) Padnieprės valsčius taisyti Kijevo pilies. Po to Perekopo totorių valdovas Mengli Girėjus sudegino Kijeva, o Kazimieras į Kijeva pasiuntė Trakų vaivada su visada kariuomene. Kartu Kijeve dar buvo Mstislavlio kunigaikštis, Odojevo kunigaikštis, Možaisko kunigaikštis Šemetičius (*Oszematycz*), Vorotinsko, Viazmos, Trubčesko,

⁶⁸⁵ РИБ. Т. 27, № 194, с. 727–729. 1542 m. yra užfiksuotas Kijevo pilies ir su ja susijusio Svisločiaus valsčiaus žmonių, turėjusių atlikti nurodytus darbų, problema. Šis pavyzdys vaizdžiai rodo tokio regioninio masto darbų įgyvendinimo sudėtingumą. Sunku pasakyti, kiek šie darbai apskritai buvo sėkmingai įgyvendinami. Žr. АЮЗР. Т. 1, № 109, с. 115–116.

⁶⁸⁶ Greičiausiai ši praktika buvo būdinga ir ankstesniems laikams. Jau analizuotame 1387 m. Trakų kunigaikštystės aprašyme yra aiškiai parašyta, kad Babruiskas yra „padalintas“ (*Боброекъ обе половины*) į dvi „puses“, iš kurių eina mokesčiai ir duoklės Vilniui bei Trakams. Taigi Padnieprės valsčius galima interpretuoti kaip maždaug nuo XIV a. vidurio patekusius į tiesioginį mokesčių-duoklių santykį su LDK branduoliu.

Kozielsko ir Drucko kunigaikščiai, visa Smolensko žemė, Vitebsko žemė, Polocko žemė, visi naugardukiečiai iš Lietuvos, brastiečiai ir drohičniečiai (*Dorohyczenie*) bei visos Voluinės, Podolės ir Severo Naugardo (*siewierską ziemią*) žemės. Kijeve buvo susirinkę daugiau nei keturiasdešimt tūkstančių raitos kariuomenės. Į Kijevo pilies darbus susirinko daugiau nei dvidešimt tūkstančių Padnieprės, Uždauguvės, Toropeco valsčių bei Didžiųjų Lukų ir Didžiojo Rževo kirvių (*toporów*)⁶⁸⁷. Mūsų nuostabai pasirodo, kad tuomet tą valstiečių Kijevas nebuvo sutvarkytas ir pastatytas taip, kaip turėjo būti. Ir tik vėlesnių *pilininkų* bei visų Padnieprės valsčių pastangomis Kijevo pilis (*zamek Kijow*) buvo sutvarkyta⁶⁸⁸.

Svarbu atkreipti dėmesį į kelis dalykus. Pirma, su realiai egzistavusiais dalykais neprasilenkia minimi „kirviai“ ir Padnieprės valsčiai. Visa tai gali patvirtinti ir anksčiau analizuoti šaltiniai. Kita vertus, milžiniški darbų mastai ir su jais susiję skaičiai labiau nei įspūdingi ir turi daug bendro su de Lanua pasakojimu apie dvylikos tūkstančių žmonių dalyvavimą pilies statybose prie Dniestro. Šiuos skaičius galime patikrinti, remdamiesi Lietuvos Metrikoje randamais pilių tvarkymo sumanymais ir juose nurodytais skaičiais (anksčiau aptarto 1499 m. Lucko ir Kijevo pilių tvarkymo plane buvo nurodyta atvykti atitinkamai šešiams šimtams šešiasdešimt šešiams ir trims šimtams valstiečių), kurie skiriasi daugiau negu keliasdešimčia kartų. Kita vertus, tai, kad XV a. pabaigoje Kijevo pilies statyboms, ar, juo labiau, taisymui galėjo susirinkti valstiečiai iš visos valstybės, sunkiai tikėtina. Tokio pobūdžio darbų mastą reikėtų palyginti su kitais šaltiniais ir pažvelgti, ar buvo tokių „visa apimančių“, valstybinių pilių statymo-remontavimo bandymų.

Tai, kad pilies darbai buvo įgyvendinami vietinių valsčių lygmeniu, nėra didelis atradimas. Tai greičiau galėjo būti numanoma praktika. Vis dėlto tokie aukščiausio lygio nurodymai nebuvo kasdieninis reiškinys. Visus šiuos įsakymus ir planus lėmė nuolatinis išorinis spaudimas. Panagrinėsime dar vieną pavyzdį, tik jau kitų pilių. Po Starodubo karo, vykusio tarp LDK ir

⁶⁸⁷ Zródła do dziejów polskich. T. II, c. 119–120.

⁶⁸⁸ Ibid., s. 120–121.

Maskvos XVI a. ketvirtojo dešimtmečio viduryje, buvo galutinai prarasta Severo Naugardo žemė. 1535 m. Žygimantas Senasis rašo Propoisko ir Čečersko pilių vietininkams, kurie tas valdovo pilis (*наши*) valdo Čerkasų, Kanevo, Propoisko ir Čečerasko seniūno Ostafijaus Daškevičiaus pavedimu, ir nurodo, kad šie tėvonines valdovo Seversko pilis (*замковъ нашихъ отчизныхъ Северскихъ*) atkovotų. Ir jei pirmiausia pasisektų susigražinti ar bent jau sudeginti Gomelio pilį (*замку Гомья*), tuomet minėti seniūnai privalo iš Propoisko ir Čečersko valsčių surinkti dvidešimt valstiečių su kirviais (*съ топоры*), kurie turės pastatyti Gomelio pilį⁶⁸⁹. Nekyla jokių abejonių, kad egzistavo paplitusi praktika iš prie pilies besišliejančių valsčių rinkti valstiečius vietinės pilies statyboms, remontui.

Sugrįžtant prie pilies darbų „visuotinumą“ problemos, kuri aiškiausiai iškilo kalbant apie Kijevą ir ten „susirinkusius“ daugiau negu dvidešimt tūkstančių žmonių, verta žvilgtelėti į vieną XVI a. trečiojo dešimtmečio pabaigos Lietuvos Metrikos aktą. 1528 m., dabar sakytume, valstybiniame aplinkraštyje, rašoma apie maistą ir žmogiškuosius išteklius, kurie turėjo būti pasiųsti į pakraščiu pilis (*по замькомъ украиньмъ*)⁶⁹⁰. Labiausiai stebina šiame šaltinyje besiskleidžianti visą LDK apimanti pilies darbų geografija, kuri vaizdžiai išreiškia visų idealiu atveju turėjusių būti atliktų darbų mastus:

[...] įsakė užrašyti atminčiai ir pasiųsti raštus apie javus iš dvarų po pakraščiu pilis. Kadangi jo mylista papasakojo apie pakraščiu pilių darbus [...] važiuoti sienų tvarkymui [...].

*Į Kijevą javai turi būti pasiųsti [...] Kijevui duoti penkis šimtus statinių javų iš Gardino, šimtas statinių turi būti pasiųsta iš Slucko ir pačiu nugabenta. Keturiems šimtams statinių soliankos (**kopūstai su mėsa arba grybais**) turi būti nugabenta iš valdovo dvarų į Slucką [...].*

Į Kijevą iš Brastos 100 statinių javų, iš Melniko 100 statinių javų, iš Kameneco 100 statinių, iš Slanimo 200 statinių. Iš viso 1000 statinių javų bei soliankos.

⁶⁸⁹ АЗР. Т. 2, № 183, с. 336–337.

⁶⁹⁰ LM. Užrašymų knyga 15, nr. 225, p. 289–290.

[...] į Polocką [...] Iš Utenos 100 statinių, iš Užpalių ir Pienonių 100 statinių, iš Anykščių 100 statinių, iš Breslaujos 100 statinių. O pasiųsti javai vežami pastotėmis.

[...] į Vitebską [...] turi 100 statinių javų vežti iš Markovo [...].

Valstiečiai iš valsčių ir dvarų į tas pilis prie darbų [...].

Į Kijevą valstiečiai pasiųsti iš Padnieprės valsčių.

[...] į Polocką turi būti pasiųsti: iš Utenos 50 kirvių, iš Užpalių ir Pienonių 100 kirvių.

Į Vitebską: iš Anykščių 50 kirvių, iš Breslaujos 70 kirvių [...] tuos žmones į tas pilis pasiųsti su savo tarnais [...] O pilies darbą turi nurodyti tų pilių pilininkai.

[...] O į Oršos darbus turi būti žmonės pasiųsti: iš Vosyliškių 30 kirvių [...] iš Dubičių 15 kirvių, iš Ostrinos 15 kirvių. Įsakyta išvyti žmones iš tų dvarų ir Oršos pilį pastatyti.

[...] O Mstislavlio gorodnes pastatyti įsakyta šiems valsčiams: Mogilavui septynios gorodnios, Kričioviui 4 gorodnios, Lučičiui 3 gorodnios, Čečerskui 3 gorodnios, Propoiskui 3 gorodnios.

Dėmesį patraukia „adresanto“ ir „adresato“ santykis, tiksliau, judėjimo kryptys, kurios iliustruoja tiek LDK struktūrą, tiek ir pačius iššūkius, su kuriais buvo susidurta iškilus išoriniam pavojui. Aiškiai kristalizuojasi du poliai: iš vienos pusės – Tikroji Lietuva ir prie jos besišliejančios Juodosios Rusios bei Palenkės žemės, kaip valdovo ūkinis branduolys, iš kitos – tos rusėniškos žemės, kurios po XV–XVI a. karų su Maskva tapo LDK pakraščių-pasienio teritorijomis su jų pagrindinėmis pilimis (Polocku, Vitebsku, Orša, Mstislavliu, Kijevu). Tikėtina, kad šios pilys savo žemėse tam tikra prasme buvo „motininės“, iš kurių vyko tolimesnis „paskirstymas“, „logistika“. Šie aptariami pavyzdžiai yra vieni pirmųjų liudijimų apie valstybės erdvės, jos teritorijos suvokimą. Antra vertus, aiškiai skleidžiasi tokio pobūdžio darbų sumanymų ir įgyvendinimų galimybės. Valstybę neabejotinai galima traktuoti jau ne kaip kiekvienos savo viduje ir atskirai nuo kitų egzistuojančių teritorijų „konglomeratą“, bet savyje daugiau ar mažiau integralų politinį darinį⁶⁹¹. Todėl

⁶⁹¹ Sassen S. Territory, Authority, Rights. From Medieval to Global Assemblages. Princeton-Oxford, 2008, pp. 32–53. Novatoriškame darbe per trijų tarpusavyje tiesiogiai susijusių objektų prizmę – teritoriją, valdžią, teises – analizuojamas valdžios įgyvendinimo ir teisių formavimosi ir įtvirtinimo

istoriografijoje paplitusi tendencija Viduramžių valstybę hiperbolizuotai analizuoti ir aiškinti kaip kažkokį ekstrateritorialų su neaiškiais valdžios įgyvendinimo ribomis ir teritorijos neapibrėžtumais „neatpažintą objektą“ yra nors ir pagrįsta, tačiau kiek „perdėta“. Vis dėlto galima tik įsivaizduoti, su kokiomis problemomis turėjo susidurti žmonės, pasiūsti į tolimų pilių darbus ar gabendami materialinius išteklius, kadangi turėjo būti įveikiamos skirtingos priklausomybės teritorijos. Ne veltui valstiečiai iš Anykščių ir Breslaujos į Vitebską, kaip galima nuspėti, buvo siunčiami su šį reikalą turinčių įgyvendinti pareigūnų tarnais (*за своими слугами*).

Pilies darbų ir su ja susijusių reikalų pobūdį galima įvardyti kaip „visuotinį“. Dokumentuose apie tai buvo pradėta kalbėti jau nuo pat pirmųjų privilegijų, tačiau toks reglamentavimas rodo jau seniai egzistuojančią praktiką. *Valsčių lygmeniu* tokių darbų įgyvendinimas greičiausiai prasidėjo su teritorinių valstybinių struktūrų formavimusi. Ilgainiui galima kalbėti apie tokių darbų *regioninį pobūdį*, kai į konkrečios pilies darbus įtraukiami ir tolimesni, prie pilies teritoriškai tiesiogiai nesišliejantys valsčiai. Ir tik vykstant vidiniams valstybės integracijos procesams, vis glaudesniam vienos teritorijos su kita sąryšių tamprėjimui (pareigybinės organizacijos nusistovėjimas, lokalių visuomenių ir jų elitų ryšiai su branduoliu ir centriniais pareigūnais), pilies darbai bandomi įgyvendinti *valstybės ir jos visos teritorijos* mastu.

Visa tai sietina su valstybės, kaip teisėtos prievartos teritorijoje, išplėtojimu. O šito nebuvo galima įgyvendinti vienodu lygiu visose LDK žemėse. Kaip pastebėjome, valstiečiai buvo siunčiami iš valdovo dvarų ir valstybės branduolio – *Lithuania propria* (Vilniaus, Gardino, Dubičių, Breslaujos) ar iš su jais artimai erdviškai besiribojančių teritorijų (pvz., Slucko, Brastos). Taigi iš tų žemių, kuriose buvo aukščiausiu laipsniu įtvirtinta valdžia, veiksmingiausiai surenkami mokesčiai ir duoklės (pvz., Padnieprės valsčių).

konkrečioje teritorijoje reiškiniai nuo Viduramžių iki šių dienų globalaus pasaulio. Knygoje teigiama, kad kiekviena politinė-ekonominė organizacija pasižymi savitais teritorijos, valdžios ir teisių bruožais. Viduramžiams buvo būdinga tai, kad teritorijoje susikirsdavo skirtingos jurisdikcijos ir kildavo nuolatinės problemos dėl teisės ir apskritai valdžios įgyvendinimo teritorijoje. Pasak Sassen, niekas neturėjo išskirtinės teritorinės valdžios. Keliama idėja, kad šiandienis ir Viduramžių pasaulis šių trijų analizuojamų fenomenų kontekste neturi esminių skirtumų.

Tai lėmė pačių valstiečių įbaužiavinimo lygis, kuris toli gražu visoje LDK nebuvo vienodas, ką vėliau atliepė ir XVI a. antroje pusėje vykdyta Valakų reforma. Antra vertus, žmonių judėjimą vakarų-rytų kryptimi lėmė ir pati valstybės geopolitinė situacija, kadangi rusėniškoms teritorijoms nuolat grėsė karo su Maskva ir totoriais pavojus. Tokios savų žemių „motininės“ pilys, kaip Polockas, Vitebskas, Orša, Mstislavlis, Kijevas, buvo tapusios valstybės pakraščių-pasienio pagrindiniais forpostais, kuriems buvo būtina kito LDK vakarinio pakraščio žemių parama.

Skirtina trijų lygmenų pilies darbų masto tipologija:

- Valsčiaus
- Regiono
- Valstybės

Šie lygmenys lėmė ir komunikacijos, ir „logistikos“ problemas. Neabejotina, kad didelio atstumo įveikimas, kuris nusidriekė per skirtingos priklausomybės teritorijas, turėjo būti koordinuojamas paskirtų pareigūnų. Tokio masto darbų įgyvendinimas buvo įmanomas tik valstybės pareigūnų organizacijos sąlygomis. Teigtina, kad tokios galimybės XIV a. antroje pusėje–XV a. jau buvo susiformavusios. Atkreipiant dėmesį į šių anoniminių valstiečių socialinę priklausomybę, galima svarstyti, kad šie žmonės buvo labai įvairi ir nevienalytė masė, pasiūsta pilių darbams ne todėl, kad būtų turėjusi kažkokių specialių sugebėjimų (visiškai tikėtina, kad jie galėjo priklausyti kokiai nors tarnybinių žmonių kategorijai), kadangi tokie žmonės būtų šaltinio tekste išskirti ir įvardyti, bet todėl, kad teritorijos ir pilys, į kurias jie buvo siunčiami, stokojo materialinių išteklių ir darbo jėgos.

IV. PILIES STATUSAS: PRIKLAUSOMYBĖ IR PAVALDUMAS

Esminis Viduramžių visuomenės bruožas – neaiški ir sunkiai ne tik istorikų, bet ir pačių „amžininkų“ identifikuojama socialinė ir teritorinė tarpusavio priklausomybė. Nuolatos kintančios pavaldumo, tarpasmeninių santykių aplinkybės, tiesiogiai lėmusios konkretaus politinio darinio teritorinę ir sociopolitinę raidą, formavo sudėtingą valdžios įgyvendinimo mechanizmą. Tai itin būdinga ankstyvųjų Viduramžių visuomenėms, kuriose tik pradeda formotis pastovesnė socialinė struktūra, nors socialinis mobilumas labai lankstus, o teritorinis politinių darinių heterogeniškumas ir nepastovumas dar itin ryškus. Kartu dar nėra nusistovėję santykiai tarp centro ir periferijos, tarp suvereno ir jam pavaldžių dalinių teritorijų kunigaikščių. Besiformuojančiose Vakarų Europos valstybėse karalius suvoktinas kaip *primus inter pares* šalia kitų suverenais valdovais save laikančių kilmingųjų. „Feodalinę tvarką“ taikliai nusakė Georges Duby: „*Kaip karalius, taip ir kiekvienas senjoras laiko save įpareigotu Dievo vardu palaikyti taiką ir teisingumą bei turėti įvairių teisių, ir visa toji sistema, laiduojanti šias pareigas, krypta pilies linkui. Tvirtovė [...] dabar virto asmeninės galios centru*“⁶⁹². Kita vertus, pati konkretaus politinio darinio struktūra suponuoja atskirus klausimus. Taigi teritorinio heterogeniškumo problema yra susijusi su vietiniais atskirų žemių sociumais. Kartu išsiskiria skirtingas žemių ir jų sociumų santykis su branduolio teritorija.

Situacija tampa dar sudėtingesnė, kai konkretus politinis darinys vykdo ekspansiją į kaimyninius kraštus, tokiu būdu susiduria skirtingi galios poliai. Šiuo atveju iškyla dvi problemos. Pirmą, valdžios pasiskirstymas ir jos įgyvendinimas. Antra, naujo santykio tarp dviejų subjektų radimasis (leniniai ryšiai, homagialinė priesaika ir kt.) ir subordinacija (nominalios (titulinės) ir realios valdžios problemos). Abu šie klausimai apima teritorijos ir jos sociumo dalykus. Dar vienas kylantis klausimas, susijęs su pirmaisiais dviem – skirtingu

⁶⁹² Duby G. Katedrų laikai: menas ir visuomenė 980–1420. Vilnius, 2004, p. 54.

civilizacijų, suponuojančių skirtingų valdymo tradicijų ir politinių darinių raidos, susidūrimas.

Teritorinis lygmuo yra susipynęs su socialiniu, o tai iškelia pilies priklausomybės ir pavaldumo klausimą, kuris kartu atskleidžia ir pilies statusą visoje LDK. Santykių nustatymas tarp valstybės branduolio (centro) ir jos aneksų neabejotinai lietu ir konkrečios valdžios išraišką, vadinasi, ir pilies statusą bei santykį su ja. Pavyzdžiu galėtų būti homagialinės skirtingų LDK žemių kunigaikščių priesaikos XIV a. pabaigoje ar XV–XVI a. sandūroje besirandančios diduomenės pilys bei jų geografija. Atkreiptinas dėmesys į duk dinastijos (šeimos) santykį su konkrečia žemėvalda ir joje lokalizuojamomis pilimis. Istoriografijoje yra nepaliesta ne tik prieš tai minėta problema, bet paties valdovo realiosios ir nominaliosios valdžios santykis su konkrečiomis teritorijomis, šiuo atveju, su pilimi.

Būtina turėti omenyje, kad pilies priklausomybės-pavaldumo suvokimui neišvengiamas yra teritorinis (struktūrinis) ir socialinis pilies statuso diferenciacijavimas. Šių lygmenų perspektyva kristalizuoja pilies priklausomybės-pavaldumo santykį su subordinacijos subjektais: *valdovu-valstybe* (a), *dinastija* (b), *Bažnyčia* (c), *kunigaikščiais* (d), *diduomene* (e), *bajorija* (f). Visų jų subordinacijos santykį nulemia keletas skirtingų priklausomybės ir pavaldumo formų:

- *Nominalioji*. Titulinė valdymo forma, priklausanti valstybės suverenui. Apibrėžtina kaip aukščiausia valdžia teritorijoje (tokios regalijos kaip pvz. niekieno žemės, pinigų kalimo teisės ir kt.). Valdovo asmenyje yra identifikuojama ir suprantama valstybė.
 - Valdovas (suverenas)
- *Realioji*. Tiesiogiai priklausanti konkrečiam teisiniam subjektui su visomis objekto valdymo (paveldėjimo) teisėmis.
 - Valdovas (suverenas)
 - Kunigaikščiai
 - Bažnyčia

- Diduomenė
- Bajorija
- *Tarnyba-laikymas (beneficija)*. Valdymas ir naudojimasis objektu visomis teisėmis suteikiamas už tarnybą iki gyvos galvos. Laipsniškai gali tapti paveldima (tėvonine). Pilis suteikiama kaip tarnyba.
 - Dinastija
 - Kunigaikščiai
 - Diduomenė
 - Bajorija
- *Įkaitinė*. XV–XVI a. LDK pradėjusi formuotis valstybės turto įkeitimo praktika, kilmingiesiems už konkrečią sumą buvo tam tikram laikui įkeičiama, šiuo atveju, pilis, kuri buvo kreditoriaus, laikoma kol nebus išpirkta valdovo.
 - Diduomenė
 - Bajorija

1. Valdovo santykis su pilimi

Šios darbo dalies pradžioje buvo suformuluota hipotetinė pilies pavaldumo, priklausomybės ir jos skirtingų laipsnių (pvz., leninio, įkaitinio) atskiriems subjektams struktūra, kuri reikalauja patikrinimo kiekviename jos lygmenyje. Valdovo, dk, santykis su pilimi (valdžios pobūdis) apibūdinamas kaip nominalus (aukščiausias) ir realus (tiesioginis). Šio skyriaus tikslas yra parodyti pilį kaip pagrindinę valdovo valdžios raiškos priemonę to laiko visuomenėje ir teisingumo, kylančio iš valdovo asmens, sąsajas su pilimi, kartu paliečiant ir mentalinius Viduramžių LDK visuomenės dalykus. Kartu atkreiptinas dėmesys ir į valdovo vaidmenį pilių radimosi-statybos, atstatymo procese.

Lietuvos istoriografijoje valdovo kaip pagrindinio Viduramžių valstybės reprezentanto santykis su pilimi nėra sulaukęs specialių tyrimų. Šią situaciją

nulėmė *a priori* pozicija, kad pilis pati savaime yra valdovo, o kartu ir pačios valstybės, tiesioginė išraiška, kuri nereikalauja atskiro tyrimo, vadinasi nėra problema. Taigi, didžiųjų kunigaikščių laikai tarsi simbolizavo beribę jų valdžią plačiai nusidriekusi teritorijai ir joje pasklidusiems individams. Kiek kitokią tradiciją galima konstatuoti Vidurio Rytų ir Vakarų Europos istoriografijose. Jose konkretus valdovas suvokiamas kaip aktyvus, o kartu ir pagrindinis dalyvis bei iniciatorius pilių radimosi ir jų tinklo formavimosi procese. Vakarų Europos istoriografijoje ši problema užčiuopiama pradedant X–XI a. rytinėje vokiškųjų žemių dalyje, Saksonijoje kaip atsakas į vengrų pavojų, toks vaidmuo priskiriamas Rytų Frankų karaliui Henrikui I (Paukštininkui), kuris istoriografijoje apibūdinamas kaip valdovas, organizavęs gynybą, vadinamą *Henriko I pilių sistema (Burgenordnung)*, nuo vengrų antpuolių⁶⁹³. Britų salyne pilių, kaip kokybiškai naujų struktūrų statybos, o kartu ir visuomenės feodalizacija, siejama su Vilhelmu Užkariautoju (1066)⁶⁹⁴, taip pat su Henrikui II (1133–1189) ir Edvardu I (1239–1307)⁶⁹⁵. Erdvėje į rytus nuo Elbės išskirtini Viduramžių Vengrijos ir Lenkijos valdovai. Pirmosios karalius Bela IV (1206–1270) plataus masto pilių statybas pradėjo po mongolų invazijos 1241 m.⁶⁹⁶ Lenkijos karalius Kazimieras Didysis (1310–1370) Lenkijoje jau Jono Dlugošo buvo įtvirtintas kaip valstybininkas, o tai pasireiškė jo, kaip statybų iniciatoriaus ir tam tikros užsibrėžtos pilių programos įgyvendintojo, vaidmens išpildymu. Tokios istoriografinės tradicijos užmuomazgų reikia ieškoti dar pačioje XIV a. Lenkijoje. Kaip žinia, legendos pradeda rasti dar esant gyvam pačiam legendos „kaltininkui“. Tik mirus Kazimierui Didžiajam, jis buvo apibūdinamas kaip Lenkijos ir jos sienų stiprintojas. O visa tai jis įvykdė statydamas miestus ir pilis. Jo amžininkas Krokuvos kanauninkas Jonas Čarnkovietis (apie 1320–1387) savo kronikoje

⁶⁹³ Baaken G. Königtum, Burgen und Königsfreie. (Vorträge und Forschungen. Bd. 6). Stuttgart, 1961; Jäschke K. U. Burgenbau und Landesverteidigung um 900, S. 18–33.

⁶⁹⁴ Ši idėja radosi ankstesnėje, XIX–XX a. pirmosios pusės, anglosaksiškoje istoriografijoje. Vilhelmas Užkariautojas laikomas tiek pagrindiniu pilių statytoju, tiek ir asmeniu, „atnešusiu“ į britų salyną feodalizmą. Žr. Coulson Ch. Castles in Medieval Society, p. 120.

⁶⁹⁵ Brown A. R. Royal Castle-Building in England 1154–1216// The English Historical Review. Vol. 70. No. 276. 1955, pp. 353–398; *idem*. A List of Royal Castles 1154–1216// The English Historical Review. Vol. 74. No. 291. 1959, pp. 249–280.

⁶⁹⁶ Fügedi E. Castle and Society in Medieval Hungary (1000–1437). Budapest, 1986, pp. 50–64.

velionį iškeldamas virš visų ankstesnių Lenkijos valdovų ir vadindamas jį antruoju Saliamonu (*alter Salomon*), vaizdingai aprašė pilių ir miestų Lenkijoje statybas, atstatymą ir kt.⁶⁹⁷.

Lietuvos istoriografijoje taip pat yra pasirodę pavienių tekstų, kurie akcentuoja atskirų LDK valdovų (pvz., su Gediminu susijęs teiginys, kad „*Gediminas rado Lietuvą medinę, o paliko mūrinę*“)⁶⁹⁸ vykdytą pilių politiką⁶⁹⁹, tačiau tai menkai šaltiniais pagrįsti teiginiai, greičiau atliepiantys tam tikros istorinės tradicijos, virtusios kliše ar romantine jos versija, gajumą. Kadangi tokio pobūdžio šaltinių, signalizuojančių apie konkretaus valdovo pilių tinklo formavimo užmojus, nėra, o mus pasiekusios žinutės yra gana skurdžios ir sporadiškos.

Jau minėta Gedimino pilis Žemaitijoje yra pirmasis istoriniuose šaltiniuose paliudytas atvejis ne tik apie dk pilį, kurios ir pavadinimas tai vienareikšmiškai manifestavo, bet ir apie tai, kad valdžios įtvirtinimas teritorijoje buvo įmanomas tik tokiu būdu. Taigi reikia manyti, kad ši pilis buvo pastatyta paties Gedimino iniciatyva. Vis dėlto, kaip jau minėta, platesnį konkretaus valdovo užmojų statant pilis galima sieti tik su Vytauto vardu. Jau nurodytos tokių pilių statybos XIV–XV a. sandūroje, kaip Liškiavos, Dubingių, Trakų salos, Naugarduko, ar perstatymo, kaip Vilniaus, Gardino, Kauno, tai patvirtina. Svarbu atkreipti dėmesį į tai, kad visos šios paminėtos pilys buvo išsidėsčiusios kompaktiškoje *Lithuania propria* teritorijoje. Jau aukščiau nurodytų dviejų Vytauto pilių – Johanesburgo ir prie Dniepro upės – statybos liudija, kad pilys buvo statomos ir tolimesnėse, rusėniškose valstybės

⁶⁹⁷ *Joannis de Czarnkow. Chronicon Polonorum (1333–1384)// MPH. T. 2, s. 625–627; [...] Hic igitur rex ultra omnes principes Poloniae rem publicam strenue gubernabat; nam velut alter Salomon magnificavit opera sua, civitates, castra, domos muravit. Inprimis castrum Cracoviense murificis domibus, turribus [...] plures etiam alias civitates [...] Has omnes civitates et castra muris fortissimis, domibus et turribus altis, fossatis profundissimis aliisque propugnaculis circumdedit in decorum genti regnique Poloniae refugium et tutelam [...].*

⁶⁹⁸ Lietuvos gynybiniai įtvirtinimai. Sud. *Kuncevičius A.* Vilnius, 2001. p. 19; *Nikžentaitis A.* Gediminas. Apie tariamai Gedimino statytas pilis vakarinėje LDK dalyje, Tikrojoje Lietuvoje, taip pat žr. *Krawcewicz A.* Zamki Giedymina przy zachodniej granicy Litwy// *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie środkowej i wschodniej.* Warszawa, 2002, s. 269–275.

⁶⁹⁹ *Batūra R.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pilys Vytauto Didžiojo epochoje// *Vytautas Didysis ir Lietuva,* Vilnius, 1996, p. 32–35; *Baranauskas T.* Zamki i kościoły litewskie XIV–XV wieku jako ośrodki kultury// *Środowiska kulturotwórcze i kontakty kulturalne Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do XIX wieku,* Warszawa, 2009, s. 11–23.

teritorijose, tik, tikėtina, ne taip intensyviai. Mykolas Lietuvis savo traktate pastebi, kad net ir iki šiol, t. y. XVI a. pirmosios pusės, galima sutikti Gedimino ir Vytauto vardais pavadintų tvirtovių, kalvų ir t. t.⁷⁰⁰. Beje, pilies, kaip suverenos valdžios įtvirtinimo, pavyzdys, liudijantis valdovo valios svarbą tokio sumanymo įgyvendimui, gerai atspindi 1409 m. vieno Vokiečių ordino pareigūno laiške didžiajam magistrui, pranešančiame apie nuotaikas Lietuvoje ir sukilimą Žemaitijoje. Informatorius Otas (*Otho*) nurodė, kad žemaičiai skųsdamiesi klausė Vytauto, kodėl šis davęs leidimą Ordinui jų krašte statyti pilis⁷⁰¹? Čia susiduriame su labai aiškiai reiškiamu nepasitenkinimu, kuris atspindi ne tiek jau aptartą Žemaitijos situacijos išskirtinumą, bet greičiau pilies, kaip bet kokios valdžios, kuri kartu su savimi nešėsi visą subordinacinį, hierarchinį mechanizmą.

Apie kažkokius ypatingesnius kitų LDK valdovų pasižymėjimus pilių statybose sunku būtų kalbėti. Nebent reiktų atkreipti dėmesį į tai, kad bent jau apie Žygimanto Senojo ir jo sūnaus Augusto pastangas atstatinėti ir tvarkyti senąsias pilis yra išlikę nemažai informacijos. Kaip jau minėjome, šie šaltiniai dažniausiai yra valdovo įsakymai konkretiems asmenims ar seimų nutarimai. Tad čia nėra tikslo pateikti tuos atvejus, kai nuo XV a. pabaigos neretai minimos sudegusios pilys buvo atstatomos ar buvo duodami nurodymai statyti pilis. Svarbiau yra atkreipti dėmesį į rečiau pasitaikiančius šaltinių epizodus ir jų teikiamas valdovo ir pilies santykio interpretacijų galimybes.

Jei sutinkame, kad Viduramžių ir ankstyvųjų Naujųjų laikų visuomenėse valstybė buvo siejama su valdovo asmeniu, taigi ją vėliau reprezentavusios transpersonalinės institucijos dar tik pradėjo formuotis, tuomet reikia pritarti tai minčiai, kad pilis buvo akivaizdžiausias šito atspindys. Vykdamas XVI a. vidurio pilių reviziją (Lucko pilies inventoriaus atvejis) nurodoma, kad prie pilies turėjo susirinkti visas lokalinis elitas (kunigaikščiai,

⁷⁰⁰ *Mykolas Lietuvis*. Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius, p. 29; [...] *appellantur enim ibi quidam Gediminei ac Vitovdini valli, colles [...]*.

⁷⁰¹ CEV, nr. 414; s. 187; [...] *Ouch hath Otho vornomen, das die Samayten czu Wytawd haben gesprochen also: worumb hastn huszer im lande lassen buwen, do du den freden mit den herrn nicht woldest halden als du in hast gloubt. Is ist, uns gar swer und mussen uns alle tage grosslich besorgen, das wir nicht dorfften, ab die huszer nichten weren [...]*.

ponai, stačiatikių Bažnyčios hierarchai – vladykos)⁷⁰². Tad pilis buvo suvokiama kaip valstybės, o kartu ir valdovo reprezentantas, o jos inventorius sudarymas siejosi su visais vietiniais gyventojais, taigi buvo, to laiko supratimu, valstybės reikalas⁷⁰³. 1528 m. LDK kariuomenės surašyme bajorai su savo išruošiamais žirgais buvo kai kuriose vietovėse surašomi „priskiriant“ juos prie pagrindinių LDK pilių (Naugardukas, Mstislavlis)⁷⁰⁴.

Viena svarbiausių pilies, kaip valdovo ir valstybės reprezentacijos, funkcijų buvo teisingumo vykdymo, kitaip tariant, teisėtos prievartos įgyvendinimo, vieta. Nepaisant to, kad 1447 m. privilegija ir 1468 m. Kazimiero teisyne bajorijai priklausantys valstiečiai buvo perduoti ir jų pačių teismo valiai (dvaro teismas), valdovas išliko pagrindinis teisės ir teisingumo šaltinis, o pilis – teismo vykdymo vieta.

Ernstas Kantorowiczius, nagrinėjęs Viduramžių politinę teologiją, suformulavo dviejų karaliaus kūnų koncepciją⁷⁰⁵, kurios esmė yra karaliaus kaip dualaus – fizinio ir metafizinio – asmens samprata Viduramžių politinėje filosofijoje. Visada kils klausimas, koku lygiu galima taikyti tokias analogijas LDK didiesiems kunigaikščiams, turint omenyje milžiniškus intelektinės raidos skirtumus tarp Vakarų Europoje pasiektų scholastikos aukštumų ir universitetinės filosofijos bei vietinės LDK situacijos. Vis dėlto galima daryti prielaidas, remiantis bendromis, netiesioginėmis raidos tendencijomis, kad valdovas buvo suvokiamas kaip sakralus asmuo, o jo valdžia kylanti iš Dievo. Ikirikščioniškose visuomenėse valdovas buvo taip pat suprantamas, kaip

⁷⁰² Ревізії Українських замків, с. 119–122; [...] *И они ачъсяколько множествомъ собрали [...] А ведъжо мы, розумеючи по справе их, ижъ менъшии межси себе раду чинятъ, а старъшии науку дают, и даючи ведати особы кожъдого з нихъ [...] казали есмо ихъ всихъ на имя в семь реистре описати. Напервей ускопы и княжата головнии [...] Сума всихъ тыхъ князеи и пановъ и землянъ старшихъ и молодъшихъ, которыи при насъ на томъ соиме для справъ гсдръскихъ были, – сто и пятьдесятъ и дванадъцетъ головъ [...]*.

⁷⁰³ Ibid., с. 213; [...] *водле науки и розказанья гсдръского, сознавши всихъ землян и мецанъ здешнихъ и оказавши имъ листы его млсти [...]*.

⁷⁰⁴ LM. Viešųjų reikalų knyga 1, p. 37, 142. 1535 m. LDK etmonui Molodečno pilis (tarp Vilniaus ir Minsko) buvo nurodyta kaip ta vieta, kurioje turėjo susirinkti visa kariuomenė. LM. 8 – oji Teismų bylų knyga, nr. 391, p. 182–183; [...] *и месцо собранью всего войска пану гетману дали есмо у замъку Молодечне [...]*.

⁷⁰⁵ Kantorowicz E. H. *The King's Two Bodies. Study in Mediaeval Political Theology*. Princeton, 1997, pp. 87–97. Iš esmės autorius perėmė dviejų karaliaus kūnų (*gemina persona*) toposą, kuris gana plačiai buvo paplitęs Viduramžių politinės filosofijos ir kitoje literatūroje.

išskirtinėmis savybėmis ir galiomis pasižymintis asmuo. Christianizacija įvedė tik savo karūnavimo ir patepimo apeigų „korekcijas“. Su tuo sietinas ir valdovo, kaip teisės ir teisingumo šaltinio, fenomenas⁷⁰⁶. Pjero Abeliaro mokinys Jonas Solsberietis savo veikale *Policraticus* teigė, kad valdovas yra pagrindinis valstybės reprezentantas⁷⁰⁷.

Kad tai nėra tik spekuliatyvūs pasvarstymai, paremti tolimomis analogijomis, o pilį galima aiškinti kaip teisingumo vykdymo vietą, simbolizavusią valdovo valdžią, mums patvirtina sąlyginai vėlyvos (šiuo atveju „vėlyvumas“ tik dar labiau pagrindžia keliamą idėją) šaltinio žinutės.

1508 m. suteikiant privilegiją Voluinės žemei, buvo nurodyta, kad seniūnas kunigaikščių, ponų ir žemionių valstiečius turi teisti pilyje⁷⁰⁸. Šiame aptakiame fragmente pilis galimai interpretuotina ir kaip vieta, taigi materialus objektas, ir kaip institutas (*на замьку нашомь*), taigi pats teismas. Tai, kad pilis laipsniškai buvo „institucionalizuota“, t. y. iš materialaus objekto įgavo ir platesnę reikšmę, liudija rašytiniai šaltiniai. Žinia, pilies teismas Palenkėje sutinkamas jau XV a. kaip tam tikras lenkų teisės „importas“ iš kaimyninės Karūnos. 1534 m. besiteisiantiems Vaitiekui Žarskiui ir Marinai Ugrovskai buvo duotas išrašas iš Drohičino pilies teismo (*выпис суда замьку Дорогицкого под печатью*)⁷⁰⁹. 1546 m. vykęs teismas pabrėžtinai turėjo su teisėjais vykti Ovručo pilyje⁷¹⁰. Dar aiškiau pilies, kaip institucijos, taigi daugiau negu vien tik išskirtinės architektonikos pastato, analizuojamoje visuomenėje samprata ryškėja pažvelgus į Grigaliaus Astikaičio ir vokiečio Francko, greičiausiai pirklio, 1540 m. ginčą Kaune. Aiškėja, kad pareigūnas, vadovavęs teismo procesui, pasiuntė *žvelgūną*, kad šio būtų atvestas vienas iš dviejų besibylinėjančių, tačiau atsakovas nenorėjo atvykti pas *pilies pareigūną*

⁷⁰⁶ Roux J.-P. Karaliaus. Mitai ir simboliai. Vilnius, 2007, p. 125–127.

⁷⁰⁷ Dickinson J. The Medieval Conception of Kingship and Some of its Limitations, as Developed in the Policraticus of John of Salisbury// Speculum. Vol. 1. No. 3. 1926, p. 312.

⁷⁰⁸ LM. Užrašymų knyga 8, nr. 363, p. 150. Beje, 1534 m. Lucke byla tarp Vasilijaus Četvertinskio ir Griškos Fiodorovičiaus vyko Lucko pilyje vadovaujant Lucko seniūnui. LM. 8 – oji Teismų bylų knyga, nr. 297, p. 131; [...] *будучы в замьку у Луцьку перед старостою луцькимь* [...].

⁷⁰⁹ LM. 8 – oji Teismų bylų knyga, nr. 293, p. 130.

⁷¹⁰ LM. 19 – oji Teismų bylų knyga, nr. 12, p. 30; [...] *мают(ь) они передь тыми вышейописаными судьями в замьку Овруцькомь стати и водъле тяхъ позвоеть своихъ мають ся в томъ передь ними росправити* [...].

(до владу замкового)⁷¹¹. Šis dvinaris terminas *влад замковы* šaltiniuose pasirodo XVI a. pirmoje pusėje ir išreiškia pilies institucinį pobūdį, kurį papildė jam priskirtini tokie „atributai“ kaip pilies pareigūnai (*žvelgūnai*), pilies knygos⁷¹². Pateiktini keli tai iliustruojantys 1540–1541 m.⁷¹³ Lietuvos Metrikos teismų bylų aktų pavyzdžiai. Teismo procese prieš Lietuvos Kameneco pilies *žvelgūną* (*вижа урадового замьку Каменецокого*) buvo statoma kepurė (archajiškas laidavimo teisme paprotys). Minsko pilies *žvelgūnas* byloje tarp Vasilijaus Semenavičiaus ir Jono Vaišnarevičiaus važiavo pas atsakovą. Sprendžiant bylą Brastoje, nuo pilies urėdo (*от владу замку Берестейского*) taip pat dalyvavo vietinis *žvelgūnas*⁷¹⁴.

Visa tai jau suponuoja egzistavus pilies, kaip teisingumo, o kartu ir kaip baudmės, funkcionimą. 1564–1566 m. administracinė-teisminė reforma šalia pakamario ir žemės teismų įsteigdama pilies teismą reprezentatyviai išreiškia pilies, kaip baudmės ir teisingumo sampratos, egzistavimą to laiko visuomenėje. Todėl nenuostabu, kad pilies teismo jurisdikcijai buvo priskirtos baudžiamosios bylos, o pilis buvo kartu ir baudmės (įkalinimo) vieta (žinoma, ne vienintelė)⁷¹⁵.

Tokiu būdu galima daryti išvadą, kad pilies, kaip teismo vietos, pilies teismo ir valdovo, kaip teisės ir teisingumo šaltinio, samprata turi tiesioginę ir nenutrūkstamą sąsają bei tęstinumą. Pilis buvo teisingumo, o kartu ir baudmės vykdymo vieta. Kartu pilis, kaip ir bet koks kitas su pasaulietine ir dvasine valdžia susijęs dalykas, turėjo sakralumo matmenį. Tad reikia manyti, kad

⁷¹¹ LM. 10 – oji Teismų bylų knyga, nr. 25, p. 30.

⁷¹² LM. 8 – oji Teismų bylų knyga, nr. 399, p. 186; [...] *перед городничымъ берестейскимъ [...] с книгъ замьку Берестейского [...] (1535)*; LM. 19 – oji Teismų bylų knyga, nr. 94, p. 122; [...] *доводил он выписомъ с кн(и)гъ замьку Меньского [...] (1547)*.

⁷¹³ Atkreiptinas dėmesys į tai, kad tokių su pilimi susijusių pareigūnų kaip *žvelgūnai* ir *vaiskiai* pasirodymas šaltiniuose datuotinas XVI a. ketvirtojo-penktąjo dešimtmečių sandūra.

⁷¹⁴ LM. 10 – oji Teismų bylų knyga, nr. 78, p. 53; nr. 178, p. 113; nr. 201, p. 127. *Ворисово пилес urėdo ir žvelgūno atvejis; ibid., nr. 177, p. 112; [...] И тамъ, ставшы, послалъ до пана Миколая вижа, который от владу зъ замьку господарьского Борысовского былъ взятъ, абы онъ зъ судьями своими ку праву тому [...] выехалъ [...] (1541)*.

⁷¹⁵ LM. 10 – oji Teismų bylų knyga, nr. 101, p. 71; [...] *и виноватъцу их пушкара Громыку, в копеш грошей долъгу в замьку в казни осажоного [...] А о пушкара поведиль, ижъ она, осадившы его в казнь замькову, и не хотела кормить [...] (1540)*. LM. 11 – oji Teismų bylų knyga, nr. 50, p. 60–61; [...] *поймавши до замку господарьского в казнь дал [...] тот децъкий не з моее казни, але зъ замку господарьского тутошнего втекъ [...] (1542)*. LM. 19 – oji Teismų bylų knyga, nr. 18, p. 37; [...] *Посажонъ в казнь замковую, поки бы оный чоловіекъ мой здоровъ былъ [...] (1546)*.

vidinė pilies teritorija buvo suprantama kaip ypatinga erdvė. Ne tik teisingumo, teisės ir baismės, bet ir taikos vieta, kurioje buvo draudžiamas bet koks smurtas, kadangi tai buvo paties valdovo autoriteto įžeidimas, nepagarba teisingumui (turėtina omenyje, kad valdovui atstovavo jo pareigūnai). Visą tai, kas pasakyta, iliustruoja vienas Lietuvos Metrikos aktas. 1542 m. Vilniaus vaivada Jonas Glebavičius sprendė bylą tarp Janinos Gabrijelavičienės ir vieno Gardino žydo:

*[...] у везеньи в замку Виленскомъ посажонъ [...] пришла в замокъ и просила, абы листъ чести казалъ, который мужъ мой ему на себе дал, онъ дьяку листъ чести казалъ [...] пришли они до замокъ и просили, абыхъ ей листъ указалъ [...] тут на замьку квалту не боися [...] до замьку приведено [...] Я зъ замьку его спустити не хотел [...] А я пошол до воротъ пустити в замокъ [...] тут згинути не можетъ, бо замокъ замькнен [...] одно вранникъ замьковый, а кгда жъ то тот вранникъ сознал, ижъ ему о безпечность прирекалъ, што есть такъ, ижъ в замьку господарскомъ никому квалтъ бытии не можетъ [...]*⁷¹⁶.

Šiame paskutiniame epizode skleidžiasi smulkios ir fragmentiškos to laiko visuomenės mentaliteto detalės, atskleidžiančios pilies, šiuo atveju vidinės teritorijos, išskirtinumą, tam tikrą sakralumą. Tai patvirtina bet kokios prievartos, skriaudos draudimas pilies vidinėje teritorijoje, kurioje valdovui atstovauja pilies pareigūnas.

Apskritai pilies valdymas buvo dar vienas tik jau paties valdovo savivokos bruožas, sutinkamas ir nesikeičiantis per visą nagrinėjamą problemos chronologiją. Turime omenyje valdovo savęs paties ir jam priklausančių valdų įvardijimą, taigi saviidentifikacijos praktiką. 1406 m. Vytautas prisiekė Karūnai, kad po jo mirties visos tėvoninės ir įgytos žemės su jų tvirtovėmis ir pilimis (*ipsorumque municipia, castra*)⁷¹⁷ atiteks Jogailai ir Karūnai. Žygimantas 1432 m. labai panašiai prisiekia ištikimybę su visomis žemėmis, miestais ir pilimis (*cum omnibus terris, civitatibus, castris*)⁷¹⁸. Taigi pilies valdymas interpretuotinas keliais lygmenimis: kaip konkrečios teritorijos

⁷¹⁶ LM. 11 – oji Teismų bylų knyga, nr. 48, p. 58–59.

⁷¹⁷ AU, nr. 48, s. 50.

⁷¹⁸ AU, nr. 55, s. 79.

bei joje pasklidusio sociumo valdymas ir kaip teisės įgyvendinimas, kuri ir laidavo pilis, simbolizavusi jau ne kartą minėtą teisingumo šaltinį.

Kita vertus, į šias manifestacijas, kurios pasireiškė tik aukščiausio lygio dokumentų forma, galima žiūrėti tik kaip į formalius ir mažai ką su tikrove turėjusius dalykus. Vis dėlto mums svarbus pats valdžios įsivaizdavimas, supratimas, kuris tam tikra prasme atspindi ir realiai vykdytą politiką. Šiuo atveju charakteringas ir iškalbingas yra vadinamasis Švitrigailos pilių ir miestų sąrašas, datuojamas XV a. ketvirtojo dešimtmečio pirmąja puse. Šis savo pobūdžiu išskirtinis šaltinis, sudarytas Vokiečių ordino kanceliarijoje kovų tarp Žygimanto ir Švitrigailos metu (1432–1436), atspindi galios erdvėje, o kartu ir LDK teritorijoje pasiskirstymą, taip pat supratimą: kas valdo pilis ir miestus, tas valdo teritoriją. Šaltinio pradžioje rašoma, kad surašytos pilys ir žemės (*castra et terre*), kurios amžinai (*semper*) priklauso dk Švitrigailai:

Kijevo pilys (castra) ir teritorijos, Černigovas su teritorijomis, Smolenskas, Vitebskas, Polockas, Brianskas su teritorijomis, Mcenskas (Miszenyesk), Liubuckas, Mezocko pilys (Meczosc castra), Tulos pilys (castra) (sic!), Rereste (?), Dorzen (?), Rethun (?), Serpeiskas, Rilskas, Starodubas, Trubčeskas, Gomelis (Homey), Kričiovas, Mogiliavas, Teterinas, Postesk (?), Drokow (?), Birlaa (?), Čečerskas, Putivlis, Chothmisl (?), Severo Naugardas, Luckas su teritorijomis, Doneckas su teritorijomis, Mstislavlis, Viazma, Orša su mūrinėmis pilimis (castra murata), Druckas, Lukomlis, Obolcai, Myeszow (?), Borisovas, Braclavas, Dryswath (Drisa?), Čerkasai, Zvenigorodas, Sokolecas, Černigorodas, Kaczkenow (?), Mayak Karawull (?), Dašivas (prie Pietų Bugo, Venicos), Toropecas, Kozaryn (?), Dubnas (Dubna), Roznaw (Koznaw) (?), Czercza (Ozercza)(?), Rževas, Osschewa (?), Didieji Lukai, Byberew (?), Zukoppa (?), Rszowa (?), Belzas (Belcz) su teritorijomis, Voronežas, Oskal (?), Milolubl (?), Muszca (?), Snowesk (?), Brehimya (?), Rečica, Mozyrius, Ovručas, terra Luczyn (?), Vladimiras, Kremenecas, Oleskas, Ostrogas, Polonaja Lucko (Polonce Luczka), Čartoryskas, Žitomyras, Stepanė, Zvegola, Zawsche (?), Letyczow (?)⁷¹⁹ (žr. kartoschemą nr. 4).

⁷¹⁹ GSTA PK. OBA 27885. Dokumentas publikuotas: Skarbiec diplomatów papieżkich, cesarskich, krolewskich, książęcych. T. I. Zeb. *Daniłowicz I.* Wilno, 1860. nr. 746, s. 330–331. Ignas Danilavičius dokumentą datavo 1402 m. remdamasis ankstesniu Kotzebues leidimu. Plg. žr. LUB. nr. 97, S. 60; [...]

Šis dokumentas ne tiek svarbus kaip realios situacijos atspindys, bet dėl to, kad atskleidžia, kaip pačią situaciją išivaizdavo dėl dk sosto kovojęs Švitrigaila. Visos išvardytos pilys ir teritorijos sudarė platesnę teritoriją nei galėtume kalbėti apie realiai egzistavusią XV a. antrojo trečdaliao LDK. Vis dėlto čia nerasime *Lithuania propria* ir Žemaitijos teritorijų, kurios, kaip galime suprasti, buvo Žygimanto Kęstutaičio dispozicijoje. Jei atkreiptume dėmesį į Švitrigailos laiškų geografiją, tai galėtume stebėti jo judėjimą (1432–1436) po visas rusėniškąsias LDK teritorijas nuo Ašmenos iki Viazmos, nuo Smolensko iki Kijevo⁷²⁰. Šis pavyzdys yra išskirtinis tokio pobūdžio šaltinis, liudijantis galios teritorijoje sampratą.

Vėlesni LDK valdovai (Kazimieras Jogailaitis, Aleksandras, Žygimantas Senasis) taip pat naudojo tą pačią formuluotę savo realiai valdžiai ir nominaliai galiai išreikšti. Beje, svarbi šiame kontekste detalė yra *pluralis majestatis* vartojimo praktika. Vienas pirmųjų tokių čia pasireiškusių yra tas pats Švitrigaila 1435 m. rašydamas laišką popiežiui, Bazelio bažnytiniam susirinkimui ir imperatoriui, jis pirmiausia pabrėžė savo teisetas pretenzijas į dk sostą ir kad jam priklausė Smolensko bei kitos pilys (*[...] castra nostra Smolensk [...] alia castra et terra erant ac meam [...]*)⁷²¹. Aleksandras XV a. pabaigoje nuolat kalba apie prarastas savo pilis (*замки наши*)⁷²². 1508 m. sutartyje, sudarytoje tarp LDK ir Maskvos, apie žemes ir jų pilis kalbama kaip apie valdovo tėvoniją⁷²³.

Manytina, kad tokios retorinės figūros, kaip *mūsų pilis* ir jos daugiskaitinės formos (*nostra castra, наши замки / города*) vartojimas, pradedant išduodamo dokumento vietos įvardijimu (*in castro nostro, off*

ouch alle Reuwsche land das meiste teil von herczog Swidrigal noch der nedirloge und bey namen Smolenczky, Wytewisky, Ploczkaw und sust vele ander lande [...] (1436).

⁷²⁰ GStA PK. OBA 6266 (Ašmena, 1432); 6226 (Mstislavlis, 1433); 6541 (Polockas, 1433); 6795 (Viazma, 1434); 7000 (Kričiovas, 1435); 7156 (Kijevas, 1436); 7252 (Luckas, 1436).

⁷²¹ GStA PK. OBA 7013 (Smolenskas).

⁷²² LM. Užrašymų knyga 5, nr. 290, p. 175; [...] *замки наши Серпеескь а Мезчоскь* взяли, и людеи нашихъ, котории были на тых нашихъ замкохъ, головами в полонъ взяли [...] (1493).

⁷²³ LM. Užrašymų knyga 7, nr. 137, p. 139; [...] *Такъ[же] тебе не вступати ся в насъ, в нашу отчину, в те города и волости [...]* в городъ в Рилескъ з волостьми, в городъ в Путивль з волостми, в городъ в Новъгородокъ с волостьми, в городъ в Радогоиць з волост[ь]ми, в городъ в Черниговъ с волостьми, в городъ в Стародубъ з волост[ь]ми, в городъ в Почепъ з волостьми, в городъ в Гомеи з волостьми, в городъ в Попову Гору [...].

unserm hwsze) ir baigiant įvairių problemų su savo teisėtos valdžios konkrečiai teritorijai deklaravimo sprendimu, išreiškė valdžios manifestaciją ir jos legitimaciją, o *žemės (terra)*, *pilys (castra)*, *miestai (civitati)*, *kaimai (villa)* ir t. t. nurodė valdžios turinį. Tad pilis buvo ne tik realios valdžios įtvirtinimo instrumentas, bet kartu ir tam tikras Viduramžių ideologinis įrankis, kurį naudojant ir skleidėsi nominalioji valdovo valdžia, galia visoms valstybės pilims. Ne veltui Vytautas XIV a. pabaigoje rašytame skunde, pasakodamas, kaip Kęstutis ir Algirdas nuo sosto nuvertė Jaunutį, pabrėžė, kad užėmus Vilniaus pilį (*besas di Wille*), visi krašto žmonės (*di landlute all hilden sich an jn*) ir visos kitos pilys (*alle ander huzer gaben sich jm*) pasidavė jo tėvui. Kaip žinia, abu broliai, pasak Vytauto, sutarė viską tarpusavyje dalytis pusiau, taigi ir tas teritorijas, kurias ateityje užkariaus, kaip rusiškas žemes ir daug jų pilių (*als man jn Russchen lande vil huzer hat gewonnen und gegenot*)⁷²⁴. Pasakodamas apie vėliau kilusį konfliktą tarp jo tėvo ir Jogailos, Vytautas užsimena, kad Kęstutis užėmė visas žemes ir jų pilis (*alle sine gebite und sine huzere das nam her als jn syne hende*)⁷²⁵. Šiame pasakojime pilis skleidžiasi kaip simbolinės ir realios valdžios šaltinis.

Tokiu būdu dera prisiminti nominalųjį pilies valdymo lygmenį, kuris daugiau leidžia kalbėti apie galią teritorijoje, nes realiai, tiesiogiai dk galėjo valdyti tolimas rusėniškas teritorijas tik remdamasis asmeniniais ryšiais. Todėl šioje vietoje visiškai kitaip atrodo pareigūnų, skiriamų valdyti įvairias valstybės teritorijas, valdovui duodamos priesaikos. Štai Vilniaus vaivada Jonas Daugirdas 1437 m. prisiekdamas ištikimybę pasižadėjo, kad niekam neatiduos Vilniaus pilies ir jos teritorijos, kaip tik Žygimantui Kęstutaičiui⁷²⁶. Kitas vertas dėmesio yra 1480 m. Lucko pavyzdys. Olizaras Šilovičius, gaudamas iš valdovo laikyti ir valdyti Lucką, prisiekė, kad ištikimai tarnaus LDK (*маю том город Лучоскъ держати верьно*). Taip pat buvo pasižadėta,

⁷²⁴ Littaivische Berichte. Ein Bericht Herzog Witowds von Litauen, S. 712.

⁷²⁵ Ibid. Priduriama, kad šalia žemių ir pilių Kęstutis atėmė iš Jogailos visą šio auksą (*golt*), išdą (*tresel*) ir miestus (*stutte*). Visa tai dar labiau išryškina pilies kaip valdžios ir galios simbolio sampratą Viduramžiais.

⁷²⁶ AU, nr. 62, s. 106.

kad niekam Lucko pilis neturi būti atiduota – tik valdovui arba jo sūnui⁷²⁷. Vėlesni tokio pobūdžio atvejai tai tik patvirtina, ypač gerai tai matyti žvelgiant į valdovo suteikiamas privilegijas skiriamiems naujiems vaivadoms. Įvardijama vaivadija pirmiausia siejama su jos „motinine“ pilimi. 1508 m. Žygimanto Senojo išduotame dokumente, paskiriant Jurgį Alšėniškį Kijevo vaivada, teigiama, kad duodama Kijevo vaivadija ir Kijevo pilis nuo valdovo asmens (*дали есмо воеводство Кіевское и замокъ нашъ Кіевъ отъ насъ въ держанье*)⁷²⁸. Suteikiant vaivadijos valdymo teises, kartais tiesiog būdavo pasakoma, kad duodama pilis su visais dvarais, valsčiais ir kaimais. Pavyzdys galėtų būti 1531 m. Jonui Glebavičiui duota Polocko vaivadija. Šiuo atveju čia pasinaudota, kaip dabar sakytume, sinekdochine perkėlimo formule, kai pagrindinė vaivadijos pilis (*дали ему замокъ нашъ Полтескъ отъ насъ держати*) buvo suvokiama kaip pati vaivadija⁷²⁹. Taigi visuma išreiškiama per jos dalį – pilį.

Atkreiptinas dėmesys, kad dk apie savo valdžią kalba visos valstybės, ją sudariusių žemių ir pilių, kaip svarbiausių valdžios centrų, priklausomybę. Taigi jis visą LDK suvokė kaip savo tėvoniją, jis buvo aukščiausiasis (nominalusis) visa ko valdovas.

2. Dinastija

Ancien régime plati artimais giminytės ryšiais susijusių žmonių grupė, kuriai priklausė sostas ir jo paveldėjimo teisė, buvo valdančioji dinastija (*stirps regia*). Turime omenyje tik patį šios dinastijos branduolį, o ne išsišakojusias visas jos tiesiogines ir šalutines linijas. Kartu patį šios grupės turinį pasufleruoja aptariamos chronologijos šaltiniai, nurodantys tuos dinastijos

⁷²⁷ LM. Užrašymų knyga 4, nr. 57, p. 107–108.

⁷²⁸ АЗР. Т. 2, № 44, с. 57. Plg. 1541 m. Jonui Alšėniškiui Dubrovickiui duodamos Kijevo vaivadijos atveji; žr. АЮЗР. Т. 1, № 117, с. 111; [...] *дали есьмо ему отъ насъ держати воеводство Кіевское, замокъ нашъ со всимъ по тому, яко и першіе воеводы Кіевскіе тотъ замокъ держали, кромъ аргішиа великого [...]*.

⁷²⁹ АЮЗР. Т. 1, № 96, с. 82. Panašus yra ir 1522 m. Vitebsko atvejis; žr. Археографическій сборникъ документовъ относящихся къ исторіи северозападной Руси (toliau – Археографическій сборникъ документовъ). Т. 1. Вильна, 1867, № 10–11, с. 8; [...] *Воеводе Витебскому, маршалку нашому, пану Ивану Богдановичу маршалку нашому [...] нашымъ воеводамъ Витебскимъ, хто и напотомъ отъ насъ тотъ замокъ Витебскъ будетъ держати [...]* (1522).

asmenis, kurie tiesiogiai iš valdovo gavo savo dalis „pragyvenimui“ (pvz., dovų žmonai). Kalbama ne apie Gediminaičius, ilgainiui per XIV a. tapusius sritiniais kunigaikščiais, ar kitus rusėniškųjų žemių lokalinėse struktūrose įsitvirtinusius ne valdančiosios dinastijos asmenis, kuriems tam tikros LDK žemės buvo patvirtinamos ar paskiriamos administravimo reikalais, o laikui bėgant tapdavo valstybe valstybėje – dinastija dinastijoje. Skyriaus tikslas – išnagrinėti šaltiniuose žinomus artimiausių valdovo giminaičių ir žmonių santykį su pilimi ir jos valdymu.

1386 m. Vytautas, išvykdamas iš Lenkijos ir palikdamas užstatą (*obstagium*), Jogailai ir Jadvygai raštu pasižada būti ištikimas ir sugrįžti kada tik bus iškviestas. Šiame rašte jis tituluojasi Lietuvos kunigaikščiu ir Gardino ponu (*dominus Hrodnensis*)⁷³⁰. Pilis šiame dokumente tiesiogiai neminama, tačiau numanytina. Pagrindinis šiame epizode yra titulatūros akcentas, kuriame fiksuojama pagrindinė valdoma vietovė – Gardinas, taigi virš tam tikros teritorijos kaip jos branduolys išskylanti pilis. Kaip žinia, šį jis buvo gavęs valdyti kaip tam tikrą kompensaciją už „atsisakymą“ didesnių pretenzijų.

1401 m. Vytautas, Vilniaus-Radomo sutarties dokumentu pasižadėdamas, kad po jo mirties LDK atiteks Jogailai ir Karūnai, daro išlygą, kuria pasižada pusę (*medietate*) Naugarduko su keturiais dvarais, – *Astaschina maior*, *Astadchina minor*, *Senno*, *Raycze*, – kažkada priklausiusiais Gardinui, Gomelio pilį (*castro, qui nomen Hoymi*), Rečicą (*loco dicto Ryczhicza*), Klecko teritoriją (*districtu dicto Clyczisk*) ir kt. suteikti broliui Žygimantui ir žmonai Onai⁷³¹. Po jų mirties visa tai turėjo sugrįžti Jogailai ir Karūnai. Žygimantas Kęstutaitis, būdamas jaunesnis ir neturėjęs atskiros „rimtesnės“ dalies, kunigaikštystės (Starodubo kunigaikščiu tapo tarp 1406 ir 1422 m.), iš Vytauto pagal seną, greičiausiai dar gentinę visuomenę menantį paprotį, gavo *išsimaitinimui* (Kijevo Rusioje ir Maskvos valstybėje šis reiškinys buvo

⁷³⁰ AU, nr. 11, s. 8–9.

⁷³¹ Ibid., nr. 38, s. 35–36. Įdomi situacija susiklosto 1430 m. po Vytauto mirties, kai iškyla klausimas dėl Ldk sosto. Prisimenami visi Vytauto pažadai ir priesaikos Jogailai bei Karūnai, o kartu užsimenama ir apie tas valdas ir jų „imunitetą“, kurios buvo užrašytos Žygimantui Kęstutaičiui. CEXV. T. 2, nr. 179, s. 238.

vadinamas *кормление*) skirtą valdų kompleksą su visais tam laikui būdingais išplėtotos žemėvaldos „atributais“.

Antrajai savo žmonai Julijonai Alšėniškei 1428 m. Vytautas doviu užrašė Naugarduko pilį su žeme ir visa teritorija, jos kaimais ir dvarais⁷³². Tai, kad tokia praktika nebuvo tik atsitiktinumas ar sietina tik su Vytauto asmeniu, liudija ir vėlesni užrašymai. 1435 m. Mykolas Žygimantaitis dar prieš Pabaisko mūšį, kuriame pats ir vadovavo tėvo kariuomenei, savo žmonai Eufemijai Mazovietei užrašė (*cum omni iure nostro ducali*) Brastos, Lietuvos Kameneco, Slanimo ir Volkovysko pilis bei miestus su visais jų *priklausiniais* keturiasdešimties tūkstančių vengriškų florenų suma iki jos mirties⁷³³. Ši suteiktis buvo santuokinė dovana, dovis, kuris buvo įprasta kilmingųjų praktika aprūpinant savo žmoną pajamų šaltiniu.

Aleksandras Jogailaitis 1503 m. savo žmonai Elenai iki gyvos galvos dovanojo Mogiliavo pilį prie Dniepro (*castellum Mohilow iuxta fluvium Dniepr situatum*) su visomis jai priklausiusiomis teritorijomis, valsčiais bei valstiečiais ir jų prievolėmis, darbais, mokesčiais (*eorum servitiis, laboribus, necnon censibus*)⁷³⁴.

Kitoks kiekybinis pilių, kuriomis disponavo dinastijai priklausę šeimos nariai, pobūdis atsiskleidžia XVI a. Žygimantas Senasis pirmajai savo žmonai Zofijai 1506 m. davė Punios pilį su viskuo už tūkstančio šešių šimtų vengriškų auksinių sumą kaip jos dovį⁷³⁵.

Vis dėlto šiuo atžvilgiu, kaip ir daugeliu kitų, čia nepralenkiama buvo Bona Sforca, 1518 m. tapusi Žygimanto Senojo žmona. Jau 1519 m. ji sulaukė savo teisėto dovio. Didysis kunigaikštis savo žmonai padovanojo Pinsko,

⁷³² CEV, nr. 1321, s. 749; [...] *terram castrumque Nowogrodek Lithwanicum, cum toto districtu Nowogrodensi, cum boiariis et hiis villis, quas quidem duces tenent in eadem Nowogrodensi terra et cum omnibus aliis villis et curiis, videlicet Nowesiolo que nunc Kubarka appellatur, item Horodeczna, Bretena, Bassyno, Puolbreha, Dolaticze, Lubcz, Ostaschino, Niehniewiczze, Polonaia, Korelicze, Swerszono, Cyrma, Polomka, Poczpow, Lachowo et Buobr [...]*. Vitoldiana, nr. 8, s. 13.

⁷³³ CEXV. T. 2, nr. 232, s. 342; [...] *Districtus castra civitates et oppida: Brzeszczye cum terris Camyenyecz Slonym et Wolkowiska, cum omnibus curiis villis prediis allodiis molendinis theloneis [...]*. Tą pačią dieną Žygimantas Kęstutaitis patvirtino šį dovanojimą. Šis dokumentas gerai atspindi tik ką įvykusią santuoką ir vestuvinę dovaną, dovį (*donacione nupciali*). Ibid., nr. 233, s. 343; [...] *virginem Eufemiam germanam recepimus in uxorem legitimum, darique desponsari disposuimus [...]*.

⁷³⁴ LM. Užrašymų knyga 25, nr. 117, p. 175.

⁷³⁵ LM. Užrašymų knyga 1, nr. 487, p. 101.

Klecko, Gorodoko ir Rogačiovo pilis su jų miestais (*ac eorum oppidis*), teritorijomis bei dvarais⁷³⁶. Tais pačiais metais Bonai buvo padovanoti Kobryno pilis ir miestas⁷³⁷. Bonos išskirtiniai sugebėjimai LDK kontekste tuo nepasibaigė. Klaidingai datuotu (1507)⁷³⁸ Lietuvos Metrikos aktu Bonai iki gyvos galvos buvo duota laikyti Bielsko pilis su Saražo ir Bransko miestais⁷³⁹. Po kiek laiko, 1523 m., mirus Michailui Ivanovičiui Mstislavliui, išmaros (kaduko) teise valdovui atiteko Teterino pilis (į šiaurės vakarus nuo Mogiliavo) su visomis valdomis. Šis ją su visais dvarais ir kaimais užrašė Bonai⁷⁴⁰. Vėliau panašus likimas ištiko ir Kęsgailų giminę. 1529 m. Trakų kaštelionas Stanislovas Stanislovaitis Kęsgaila Žygimantui Augustui dovanojo trečiąją dalį savo valdų, tarp kurių buvo ir Platelių pilis⁷⁴¹, apie kurios XVI a. pabaigos varganą būklę jau buvome užsiminę. 1540 m. Žemaitijoje sprendžiant vietos muitinių problemą ir tai, kur jos bus steigiamos (Gargždai, Jurbarkas), minima ta pati Platelių pilis, tačiau tik jau kaip Bonos nuosavybė (*замку ее милости Плотельского*)⁷⁴². Svarbu atkreipti dėmesį, kad jau nuo 1536 m. kaip Platelių valdytojas minimas Bonos pareigūnas Jurgis Bilevičius, o vėlesniems Žemaitijos seniūnams, pradedant juo trumpai buvusiu minėtu Bilevičiumi, prie pareigybės buvo „prišlietos“ ir Platelių bei Telšių laikytojų pareigybės⁷⁴³.

⁷³⁶ ОРО. Т. 3, № 10, с. 50.

⁷³⁷ Ibid., № 11, с. 51. Įdomu atkreipti dėmesį, kad Kobrynas pirmą kartą kaip davis dviejų tūkstančių capų grašių suma buvo užrašytas Semiono Romanovičiaus Kobrynskio (Teodoro Algirdaičio sūnus, Algirdo anūkas) žmonai Julijonai Semionienei Alšėniškei 1454 m. Svarbu akcentas tas, kad abu šie asmenys turėjo tiesioginių giminystės ryšių su valdančiąja dinastija; žr. Archiwum książąt. Т. 3, nr. 13, p. 9–10.

⁷³⁸ Tokia išvada daroma todėl, jog Bona už Žygimanto Senojo ištekėjo ir tapo Lenkijos karaliene bei Lietuvos didžiąja kunigaikštene tik 1518 m.

⁷³⁹ АЗР. Т. 2, № 8, с. 6; [...] *великой княгини ее милости Алене [...] замокъ нашъ Белескъ и съ тыми нашими месты, зъ Саражомъ и зъ Брянскомъ, и со всеми бояры и слугами путными и людми тяглыми и данники Белского повета [...] и со всеимъ съ тымъ какъ есмо сами на себе тотъ замокъ и тые места держали [...] до живота ее милости, кромъ одное коморы восковое тамъ въ Белску [...]*. Aktas datuojamas lygiai taip pat ir naujausioje šio šaltinio publikacijoje, kartu iškraipant vietovardį *Brankas* (Palenkė) į *Bronskas*; žr. LM. Užrašymų knyga 8. nr. 189, p. 187.

⁷⁴⁰ LM Užrašymų knyga 1, nr. 623, p. 126–127; [...] *Zygmunth krol zamek Tetheryn ze wszytką dzierzawą, dworami y wsiami, do niego z dawna przynaliezacyimi, gdy po smierci xiążęcia Michaiła Mscislawskiego do jego krolewskiej mości stołu spadły krolowey Bonie y iego krolewskiej mości własnym potomkom dał, darował y zapisał [...]*.

⁷⁴¹ Ibid., nr. 489, p. 102.

⁷⁴² АЗР. Т. 2, № 202, с. 366.

⁷⁴³ Saviščevas E. Žemaitijos savivalda ir valdžios elitas, p. 168.

Bona buvo aktyvi savo žemėvaldos formavimo reikaluose. Žinoma, kad 1543 m. ji su Vasilijum Michailovičium Sanguška buvo sudariusi žemėvaldos apsikeitimo aktą, kuriuo jai atiteko Voluinės žemėje buvusios Kovelio, Verbkos, Milenovičių, Vižvos ir Familičių pilys⁷⁴⁴. Visa tai neatrodo labai keista, žinant, kad Bonai priklausė Kremeneco pilis. Tokiu būdu buvo įgyvendinama valdų viename regione telkimo praktika, būdinga tuo laiku vykdytai kai kurių kilmingųjų giminių stambiosios žemėvaldos politikai.

Po vedybų su Barbora Radvilaite, 1549 m. Žygimantas Augustas užrašė savo žmonai kaip dovį Kauno pilį su Rumšiškių miesteliu ir dvaru⁷⁴⁵. Tai yra lygiai tokia pati praktika, apie kurią kalbėjome aptardami Eufemijos Mazovietės ir Bonos Sforcos pavyzdžius.

Akcentuotina, kad dinastijos pilių, kaip atskirų subjektų valdomų pilių, kategorijos, išskyrimas yra grindžiamas ypatingu šių asmenų statusu, taip pat pilių ir jų teritorijų valdymo, kaip pajamų šaltinio ir jų statuso, patvirtinimu. Šios valdos buvo jiems skiriamos iki gyvenimo galo. Antra vertus, svarstyti tai, kad pilių valdymas neturėjo jokio politinio svorio, o greičiau išreiškė šių asmenų ekonominę (ūkinę) nepriklausomybę ir dažniausiai simbolinį jų svorį. Valdančiosios dinastijos ir šalutinių jos šakų asmenų išvykų į savo pilis ir dvarus, buvusius stambesnių centrų apylinkėse, ištakų reikėtų ieškoti vėlyvaisiais Viduramžiais. Ši praktika klasikines savo formas įgavo Naujaisiais

⁷⁴⁴ Archiwum książąt. T. 4, nr. 276, s. 341–344; [...] *То есть замок Ковле, з местом и з дворы, к нему прислухаючими и прилежащими [...] к томуж замку и двором прислухаючими, на имя: Вербка, манастыр Сятое Тройцы, села манастырскии [...] замок Миляновичи, з местом и з дворы, к нему прилежащими, на имя: [...] замок Вижва, з местом и з дворы, к нему прилежащими, на имя: [...] замок Фалимичи, з местом и з селы... [...]*.

⁷⁴⁵ Археографической сборникъ документовъ. Т. 3, № 10, с. 9–12; [...] *оправу веновную вчинили; на чемъ бы ее милость по животе нашомъ мешкати и стане свой учтивый [...] записуемъ и оправуемъ ее милости до ее милости живота [...] правомъ и обычаемъ оправы веновное, замок нашъ Ковень зъ местомъ и дворомъ Румшитскимъ и зо всеми нишими дворы и дворцы Ковенскими [...]*. Čia svarbu turėti omenyje, kad Bona 1545 m. Žygimantui Augustui leido išsipirkti Kauno pilį, ką šis greičiausiai ir padarė, todėl kaip dovį 1549 m. galėjo užrašyti Barborai Radvilaitei. LM. Užrašymų knyga 1, nr. 41, p. 30; [...] *Listy kroliowey iei mości Bony, ktoremi Zygmuntowi Augustowi crolowi, synowi swemu, zamek i miasto cowienske z dworem Rumssiski, z dworczeni, folwarkj, wsiami, czynssami, dochody dozwalia i daie mocz wykupicz, ius piętnasczie tyssięczy zlotych podnioszssy [...]*.

laikais⁷⁴⁶. Toks veiksmas išreiškė jų ekonominę nepriklausomybę ir sąlyginį savarankiškumą.

Galiausiai negalima nepastebėti geografinio-erdvinio dinastijos pilių aspekto, kuris gali būti labai iškalbingas. Jau nuo pirmųjų šaltiniuose minimų dinastijos pilių, XV a. pradžios, ryškėja viena tendencija: šios priklausomybės pilys koncentravosi į pietus nuo Tikrosios Lietuvos (Naugarduko pilis čia yra išimtis ir sietina su valdovo domenu, o tai neprieštarauja pačiai pilių susitelkimo šiame areale tendencijai), Juodosios Rusios ir Palenkės teritorijose: Ihumenas (Červenė), Slanimas, Lietuvos Kamenecas, Volkovyskas, Pinskas, Brasta, Kleckas, Kobrynas, Bielskas, Gorodokas. Kai kurios pilys buvo ir Tikrosios Lietuvos teritorijoje – Kaunas, Punia, Naugardukas. Tačiau Rogačiovą ir Rečicą, toliau nutolusias nuo valstybės branduolio, derėtų sieti su jau mūsų minėtu išskirtiniu Padnieprės valsčių LDK statusu ir jo pavaldumu valdovui. Antra vertus, tokių pilių, kaip Plateliai ar Teterinas, atsiradimas dinastijos tiesioginėje dispozicijoje greičiau rodytų jau pačių jų sudariusių asmenų aktyvumą sprendžiant savo reikalus. Svarbu, kad dinastijos pilių geografija rodo geriausiai integruotus valstybės regionus, kurie (Juodoji Rusia, Palenkė), be abejonės, šliejosi prie valstybės centro. Galų gale galima užčiuopti tam tikro tęstinumo egzistavimą tarp XV ir XVI a., o tai liudija, kad egzistavo valdovo ir dinastijos samprata, jog šios žemės turi konkrečią paskirtį, taigi dinastijos vidinių poreikių (pvz., dovis) patenkinimą.

3. Bažnyčia

Bažnyčia, kaip viena stambiausių *ancient régime* žemvaldžių, šiame skyriuje suprantama kaip jos struktūrą LDK sudarę subjektai – aukštieji dvasininkai: vyskupai, kapitulos nariai, kurie kartu buvo ir stambūs žemvaldžiai, todėl galėjo realiai paveikti ir formuoti savo turto, žemėvaldos struktūrą. Tai neabejotinai lietė ir santykį su pilimi, kuri taip pat išreiškė ir aukšto dvasininko, visų pirma žemvaldžio, statusą bei valdžią konkrečioje

⁷⁴⁶ Įdomiai ir įtikinamai šis procesas atskleidžiamas: *Elias N. Rūmų dvaro visuomenė: karaliaus ir rūmų dvaro aristokratijos sociologijos tyrimai*. Vilnius, 2004.

teritorijoje. Antra vertus, reikia prisiminti, kad Bažyčia, kaip institucija, rutuliojosi išvien su feodalizacijos procesu. Viduramžių valstybė ir Bažnyčia tam tikrais atžvilgiais, netiesiogiai, rėmė viena kitą, nes tiek valstybinių (dvarai), tiek ir bažnytinių struktūrų (parapijos) ankstyvojoje raidoje rėmėsi viena kitos „įdirbiu“. Todėl bažnyčia, kaip maldos namai, ir pilis viena kitą tik papildė, o tai kuo puikiausiai vainikuoja pilies ir bažnyčios samplaiką.

Nepaisant to, kad Lietuvos istoriografijoje tokių tyrimų nėra, šią problemą LDK kontekste kelti įgalina europinės istoriografijos įdirbis. Tai įtikinamai iliustruoja keli pavyzdžiai. Vokietijos istorikas Wolfas Bernsas, tirdamas Tryro arkivyskupo Balduino Liuksemburgiečio (Tryriečio, 1285–1354) pilių politiką valdžios įtvirtinimo ir išlaikymo mechanizme, pilį suvokė kaip visos arkivyskupo valdžios avansceną, pradedant lokalinio (per santykį su vietos gyventojais) ir baigiant regioniniu lygmenimis (sprendžiant problemas su kilmingaisiais, suteikiant lenus vasalams)⁷⁴⁷. Ingrid Bodsch apskritai atkreipė dėmesį į Tryro arkivyskupų pilių politiką brandžiais Viduramžiais kaip tam tikros teritorinės politikos procesą iki garsiojo arkivyskupo pasirodymo. Kartu istorikė į pilį pažvelgė iš teisės istorijos perspektyvos – į pilies statymo teisės problemišumą ir skirtingų galios subjektų, siekusių per pilis įtvirtinti savo valdžią, susidūrimą teritorijoje⁷⁴⁸. Labai svarbu atkreipti dėmesį į tai, kas, kalbant apie piliai priklausiusius individus, pilies sociumą, buvo įvardyta kaip sudėtingai rekonstruojama priklausomybė ir pavaldumas. Šiuo atveju susiduriame su skirtingais galios subjektais (vyskupais, diduomene, bajorija), bandžiusiais teritorijoje įtvirtinti savo valdžią. Tai pirmiausia reiškėsi per pilis. Tiksliau, jų radimasis atspindėjo kokybiškai naujos vietinės valdžios užuomazgas. Bažnyčios hierarchai taip pat buvo valdžia, o valdžia Viduramžiais pasireiškė per žemėvaldą ir joje gyvenusią visuomenę.

LDK situacija kelia papildomų problemų, kadangi jos teritorijoje susidūrė dviejų civilizacijų ir jas reprezentavusių bažnyčių: katalikiškosios ir stačiatikiškosios, taigi ir dvasininkų, įtakos sferos. Rusiškuose metraščiuose

⁷⁴⁷ Berns W. R. Burgenpolitik, S. 22–33, 73–75.

⁷⁴⁸ Bodsch I. Burg und Herrschaft, S. 27–60.

galima aptikti užuominų apie Kijevo Rusioje egzistavusius aukščiausių vietos dvasininkų gynybinius įtvirtinimus, valdžios objektus, tačiau tokio pobūdžio žinučių tėra viena kita, o ir tos labai ankstyvos, siekiančios XI a. pabaigą⁷⁴⁹. Kaip žinia, katalikų Bažnyčia LDK užėmė privilegijuotą padėtį. Keltinas klausimas, ar tai atsispindėjo ir jos santykiuose su pilimi? Ir apskritai, kokią vaidmenį dvasininkijos žemėvaldoje vaidino pilis?

Ryškesniu pavyzdžiu dvasininkų, valdžiusių pilis, galėtų būti Livonijos ordino atvejis. 1271 m. Rygos kapitula perleido Ordinui valdyti Tervetės pilį, kuri, pasak pačios kapitulos ir jos prepozito, buvo ta vieta, iš kurios Žiemgala buvo atversta (sugražinta) į katalikų tikėjimą (*ut per hoc Semigallia reducatur ad cultum catholicae fidei*)⁷⁵⁰. Svarbu turėti omenyje, kad Livonijoje šalia pasaulietinių žemvaldžių didelę įtaką turėjo vyskupai ir jau minėta kapitula⁷⁵¹. Vis dėlto šis pavyzdys tinka tik kontekstualizuoti LDK ypatumus. Prasmingiau būtų žvilgtelėti į Lenkijos situaciją. Leszekas Kajzeris Lenkijos vyskupų pilių statybos pradžią datuoja XIV pirma puse⁷⁵² ir sieja šį procesą tik su aukščiausiais Lenkijos dvasininkais (pvz., Gniezno arkivyskupu Jaroslavu Bogoria Skotniskiu (1280–1376)).

LDK atvejis šiame kontekste atrodo kukliai. Kad tai suprastume, užtenka panagrinėti porą pavyzdžių, kuriais vieninteliais iš analizuojamos problemos chronologijos ir disponuojame. Esminė yra 1387 m. data ir Romos katalikų Bažnyčios steigiamas dokumentas, kuria buvo įkurta Vilniaus vyskupija (popiežiaus patvirtinta 1388 m.). Po jos viena po kitos sekė donacinės privilegijos. Jau buvome užsiminę, kad pirmosios parapijos buvo steigiamos Tikrojoje Lietuvoje, o kiek vėliau parapijų steigimas išsiplėtė į Juodąją Rusiją, Polocką, Vitebską. Bažnyčios stambioji žemėvalda nuo XIV a.

⁷⁴⁹ ПСРЛ. Т. 9, с. 116; [...] *такоже и въ Милитине въ своемъ граде устори, и по инымъ своимъ градомъ митрополскимъ* [...] (1091). Pasakojama apie Kijevo Rusios metropolito cerkvių statybas, kurios prasidėjo Kijeve ir tęsėsi paties metropolito valdose.

⁷⁵⁰ LUB. Bd. 3, nr. 426, S. 69.

⁷⁵¹ *Boockmann H.* Vokiečių ordinas. XII jo istorijos skyrių. Vilnius, 2003, p. 160; *Tandeki J.* Struktury i podzialy administracyjne w zakonie krzyzackim w Inflantach z Estonia// *Inflanty w sredniowieczu. Wladztwa zakonu krzyzackiego i biskupow.* Toruń, 2002, s. 44.

⁷⁵² *Kajzer L.* Zamki i spoleczenstwo, s. 143–144; *idem.* Z problematyki badan zamkow biskupskich w Polsce Sredniowiecznej// *Siedziby biskupow krakowskich na terenie dawnego wojewodztwa sandomierskiego.* Kielce, 1997, s. 8.

pabaigos pradėjo formuotis taip pat šiuose regionuose. Taigi Bažnyčios ir jos atstovų pilių ieškoti reikėtų lyg ir šiose teritorijose.

1387 m. Jogaila Vilniaus vyskupijai šalia kitų kaimų ir teritorijų dovanavo Tauragnų pilį (*castrum nostrum Turogno*) su prie jos besišliejančia teritorija (*cum districtu eidem adiacente*) ir Labanoro bei Molėtų vietovėmis⁷⁵³. Čia matome du kaimus, kaip Tauragnų pilies „palydovus“, kurie nuo pačios pilies buvo nutolę atitinkamai apie dvidešimt ir trisdešimt penkis kilometrus. Beje, svarbu tai, kad ir patys Tauragnai buvo visai netoli nuo Vilniaus vyskupo sosto (katedros). Neabejotina, kad tai buvo labai kryptingas ir nuoseklus veiksmas tiek iš vienos, tiek ir iš kitos pusės.

Yra išlikęs dokumentas, informuojantis, kad visiškai kitoje LDK pusėje, Podolėje, 1429 m. Vytautas Lucko vyskupijai užrašė *Czarnokosnycze* pilį ir kaimus (*castrum Czarnokosnycze ac villas*)⁷⁵⁴. Tačiau greičiausiai reikės sutikti su Jerzy Ochmańskio nuomone, kad šis dokumentas veikiausiai bus vėlesnis falsifikatas. Tai liudytų du pagrindiniai dokumento vidinės kritikos aspektai. Neįprastas formuliaras ir vyskupo Motiejaus (*dominus Mathias episcopus*) minėjimas. Vis dėlto net ir būdamas falsifikatu, šis dokumentas yra svarbus šaltinis, atskleidžiantis tam tikrą legitimacijos pretenzijų į žemėvaldą bandymą. Žvelgiant iš bendresnio LDK rusėniškųjų konteksto, būtų sunku paaiškinti šios tariamos donacijos reikšmę, kadangi daugiau panašaus pobūdžio šaltinių tiesiog nėra. Kita vertus, prisimenant Tauragnų pilies atvejį, reikėtų jį laikyti atsitiktiniu, nes tai buvo ne rezidencija, o laubiau žemėvaldos, ūkinis objektas, skirtas tik įsteigtai Vilniaus vyskupystei *Lithuania propria* – valstybės branduolyje. Daugiau Tauragnų pilis šaltiniuose nebeminima, o tai liudytų, kad pilis virto dvaru, bažnytinės žemėvaldos ūkiniu objektu.

Apskritai aptariant bažnytinės (tiek katalikiškos, tiek stačiatikiškos) žemėvaldos plėtrą, reikia atkreipti dėmesį, kad jokių su pilių dovanojimais susijusių šaltinių užuominų neturime. Nepaisant to, bažnytinės žemėvaldos

⁷⁵³ KDKW, B, s. 7–8. *Ochmański J. Powstanie i rozwój biskupstwa wileńskiego (1387–1550)* (toliau – *Ochmański J. Powstanie i rozwój biskupstwa wileńskiego*). Poznań, 1963, s. 14–17.

⁷⁵⁴ *Vitoldiana*, nr. 228, s. 206–207. Šaltinių rinkinio sudarytojas Jerzy Ochmańskis nurodo, kad įsteigiama Kameneco vyskupija.

plėtra buvo sparti nuo pat pirmųjų donacijų⁷⁵⁵, o dvasininkai buvo aktyvūs savosios žemėvaldos formuotojai⁷⁵⁶.

Stambiosios žemėvaldos formavimasis yra ilgai trunkantis reiškinys ir tik apimant ilgą laikotarpį galima pastebėti sudėtingų žemėvaldos struktūrų, kurių vienu iš pagrindinių dėmenų buvo pilis, dinamika.

Bažnyčios ir jos dvasininkų žemėvaldos santykį su pilimi LDK nulėmė vienas faktorius. Vakarų Europoje valstybinių ir bažnytinių struktūrų kūrimasis iš esmės judėjo lygiagrečiai ir vienalaikiškai. Karolio Didžiojo imperijai besikuriant, ją turėjo paremti jau egzistuojanti bažnytinė organizacija. Šiaurės Europoje X–XI a. valstybės kūrėsi kartu su pačia valstybe⁷⁵⁷. Lenkijoje ir Vengrijoje tik susikūrus valstybėms X a. buvo priimtas ir krikštas⁷⁵⁸. Čia dvasininkai buvo ne tik „sielų ganytojai“, bet ir svarbūs pasaulietiniai žemvaldžiai. LDK dvasininkai vienais svarbiausių asmenų valstybėje tapo tik nuo XVI a. vidurio. Taigi dvasininkų ekonominis potencialas užėmė startinę poziciją vėliau (kitokių užimti ir negalėjo, nes tiesiog iki christianizacijos pradžios toks luomas buvo, tačiau jam nebuvo tinkamų galimybių plėtotis), o bažnytinė ir dvasininkų žemėvalda pradėjo plėtotis nuo XIV a. pabaigos. Kartu turėtina omenyje, kad ideologiškai Bažnyčia neužėmė tokios svarbios vietos LDK visuomenėje, kaip Vakarų Europos valstybėse. Vėlyva LDK visuomenės christianizacija ir bažnytinės žemėvaldos plėtra bei lėtas Bažnyčios ideologinės galios augimas yra tie tarpusavyje glaudžiai susiję faktoriai, lėmę, kad Bažnyčios ir jos dvasininkų žemėvaldoje pilis taip ir nesusiformavo.

4. Kunigaikščiai

Kas skiria gentinės visuomenės *kunigaikštį* ir jo valdžią nuo ankstyvosios feodalinės valstybės (monarchijos) kunigaikščio? Pirmas dalykas,

⁷⁵⁵ KDKW, passim.

⁷⁵⁶ ABAK. T. 33, passim.

⁷⁵⁷ Christianization and the Rise of Christian Monarchy. Scandinavia, Central Europe and Rus' c. 900–1200. Ed. Berend N. Cambridge, 2007.

⁷⁵⁸ Kłoczowski J. Młodsza Europa. Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza. Warszawa, 2003, s. 47–53.

į kuri reikėtų atkreipti dėmesį, – tai valdžios kilmė ir jos legitimacija. Pasak Maxo Weberio, pirmųjų valdžia buvo charizmatinio tipo, besiremianti antgamtinėmis asmens galiomis; antrųjų – tradicinė, grindžiama ankstesniųjų protėvių valdžia ir iš to išplaukiančia paveldėjimo teise⁷⁵⁹. Svarbu pastebėti dar vieną kokybinį skirtumą – valdančiosios dinastijos (*stirps regia*) iškilimą XIII–XIV a. sandūros LDK. Po Gedimino mirties tai aiškiai matyti skirstant sūnums LDK žemes. Kitų giminių (pvz., Riurikaičių, Vorotinskių, Masalskių ir kt.)⁷⁶⁰ kunigaikščiai išlaikė savo valdžią vietinėse struktūrose dėl to, kad buvo ten įsitvirtinę ir lojalūs valdančiajai dinastijai, o kartu juos siejo ilgametė tradicija su vietiniu sociumu. Taigi visų šių kunigaikščių valdžia buvo tradiciškai susiklosčiusi.

Apie XIV–XV a. LDK kunigaikščius ir jų valdžią, o tai tiesiogiai liečia ir pilies problemą, prasminga yra kalbėti pirmiausia dėl Viduramžių valstybės vidinės sąrangos, t. y. iki tol, kol valstybė buvo greičiau asmenų ir jų giminių sąjunga (vok. *der Personenverbandstaat*), tačiau ne teritorinė-institucinė organizacija (vok. *der Flächenstaat*)⁷⁶¹. O tai iš esmės galioja ir LDK. Dar kartą pabrėžtina, kad šalia viena kitos egzistavo įvairių formų ir skirtingos kilmės valdžia. Todėl kalbant apie XIV–XVI a. LDK kaip visumą būtina matyti visas ją sudariusias žemes su jų vietinės valdžios struktūrose daugiau ar mažiau įsitvirtinusiems kunigaikščiams, kurie nuo Vytauto buvo pradėti keisti valdovui lojaliais vietininkais, tačiau taip per visą aptariamą laiką ir nebuvo galutinai pakeisti. Tad *kunigaikščiais* čia vadinami tie asmenys, kurie priklausė valdančiajai dinastijai arba seniesiems vietiniams Kijevo Rusios kunigaikštysčių, kurias suvokė kaip tėvonines, kunigaikščiams, valdžiusiems LDK dalines kunigaikštystes XIV–XVI a. pirmoje pusėje.

⁷⁵⁹ Weber M. *Wirtschaft und Gesellschaft*, S. 130–145.

⁷⁶⁰ История родов русского дворянства. Т. 1–2. Москва, 1991.

⁷⁶¹ Schubert E. *Fürstliche Herrschaft und Territorium im Späten Mittelalter*. Bd. 35. München, 2006, S. 57–58.

a. XIV–XV a. gediminaitiškos kilmės kunigaikščiai

Pasak metraštinės tradicijos, 1341 m. Gediminas savo testamentu paskyrė septyniems sūnams valdyti atskiras LDK teritorijas. Svarbu tai, kad minimi suteiktą valdyti kunigaikštysčių centrai: Manvydui – Karačiovas ir Slanimas, Narimuntui – Piskas, Algirdui – Krėva ir Vitebskas, Jaunučiui – Vilnius, Kęstučiui – Trakai, Karijotui – Naugardukas, Liubartui – Vladimiras ir Luckas⁷⁶². Vėliau Algirdo sūnūs Vladimiras ir Andrius atitinkamai valdė Kijevą ir Polocką. Taigi LDK XIV a. antroje pusėje buvo valdoma plačios Gediminaičių dinastijos, kurios nariai administravo pagrindines valstybę sudariusias kunigaikštystes. Todėl LDK šiuo atžvilgiu lygintina su kitomis Viduramžių Europos valstybėmis. Tokiu būdu daugiau ar mažiau taikiai „sugyveno“ dviejų skirtingo lygmens galių interesai: dk kaip aukščiausio monarcho ir kunigaikščių. Europos atveju reikėtų kalbėti apie karalystę ir joje pasklidusias kunigaikštystes⁷⁶³. Svarbu turėti omenyje, kad valdovas, norėdamas išlaikyti nominalią (aukščiausią) valdžią heterogeniškoje iš skirtingų teritorijų, valdomų kunigaikščių, „sulipdytoje“ valstybėje, turėjo su pastaraisiais „pasidalyti“ valdžia, taigi surasti konsensą. Ir vis dėlto, remiantis Walteriu Schlesingeriu, svarbu padaryti reikšminę perskyrą tarp valdžios žemėje ir valdžios žemei (*Herrschaft im Lande und Herrschaft über das Land*)⁷⁶⁴. Pirmoji yra aukščiausia – nominali dk (karaliaus) valdžia, antroji, gaunama iš pirmojo, – kunigaikščio.

Esminiu lūžiu, suteikiančiu galimybę pažvelgti į LDK vidinę socialinę ir teritorinę sąrangą, yra 1386 m. sudaryta personalinė LDK ir Karūnos unija, dėl kurios „pasipylė“ daugybė homagialinių dokumentų, kuriuose fiksuotos kunigaikščių priesaikos Jogailai kaip viso krašto siuzerenui. Tarp prisiekusiųjų savo ištikimybę buvo kunigaikščiai: Mykolas – Zaslavlis, Teodoras Liubartaitis – Luckas, Dimitras Kaributas – Severo Naugardas, Vasilijus –

⁷⁶² ПЦРЛ. Т. 35; Origo regis, c. 115; Latopisiec Litwy i kronika ruska, s. 27.

⁷⁶³ Werner K. F. Königtum und Fürstentum im französischen 12. Jahrhundert// Probleme des 12. Jahrhunderts. (Vorträge und Forschungen. Bd. 12). Stuttgart, 1968, S. 177–225. Kunigaikštystės, tačiau ne karalystė, suvokiamos kaip X–XII a. Prancūzijos istorijos „varomosios jėgos“.

⁷⁶⁴ Schlesinger W. Die Entstehung der Landesherrschaft. Darmstadt, 1969, S. 12–13.

Pinkas, Simonas Lengvenis, vėliau valdęs Mstislavlio kunigaikštystę, Aleksandras Vygandas – Kernavė, Vladimiras – Kijevas. Iškalbingas yra pats šių dokumentų turinys, kuriame dažnai akcentuojami priesaikos dalykai: žemės, pilys, žmonės ir kt.⁷⁶⁵.

Žinoma, šių šaltinių formuliario dalykus galima būtų suvesti ir aiškinti formaliu dokumento pobūdžiu. Vis dėlto abejonę dėl galimo dokumento turinio formalumo paneigia vienas atvejis. Tai 1387 m. Skirgailos priesaika⁷⁶⁶, kuri reikšmingiausia ne tik dėl savo išsamumo, o tai patvirtina jos išskirtinumą, bet ir dėl turinio, dėl kurio buvo prisiekta pati ištikimybė. Kalba eina apie tais pačiais metais sudarytą Trakų kunigaikštystės aprašymą, kuris buvo atliktas Skirgailai suteikiant šią valstybės branduolį sudariusią teritoriją kartu su prie jos besišliejusiu Polocku, LDK aneksu tapusiu jau XIII a. antroje pusėje. Aiškus tampa pačios kunigaikštystės turinys ir jos samprata. Svarbiausia, kad tai pilys: Rodūnia, Merkinė, Nemunaitis, Alytus, Punia, Birštonas, Vaiguva, kartu su Minsko ir Polocko pilimis⁷⁶⁷.

Neaišku yra, kokiomis sąlygomis ir teisėmis šie *stirps regia* kunigaikščiai valdė jiems patikėtas teritorijas, vadinasi, jų pilis, nes teritorijos valdymas pirmiausia kilo iš jos pilių. Vladimiro kunigaikštis Teodoras Liubartaitis, 1393 m. gaudamas iš Jogailos valdyti Severo Naugardą prisiekė, kad šią žemę su visomis jos pilimis, miestais ir kaimais ištikimai laikys ir valdys remdamasis kunigaikštiška garbe (*iuxta honorem nostrum ducalem*) bei bus pasiruošęs visada padėti *auxilio, consilio*⁷⁶⁸. Taigi susiduriame su feodalizmo apskritai problema, kuri LDK istoriografijoje yra menkai plėtotą tema. Visos šios privilegijos interpretuotinos kaip sudarytos leninės (beneficinės) sampratos dvasioje, t. y. kunigaikštystės buvo suteikiamos

⁷⁶⁵ AU, nr. 16, p. 13; nr. 17, s. 14; nr. 21, s. 19; nr. 13, s. 11; [...] *Cum omnibus nostris thesauris, hominibus, terris et quibusvis nostris bonis, castris, fortaliciis* [...]; nr. 20, s. 18; [...] *ize so wseju swojeju zemleju i s horody weren budet* [...]; nr. 22, s. 20; [...] *i s zemljami i s horody i s twerzami naszimi* [...]; nr. 23, s. 31; [...] *cum omnibus terris, castris, fortalitiis ac hominibus nobis subiectis* [...]. Vėliau sekusios XV a. priesaikos Vytautui taip pat buvo panašios: *ibid.*, nr. 40, s. 42; [...] *i derzju ot neho, s tymi horodmi, s mesty, bezo lsti i bez chitrosti* [...] (Drucko kunigaikštis Semionas Dimitrovičius, 1401); nr. 41, s. 42–43; [...] *s horodmi, s mesty i s zemljami* [...] (Jonas Algimantaitis Alšėniškis, 1401).

⁷⁶⁶ *Ibid.*, nr. 18, s. 15; [...] *cum castris, terris, ducatus* [...].

⁷⁶⁷ *Jakubowski J.* Opis Księstwa Trockiego, s. 44–46.

⁷⁶⁸ AU, nr. 34, s. 31.

valdyti kaip beneficinės, nepaveldimos valdos, kurios įpareigodavo jos valdytojus tarnauti valdovui. Taigi kunigaikštis traktuotinas kaip aukščiausios pakopos dk vasalas, tiesioginis (realus) jam duotos teritorijos valdytojas, kaip, pvz., Dmitrijus Algirdaitis, 1379 m. titulavęsis Vladimiro ir Lucko kunigaikščiu (*von den gnaden gotis*), save suvokęs kaip teisėtą valdovą, kuris laiške nurodė, kad per jo kraštą (*durch Unse Lant*) į pagonių kraštą gali keliauti kiekvienas svečias⁷⁶⁹. Tokiu būdu kunigaikštis valdė didelę teritoriją, kuri kartais tapdavo paveldima, tėvonine arba taip buvo suvokiama.

Geriausiai taip susiklosčiusias aplinkybes iliustruoja Karijotaičių Podolės atvejis. Neveltui Lietuvos metraštyje buvo sukurtas pasakojimas apie tai, kad tikrieji Podolės, jos pilių ir miestų kūrėjai buvo Karijotaičiai⁷⁷⁰. Žinoma, tai išreiškė daugiau legitimacinę programą Podolės atžvilgiu nei realiai vykusius procesus. Nepaisant to, šitai dar kartą liudija, kaip buvo suvokiama žemė, teritorija, jos turinys. Vis dėlto svarbu sugrįžti prie pačios kunigaikščių valdžios klausimo, t. y. kokiu lygiu ir mastu ji skleidėsi. Istoriografijoje dažniausiai keliamas bendro pobūdžio, formalus klausimas dėl konkrečios teritorijos valdymo, o ne apie patį valdymo pobūdį. Apie 1352 m. tarp brolių Gediminaičių Jaunučio, Kęstučio, Liubarto, Jurgio Narimantaičio ir Jurijaus Karijotaičio, iš vienos pusės, bei Kazimiero Didžiojo iš kitos, buvo sudaryta taikos sutartis, kuria buvo susitarta, kad Voluinės žemė (Luckas, Vladimiras) priklausys LDK, tačiau nebus statomos naujos ir atstatinėjamos sudegusios pilys (*а городовъ у рускои земли новыхъ не ставити, ни сожъженого не рубити*), o Kremenecą turi valdyti Gedimino sūnaus Narimanto sūnus Jurgis Narimantaitis (*кремянець держати юрью наримонътовичю от князии литовьскихъ, и от короля за 2 летъ, а города не рубити*). Kartu yra padaroma viena išlyga, kad kol nebus taikos, Jurgis Narimantaitis turi atsisakyti visų pilių (*а коли мир станет, юрью*

⁷⁶⁹ Akta grodzkie i ziemskie. T. 3, s. 59–60.

⁷⁷⁰ Latopisiec Litwy i kronika ruska, s. 50; [...] i spomocziju Litowskija zemli, poszli w Podolskiju zemliu. I tohdy w podolskoj zemli **ne był ni odin horod, ni derewom rublenoho, ani kamenem budowanoho** [...] i na perwoje naszli sobie **twerziu, na recie na Smotriti**: a w druhom mieste byli czernici whore, i w tom mieste naredili **horod Bakotu**. I lowiaczi wlowech, prihodilos' im tak: uhonili mnoho olenej wtot ostrow, hde ninie kamen'skoje miasto ležit'; i prosekszi les', **horod umrowali Kamenec**', a istoho wsi **podolskij horody umurowali**, i wsiu zemliu podolskiju oseli [...].

князю города лишится)⁷⁷¹. Dėmesį patraukia tai, kad pats Jurgis Narimantaitis, nors ir minimas sutartyje, nedalyvauja kaip aktyvus sutarties teisinis subjektas, t. y. jis minimas tik kaip ketvirtas asmuo iš LDK pusės.

Visiškai priešingą situaciją matome po kelių dešimtmečių Podolėje. Gedimino anūkas Aleksandras Karijotaitis 1375 m. patvirtino savo brolio ankstesnį suteikties aktą, kuriuo Smotryčiaus Dievo Motinos cerkvei dovanuoja malūną su valstiečiais, tačiau su sąlyga, kad tie valstiečiai prireikus su vietiniais bajorais ir žemionimis tvirtins Smotričiaus pilį (*люди такожъ имають твердиту городъ Смотричь*)⁷⁷². Matome, kad Karijotaitis iškyla kaip suverenų Podolės žemės valdovas, kuris leidžia sau dovanoti ir patvirtinti ankstesnes suteiktis taip pat nuspręsti dėl vietinio lygmens visuotinių darbų prievolės. Tokiu būdu tampa akivaizdu, kad vieno kunigaikščio valdžia nebuvo lygi kito kunigaikščio valdžiai toje pačioje ar skirtingose teritorijose. Tai akcentuojama dėl to, kad vadinamoji *ius ducale* turi būti vertinama diferencijuotai, atsižvelgiant į konkretaus atvejo aplinkybes. Nepaisant to, kunigaikščio valdžia buvo daugiau ar mažiau pagrįsta pavaldumo ryšiu su dk. Bet kuris kunigaikštis suvokė savo valdžią kaip teisėtą, taigi, kylančią iš Dievo. Kunigaikščio ir dk valdžia skyrėsi mastu, apimtimi ir subordinacija. Antra vertus, mažesnė teritorija, kunigaikštystė visada galėjo tapti tėvonine, kaip dažnai ir nutikdavo kartai iš kartos perduodant teises į konkrečią valdą.

Nepaisant to, kad Vytautas XIV a. pabaigoje pradėjo šalinti istoriografijoje vadinamus dalinius kunigaikščius ir į jų vietas „sodinti“ savo vietininkus (pvz., Joną Algimantaitį Alšėniškį 1396 m. Kijeve), vis dėlto tam tikrose teritorijose jie išliko, kitose – galime kalbėti apie tokius, apie kuriuos nelabai ką galėjome pasakyti, remdamiesi ankstesniais šaltiniais.

Švitrigailos atvejis, audringai besirutuliojęs per visą XV a. pirmąją pusę, įdomus ne tik kaip asmens, pretendavusio į dk sostą, pavyzdys, bet ir dėl jo valdytų teritorijų pokyčių: Podolė, Severo Naugardas, galiausiai – Voluinė. Vis dėlto Švitrigailos asmenyje pastebėtina dviejų – kunigaikščio kaip vasalo ir dk

⁷⁷¹ АЗР. Т. 1, № 1, с. 1.

⁷⁷² Ibid., № 4, с. 21.

kaip senjoro – valdžių priešprieša, leidžianti bent iš dalies suvokti esminį statuso skirtumą.

Pasak Dluogošo, 1408 m. iš Vytauto ir Jogailos Švitrigaila gavo Briansko ir Starodubo pilis⁷⁷³, buvusias svarbiausiais Severo Naugardo centrais. Krokuvos kanauninkas mini, kad 1420 m. Vytautas dovanojo savo pusbroliui Černigovą, Brianską ir Severo Naugardą⁷⁷⁴. 1424 m. Švitrigaila, besitituluojantis Černigovo ir kitų žemių kunigaikščiu, savo tarnui Jurkai Kozenečiui davė Chvatovcų kaimą⁷⁷⁵. Akivaizdu, kad Švitrigaila čia tvarkėsi kaip tikras šeimininkas, taigi pats suteikė donacinius raštus, kuriuos, iš dalies, galime laikyti jo vykdytos asmeninės beneficinės politikos požymiais (įdomu, kad dalis jo suteikčių teritoriškai išėjo už tiesiogiai valdytų žemių). Po vidaus kovų nepasisėkus sugrįžti į dk sostą, 1436 m. Švitrigaila įsitvirtino Voluinėje, susigražindamas Kremeneco ir Lucko pilis⁷⁷⁶. Ilgai netrukus jis pradėjo ne tik Voluinėje, bet ir už jos ribų aktyviai veikti, taip tarsi reikšdamas pretenzijas į savo suverenumą⁷⁷⁷, t. y. pradėjo dalinti žemes ir kaimus vietiniams bajorams.

Kitas iškalbingas Lengvenaičių, vėlesnių Mstislavskių, atvejis, kuris išraiškingai atspindi dinastijos *stirps regia* ir kunigaikštystės LDK susiformavimą. Tai bene sėkmingiausias XV a. kunigaikštiškos valdžios konkrečioje teritorijoje atvejis. Simonas Lengvenis Algirdaitis 1393 m. iš Vytauto gavo valdyti Mstislavli⁷⁷⁸ (prieš tai valdė Karigaila Algirdaitis, miręs 1390 m.). 1443 m. jo sūnus Jurgis Lengvenis, patvirtindamas savo tėvo

⁷⁷³ Vitoldiana, nr. 59, s. 63; [...] *Castris Bransko et Starodub, quae ex Wladislai Poloniae regis et Alexandri magni ducis Lithuaniae donatione in Lithuania obtinebat* [...].

⁷⁷⁴ Ibid., nr. 60, s. 63–64.

⁷⁷⁵ АЗР. Т. 1, № 32, с. 45–46. Tais pačiais metais Švitrigaila dovanojo Kosovo kaimą Maksimui Vladaui Dragosinovičiui; žr. № 15, с. 8–9.

⁷⁷⁶ GStA PK. OBA 7252; [...] *qua castra nostra videlicet Crzemencz et Luczsko etiam cum eorum districtibus alias terris que per aliquos nostris infidelis erant a nobis destructa et alienate repropriavimus viceversa et possidemus* [...]. LUB. Bd. 9, nr. 97, S. 59; [...] *eyn slos Luwtczk genant, das herczog Swidrigal czugehorte* [...]. Apie tai plačiau: Полехов С. Внутривполитический кризис в Великом княжестве Литовском 30–е годы XV века. Диссертация. Москва, 2011, с. 270–292.

⁷⁷⁷ АЮЗР. Т. 1, № 19, с. 12; [...] *даемъ и дали* [...] *пану Каленику въ Житомирскомъ повете село Бурковцы, а село Бодице во въ Згвягли, а Михеевичи, а Ходорковичи, а Теиконничи, а въ Овруцкомъ повете село Остафьево на Кпорыне* [...] (1437); № 20, с. 12–13 (1438); № 21, с. 14 (1442); № 24, с. 18 (1445). АЗР. Т. 1, № 36, с. 48–49 (1438).

⁷⁷⁸ Wolff J. Ród Gedimina (toliau – Wolff J. Ród Gedimina). Kraków, 1886, s. 159; *idem*. Kniaziowie Litewsko-ruscy, s. 338. Tęgowski J. Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów (toliau – Tęgowski J. Pierwsze pokolenia). Poznań-Wrocław, 1999, s. 118–119.

donaciją Šv. Anuprijaus cerkvei ir vienuolynui, dovanojo tris kaimus su jų valstiečiais, o pačiai cerkvei suteikė imunitetą nuo pilies teisinės jurisdikcijos (*городскимъ тыхъ людей монастырскихъ въ духовныхъ делехъ не судить*)⁷⁷⁹. Beje, Jurgis Lengvenis, nors to laiko laiškuose tarp Vokiečių ordino magistro ir Livonijos magistro buvo vadinamas Severo Naugardo seniūnu-vietininku (*der Naugarter hauptman*), elgėsi taip, tarsi būtų buvęs suverenus valdovas – savo galioje laikė kalinius, nors greičiausiai taip darė valdovo pavedimu⁷⁸⁰. 1463 m. jau minėto Jurgio Lengvenio sūnus Ivanas Lengvenis pastatė Šv. Trejybės cerkvę savo Mstislavlio dvare ir ją apdovanojo. Po dvidešimties metų Ivanas pakartojė savo tėvo prieš keturiasdešimt metų atliktą Šv. Anuprijaus cerkvės ir vienuolyno fundaciją ir ją papildė⁷⁸¹.

Reikia turėti omenyje, kad Simonas Lengvenis Algirdaitis turėjo savo antspaūdą, be to, su savo herbu kaldino monetas, o tai jau buvo išskirtinė kunigaikščio teisė, kurią, žinoma, retas kuris kunigaikštis turėjo. Visa tai liudija apie išskirtinę nuo XIV a. pabaigos buvusią Lengvenaičių valdžią Mstislavlio kunigaikštystėje, kurią sudarė Mglinas, Popova Gora, Chotimlis, Drokovas.

Be abejonės, Švitrigailą ir Simoną Lengvenį galima laikyti pilnateisiais kunigaikščiais, realiai valdžiusiais šias žemes su visomis teisėmis, kurias galima įvardyti kaip *ius ducale*. Šios teisės turinys suvoktinas kaip tam tikrų regalijų, priklausančių tik valdovui, aukščiausiam senjorui, perleidimas (pasidalijimas) kunigaikščiams. Tarp jų galima išskirti: monetų kalimą, teismo ir teisingumo vykdymą ir kt. Kaip jau galėjome įsitikinti, Lengvenaičiai ir Švitrigaila savo žemėse (kunigaikštystėse) tvarkėsi kaip valdovai. Geriausias to pavyzdys – vykdyta žemėvaldos politika. Iš to išplaukia, kad jie turėjo teisę ir pakankamą galią, jog galėtų tvarkyti ir su pilimi susijusius reikalus.

⁷⁷⁹ АЗР. Т. 1, № 43, с. 57–58.

⁷⁸⁰ LUB. Bd. 10, nr. 412, S. 283; [...] *wie em herczog Jorgen [...] habe gesagt, das die gefangenen gantcz swerlich und hart gehalden werden* [...] (1448).

⁷⁸¹ АЗР. Т. 1, № 66 с. 79–80; [...] *поставили есмо церковь на дворе нашоомъ, во Мстиславью [...] придали есмо дани къ той же церкве* [...]. Įdomu, kad po kelerių metų (1468) tas pats Ivanas dovanojo jau jo senelio ir tėvo funduotai Šv. Anuprijaus cerkvei ir vienuolynui Gostino ežerą. Labai tikėtina, kad ši cerkvė buvo ir Lengvenaičių giminės nekropolis. Beje, dokumentas buvo išduotas Popova Goroje, du šimtai kilometrų į pietus nuo Mstislavlio; Ibid., № 68, с. 84. Ibid., № 82, с. 102–104.

Kontrastingai šiame kontekste atrodantis jau analizuotas Jurgio Narimantaičio ir jo valdžios pobūdžio Voluinėje atvejis, kuris verčia kunigaikštišką valdžią suvokti diferencijuotai. Taigi ne kiekvienas kunigaikštis savo valdytoje žemėje turėjo kunigaikštiškas teises, o jo galia buvo tam tikrais atžvilgiais apribota asmeninio susitarimo su monarchu.

Tačiau tai tik epizodiškas bendrais bruožais pateiktas Gediminaičių dinastijos kunigaikščių ir jų valdžios trajektorijų jų valdytose teritorijose pavyzdys. LDK buvo gerokai daugiau kunigaikštiškų giminių ne Gediminaičių kilmės. O jų santykis su dk skyrėsi, todėl ir pačių žemių sąryšis su branduoliu buvo kitokio (vasalinio?) pobūdžio. Gali kilti klausimas – kaip tai siejasi su pilimi? Pilis buvo tas objektas, aplink kurį, šalia asmeninių ryšių, sukosi visas valdžios įgyvendinimo procesas. Kaip jau galėjome įsitikinti, bet kokios teritorijos valdymas kilo iš vietinių pilių valdymo. Juk ne veltui buvo rašoma, kad „*jam pasidavė visos pilys*“ / „*jis paėmė visas pilis*“. Kita vertus, išsiaiškinus santykį tarp dk ir kunigaikščių, tarp centro ir periferijos, galima išvesti pilies pavaldumo ir priklausomybės santykį su jį vienokia ar kitokia teise valdžiusiu kunigaikščiu.

b. „Pakraščių“ kunigaikščiai

1456 m. datuojamame dokumente Kazimieras Jogailaitis Mezecko kunigaikščiams Teodorui, Romanui ir Ivaškai patvirtino jų tėvoniją, valdytą jų tėvo Andriaus ir Dmitrijaus, kurią už savo tarnybą gavo iš Vytauto (*умо они выслужили у Витовта*)⁷⁸². Svarbu atkreipti dėmesį į vietovardinės kilmės giminės pavardės susiformavimą. Neabejotina, kad ji kilo nuo pagrindinės šeimos rezidencijos – Mezecko. Šis ir kiti vėliau nurodyti atvejai lygintini su Vakarų Europos giminių pavardžių kilme, kuri dažnai kilo nuo svarbiausios giminės pilies, įsikūrusios žemėvaldos branduolyje.

⁷⁸² РИБ. Т. 27, № 16, с. 64; Vitoldiana, nr. 63, s. 66; Акты Литовско-русского государства. Т. 2. Из. Довнаръ-Запольский М. Москва, 1897, с. 33.

Kunigaiščiai Mezeckiai, prasidėjus nuolatinėms kovoms tarp LDK ir Maskvos, XV a. pabaigoje perėjo į Maskvos pusę⁷⁸³. Susitarimas tarp dk ir Maskvos dk, kad kunigaikščiai, kurių teritorijos buvo tarp abiejų valstybių, su savo tėvonijomis tarnaus tam, kam panorės, leidžia daryti prielaidą tiek dėl senjoro pasirinkimo laisvės, tiek ir dėl jų žemėvaldos, susiformavusios alodo pagrindu. Taigi manytina, kad Mezecko pilis, kaip Mezeckių žemėvaldos centras, kunigaikščiams priklausė tiesiogiai. Feodalizmo terminija operuojant, jie tiesiog pasirinko tarnybą pas jiems parankesnę senjorą⁷⁸⁴.

Kunigaikščiai Možaiskiai, kilę iš Možaisko, yra tas retas giminės kunigaikščių, kurie patys XV a. viduryje perbėgo į LDK ir pasiprašė „politinio prieglobsčio“ pavyzdys. Trakuose 1448 m. Teodoras Lvovičius Vorotinskis sudarė sutartį su Kazimieru, kad pastarasis padės Ivanui Andriui Možaiskiui įsitvirtinti Maskvos soste, o šis jam savo ruožtu duos Rževo ir Medino pilis (*городъ Ржову да городъ Медынь*)⁷⁸⁵. Nepaisant to, kad sumanytas planas nei tuoj pat, nei laikui bėgant nepavyko, vėlesni dokumentai rodo, kad Kazimieras Jogailaitis naujajam savo pavaldiniui buvo dosnus. Jau 1465 m. Andriui Možaiskiui tėvoninėmis teisėmis buvo duotas valdyti vienas pagrindinių Severo Naugardo centrų Brianskas⁷⁸⁶.

1499 m. Simonas Ivanovičius Možaiskis, Ivano Andriaus sūnus, iš Aleksandro Jogailaičio kaip savo tėvoniją gavo Starodubo, Gomelio ir Černigovo pilis su Karačiovo bei Chotimlio valsčiais⁷⁸⁷. Išskirtina tai, kad

⁷⁸³ LM. Užrašų knyga 5, nr. 331, p. 202–203; [...] князи Вяземьскии и Мезецкии наши были слуги, а зрадивши насъ через присяги свои и втекли [...] (1495).

⁷⁸⁴ Ibid., nr. 392, p. 243; [...] о Мезецких князехъ [...] которые намъ тыми разы служат, в городе и у волостех делница во всем: во Кдыреве и ув Олешне, и в Руце, и в Акиня, и ув Устьи, и в Жобыни, и в Лаводине, и въ Хожъцы. Во всемъ томъ делница была, и в дяковъщине [...] (1498). Ibid., nr. 395, p. 249; [...] Мезецкии князи [...] и мне тыхъ князеи отпустити в Мезчоскъ, на их отчину, и они, кому похотять, тому служатъ зъ своими отчынами, што их долници в городе в Мезчоскъ [...] (1494).

⁷⁸⁵ LM. Užrašų knyga 5, nr. 537, p. 354; АЗР. Т. 1, № 49, с. 61–62.

⁷⁸⁶ LM. Užrašų knyga 4, nr. 58, p. 108; [...] Дали есмо Брянескъ, у вотчину, князю Ивану Андреевичу Можайскому, такъ какъ за нами былъ, а ему намъ съ того верно служити [...]. Pirmoje publikacijoje dokumentas datuojamas 1450 m.; žr. АЗР. Т. 1, № 52, с. 67. Vėlesnėje dokumentas datuojamas tais pačiais 1465 metais: РИБ. Т. 27, № 26, с. 123.

⁷⁸⁷ АЗР. Т. 1, № 167, с. 192; [...] тыи вышей писаныи замки, выслугу отца его, што выслужиль на отцы нашомъ королу его милости, Стародубъ и Гомей, и тежъ што онъ на насъ выслужиль замокъ Черниговъ, и волости Карачовъ и Хотимль [...]. Taip pat žr. РИБ. Т. 27, № 203, с. 744–745.

Černigovo pilis ir valsčiai buvo išarnauti jo paties. Antra vertus, valsčiai aiškiai skiriami nuo pilies, nepaisant to, kad bent jau Karačiove neabejotinai pilis buvo. Čia matome skirtingų struktūrų – pilies ir valsčiaus – „susidūrimą“, kuris tik dar kartą patvirtina įvairuojančią ir priklausomai nuo konkrečios situacijos kintančią piliai priklausiusią teritoriją.

Tokiu būdu tarsi ir matome formaliu lygiu neišplėtotą senjoro ir vasalo aktą – pastarasis „pasiduoda“ su savo valdomis taip išreikšdamas paklusimo ir tarnavimo (*consilio et auxilio*) gestą, o pirmasis „suteikia malonę“ – duoda valdyti pilis su joms priklausančiomis teritorijomis. Svarbu tik atkreipti dėmesį į Možaiskių žemėvaldos dinamiką ir jos tapimą tėvonine. Žinia, kad beneficinės priklausomybės valdos ilgainiui tapdavo tėvoninėmis. Simonas Ivanovičius Možaiskis nesilaikė tėvo susitarimo ir XV a. pabaigoje pabėgo į Maskvą. 1500 m. jie kartu su Vasilijumi Ivanovičiumi Šemetičiumi jau minimi kaip išdavikai (*зѣдрадцы*)⁷⁸⁸. Tokiu atveju visos žemės atitekdavo valdovui. Epizodiškai reikia paliesti kunigaikščių Šemetičių „bėglių“ iš Maskvos, atveį. Remiantis Józefu Wolffu, kuris, savo ruožtu, rėmėsi rusų istoriku Nikolajumi Karamzinu, tikėtina, kad Ivanas Dimitras Šemetičius, 1456 m. atsidūręs LDK⁷⁸⁹, gavo valdyti Rilską ir Severo Naugardą. Jo anūko Semiono Ivanovičiaus valdymas Severo Naugarde 1488 m. nekelia jokių abejonių⁷⁹⁰. Tai galima būtų laikyti dar vienu, tik jau ne vietinių LDK, kunigaikščių „įleninimo“ atveju.

1442 m. Teodoras Lvovičius Odojevo ir Novosilsko kunigaikštis „pasidavė“, tokiomis pat sąlygomis kaip ir jo tėvas Vytautui, į tarnybą Kazimierui Jogailaičiui⁷⁹¹. Šia sutartimi, sudaryta Trakuose, jis prisiekė savo Nosilsko ir Odojevo tėvoninėmis žemėmis tarnauti LDK. Tam pačiam Teodorui Lvovičiui tik dabar jau Vorotinskiui 1448 m. Kazimieras davė laikyti Kozelsko pilį (*город Козелескъ*), tačiau kaip vietininkiją (*держать в*

⁷⁸⁸ LM. Užrašų knyga 5, nr. 423, p. 265.

⁷⁸⁹ ПСРЛ. Т. 4, с. 608.

⁷⁹⁰ Памятники дипломатических сношений Московского государства съ польско-литовскимъ. Т. 1. Из. Карпова Г. Санктпетербургъ, 1882, с. 10.

⁷⁹¹ LM. Užrašų knyga 5, nr. 535, p. 352–353. Духовные и договорные грамоты великих и уделных князей XIV–XVI вв. Под. Черепнин Л. Москва, 1950, № 39, с. 117–118. Taip pat žr. АЗР. Т. 1, № 41, с. 55–56.

наместничство)⁷⁹². Būtina atkreipti dėmesį į du dalykus: titulaturą ir vietininkiją. Pirma, titulo pasikeitimas pirmiausia signalizuoja apie asmens valdžios, o kartu ir savimonės pasikeitimus. Žinoma, po tėvo Levo Lvovičiaus Novosilskio, kuris, manoma, valdė Vorotinską, mirties 1427 m. jo vaikai įvardijami kaip Vorotinskiai⁷⁹³. Gali būti, kad *Vorotinskiais* buvo pradėta tituluotis todėl, jog tai buvo neseniai suteiktos žemės, o vėliau Kazimiero dar kartą patvirtintos. Tas pats pasakytina ir apie Odojevą, kuris nuo Vorotinsko buvo sąlyginai netoli nutolęs į pietryčius. *Novosilskių* dėmuo titule atspindėjo iš kur ši giminė buvo kilusi. Antra, vietininkijos su Kozelsko pilimi, kuri buvo netoli Vorotinsko ir Odojevo, interpretuotina kaip paties Teodoro Lvovičiaus iniciatyva, kadangi tokiu būdu šalia dviejų stambių Odojevo ir Vorotinsko žemių jis galėjo dar prijungti ir jam *tarnybiškai* pavaldų Kozelską. Galiausiai tokia žemėvaldos ir tarnybos (urėdo) derinimo politika buvo paplitusi ir valstybės branduolyje bei kitose LDK rusėniškose žemėse. Svarbu pastebėti, kad Teodorui Vorotinskiui XV a. viduryje Kazimieras už ištikimą tarnybą tėvoninėmis teisėmis tarp kitų smulkesnių valdų davė Ozerską ir Peremišlį, įsikūrusius visai šalia Vorotinsko⁷⁹⁴. Beje, Romanas Bepalovas aiškina, kad visi XV a. įvykę susitarimai tarp LDK valdovų ir kunigaikščių Vorotinskių, pastarųjų buvo suvokiami kaip tarnyba pirmiesiems suteikiant jiems žemių ir pilių, iš kurių turėjo būti mokamas kasmetinis mokestis (*полетное*)⁷⁹⁵.

Atitinkamai 1459 ir 1483 m. buvo sudarytos paskutinės tarp kunigaikščių Vorotinskių-Odojevskių-Novosilskių ir Kazimiero sutartys⁷⁹⁶, patvirtinančios ankstesnius susitarimus, menančius Vytauto laikus. Įdomu, kad dar 1496 m. pasiekė šių kunigaikščių veiklos reminescencijos. Ivanas Širokas su vaikais rodė kunigaikščių Teodoro ir Semiono Vorotinskių raštus, kuriais jiems buvo duotas Pečkų (*село на Печках*) kaimas ir prašė, kad savo raštu

⁷⁹² LM. Užrašymų knyga 5, nr. 536, p. 353–354; [...] *далъ ми городъ Козелескъ зъ своее руки деръжати въ наместничьство, и я маю тотъ городъ деръжати на господаря своего на короля [...] а не подати ми того первореченного города Козелска никому [...]*. АЗР. Т. 1, № 48, с. 61.

⁷⁹³ CEV, s. 779.

⁷⁹⁴ LM. Užrašymų knyga 3, p. 39.

⁷⁹⁵ Бепалов Р. Литовско-одоевский договор 1459 года: обстоятельства и причины заключения// Istorijos šaltinių tyrimai. Т. 4. Vilnius, 2012, p. 48.

⁷⁹⁶ АЗР. Т. 1, № 63 с. 77–78; № 80, с. 100–101.

valdovas tai patvirtintų⁷⁹⁷. Tai tarsi ir liudija, kad Vorotinskiai taip pat vykdė žemėvaldos dalijimo politiką, o tai byloja apie jų valdžios aspiracijas.

Atsižvelgiant į visa tai, kas pasakyta, su Kromo palaikyta idėja, iškelta dar Leontovičiaus, kad „Aukštutinių žemių“ kunigaikščiai Vorotinskiai-Odojevskiai-Novosilskiai buvo tėvoniniai savo žemių valdytojai⁷⁹⁸, sutikti galima tik iš dalies, jei neatsižvelgsime į šiose teritorijose vykusius feodalizacijos procesus, t. y. senjoro ir vasalo santykių užuomazgas, kurios nutrūko XV a. pabaigoje šiems kunigaikščiams „perbėgus“ į Maskvos pusę.

Kunigaikščių Trubčeskių, kilusių iš Dmitrijaus Algirdaičio, kuris valdė Trubčeską (prie Desnos upės) ir titulavosi Černigovo ir Trubčesko kunigaikščiu, pavyzdys pateikiamas tuo tikslu, kad būtų išryškinta kunigaikščio titulo ir jo realios galios disproporcija, kontrastas. Aleksandras Jogailaitis 1495 m. Ivanui Jurgiui Trubčeskiui, šiam pateikus raštus, kad jo tėvas laikė pusę Trubčesko, savo raštu tą pusę patvirtino⁷⁹⁹. Išlikusi donacija liudija, kad kitą pusę Trubčesko valdžiusio Semiono Michailovičiaus Trubčeskio sūnui Kazimieras Jogailaitis 1490 m. iš Putivlio ir Smolensko muitų davė po šešias kapas grašių ir kumeliuką (*жеребя*)⁸⁰⁰. Kartais kunigaikštiškas būdavo tik titulas, bet ne iš titulo tik „potencialiai“ išplaukianti valdžia.

Kalbant apie pilį, būtina turėti omenyje ir pačią žemę, kurioje ši pilis buvo. Žemė (teritorija), aukščiausia valdžia ir jos įgyvendinimas bei įtvirtinimas joje europinėje medievistikos tradicijoje yra sena problema, kuri negali būti sprendžiama remiantis tik instituciniu-formalioju lygiu, tačiau įvertintas turi būti ir erdvės faktorius, taip pat įvairiai joje pasklidę vadinamieji imunitetai, suteikiami monarcho. Viduramžiais skirtini bent keli valdžios įtvirtinimo keliai, kurie buvo vienas kitam lygiagretūs: žemėvaldos plėtra, institucijų formavimas (teismas, vietinė administracija, pareigūnų organizacija)

⁷⁹⁷ LM. Užrašymų knyga 5, nr. 121, p. 88.

⁷⁹⁸ *Кром М. Меж Русью и Литвой*, c. 43. Autorius, koncentruodamasis iš esmės ties Maskvos ir LDK politiniais santykiais, išleidžia iš akių lygiagrečiai vykusius sudėtingus socialinius procesus ir tam tikrą feodalizmo eksportą.

⁷⁹⁹ РИБ. Т. 27, № 62, с. 573.

⁸⁰⁰ LM. Užrašymų knyga 4, nr. 23.15, p. 87.

ir pradžioje kariaunos formavimas bei beneficinės politikos įgyvendinimas⁸⁰¹. Tai iš dalies patvirtina ir iliustruoja vienas 1392 m. įvykių LDK epizodas. Apie Kaributą Algirdaitį užsiminėme tik probėkšmom, tačiau jis vertas detalesnio aptarimo. Jau nurodytais metais kilo konfliktas, išsamiausiai aprašomas vadinamojo Vilniaus metraščio, tarp Vytauto ir Kaributo, valdžiusio Severo Naugardą. Išsprendus problemą, kilusią dėl nepasitenkinimo vidiniais politiniais pokyčiais, Vytautas valdyti Vitebską (*приказа град Витебск*) paskyrė savo sakalininką Teodorą Vesną. Tokia įvykių eiga nepatiko Švitrigailai, kuris su juo susidorojo ir įsitvirtino Vitebske. Į tai reaguodamas Vytautas pirmiausia išžygiavo į Drucką (*к граду Друцк*), kur sulaukė vietinių kunigaikščių paramos, po to į – Oršą (*к граду Рущ*), galiausiai pasiekė ir Vitebską (*к граду Витебск*)⁸⁰². Dk ir kunigaikščio egzistavimas visada suponavo dviejų valdžių aukščiausios (nominalios) valstybinės ir realios žemės lygmens susidūrimą. Pilis buvo tik valdžios įgyvendinimo ir įtvirtinimo įrankis. Tačiau konfliktai ir problemos kildavo būtent dėl jų. XIV a. pabaigos Mazovijos ir šios žemės kunigaikščio Semovito IV, kurio tėvas Semovitas III 1351 m. tapo Lenkijos vasalu (lenininku), pavyzdys Vokiečių ordinui įkeičiant Viznos pilį su jai priklausančiomis žemėmis⁸⁰³ rodo plačias kunigaikščio valdžios spektro apimtis, nors šio būta vasalo. Informacijos apie LDK kunigaikščių skirtingose LDK žemėse vykdytą beneficinę politiką turime nedaug. Jau kelis pavyzdžius (Lengvenaičiai, Švitrigaila) nurodėme. Beneficinė politika svarbi tuo, kad ji atspindi; pirma, asmens valdžią vietiniame lygmenyje, antra, objektų, tampančių lenais, pobūdį. Apie valdžią ir jos išraišką beneficinės politikos vykdyme jau kalbėjome. Leno ir jo objekto

⁸⁰¹ Seibt F. Land und Herrschaft in Böhmen// Historische Zeitschrift. Bd. 200. Hf. 2. 1965, S. 286–287.

⁸⁰² ИСРЛ. Т. 35, с. 89. Jei atkreipsime dėmesį, pastebėsime kryptingai Vytauto vykdytą žygį, užsitikrinant paramą iš aplinkinių Drucko ir Oršos pilių, bei kas valdžiusių asmenų. Beje, po to Vytautas „ėmėsi“ Podolės, Kijevo ir kitų žemių reikalų; Ibid., c. 90; plg. Latopisec Litwy i kronika ruska, s. 51–52. Apie Vytauto ir Kaributo konfliktą plačiau žr. *Nikodem J. Kaributo maištas*// Lietuvos istorijos metraštis. 2007/1. Vilnius, 2008, p. 5–20.

⁸⁰³ Urk., Schiebl. 57, nr. 40; [...] *unsir hus die Wese und das landt dorczu gehorende deme erwirdigem gerstluhem herren brudere Conrado von Jungungen homeister [...]* (1399). Urk., Schiebl. 57, nr. 30; [...] *das wir unsir haws und landt Weze genant von dem erwirdigen geistlichen herren Conrod von Jungingen chomeister des dusche ordens [...]* *das sie vor eyne sume geldis als vor (b)vumsthalb tusint und vumfundbriczig schok bemischer grosschen invorsaczmige bis her gehalten haben [...]* (1466).

pobūdžio dar nepalietėme. Viduramžiais lenu galėjo tapti daug įvairios „apimties“ dalykų (kaimas, žemės valda, kunigaikštystė ir t. t.). Tarp jų – leno objektų – pasitaikydavo ir pilių. Leno ir apskritai feodalizmo problema LDK yra menkai tyrinėta istoriografijoje tema, kurios atskleidimas esmingai prisidėtų prie LDK suvokimo Europos feodalizmo kontekste. 1395 m. Jogaila Krokuvos vaivada Spitkai iš Melštino leno teisėmis (*pleno iure ducali*) davė valdyti Podolę, prieš tai valdytą Karijotaičių. Ši privilegija išskirtinė savo turiniu, nes buvo išvardytos Podolės pilys, kurios duodamos valdyti: Kameneco, Smotričiaus, Černigorodas?, Skalos, Bakotos bei Medžibožo, Božsko (*Bozske*) ir Venicos teritorijos⁸⁰⁴. Reikėtų klausti: kodėl ši donacija, priešingai nei kitos, yra tokia detali ir aiški, konkretizuojamos atskiros pilys? Žinoma, tai gali būti aiškinama Karūnos kanceliarijos praktika, kadangi privilegija išduota būtent Lenkijoje. Nepaisant to, svarbiausias ir kartu pirminis tai nulėmęs dalykas yra teisinių institutų funkcionavimas. Lenkijoje feodaliniai santykiai ir juos išreiškę institutai pradėjo formotis jau X–XI a., tačiau buvo mažiau formalizuoti ir paremti beneficiniu ryšiu (pasak Stanisława Russockio, išplėtotas feodalizmas rėmėsi stipriai formalizuotais vasaliniais-leniniais santykiais)⁸⁰⁵. LDK atveju rašytiniu dokumentu pagrįsti leniniai santykiai pradėjo formotis tik XIV a. pabaigoje, todėl pirmieji dokumentai, tokie kaip XIV a. pabaigos ištikimybės priesaikos, buvo gana bendro pobūdžio ir byloja tik apie feodalinių institutų užuomazgas.

Jau vokiečių teisės istorikas Heinrichas Mitteisas, atkreipdamas dėmesį į teritorijos valdymą, kėlė valdžios pobūdžio problemą, t. y. koks buvo konkrečios žemės valdytojo (vasalo) santykis su pilimi, jos statymo teisės atžvilgiu⁸⁰⁶. Kad tai nėra vien tik nepagrįstas problemos „pritempimas“, remiantis Vakarų Europos pavyzdžiais, geriausiai liudija LDK teritorinis nevienalytiškumas ir jį reprezentavę skirtingų galių centrai. Deja, negalime tiesiogiai kalbėti apie XIV–XV a. LDK kunigaikščių santykį su pilimi.

⁸⁰⁴ Kurtyka J. Repertorium Podolskie, nr. 32, s. 161. Archiwum książąt. T. 1, nr. 19, s. 18–19.

⁸⁰⁵ Gawlas S. Die Probleme des Lehnswesens und des Feudalismus aus polnischer Sicht// Das europäische Mittelalter im Spannungsbogen des Vergleichs. Hrsg. von Borgolte M. Berlin, 2001, S. 103.

⁸⁰⁶ Mitteis H. Lehnrecht und Staatsgewalt. Darmstadt, 1974, S. 620.

Nepaisant to, turint omenyje, kad pilis yra valdžios šaltinis, galima daryti tam tikras prielaidas dėl kunigaikščio valdžios laipsnio konkrečiose LDK teritorijose, remiantis analogijomis ir netiesioginiais šaltiniais. Vakarų Europos istoriografijoje yra įprasta feodalinio susiskaldymo arba dar neretai vadinamos feodalinės anarchijos tarpsnį (IX–XI a.) įvardyti kaip nuosmukį centrinės valdžios, kuri rėmėsi grafysčių, perėmusių centrinės valdžios prerogatyvas ir galią, struktūra. LDK situacija šiuo atveju yra daug sudėtingesnė. Čia susiduriame su buvusios Kijevo Rusios žemėmis, kurios po šios efemeriškos politinės organizacijos skilimo „pasidalijo“ į kunigaikštystes, valdomas Riurikaičių dinastijos palikuonių. Taigi šių kunigaikščių rankose buvo sutelkta visa vietinė valdžia. LDK bandymai pasodinti savo žmones į šių kunigaikštysčių sostus iš esmės pavyko. Taigi dalis LDK valdovo teisių buvo deleguota vietiniams kunigaikščiams. Kaip galėjome įsitikinti, kiekvieno iš jų valdžia buvo gana skirtinga vietinėse struktūrose, o tai, tikėtina, lėmė ne tik konkrečios žemės santykis su valstybės centru, bet ir subjektyvios aplinkybės, asmeninės savybės. Tokia delegavimo praktika, o vėliau ir vietininkų skyrimas, kuris kokybiškai skyrėsi nuo kunigaikščių, visada turėjusių pretenzijų tapti teritorijų vienvaldžiais, pasiteisino, kadangi buvo išlaikytas Viduramžių valstybės integralumas. Leninių ryšių sistemą ir apskritai įvairiomis sutartimis grįstus susitarimus greičiausiai reikia suvokti ne kaip centrinės valdžios didelėje teritorijoje „nuosmukį“, o kaip pastangas *suvaldyti chaosą*. Todėl skirtingą santykį tarp centro ir periferijos ir joje vienokia ar kitokia forma valdžiusių kunigaikščių reikia suvokti kaip skirtingo pavaldumo ir priklausomybės sąryšio egzistavimą, kuris suponavo skirtingą valdžią teritorijoje. Tokiu būdu pilies pavaldumą reikia vertinti kaip išvestinį iš konkretaus kunigaikščio statuso.

Kalbant apie XIV–XV a. LDK, būtina turėti omenyje kunigaikštiškosios valdžios lygmenį, kuris sutapdavo su dk valdžia. Vakarų Europos teisės literatūroje XII a. kunigaikščiai (*princeps*) apibūdinami kaip imperatoriai savo

žemėje⁸⁰⁷. Neabejotinai būtų klaidinga minėti pavyzdžiu / atveju bandyti aiškinti bendrą LDK situaciją, tačiau šis pavyzdys praplečia problemos svarstymų lauką. Svarbu tai, kad nepaisant kokybinių raidos skirtumų tarp ankstyvosios LDK monarchijos XIV a. ir feodalinės Vakarų Europos XII a. galima rasti tam tikrų struktūrinių panašumų: šalia valdovo (monarcho) buvo daug atskirų žemių kunigaikščių. Svarbu atkreipti dėmesį, kad ši senoji „dalinių kunigaikščių“ sąranga pradėjo keistis Vytautui keičiant kunigaikščius vietininkais. Žinoma, šis procesas nebuvo visa apimantis. Kijevo vaivada buvo paskirtas Martynas Goštautas tik 1471 m. Vis dėlto kunigaikščių keitimas reiškė ir naujų pareigūnų valdžios šaltinio pokytį, mat jie tapdavo tik valdovo paskirtais pareigūnais, dažniausiai – iki gyvos galvos. Tai esminis kokybinis pokytis. Paskirtieji pareigūnai greičiausiai savo valdžią suvokė visiškai kitaip, neturėdami pretenzijų ir ambicijų dėl savo valdžios, kaip kylančios iš Dievo. Jų, kaip pareigūnų, atliekančių aukštą tarnybą (būtent Viduramžių visuomenėje tarnyba nulemdavo individo santykį su kitais) savimonė buvo apribota ir jų priesaikos monarchui. Visiškai kita buvo kunigaikščių, save suvokusių teisėtais konkrečių žemių valdovais, situacija. Nepaisant to, jų valdžia, kaip galėjome įsitikinti, nebuvo lygiavertė. Todėl čia prasminga kalbėti apie *nominalią* (aukščiausią) ir *realią* valdžią, kuri nužymėjo santykį su pilimi, atsiskleidžiantį dažniausiai remiantis netiesioginėmis užuominomis.

„Pakraščių“ kunigaikščių grupė išskirta atsižvelgiant į visiškai kitokias jų valdžios prielaidas ir plėtros galimybes. Vargu ar kunigaikščių Trubčeskių, valdžiusių Trubčeską, valdžią būtų galima pavadinti kunigaikštiška. Mezeckiai tėvoninėmis teisėmis valdė Mezecką, patvirtintą Kazimiero. Kunigaikščiai Možaiskiai, laikini perbėgėliai, buvo gavę valdyti Brianską, o vėliau Statodubo, Gomelio ir Černigovo pilis. Privilegijose buvo užfiksuota, kad visa tai jie turėjo valdyti tėvoninėmis teisėmis. Tad Možaiskiai laikytini vasaliniais LDK valdovo, jų senjoro, kunigaikščiais, valdžiusiais jiems duotas pilis su jų teritorijomis. Galima sakyti, kad jie buvo lenininkai, kurie už gautas

⁸⁰⁷ Willoweit D. Spätmittelalterliche Staatsbildung im Vergleich// Schriften des Italienisch-Deutschen Historischen Instituts in Trient. Hochmittelalterliche Territorialstrukturen in Deutschland und Italien. Bd. 8. Berlin, 1996, S. 29.

beneficijas ir iš jų, turėjo tarnauti monarchui. Vis dėlto šiai kunigaikščių grupei būdinga tai, kad jie nevaldė didelių teritorijų ir nevykdė suteikčių politikos (galima užčiuopti tik Vorotinskių užuomazgas).

Kunigaikščių Vorotinskių atvejis iš tiesų išskirtinis, nes jau nuo 1427 m., jie kaip teisinis subjektas, nors ir žemesnio hierarchinio rango, su LDK valdovu sudarinėjo sutartis. Remiantis šiomis sutartimis, historiografijoje jie yra įvardijami kaip tarnybiniai kunigaikščiai. Svarbu, kad jau XV a. pirmame dešimtmetyje Okos aukštupio žemės: Vorotinskas, Kozelskas ir netoli buvusi Viazma⁸⁰⁸ pateko į tiesioginę Vytauto priklausomybę. Kiek vėliau, 1408 m., buvo užimta Novosilsko žemė ir Odojevas⁸⁰⁹. Galima svarstyti, kad šioms teritorijoms patekus į LDK priklausomybę, šių žemių kunigaikščiai sudarė sutartį su dk. Turint omenyje atstumą tarp valstybės branduolio ir šių pačiame valstybės pakraštyje buvusių žemių, pavaldumas nuolat turėjo būti atnaujinamas pasirašant sutartį, kuri, kaip žinia, nieko negarantuodavo. Todėl kunigaikščiai Novosilskiai laikytini realiais ir pilnateisiais savo teritorijų valdytojais, kuriuos su dk siejo tik nuolatos atnaujinama „savitarpio pagalbos“ sutartis. Tuomet neturėtų kilti ir abejonių, kad patys vietiniai kunigaikščiai galėjo spręsti visus su pilimi ir jos statybomis susijusius reikalus. Tačiau Kozelsko pilis su jai priklausančia teritorija buvo duota laikyti kaip tarnyba.

Akcentuotina, kad kunigaikštiška valdžia Viduramžių Europoje buvo vyraujanti, t. y. to laiko valstybės teritorija, nominaliai valdoma vieno monarcho, realiai buvo sudaryta iš skirtingų žemių, teritorijų, kunigaikštysčių, kurias valdė įvairūs *stirps regia* ir kitų giminių kunigaikščiai. Vieniems jų pavyko geriau įtvirtinti savo *ius ducale*, kiti tiesiog valdė jiems paskirtas žemes, tačiau neturėjo visų teisių. Kaip realiai buvo įgyvendinami tam tikri sprendimai pasakyti sudėtinga. Vis dėlto bandant suvokti Viduramžių valstybės, kartu ir LDK, sąrangą bei jos funkcionavimą, būtina suvokti

⁸⁰⁸ ПСРЛ. Т. 15, с. 472; [...] князь же великий Василей собра множество воа, и посла князя своа воеводы на градя Литовскыя, ови ихъ идоша подъ Вязму, а друзиу къ Серпейску, и не дошедше Серпейска възвратишася въспятъ; а иже подъ Вязмою быша Москвячи, и такоже граду ничтоже успеха, и отъидоша [...] Литва же, въступль же глубли въ страну Московскую, град Воротынескъ взяша и въ Козелсте посадиша посадники своа [...] (1406–1408).

⁸⁰⁹ Ibid., с. 477; [...] пришедше Литва повоеваша землю Новосилскую и градъ Одоевъ огнемъ попалиша [...].

skirtingus valdžios lygmenis, šiuo atveju, monarcho (dk, karaliaus) ir jam pavaldžių kunigaikščių, kuriems buvo būdinga valdžia žemei, bet ne valdžia žemėje, kuri priklausė valdovui. Šiame kontekste pilis interpretuotina ir kaip valdžios teritorijai, ir teritorijoje įtvirtinimo šaltinis. Minėtos teisės priklausė monarchui, kurio valdžią pirmiausia sudarė disponavimas aukščiausiomis (nominaliomis) teisėmis – išskirtinėmis regalijomis, tarp kurių, buvo ir pilies regalija. Į ją „pretendavo“ ne tik kunigaikščiai, bet ir platesnė kilmingųjų, didikų, pasižymėjusių išskirtine savimone, grupė.

c. XV–XVI a. kunigaikščiai⁸¹⁰

Ostrogiškiai

Pirmasis XIV a. pabaigos kunigaikščių pilies atvejis apima rusėniškąsias teritorijas, tačiau yra problemiškas dėl savo patikimumo. Net ir sutikus su mintimi, kad šis dokumentas yra falsifikatas⁸¹¹, jis išlieka vertingas, nes atspindi bent jau du aspektus. Pirma, konkrečios pilies svarbą giminės savimonėje. Antra, būtinybę įtvirtinti savo teises objekto, kuris greičiausiai buvo suvoktas kaip susijęs su giminės ištakomis, atžvilgiu. Tiek daug apie tai nebūtų svarstoma, jei tai nebūtų Ostrogiškių giminės ir Ostrogo pilies pavyzdys, kuris, kaip įsitikinsime vėliau, gali būti laikytinas klasikiniu kunigaikščių giminės ir jos „motininės“ pilies atvejis, iš kurio rutuliojosi tolimesnė, XVI a., šios giminės pilių istorija. Šalia jau aptartų XIV a. pabaigos homagialinių priesaikų išsiskiria 1386 m. Jogailos ir Vytauto suteiktas aktas Teodorui Danilovičiui Ostrogiškiui. To priežasčių yra bent trys. Pirma, Ostrogiškių giminė buvo sena Voluinės žemės kunigaikščių giminė, viena svarbiausių lokalinio elito atstovių. Antra, tai buvo ne priesaika, o beneficinė privilegija. Trečia, šios privilegijos objektu tapo Ostrogo pilis ir jos teritorija, tačiau ne žemė, kunigaikštystė: [...] *Fedor duci Danielowicz [...] donamus [...] castrum ipsius Ostrog et cum districtibus sitti ostroviensis, sicut pater ipsius*

⁸¹⁰ Kunigaikščių giminėms priklausiusių pilių išsidėstymą žr. kartoschemose nr. 2–3.

⁸¹¹ Vitoldiana, nr. 55, s. 60–61.

dux Daniel habuit [...] ⁸¹². Ostrogas yra Voluinės žemėje. Šiek tiek užbėgant įvykiams už akių, reikėtų atkreipti dėmesį į giminės vardo sutapimą su vietove. Neabejotina, kad tai yra atvejis, liudijantis apie kunigaikštiškos giminės vardo kilimą nuo tėvoninės teritorijos. Beje, įdomiai atrodo tų pačių metų to paties Teodoro Danilovičiaus priesaika dėl Lucko vietininkijos (*наместничати оу Луцьску*), kuria pasižadama niekam neatiduoti Lucko pilies (*города Луцьска блюсти ми, а нікому не дати*)⁸¹³. Šis pavyzdys, besisiejantis su Dirsūno pilimi, dar kartą patvirtina pareigybės ir žemėvaldos sąryšį bent jau pirmojoje jų raidos stadijoje. Prie Ostrogiškių giminės dar sugrįšime vėliau, kalbėdami apie XV–XVI a. sandūroje vykusius pokyčius.

Voluinės žemę verta įsidėmėti. XV a. vidurio šaltiniai liudija apie šioje teritorijoje vykusius stambiosios žemėvaldos formavimosi procesus su keliomis kunigaikštiškos (Gediminaičių) kilmės giminėmis priešakyje.

XV a. pabaigos šaltiniuose aptinkame Teodoro Danilovičiaus (svarbu tai, kad jo tėvas Danilas minimas nuo XIV a. vidurio – *Daniele de Ostrow*⁸¹⁴) anūką Konstantiną Ivanovičių Ostrogiškį. Jis bene pirmas, taigi anksčiausiai, 1498 m. iš Aleksandro gauna privilegiją Dubno kaime pasistatyti pilį (*de dicta villa Dubno oppidum quod eodem nomine semper appellabitur edificare erigere et construere*). Kartu Dubno kaimui suteikiama privilegija, kuria remiantis kuriama miestietiška bendruomenė (*de iure villano in ius civile transferimus*)⁸¹⁵ su joms būdingomis, bent jau rašte deklaruojamomis, teisėmis. Žinoma, gali kilti ginčas dėl to, kad čia nurodoma įkurti miestą. Tam neprieštarausime, tačiau žvelgiant į tolesnę Ostrogiškių giminės pilių raidą,

⁸¹² Ibid., nr. 55, s. 60–61. Dokumente pateikiami duomenys apie Teodorą Ostrogiškį ir jo tėvą Danilą bei Liubartą, Jogailos ir Vytauto dėdę atitinka tikrovę. Kita vertus, įtartina atrodo Danilo pabrėžtinis paminėjimas ir Lucko druskos muilas (*theloneum salis in Luczko*). Skirtinguose šaltinių rinkiniuose pateikiami nevienodi šio dokumento variantai: žr. Archiwum książąt. T. 1, nr. 5, s. 5; CEXV, nr. 8, s. 8. Kita vertus, iš esmės ta pati Ostrogo pilies donacija kartojasi 1390 ir 1393 m.; žr. Archiwum książąt. T. 1, nr. 12, s. 11–12; nr. 16, s. 15. Taip pat ir 1396 metais datuojamas dokumentas; žr. Vitoldiana, nr. 56, s. 61.

⁸¹³ Archiwum książąt. T. 1, nr. 7, s. 7. Plg. žr. AU, nr. 15, s. 12.

⁸¹⁴ MPH. T. 2, s. 622.

⁸¹⁵ Archiwum książąt. T. 1, nr. 115, s. 114–115; [...] *damus concedimusque in oppido ipso unam diem forensem pro feria sexta eandem limitantes ebdomatim tenendam et nundinas seu forum anuale pro festo „transfigurationis domini“ instituentes celebrandum [...]*. Taip pat nurodomi aiškūs miesto atributai: turgus ir mugė.

galima numanyti, kad čia kartu turima omenyje ir pilis, ir miestas. Antra vertus, šaltinyje aiškiai pavartoti terminai *edifficare* ir *construere*, kurie labiau nusako konkretaus pastato statybas nei ilgą miesto formavimosi procesą.

Po to pilių Ostrogiškių žemėvaldoje kiekybinė kreivė nenumaldomai kilo aukštyn. 1507 m. Žygimantas Senasis Konstantinui Ostrogiškiui suteikė dvi privilegijas pasistatyti Čudnovo ir Zvegolos pilis⁸¹⁶. Beje, kaip aiškėja iš Aleksandro donacijos tam pačiam Ostrogiškiui, ji 1499 m. dar buvo tik paprasta gyvenvietė (*имене наше именемъ Звягол*)⁸¹⁷. 1508 m. šalia Ostrogo pilies minimos Dubno ir Polonės pilys⁸¹⁸. Taigi, Ostrogiškis pasinaudojo jau anksčiau minėtos privilegijos teikiamomis teisėmis. Tačiau Polonė – sudėtingesnis klausimas. 1494 m. ši vietovė (*Полныйй*) Aleksandro buvo duota broliams Mykolui (Lucko seniūnas) ir Konstantinui Ostrogiškiams⁸¹⁹, tačiau yra žinoma, kad 1501 m. Polonę jau valdė Voluinės žemės maršalka Andrius Aleksandrovičius Sanguška, kuriuo vietiniai gyventojai skundėsi, kad šis įveda naujoves, kurių nebuvo prie Ostrogiškių⁸²⁰. Šis pavyzdys išraiškiai liudija disponavimo žemėvalda pokyčius, kurie išreiškia analizuojamos socialinės grupės įpročių ir sampratos tendencijas, dabar sakytume – manipuliacijas nekilnojamuoju turtu. Nepaisant visko, Polonė sugrįžo į Ostrogiškių rankas, o 1508 m. čia jau stovėjo pilis⁸²¹. Tais pačiais metais Žygimantas Senasis Konstantinui Ivanovičiui dovanojo Turovo pilį ir miestą su jos teritorija bei kai kuriomis žemėmis, kurias anksčiau laikė Jonas Glinskis⁸²². XV–XVI a.

⁸¹⁶ LM. Užrašų knyga 8, nr. 285, p. 238; nr. 293, p. 245.

⁸¹⁷ Archiwum książąt. T. 1, nr. 117, p. 117–118.

⁸¹⁸ LM. Užrašų knyga 8, nr. 371, p. 285.

⁸¹⁹ Archiwum książąt. T. 1, nr. 141, s. 143.

⁸²⁰ Ibid., nr. 146, s. 146.

⁸²¹ 1532 m. Perekopo carui užpuolus ir apgulus Čerkasų pilį, didysis kunigaikštis įsakė Pjaj Konstantinovičiui Ostrogiškiui ir visiems Voluinės žemės kunigaikščiams ir ponams susirinkti Iljos Konstantinovičiaus Polonės pilyje ir organizuoti pagalbą Kijevo piliai; žr. *Малиновскій И. Сборникъ Матеріаловъ, относящихся къ исторіи пановъ-рады* (toliau – *Малиновскій И. Сборникъ матеріаловъ*). Томскъ, 1901, nr. 42, s. 186–187.

⁸²² Archiwum książąt. T. 3, nr. 92, s. 64; [...] *castrum et oppidum, seu bona nostra vulgariter nuncupata Thurow, cum toto eorum districtu simul cum bonis Sthorowowcze et Danyelczowicze dictis, quae prius perfidus Iwan Glinsky tenebat et possidebat [...] dedimus, donavimus [...]*. Beje, prieš porą metų Turovas buvo užrašytas Glinskiui su privilegija tenai pasistatyti pilį; žr. АЗР. Т. 1, № 222, с. 368; [...] *што есмо ему дали волость нашу Туровъ со всимъ, какъ на насъ держанъ, у вотчину [...] где жъ онъ тыми разы замокъ себе збудоваль [...]* (1506). Turovovo pilis minima 1528 m., kai Konstantinas Ostrogiškis užrašo savo žmonai dovį: LM. Užrašų knyga 12, nr. 694, p. 531; [...]

sandūros Ostrogiškių pilių situaciją apibendrina 1509 m. Žygimanto Senojo išduota privilegija, Konstantino Ivanovičiaus valstiečius atleidžianti nuo duoklės, duodamos nuo jaučio įdirbamos žemės (*воловица*), kurioje „susumuojant“ visas šio didiko pilis ir valdas, paskutinė tarp visų buvo paminėta ir Zdetelio pilis⁸²³.

Tai, kad Albertas Goštautas savo garsiajame 1525 m. skunde, adresuotame Bonai Sforcai, „ne be pagrindo piktinosi“ Konstantinu Ostrogiškiu ir kitomis į LDK elitą ir svarbiausias dignitorijas „bekopiančiomis“ (ne tik) rusėniškomis giminėmis⁸²⁴, liudija 1527 m. Žygimanto Senojo privilegija, kuria jsi atleido nuo maito ir druskos mokesčių Ostrogiškio pilis (Ostrogas, Dubnas, Rivnas, Stepanė, Dorogobužas, Krasilovas⁸²⁵, Polonė) ir jų žmones⁸²⁶. Kita išryškėjanti šio epizodo detalė yra susijusi su lokale komunikacija. Privilegijoje aiškiai pasakyta, kad mokesčiai, nepaisant, jog maitas yra Lucko jurisdikcijoje (*a theloneo nostro Luceoriensi*), yra suvežami į Kremeneco pilį (*per castrum nostrum Krzemyenyecz (conducentes)*)⁸²⁷. Tokiu būdu „dėliojasi“ lokalinės struktūros

записать еи милости кн(е)гини своеи на замьку своимъ на Турове [...] шесть тысячей коп грошеи [...].

⁸²³ Archiwum książąt. T. 3, nr. 98, s. 70; [...] *оу в Острозе и в Полономъ и в Дубне и въ Звягли и в Чуднове и в Турове и въ Здетели, в тых его замкох и в ыных его дворех [...]*. Vienais metais ankstesniame dokumente nuo tos pačios duoklės, duodamos nuo dirbamo valako (*воловица*) Ostrogiškis prašė atleisti savo pilių Ostrogo, Polonės ir Dubno žmones; žr. LM. Užrašymų knyga 8, nr. 371, p. 285.

⁸²⁴ Šešioliktojo amžiaus raštija. T. 5. Vilnius, 2000, p. 37; [...] *Giriasi, kad jis didžiai nusipelnė valstybei, būdamas [iš tikrųjų] naujas žmogus, kilęs iš žemųjų skluoksnių, ir rusinas, gimęs nuskurdusio kunigaikštuko šeimoje [...]*; p. 53; [...] „Negalima jums, – tarė, – laužant tėvų įvestą paprotį ir priesaikas, rinkti vaivada rusiną, kad ir kažin kiek nusipelnisų, ypač tą, Konstantiną, kurio išvaizda man yra įtartina“ [...]; [...] *Kai tik šis gavo Trakų vaivadiją, tučtuojau juodu, rusinas su rusinu, kunigaikštukas su kunigaikštuku, sudarė sąjungą [...]*; p. 54; [...] *Dabar vėl rusinai, padedant tam pačiam savo kunigaikštukui [...]*.

⁸²⁵ Įdomumo dėlei galima nurodyti dar vieną to laiko žemėvaldos praktiką, kai vieni kaimai būdavo atšliejami nuo vienos pilies priklausomybės ir prišliejami prie kitos. To paties Ostrogiškių Krasilovo ravyzdys iš 1545 m. Kremeneco pilies revizijos; žr. Ревізіі українських замків. с. 207; [...] *А такъ то ест села, которыи отошли от замьку Кремяницкого, и што его млсть гсдрь король стариши рачиль был поотдавати небожчику князю Костентину, напервеи села замьку Красиловьского: Кузминь, Кобыля, Западыньцы, Яворовцы, Черленевьцы, Росоловцы, Чернятинь, Голеньки, Губинь [...]*.

⁸²⁶ Archiwum książąt. T. 3, nr. 323, s. 311–312; [...] *suorum castrorum haereditariorum, videlicet castrum Ostrog castrum Dubno, Rowne, Stepany, Dorohobusch, Crasylow et Polone [...]* ab omnibus theloneis et ab omni datione et solutione salis [...] *duximus liberandos et eximendos [...]*. Sunku pasakyti ar čia visos nurodytos gyvenvietės suvokiamos kaip pilys. Tačiau aišku viena, kad jei minimu laiku kai kurios iš jų tokiomis ir nebuvo, tai vėliau jos neabejotinai įvardinamos kaip pilys.

⁸²⁷ Ibid., s. 312.

vaizdas: daugybė išsibarsčiusių didiko pilių su joms priklausančiais valstiečiais ir jų „mokestinis pavaldumas“, mokesčių mokėjimas svarbiausiai vietas valdovo – Kremeneco – piliai.

Iš 1529 m. šaltinių sužinome apie dar dvi Ostrogiškiams priklausiusias Černechovo ir Satijevo pilies⁸²⁸. Pirmosios pilies atveju Konstantinui Ostragiškiui buvo leista įkurdinti miestelį ir turėti jame karčemas. Antruoju suteikta privilegija pilies statybai (*замокъ збудовати*), miestelio kūrimui, turgaus ir karčemų steigimui (*место садити и торгъ, и корчмы мети*).

Ostrogiškių giminės žemėvaldos politika buvo tęsiama. Tai gerai iliustruoja vienas pavyzdys. 1534 m. kunigaikštis Kuzma Ivanovičius Zaslavskis valdovo teisme skundėsi, kad dėl Iljos Konstantinovičiaus Ostrogiškio (buvusio LDK etmono sūnus) tarnų jis patyrė daug nuostolių. Vienas iš jų yra tas, kad Ilja buvo pasiuntęs savo žmones į Zaslavskio Verbovecko girią (*нущю его Вербовецкую*), kur šie ją iškirto Žulžineco pilies statybai (*на будоване замку своего Сялжинецкого*)⁸²⁹.

Po penkerių metų, 1539-aisiais, vėl pasirodo Ostrogiškių nekilnojamojo turto (*omnium bonorum immobilium*) „aprašas“, kuris Elenai Konstantinovienei Ostrogiškei, jau velionio Konstantino Ostrogiškio žmonai, buvo visų priklausiusių valdų patvirtinimas. Įdomu, kad akte fiksuojamos ne visos mums iki šiol žinomos Ostrogiškių giminės pilys⁸³⁰. Reikėtų atkreipti dėmesį į *Zdziecola* dvarą, kuriame, kaip akte pažymima, Konstantinas Ivanovičius pastatė pilį. Šią vietovę greičiausiai reikia sieti su jau nurodyta Ostrogiškiams priklausiusia Zvegola.

1546 m. vykusio valdovo teismo tarp Beatos Ostrogiškės ir Kuzmos Ivanovičiaus Zaslavskio, kuriame buvo sprendžiamas Zaslavskiui priklausiusio

⁸²⁸ LM. Užrašymų 12, nr. 702, p. 539; nr. 703, p. 540.

⁸²⁹ Archiwum książąt. T. 3, nr. 486, s. 465. Beje, tais pačiais metais minima, kad Žulžineco pilis jau buvo pastatyta; žr. LM. 8 – oji Teismų bylų knyga, nr. 277, p. 123.

⁸³⁰ LM. Užrašymų knyga 25, nr. 245, p. 295–297; [...] *patrimonium suum, castrum videlicet et oppidum Ostrog* [...] *ad Ostrog pertinet curia Crupa, Brodow* [...] *castrum Polone et oppidum* [...] *Dubien, castrum et oppidum* [...] *Ad eidem quoque castrum Dubien curia Ivani pertinet* [...] *Crasilow castrum* [...] *curiam Zdzieciola* [...] *ibidem dux Constantinus arcem construxit* [...] *Item bona Chlapocin quae dux Helias* [...] *a duce Fedoro Sanguszkowicz* [...] *pro bonis suis Poworsko acquisivit* [...] *castra, oppida, curias, villas* [...] *ratificamus, approbamus* [...].

Radošuvkos kaimo užpuolimas, dokumentuose paminėta Jampilio pilis⁸³¹. Šiame akte reikėtų akcentuoti du dalykus. Pirmą, naujos iki tol nežinotos Ostrogiškių pilies – Jampilio – paminėjimas. Antra, Ostrogiškių žmonės siejami ir suvokiami kaip priklausantys konkrečiomis pilimis, iš kurių ir yra įvykdomi neteisėti veiksmai. Tais pačiais metais susiduriame su viena naujai minima Ostrogiškių piliimi. Tai pačiai Beatai Ostrogiškei, Iljos Konstantinovičiaus Ostrogiškio našlei, buvo patvirtintos teisės (dovis) valdyti Chlapotyno pilį su visais *priklausiniais*⁸³².

Baigiant kalbėti apie Ostrogiškiams XV–XVI a. pirmoje pusėje priklausiusių pilių statymo istoriją, verta žvilgtelėti į vieną *sąlyginės nesėkmės* atvejį, kuriame atsiskleidžia ne tik pilies kaip valdovo išskirtinės regalijos primatas. 1526 m. Žygimantas Senasis, patvirtindamas Konstantinui Ivanovičiui Ostrogiškiui jo iš Polocko vaivados Jono Stanislovaičio Glebavičiaus nusipirktą Nizgolovo (*Низголоу*) dvarą, davė teisę toje vietoje pasistatyti pilį, įkurdinti miestelį, kuriame buvo leista laikyti karčemas, organizuoti penktadieniais turgų⁸³³. Vykdamas jau analizuotą 1552 m. Polocko pilies reviziją, buvo paminėtas Ostrogiškiui parduotas Nizgolovo dvaras (*двор, на имя Низголови*), kurį tuo metu įkaito teise jau laikė Glebavičienė Jesmanienė (*Глебовая Есмановая*)⁸³⁴. Taigi per ketvirtį amžiaus, matyt, niekas nepasikeitė, o suteikta privilegija taip ir „netapo kūnu“. Siūlytina tokia interpretacija. Nizgolovas buvo Polocko žemėje, o visos aukščiau nurodytos Ostrogiškiams priklausiusios pilys, taigi ir stambioji žemėvalda, buvo

⁸³¹ Archiwum książąt. T. 4, nr. 375, s. 475; [...] *и инших многих людей замков твоих Шульжинец, а Полоного и Красилова и Янполя [...]*.

⁸³² Ibid., nr. 397, s. 517–518; [...] *замокъ Хлапотинъ и вси именья, къ нему прислухающие [...]*. Situacijos sudėtingumas į paviršių iškyla stabtelėjus ties Chlapotyno valdymo aplinkybėmis. Pasirodo, Pja Konstantinovičius Ostrogiškis trečiąją dalį šios pilies įsigijo iš Teodoro Andrejevičiaus Sanguškos, tuo tarpu kitas dvi dalis valdė kaip įkaitą iš to paties asmens. Šis pavyzdys išraiškingai reprezentuoja to laiko turtnių santykių neaiškumą ir įvairių priklausomybės tipų tarpusavyje persipynimą. Visgi tai visiškai kita sudėtinga problema, nors ir persiklojanti su pilies pavaldumo ir priklausomybės klausimu, tačiau reikalinga visiškai atskiro tyrimo.

⁸³³ Archiwum książąt. T. 3, nr. 319, s. 297–298; [...] *дозволили-быхмо ему в том имени замок справити и место садити и корчмы мети и торгъ в пятницу и поведил, што тот торгъ его, нашим торгом господарским не шкодно есть, бо от Полоцка и от Витебска подалеку [...]*. Svarbu tai, kad turgaus organizavimas siejamas su tuo, jog tai netrukdytų valdovo interesams. Aiškiai pasakyta, kad Nizgolovas yra toli nuo Polocko ir Vitebsko.

⁸³⁴ Полоцкая Ревизія 1552, с. 69.

sukoncentruota Voluinėje. Visa tai galima laikyti klasikiniu kunigaikščių ir diduomenės žemėvaldos „rinkimo“ vienoje teritorijoje atveju, vengiant valdų išsibarstymo. Jei sutiksime, kad Ostrogas buvo „branduolinė“ (у замьку голувьномь отъчызыномь Остроге)⁸³⁵ Ostrogiškių giminės valda, tuomet teliks pastebėti, kad visos kitos pilys (Dubnas, Zvegola, Zdetelis, Polonė, Rivnas, Stepanė, Dorogobužas, Krasilovas, Černechovas, Žulžinecas, Jampilis, Chlapotynas, Turovas) ir joms priklausiusios teritorijos buvo „prilipdytos“ prie šios giminės tėvonijos.

Sanguškos

Lenkijos karalius Vladislovas III Varnietis 1441 m. paskelbė dokumentą, kuriame skundėsi Sanguška Teodorovičiumi, Teodoro Algirdaičio sūnumi⁸³⁶, kad šis įsiveržė į Lenkiją ir plėšė vietines žemes ir jų gyventojus, kartu buvo užpulta ir Ratnės pilis⁸³⁷. Ratnė yra vakarinėje Voluinės dalyje, kuri pakaitomis priklausė tai Karūnai, tai LDK. Mūsų atveju nėra taip svarbu, kam konkrečiai tuo metu priklausė vakarų Voluinė. Greičiau svarbus yra pats Ratnės pilies ir Sanguškų giminės santykis. Jau 1443 m. Kazimieras (*sic!*) suteikė raštą, kuriuo pažymima, kad Ratnė ir Vetlė (į šiaurės rytus nuo pirmosios) atiduodamos kaip tėvonija Sanguškom⁸³⁸. Visa tai atrodo logiška, kai prisimenama, jog Sanguškų giminės pradininkas Teodoras Algirdaitis buvo gavęs šiose apylinkėse savo dalį (*udel ieho Luboml*), kuri laikui bėgant neretai tapdavo tėvonine.

⁸³⁵ LM. 12 – oji Teismų bylų knyga, nr. 60, p. 64.

⁸³⁶ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy, s. 422. Tai vienas tų pavyzdžių, kai „nusėdę“ vietinėse žemėse ir jų socialinėse struktūrose Gediminaičių dinastijos palikuonys įsitvirtina ir „sukuria“ savo atskirą giminės liniją. Teodoras Algirdaitis valdė pasienyje su Lenkijos karalyste buvusias žemes Chelmą, Ratnę, Liubomlį, kurios buvo nuolatinių konfliktų epicentre. Taip pat žr. Wolff J. Ród Gedimina, s. 116–123. Apie pirmoje Algirdo santuokoje gimusius sūnus ir jų gautas „dalis“ plačiau Lietuvos ir Žemaitijos bei Bychoveco kronikose; žr. ПСРЛ. Т. 32, с. 63, 141.

⁸³⁷ Archiwum książąt. T. 1, nr. 37, s. 36–37; [...] *significamus [...] quod nos animadvertentes magne rebellionis et adversitatis insidias ac temerarie accionis pertinaciam ducis Senguschconis, quibus ipse in offensam maiestatis nostre regie in dies multos ausus fuit pertinaciter insevire, jam bona nostra regni Polonie hostiliter invadendo jamque diversis depopulationibus etiam ignis immissione illud disturbando, vastando et immaniter destruendo ac fideles nostros crudeliter opprimendo et nonnulla nostra bona et pertinencias regni nostril predicti indebite occupando – sicut pridem ipse cum suis complicibus unitus invadens castrum nostrum Rathno [...].*

⁸³⁸ Ibid., nr. 39, s. 38–39; [...] *ко всем мужем Ратяном и Ветляном. Дали есмо Ратно и Ветлы князю Сонкушку и со всеми вами, якож есть его отчина, и вы бы его были послоуни своего отчича, а инога никого [...].*

Tokios aiškios, detalios ir greitos pilių plėtros kaip Ostrogiškių giminės atveju kunigaikščių Sanguškų giminėje nematysime. Žinoma, aptariamuoju laiku Sanguškų giminė buvo vietinio, Voluinės elito, lygmens kunigaikščiai. Nepaisant to, kad neturime chronologiškai nuoseklus šios giminės santykio su pilimi per visą XVI a. pirmosios pusės vaizdą, tačiau jau šio amžiaus antrame ketvirtyje galima pastebėti augantį Sanguškų vaidmenį, kurį atspindi pilys kaip galios išraiška, Voluinės žemėje.

XV a. Sanguškų giminė skilo į dvi linijas: Koširskių ir Koveliskių. Šį skilimą bene geriausiai atspindi vienas XVI a. pradžios aktas. 1502 m. tarp Andrejaus Alkesandrovičiaus Sanguškos ir jo brolienės Anos Michailovos Sanguškienės bei sūnėno Andrejaus Michailovičiaus Sanguškos įvyko turto dalybos. Jo pagrindą sudarė du Nesuchožo (*Несухоеже*) ir Koširsko dvarai bei Kamienio pilis ir miestas. Kiekvienai iš pusių atiteko po dvarą ir pusę pilies (*ся достало половица города Камяня*)⁸³⁹. 1540 m. kunigaikštis Andrejus Michailovičius Sanguška Koširskis (*sic!*) savo žmonai Onai Vasiljevai Chreptavičienei iš Kamienio pilies (*вено на замку моем отчизном, Камени*) užrašė tūkstančio kapų grašių dovį⁸⁴⁰. Aišku tai, kad Kamienio pilis tuo metu jau buvo patekusi į vienos Sanguškų giminės Koširskių šakos rankas. Vėliau tai aiškiai atsispindės ir pavadinime – Kamenis Koširskas. Kita Sanguškų giminės Koveliskių šaka savo vardą įgavo nuo Kovelio pilies. Štai 1538 m. Vasilijus Sanguška skundėsi teismui, kad jis dėl Andrejaus Sanguškos Koširskio savo Kovelio ir Klevecko pilyse patiria nuostolius⁸⁴¹. Vis dėlto nepaisant to, yra žinoma, kad 1543 m. Vasilijus Michailovičius Sanguška Koveliskis, kaip aiškinama akte, dėl nuolat patiriamų skriaudų ir nuostolių (*незносные кривды и втисненя*), iškeitė Kovelio pilį su jos *priklausiniais* į Bonai Sforcai anksčiau priklausiusius Gorvolės valsčių ir Smolnenų bei Obolcų dvarus⁸⁴².

⁸³⁹ Archiwum książąt. T. 1, nr. 147, s. 147–148.

⁸⁴⁰ Archiwum książąt. T. 4, nr. 197, s. 252.

⁸⁴¹ LM. Užrašymų knyga 20, nr. 87, p. 141.

⁸⁴² Ibid., nr. 276, s. 339–343.

Koširskių linijai „sekėsi“ neabejotinai geriau. 1545 m. jau minėta Ona Chreptavičienė, Michailovičiaus Sanguškos Koširskio žmona, užrašė savo sūnui Aleksandrui Andrejevičiui Sanguškai Koširskiui Goruchovo pilį, sudariusią trečiąją dalį turto, su jai priklausančiais kaimais (*третью часть, то ест замокъ мой Горуховъ*)⁸⁴³.

Sudėtinga tiksliai nurodyti, kada kunigaikščių giminė pradėjo valdyti konkrečią pilį. Kartais tiesiog atsitiktinumas suteikia galimybę sužinoti apie tam tikrus dalykus. Štai, kad ir vienas XVI a. vidurio epizodas. 1546 m. Teodoro Sanguškos Zvenigorodo pareigūnui nužudžius Poznanės kašteliono tarnybininką, buvo paskirtas teismas, turėjęs įvykti Teodorui Andrejevičiui Sanguškai priklausiusioje Zvenigorodo pilaitėje, kuri tuo metu ir buvo įvardinta kaip teismo vieta⁸⁴⁴. Čia derėtų trumpam apsistoti ir žvilgtelėti į trisdešimčia metų ankstesnį įvykį. 1516 m. Konstantinas Ivanovičius Ostrogiškis išrūpino savo seserėnui Romanui Andrejevičiui Aleksandrovičiui Sanguškai laikymą Braclavo, Venicos ir Zvenigorodo pilių, kurias, beje, anksčiau laikė pats⁸⁴⁵. Taigi, Zvenigorodas tapo klasikiniu pavyzdžiu, kai lenas ar tarnyba tapdavo paveldimu, tėvoniniu turtu.

Pilies, kaip ir apskritai bet kokio nekilnojamojo turto, tapimas moters (dukros, žmonos, sesers) kraičiu buvo labai retas. 1555 m. susiduriame su minima Sanguškoms priklausiusia Volodavos pilimi, kuri buvo „atsinešta“ Teodoros Sanguškovičienės Petrovaitės Zahorovskos pasoga⁸⁴⁶.

Viena iš Sanguškų giminės šakų gavo savo vardą nuo Kovelio pilies. Nepaisant to, vėliau ji buvo iškeista į kitas valdas. Kitai Sanguškų giminės linijai Koširskiams, kurių „motinine“ pilimi tapo Kamenis Koširskas, žemėvaldos telkimo procese sekėsi geriau. Esminis vidinis lūžis Sanguškų

⁸⁴³ Ibid., nr. 343, s. 429–430.

⁸⁴⁴ Ibid., nr. 389, s. 498; [...] *приехавши под тот замочок, Звенигород, где оно е право мело быт, стали [...]*; nr. 390, s. 499; [...] *и просил насъ сменем Вашей Милости, абыхмо до Звенигорода на то е право были [...]*. Beje, Zvenigorodas ir 1553 m. šalia kitų valdų minimas kaip priklausantis Čerkasų ir Kanevo seniūnui Dmitrijui Teodorovičiui Sanguškai; žr. Archiwum książąt. T. 6, nr. 101, s. 142; [...] *з ыменей своихъ, з Туриска, Звиногорода, Звнячое, з Воловова [...]*.

⁸⁴⁵ Archiwum książąt. T. 3, nr. 161, s. 133; [...] *для службы князя Романовы тые замки наши: Бряславль, Веницу и теж Звенигород князю Роману дали от нас держати до его живота [...]*.

⁸⁴⁶ Archiwum książąt. T. 6, nr. 11, s. 18–19; [...] *иж то за посагъ мой [...] даль и поступилъ самъ от себе [...] за тую четвертьную часть всихъ именей отчизныхъ замьку своего отчизного Володаву з местомъ, з двема фолварьками прислухаючимъ, с пашнями дворными [...]*.

giminėje įvyko 1502 m. su turto dalybomis. Aptariamuoju laiku galima kalbėti apie šias Sanguškų giminės pilis: Ratnę, Vetlę, Kamenį Koširską, Kovelį, Klevecką, Goruchovą, Zvenigorodą, Volodavą. Tačiau vargu ar visos šios pilys vienu metu priklausė abiem giminės šakoms. Tiek Ratnė, tiek Vetlė XV–XVI a. daugiau nebeminimos. Tas pat turėtina omenyje ir kalbant apie kitas kilmingųjų gimines bei jų pilis.

Zbaražskiai-Višnioveckiai

Zbaražskiai yra kita anksti, XV a. ketvirtajame dešimtmetyje, Voluinėje pradėjusi formuotis kunigaikščių giminė, kurios siejimas su kito Algirdo sūnaus Kaributo Dmitrijaus sūnumi Teodoru Kaributaičiu istoriografijoje vertinamas kritiškai⁸⁴⁷. Ji svarbi todėl, kad šaltiniuose aptinkame sąlyginai ankstyvus šios giminės žemėvaldoje pilies paminėjimus. Viskas prasidėjo 1463 m. turto dalybomis tarp brolių Vasilijaus, Simono ir Soltano Vasiljevičių Zbaražskių. Tėvonija tarpusavyje buvo pasidalyta tokiu santykiu: pirmajam vyriausiajam broliui atiteko Zbaražo pilis⁸⁴⁸ su grupe kaimų (*город Збараж, а к тому села*), antrajam – Kolodno pilis su įvairiais kaimais (*город Колоден а села*), jauniausiajam Soltanui – Dvoro pilaitė su kaimais (*городокъ Двор а села*). Jų motinai liko keli kaimai⁸⁴⁹. Po dvylikos metų, 1475-aisiais, mirus jauniausiajam broliui Soltanui Vasiljevičiui Zbaražskiui, Simonas Vasiljevičius Zbaražskis su savo sūnėnu, vyriausiojo brolio Vasilijaus vyriausiuoju sūnumi Mykolu, pusiau pasidalijo velionio turtą. Semionui atiteko dvi Gorodoko ir Manevo gyvenvietės. Michailas gavo Višniovco pilį (*оузья Вишневецъ город со всеми приселки*)⁸⁵⁰. Šiame epizode išskirtiniausiai atrodo Višniovco atvejis, kuris galimai liudija įvykusius pokyčius nuo pirmųjų dalybų. Taigi, Soltanas greičiausiai per tą laiką pasistatė pilį. Antras dalykas, į kurį verta atkreipti dėmesį yra tas, kad jau minėtasis Mykolas Zbaražskis buvo naujos

⁸⁴⁷ Wolff J. Ród Gedimina, s. 155–156; Tęgowski J. Pierwsze pokolenia, S. 117.

⁸⁴⁸ Įdomu, jog pirmąją Zbaražo donaciją žinome iš 1442 m., kai Kazimieras jį iki gyvos galvos dovanojo Deniskai Mukosejevičiui: Zbiór dyplomatów rządowych i aktów prywatnych... (toliau – Zbiór dyplomatów rządowych i aktów prywatnych) Red. Krupowicz M. Wilno, 1858, nr. 19, s. 21; [...] *Оузревши есмо верную службу слуги нашего Пана Дениска Мукосеевича [...] дали есмо ему Збараж до живота, а тые села [...]*. Taip pat žr. LM. Užrašymų knyga 25, nr. 128, p. 186.

⁸⁴⁹ Archiwum książąt. T. 1, nr. 57, s. 54–55.

⁸⁵⁰ Ibid., nr. 74, s. 70.

Višnioveckių giminės pradininkas⁸⁵¹, o į jo valdas patekusi Višnioveco pilis šiai giminei suteikė ir vardą.

Šių dviejų giminių pavyzdžiai turi du bendrus bruožus, kurie, visko gali būti, ir nulėmė jų ankstyvą pasirodymą šaltiniuose bei pilių atsiradimą šių giminių dispozicijoje. Pirmas – abi šios giminės buvo kilusios iš Gediminaičių Algirdaičių šakos. Antras, juos „vienija“ Voluinės žemė, kurios išskirtinumas bus atskleistas vėliau. Nepaisant to, kad per visą XV a. Sanguškos ir Zbaražskiai priklausė tik lokaliniam Voluinės elitui, šių dviejų giminių žemėvaldoje pilies egzistavimas galimai liudija anksti pasireiškusią išskirtinę savimonę, liudijamą pilių. Zbaražskiai čia atrodo išskirtinai, nes jų giminės vardas buvo perimtas nuo pagrindinės Zbaražo pilies, o vėliau Višnioveco piliai 1475 m. atitekus Michailui Zbaražskiui, pradėjo formotis nauja kunigaikščių Višnioveckių giminė.

Vis dėlto tai tik keli pavyzdžiai, kurie nėra pakankami tam, kad būtų galima kalbėti apie kunigaikštiškų giminių pilį kaip reiškinį. Sanguškų ir Zbaražskių-Višnioveckių situacija yra įdomi tuo, kad jos išskirtinumą, greičiausiai ir lokalinę savimonę, sąlygojo šių kunigaikščių giminių išskirtinė kilmė. Taip pat nereikia pamiršti ir pačios Voluinės žemės reikšmės.

Kaip jau buvo minėta, XV a. antroje pusėje Zbaražskių giminei priklausė Zbaražo, Kolodno ir Dvoro pilys, kurios 1463 m. buvo pasidalytos tarp trijų brolių. Mykolas Vasiljevičius Zbaražskis, vyriausiojo brolio Vasilijaus vyriausias sūnus, buvo Višnioveckių giminės protoplastas, kai jam po turto dalybų 1475 m. atiteko Višnioveco pilis. Apskritai apie šią giminę mus dominančiu aspektu šaltiniuose nėra daug duomenų. Vis dėlto tai greičiau ne šaltinių, o pačios giminės problema. Tai, kad šios giminės nariai neužėmė centrinių valstybinių pareigybių, iškalbingai liudija apie Zbaražskių-Višnioveckių, kaip vietinio XVI a. pirmos pusės Voluinės elito, vaidmenį. Beje, 1528 m. LDK kariuomenės surašymo duomenimis, šios giminės atstovai, remiantis išrengiamų žirgų ir dūmų skaičiais, toli gražu nepateko į galingiausių giminių trisdešimtuką.

⁸⁵¹ Wolff J. *Kniazowie litewsko-ruscy*, s. 608.

1545 m. aprašant Lucko pilį, tarp Lucko piliai anksčiau priklaususių teritorijų buvo paminėtos Peremylio ir Turijsko pilys. Žinome, kad pirmoji tikrai priklausė Višnioveckiams, o dėl Turijsko priklausymo Višnioveckiams gali kilti pagrįstų abejonių. Bet kokiu atveju Turijskas „išsprūdo“ iš valstybinės priklausomybės. Įdomus čia atrodo tiek šios pilies atitekimas minėtiems kunigaikščiams, tiek tai, kad ji suvokiama kaip priklausiusi „motininei“ Lucko piliai, taigi tam tikra prasme lokalinei struktūrai⁸⁵².

Toli gražu nepretenduojant į išbaigtą Zbaražskių-Višnioveckių dispozicijoje per analizuojamą laikotarpį atsidūrusių pilių sąrašą, pabrėžtina, kad XV a. minimos Zbaražo, Kolodno, Dvoro ir Višnioveco (pažymėtina, kad pirmoji ir paskutinioji davė dviems giminės šakoms vardus) pilys per visą XVI a. pirmą pusę tepasipildė dviem Peremylio ir Turijsko pilimis. Vis dėlto pačiame XVI a. viduryje ir persiritus į antrąją šimtmečio pusę, minima Teodorui Michailovičiui Višnioveckiai priklausiusi Peremirco pilis (1549)⁸⁵³, o 1563 m. susiduriame su Gricovo pilimi, priklausiusia Kremeneco seniūnui Mikalojui Andrejevičiui Zbaražskiai. Gricovo pilies atvejis išskirtinis todėl, kad susiduriame su išsamiai aprašytu kunigaikščių tarpusavio antagonizmo pavyzdžiu, kurio epicentre – kunigaikščio pilis. Trumpai nušvieskime šį XVI a. kasdienybės vaizdą. Teismui buvo paduotas skundas dėl Kijevo vaivados Konstantino Konstantinovičiaus Ostrogiškio žmonių ir kitų ponų. Skundo esmė ta, kad šie apsiginklavę (*конно, збройно*) asmenys kartu su savo tarnais ir bajorais užpuolė Zbaražskio Gricovo pilį. Pasirodo, kad šie užpuolikai, bešaudydami, padegė pilyje stovėjusį namą, kuriame buvo šimtas palčių kiaulienos, penkiasdešimt šernienos lašinių, trumpai tariant, įvairiausių maisto atsargų, ir pridarė daug nuostolių⁸⁵⁴. Tokiu būdu ši pilis atsiskleidžia ne kaip

⁸⁵² Ревізії українських замків, с. 184; с. 187; [...] *Сума всехъ тыхъ именеи и сель выслужонныхъ обоихъ поветовъ – Луцкого и Володимерского – сто сель и пять сел а шесть замьковъ и чотыри дворы а две волости а шестнацать дворцищъ [...]*.

⁸⁵³ Памятники дипломатическихъ сношеній Московскаго государства съ польско-литовскимъ. Т. 2, с. 330; Wolff J. Князиowie litewsko-ruscy, s. 554.

⁸⁵⁴ *Малиновскій И. Сборникъ матеріаловъ, № 34, с. 444; [...] в замку домъ на корен спалили мяса свинего полтей сто, сал вепровыхъ петдесят, масла горцковъ петдесят, сыровъ великихъ полтораста копъ, а въ млыне, дей, взято десятъ солодовъ пшеничныхъ, муки пшеничное двадцатъ мац, муки житное петдесятъ мац, к тому тежъ в том же квалтовномъ наеханью ихъ изъ*

didingas Viduramžių visuomenės architektūrinis statinys, o kaip iš vietinių apylinkių sutelktų produktų sandėlis.

Mstislavskiai-Zaslavskiai

Ši kunigaikščių giminė išskirtinė ne tik savo ištakomis, bet ir mums rūpima kunigaikščių ir apskritai privačios pilies genezės bei raidos problema. Žinia, prieš 1495 m. mirė Ivanas Jurjevičius Lengvenis, Simono Lengvenio (Algirdaičio) anūkas, kuris bene pirmasis buvo pradėtas vadinti Mstislavskiu. 1495 m. yra datuojamas Lietuvos Metrikos aktas, kuriame pažymėta, kad jo dukros Anastasija ir Julijona prašė dk, jog šis leistų joms gyventi Mstislavlyje ir kitose tėvoninėse žemėse (*били его милости чолом о отчине своеи, о Мстиславли, и о иных городех*)⁸⁵⁵. Visgi Aleksandras pasinaudojo kaduko teise ir „priglaudė“ Mstislavlio kunigaikštystę, beje, savo žmonai Elenai jis dovanojo Popova Gora pilį (čia prisimintina pilis kaip dovis valdančiojoje dinastijoje). Tačiau sugrįžkime prie dvejų seserų Anastasijos ir Julijonos. Pastaroji 1499 m. valdovo buvo ištekinta už kunigaikščio Michailo Ivanovičiaus Zaslavskio. Tai davė pradžią naujai kunigaikščių giminei. Tais pačiais metais Aleksandras Mykolui Zaslavskiui, laipsniškai tapusiam Mstislavskiu, davė Mstislavlio ir Mglino pilis su visais jų dvarais ir valsčiais amžiams⁸⁵⁶. 1507 m. Žygimantas Senasis Mykolui Ivanovičiui Zaslavskiui-Mstislavskiui patvirtino Mstislavlio ir Radomlio pilių valdymą⁸⁵⁷.

Mstislavskių giminės atveju galima pažvelgti į Molodečno pavyzdį. 1511 m. Molodečno dvaras dk privilegija buvo tėvoninėmis teisėmis padovanotas Michailui Ivanovičiui⁸⁵⁸. 1525 m. Žygimantas Senasis savo raštu

стада его млст взято стадных свереп сто, жеребцовъ стадных двадцат, возников чотыри, валаховъ коней ездных сорокъ [...].

⁸⁵⁵ LM. Užrašymų knyga 6, nr. 128, p. 117.

⁸⁵⁶ LM. Užrašymų knyga 5, nr. 224, p. 139; [...] *дали есмо ему город Мстиславль а город Мглинь со всеми дворы [...] какъ тыи замъки деръжали кн(я)зь Юрей Лынквеневиць, а потомъ сынъ его, княз Иванъ. А дали то есмо ему у вотьчыну вечно на веки вечныи [...].*

⁸⁵⁷ Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy, s. 266. Kiti žinomi Mstislavlio ir Radomlio patvirtinimai Zaslavlams: LM. Užrašymų knyga 1, nr. 566, p. 117–118; [...] *Alexander krol listy swoymi xiazęciu Michałowi Iwanowiczowi Juriewiczowi Zoslawskiemu za sluzby iego y oycowi iego pokazane dal iemu y postąpil zamki Mscislaw y Horodmlyn ze wszystkimi dworami do tych zamkow obudwuch naliezęcymi na wiecznosć [...]* (1499); nr. 565, p. 117; [...] *Xiazę Michailo Iwanowicz Mscislawski oznaymuie, yz krolowi iego mości zamki, to iest Mscislaw y Radoml, zapisał y darował na wiecznosć po smierci swey y siebie sam w obronę krolewską podawa [...]* (1527).

⁸⁵⁸ АЗР. Т. 2, № 69, с. 85–86.

tvirtino jau kunigaikščio Mstislavskio Molodečno pilies, kaip dovio savo dukterims, užrašymą už dviejų tūkstančių grašių sumą⁸⁵⁹. Su šiuo veiksmu neabejotinai tiesiogiai buvo susijęs ir vyriausiajam sūnui Teodorui Michailovičiui Mstislavskiui tais pačiais metais užrašyta Radomlio pilis (*на хлебокормленье замокъ Мстиславского повета Радомль*)⁸⁶⁰.

Kokie sudėtingi ir painūs buvo aptariamo laikotarpio turtiniai santykiai, kiek buvo konkrečių nekilnojamojo turto objektų priklausomybės formų ir kaip jos greitai kito, atsispindi jau minėtose Mstislavlio ir Radomlio pilyse. Galime pasitelkti metaforą: „*Atėjo vakaras ir diena pati save paneigė*“. Taigi rytdiena neigdavo vakar dieną. Michailas Ivanovičius Mstislavskis 1527 m. užrašė Mstislavlio ir Radomlio pilis kaip palikimą Žygimantui Augustui⁸⁶¹. Po metų šios dvi pilys buvo valdovo privilegija suteiktos laikyti Jonui Iljiničiui⁸⁶².

Galime daryti išvadą, kad nepaisant įvairių XVI a. pirmos pusės užrašymų, Mstislavlio ir Radomlio pilys su jų teritorijomis, kaip svarbūs visos LDK taškai, taip niekada ir nepriklausė Mstislavskiams. Tiksliau būtų sakyti, kad šios pilys priklausė kaip tarnybos. Kartu bendrame kontekste įvertintinas ir ankstesnių Lengvenaičių vaidmuo šiose teritorijose. Įmanoma, kad išmirus visiems tiesioginiams vyriškosios linijos Lengvenio palikuonims, šios valdos tęstinumas, kuris nulėmė tėvoninės valdos nesusiformavimo faktorių, tiesiog nutrūko. Antra vertus, valdovas nepraleisdavo progos pasinaudoti išmaros (kaduko) teise. Tikėtina, kad tarp Mstislavskių, kaip *leno-tarnybos* pilių, buvo

⁸⁵⁹ LM. Užrašymų knyga 12, nr. 544, p. 424; [...] *записалъ имъ вена на замьку своем Молодичинском две тысячи копъ грошей литовское монеты полугрошковое личбы ку выправе посагу имъ, дочкамъ своимъ [...] А естли бы хотели братья их тот замок Молодечно [...] к своимъ рукам мети, тогда мают отложити имъ тую суму две тысячи копъ грошей литовское монеты [...]*. Taip pat žr. АЗР. Т. 2, № 138, с. 166.

⁸⁶⁰ АЗР. Т. 2, № 136, с. 162–163.

⁸⁶¹ LM. Užrašymų knyga 12, nr. 656, p. 501–502. Taip pat žr. АЗР. Т. 2, № 148, с. 181.

⁸⁶² LM. Užrašymų knyga 12, nr. 684, p. 525; [...] *абыхмо ему дали в держане отъ насъ держати замьки наши Мстиславль и Радомль со всеми дворы и фольваки [...] Ино мы [...] то вчынили, и к тому бачачи на писанье листу Михаила Ивановича Мстиславьского, которыи онъ до насъ писалъ, штоже врьдники нго тых замьковъ наших отъ неприятеля нашего масковьского не есть беспечныйи, абыхмо ихъ в часъ осмотрели, тыи замьки наши Мстиславль и Радомль дали есьмо пану Яну Ильиничу в держанье [...]*.

Teterinas, nutolęs nuo Mogiliavo į šiaurės vakarus. Taip spėti leidžia tai, kad ji ir po Michailo Ivanovičiaus Mstislavskio mirties neturėjo atitekti jo sūnui⁸⁶³.

Vis dėlto tuo Mstislavskių, kaip kunigaikščiškos giminės, pilių istorija nesibaigia. Jau kalbėjome apie Molodečno pilį, kaip užrašytą kraitį. Molodečnas neabejotinai priklausė Mstislavskiams, kitaip joks dovis iš šios pilies nebūtų galėjęs būti užrašytas. Panaši situacija susiklostė su problemiška lokalizuojama (greičiausiai netoli Krėvos) Lasios pilaite (*замочокъ на Ласе*), kurią Michailas Mstislavskis 1520 m. kaip dovį užrašė antrajai savo žmonai (1507) Vasilisai Michailovai Alšėniškei Mstislavskai⁸⁶⁴. Tad greičiausiai galime kalbėti tik apie dvi Molodečno ir Lasios šiai giminei tiesiogiai priklausiusias pilis.

Kaip žinia, Michailas Ivanovičius Mstislavskis buvo kilęs iš Zaslavskių giminės, kurių giminės pradininku laikomas Jaunutis, savo vardą gavusios nuo Zaslavlio (į šiaurės vakarus nuo Minsko), tik vedęs vieną iš likusių moteriškosios Mstislavskių linijos palikuonę, tapo užkuriu Mstislavlyje. Todėl kartu pravartu būtų padaryti pastabą dėl kitos panašia pavarde buvusios kunigaikščių giminės.

Žaslavskiai

Žaslavskiai buvo kilę iš Ostrogo, o jų giminės pradininko Jurijaus Vasiljevičiaus tėvas buvo Vasilijus Fiodorovičius Ostrogiškis. 1489 m. „at(si)lyginimų“ sąrašė yra paminėtas Jurijus Vasiljevičius Žaslavskis Kremenece gaunantis penkioliką kapų grašių⁸⁶⁵. Pasak Wolffo, XV a. pabaigoje turto dalybų su broliu Ivanu metu jam atiteko Zaslavlis (į rytus nuo

⁸⁶³ LM. Užrašymų knyga 1, nr. 623, p. 126–127; [...] *Zygmunth krol zamek Tetheryn ze wszytką dzierzawą, dworami y wsiami, do niego z dawna przynaliezacyimi, gdy po smierci xiazęcia Michaila Mscislawskiego do jego krolewskiej mości stołu spadły krowey Bonie y iego krolewskiej mości własnym potomkom dał, darował y zapisał [...]* (1523). Prisimintina, jog apie Teteriną jau kalbėjome kaip Bonos dovį.

⁸⁶⁴ АЗР. Т. 2, № 107, с. 130; [...] *Присылала къ намъ княгиня Михайлова Мстиславская княгиня Василиса, о томъ, штожь мужъ ея князь Михайло Ивановичъ Мстиславскій записалъ ей выслугу свою [...] въ Кревскомъ повете [...] и на Ласе, сто и осмдесять дымовъ [...] а замочокъ на Ласе [...] то далъ и записалъ ей до живота ея; а по животе ея, мають сынове его, напротивку посагу ея, дати тысячу копъ широкихъ грошей Ческое монеты, кому она отпишетъ, а тыи люди, и замокъ, и дворы вышетенаны къ своимъ рукамъ мети [...]*. Šios užrašymo vėlesni variantai ir patvirtinimai: LM. Užrašymų knyga 25, nr. 27, p. 93 (1524); LM. Užrašymų knyga 12, nr. 546, p. 425 (1525).

⁸⁶⁵ LM. Užrašymų knyga 4, nr. 23.12, p. 85.

Kremeneco)⁸⁶⁶. Tokiu būdu atsiranda ir giminės vardas Žaslavskiai. Jurijaus Vasiljevičiaus sūnus Andrejus Jurjevičius Žaslavskis, būdamas bevaikis, 1520 m. įsivaikino Ilją Konstantinovičių Ostrogiškį. Tai nėra savitiksliis ar atsitiktinis ekskursas, nes pasiimdamas į savo globą Ilją Ostrogiškį, užrašė šiam trečiąją dalį savo tėvoninių valdų, tarp kurių buvo ir Zaslavlio, kaip pagrindinės tėvoninės valdos, dalis (*третьюю часть имень отчизны свое в Жославли*)⁸⁶⁷. Paskiau paaiškėja, kad čia ne vėliau kaip 1534 m. stovėjusi pilis, kurios trečioji dalis atiteko Iljai⁸⁶⁸. Tačiau nebūtų analizuojama visuomenė atvirai ir savavališkai sprendžiamų konfliktų, taip įgyvendinant teisingumą, visuomenė, kuriai iliustruoti tinka konfliktas, susijęs su Zaslavlio pilimi. Šis konfliktas, kaip jau minėjome, buvo užprogramuotas ir glūdėjo jau pačiuose žemėvaldos ir jos dalinių dalybų, užrašymų ir kt. santykiuose. 1536 m. valdovo teismą pasiekė skundas, kuriame skundėsi Andrejaus Jurjevičiaus Žaslavskio brolienė Elena ir jos sūnus Kuzma Ivanovičius Žaslavskis, jog Ilja Konstantinovičius Ostrogiškis užpuolė Zaslavlio pilį ir pridarė daug žalos⁸⁶⁹. Galima tik spėti, jog Ostrogiškiui atvykus į Zaslavlį „pareikalauti“ to, kas jam teisėtai priklauso (ne taip jau seniai užrašyta jo globėjo trečioji dalis), šis nebuvo svetingai priimtas, todėl greičiausiai ir kilo ginčas.

Trumpam sugrįžkime prie Kuzmos Ivanovičiaus Žaslavskio. Tarsi visai tarp kitko 1545 m. Kremeneco pilies inventoriuje yra pažymėta, kad Kuzma Žaslavskis šalia kelių Kuzminskos valsčiaus kaimų laikė ir Bialgorodo pilaite (tarp Kremeneco ir Zaslavlio), kuri buvo jo su kaimais ištarnauta⁸⁷⁰. Beje tas pats Kuzma Žaslavskis 1546 m. sprendė žemėvaldos reikalus su Beata Ostrogiške. Svarbu akcentuoti, kad pirmasis antrosios atžvilgiu atsisakė

⁸⁶⁶ Wolff J. *Kniaziowie litewsko-ruscy*, s. 594.

⁸⁶⁷ *Archiwum książąt*. T. 3, nr. 210, s. 201.

⁸⁶⁸ *Ibid.*, nr. 492, s. 472; [...] *тыя две части вси сполна именья моего отчизного и материстого, што на мою дельницу прислушитъ мне [...] то есть в замку и в месте в Жаславлия, с корчмами медовыми и пивными и с корчмою вина горелого и з воскобойнею [...]*.

⁸⁶⁹ *Archiwum książąt*. T. 4, nr. 24, s. 22. Beje, po ketvirčio amžiaus mirus paskutiniam pilnamečiui Žaslavskių giminės atstovui, vaikai ir Zaslavlio pilis buvo paimti į Kijevo vaivados ir Trakų kašteliono globą; žr. *Archiwum książąt*. T. 6, nr. 38, s. 55–56 (1562).

⁸⁷⁰ Ревізії Українських замків, с. 208–209; [...] *А то села Кузминское ж волости, которыи князь Кузма Жеславський держить: Дворецъ, Белогородка замочокъ, Зубовцы, Махаринцы, Клетня, Мацевыцы, Колочинъцы, Завадинцы, Сенютки, Ближнѣцы [...]*.

pretenzijų į Berezdivo pilį⁸⁷¹. Šiuo atveju ne tiek svarbu, kam priklausė pilis, kiek tai, kad Žaslavskių giminė yra tas pavyzdys, kuris reprezentuoja labai sudėtingus giminių tarpusavio žemėvaldos santykius, atkreipiant dėmesį į giminystės ryšius su tokia svarbia XVI a. pirmosios pusės gimine, kaip Ostrogiškiai, o kartu, nuolat kintančius pilies pavaldumo ir priklausomybės ryšius su konkrečiais kilmingaisiais.

Čartoriskiai

1496 m. kunigaikščiui Semionui Aleksandrovičiui Čartoriskiui Aleksandras Jogailaitis savo privilegija patvirtino jo tėvo Aleksandro prie Kazimiero ištarnautus Lahoisko, Ostašino, Sporovo ir Kameneco dvarus⁸⁷². Nepaisant to, šios valdos taip ir netapo Čartoriskių giminės Lahoisko šakos židiniu. Prie to sugrįšime kiek vėliau. Svarbu atkreipti dėmesį į kitą dalyką. 1518 m. Semionas Čartoriskis jau buvo Propoisko ir Čečersko vietininkas. Jei gerai prisimename, po šešerių metų šios dvi teritorijos kaip valdovo pareigūnui buvo pavaldžios Teodorui Michailovičiui Višnioveckiui, kuris turėjo sutvarkyti Čečersko pilį. Tuo tarpu Semionas Čartoriskis turėjo tą pačią užduotį, tik kitą objektą – Propoisko pilį, kurią buvo įsipareigojęs pastatyti su valdovo žmonėmis: propoiskiečiais ir čečerskiečiais⁸⁷³. Taigi vėl susiduriame su pilimi kaip konkrečia tarnyba, skiriama asmeniui. Kaip jau buvo ne kartą užsiminta, skiriamos pareigybės ir su jomis susijusi vieta vienareikšmiškai išreiškė ir paties asmens statusą.

Kita, Čartoriskių Voluinės šaka, žvelgiant iš kunigaikštiškų giminių kaupiamos galios pozicijų, buvo sėkmingesnė. Yra realus pagrindas kalbėti apie dvi aptariamuoju laiku Čartoriskių Voluinės šakai priklausiusias pilis: Čartorisko ir Litovyžo. Trečiosios, Bialgorodo, priklausomybė yra diskutuotina. Bene svarbiausiu šiuo atveju laikytinas Čartoriskas, kuris 1537 m. minimas kaip Teodoro Michailovičiaus Čartoriskio pilis. Apie tai sužinome dėl praktinių priežasčių (kaip jau buvo svarstyta, didžioji dalis šaltinių,

⁸⁷¹ Archiwum książąt. T. 4, nr. 397, s. 516; [...] дал и поступилъ ей и потомкомъ ее ку Берездоку своее влстное земли [...].

⁸⁷² LM. Užrašymų knyga 6, nr. 209, p. 150.

⁸⁷³ LM. Įrašų knyga 11, nr. 59, p. 78.

teikiančių informaciją apie žemėvaldą, galimai atspindi tik į konflikto epicentrą patekusią, ginčytiną situaciją), t. y. Čartorisko ir Pinsko pilies, priklausiusios Bonai, ribų nustatymo. Sforca skundėsi, jog Pinsko piliai jau seniai kyla rūpesčiai ir daromi nuostoliai⁸⁷⁴. Įdomu tai, kad XVI a. pradžioje nustatant ribą tarp Michailovičiaus Čartoriskio valdų ir Vladimiro vyskupystės, nieko panašaus į pilį paminėta nebuvo⁸⁷⁵.

Beje, šalia Čartorisko, kaip pagrindinės šios giminės rezidencijos, egzistavo ir kita svarbi Čartoriskių pilis – Litovyžas, kuris, kaip ir Čartoriskas, apskritai neminimas nurodytame valdų aprašyme. Labai tikėtina, kad nei viena, nei kita valda XVI a. pradžioje dar Čartoriskiams nepriklausė. Čia susiduriame su problema. Yra žinoma, kad 1507 m. Teodorui vietoj Lucko seniūno pareigų buvo duota laikyti Vladimiro pilis su Litovyžo miesteliu (šis greičiausiai suvoktinas kaip „palydovas“)⁸⁷⁶. Darytina išvada, jog tai buvo Teodoras Michailovičius Čartoriskis. Tokiu būdu Vladimiro pilį jis gavo kaip tarnybą, o Litovyžas (į pietus nuo Vladimiro) greičiausiai tapo jo tėvonine, paveldima valda. 1526 m. čia jau buvo pilis⁸⁷⁷. Beje, dar 1545 m. revizijoje buvo prisiminta, jog Litovyžas, anksčiau priklausęs Vladimiro piliai, valdovo buvo atiduotas Čartoriskiams⁸⁷⁸. Tai, kad Litovyžas kaip viena pagrindinių, šalia Čartorisko, pilių išliko iki XVI a. antrosios pusės Čartoriskių rankose, liudija vienas 1555 m. dokumentas. Teodoro Michailovičiaus sūnus Aleksandras

⁸⁷⁴ LM. Užrašymų knyga 19, nr. 201, p. 202; [...] *кривѣды ся великии стали замъку ее м(и)л(о)сти Пиньскому и подданымъ тамошнимъ зъ замъку твоего Чарторыиска [...]*. Šis pavyzdys kartu išraiškiningai patvirtina pilies, kaip platesnio, ne vien tik materialaus objekto-statinio, sampratą, kadangi skunde yra aiškinama, kad nuostoliai suvokiami kaip pilies padaryti kitai piliai, todėl reikalaujama tiksliai nustatyti pilių ribas. Po to minimas Pinsko ir Čartorisko pilių ribų patvirtinimas; žr. LM. Užrašymų knyga 1, nr. 544, p. 112.

⁸⁷⁵ АЮЗР. Ч. 7. Т. 1, с. 13–14.

⁸⁷⁶ LM. Užrašymų knyga 8, nr. 292, p. 243–244; [...] *и вземъши от пана Федора тое его держанъеб староство Луцкое, маршалство Волынское земли, и дали князю Костянтину, а ему в тыхъ его пенезех, в тысячы и в чотырехъсотъ золотых, даемъ и дали есмо ему замокъ нашъ Володимир зъ местечкомъ нашимъ Литовижомъ и зъ монастыромъ нашимъ Святого Спаса, и со всеми дворы нашими и фолварки, и волостями, напервеи двор нашъ Турейскъ и села наши, што к нему прислухаютъ, Болблы а селцо Асоловичы, а село Смедино, што на замокъ всякую роботу робятъ и дан дають [...] до живота своего [...]*.

⁸⁷⁷ Archiwum książąt. T. 3, nr. 304, s. 291.

⁸⁷⁸ Ревізіі Українських замків, с. 182; [...] *А то суть волости и села, которыи розданы отъ замъковъ Володимерского и Луцкого [...] наперъвеи Литовежъ князю Чорторыискому теперешнии гдѣрь старыи отъдалъ с присельки, которыхъ поведаютъ на осмнадцать сель; Турейско [...] ис присельки Болъбы, Селцо, Соловичы [...]*.

Čartoriskis 1555 m. savo žmonai Magdalenai Despotovnai doviu užrašė trečiąją dalį savo valdų, kurių branduoliu buvo Litovyžo pilis su vienuolynu ir jai priklausiusiais kaimais⁸⁷⁹.

Su Čartorisku ir Litovyžu, įsikūrusiais Voluinėje, Čartoriskių žemėvaldoje buvo dar viena pilis. Ją identifikuodami susiduriame su lokalizacijos problema, kadangi tokiu pavadinimu gyvenviečių buvo daug, todėl gali būti, kad apie jau minėtą Bialogorodo pilį (ne Žaslavskių), kalbėsime antrą kartą, tik jau kaip priklausančią kitai giminei. 1547 m. buvo patvirtintas Teodoro Čartoriskio prašymas savo Bialgorodo pilyje ketvirtadieniais rengti turgų, įkurdinti karčemas ir vieną kartą per metus organizuoti jomarką⁸⁸⁰. Šis pavyzdys yra vienas iš nedaugelio tų atvejų, kurie gana dažnai sutinkami XVI a. pirmosios pusės šaltiniuose, kai galima kalbėti apie besirandančius ekonominius interesus, susijusius su pilimi kaip lokalinės infrastruktūros segmentu. Jau buvo užsiminta apie privilegijos skirtos pilies statybai ir miestelio kūrimo atveju. Prie šio fenomeno dar sugrįšime, jis būtinas atskiro komentaro ir platesnės išsklaidos.

Olelkaičiai-Sluckiai

Vladimiro Algirdaičio sūnus Aleksandras (Olelka) buvo šios giminės pradininkas, apie 1440 m. paskirtas Kazimiero valdyti Kijevo kunigaikštystės, kurią XIV a. pabaigoje dar valdė jo tėvas⁸⁸¹. Olelkaičių Kijevo valdymo atvejis sietinas su jau analizuotais kunigaikščiais ir jų valdžia. Šios giminės atveju išskirtinai atrodo valdžios skirtingi atskiroms teritorijoms valdžios lygmenys. Atkreiptinas dėmesys į dvi tarpusavyje nelygiavertes teritorijas ir jų skirtingo

⁸⁷⁹ АЮЗР. Ч. 7. Т. 1, с. 14; [...] дарую и записую ее, молжонце моей [...] на третей части именовей своихъ, то есть замокъ Литовижь зъ войтовствомъ его и монастырь святого Николы, з селы [...].

⁸⁸⁰ LM. Užrašymų knyga 22, nr. 5.9, p. 22; [...] просил насъ, абыхъмо дозволили ему в замьку его в Белегороди торгъ установити в четьвергъ и корчмы держати, а к тому ярмарокъ один на году [...].

⁸⁸¹ 1392 m. Vytautas pažadėjo Skirgailai Kijevą ir kitas žemes. Tokiu būdu Vladimiras turėjo „atsisakyti“ Kijevo. Tai, kaip suvokiama kunigaikštystė ir visa žemė atsikleidžia Vytauto įsipareigojimo Skirgailai rašte: CEXV. T. 2, nr. 20, s. 17–18; [...] Wir geloben auch dass wir **dass haus zu kiow, die städte und häuser, die der hertzog Wolodimir von kiow gehalten hat, ihm mit der hülfе Gottes gewinnen, schützen und ihm das eingeben [...]** mit allen dem das zu dem hause kiow gehört und zu andern häusern [...] demselbigen vorgenannten hertzog Skyrgal [...] das haus Krzemienietz mit allen so dazu gehöret erblich ihm und seinen erben [...].

kategorių (svorio) „branduolius“: Kijevą ir Kopylių. Vytauto vykdytos XIV a. pabaigoje vidaus politikos rezultatas buvo tas, jog Vladimiras Algirdaitis ne savo noru turėjo „apleisti“ Kijevą ir patraukti Kopyliaus, kuris jam buvo suteiktas vietoj pirmojo, link⁸⁸². Nepaisant to, jog Aleksandras Vladimiraitis (Olelka), patvirtindamas 1441 m. savo raštu Kijevo metropolijos ir jos valdų imunitetą, titulavosi Kijevo valdovu ir tėvoniū⁸⁸³, tai tebuvo ideologinė formuluotė, kuri atspindėjo pretenzijas būti suvereniū valdovu ir reprezentavo jo paties atmintį apie tėvo valdymą, tačiau tai toli gražu neatitiko tikrovės. Tai liudija Bychoveco kronikoje užrašytas Kazimiero sprendimas po Aleksandro Olelkaičio mirties 1454 m. neduoti jiems tarpusavyje pasidalinti ir valdyti Kijevo. Vietoj jo Mykolui Olelkaičiui buvo patvirtinta Kopyliaus, jų tėvonijos, valdymo teisė⁸⁸⁴. Simonas Olelkaitis gavo valdyti Kijevo kunigaikštystę. Apie pirmąjį dar bus proga pakalbėti. Turėtina omenyje, kad tarp skaitlingų 1449 m. Kazimiero donacijų yra minimas ir Aleksandras Vladimiraitis, kuriam buvo dovanota Ostrecko pilaitė (*Острецкуи Городок*)⁸⁸⁵. Šiame akte Vladimiraitis pasirodo esąs tik kaip vienas tarp daugelio asmenų, gaunančių suteiktis valdyti ir laikyti konkrečius objektus, teritorijas. Nepaisant to, jis neabejotinai yra neeilinis, nes pilaitė kitų suteikčių kontekste iš tiesų atrodo išskirtinai. Todėl svarbu akcentuoti, kad Kijevo ir Kopyliaus valdymo teisės, pavaldumas, nepaisant to, kad ir vienu ir kitu atveju Olelkaičių buvo suvokiami kaip esantys tėvoninės valdos, buvo kokybiškai skirtingo laipsnio.

Praėjus kiek daugiau nei amžiui po to, kai Vladimiras Algirdaitis iš Vytauto gavo valdyti Kopylių, 1499 m. jo proanūkis Semionas Michailovičius Aleksandrovičius Olelkaitis su savo dėdės (Semiono Aleksandrovičiaus Olelkaičio) žmona Marija Semionienė Aleksandrova ginčijosi dėl Kopyliaus ir

⁸⁸² ПСРЛ. Т. 32, с. 71; [...] а Володимеру дал замену Копыле замок з великими волостями его [...]. Plg. Ibid., с. 147; [...] князь велики Witolt wywel jehо z Kijewa y dal jetu Kopyl [...].

⁸⁸³ Акты историческіе, собранные и изданные археографическою комиссією. (1334–1598). Т. I. Санктпетербургъ, 1841, № 259, с. 488.

⁸⁸⁴ ПСРЛ. Т. 32, с. 88; [...] Олелко Володимеровичъ, князь киевский и копыльскій [...] помер, зоставил по собе двох сынов, Михаила и Семена, а тые, гды хотели по отцу своем делитися князством Киевским и Копыльским, не позволил им того кроль Казимер [...]. Plg. Ibid., с. 162; [...] корол по smerty otca ich ne dal wdel mezy nih Kijewa, ale dast ot sebe derzaty kniazium Semenu, а князь Michaylo sel na atczyzne swoiey, na Kopyli [...].

⁸⁸⁵ LM. Užrašymų knyga 3, nr. 3, p. 64.

Slucko. Pastaroji skundėsi dk, kad jos vyro sūnėnas neprileido savo pusseserės, jos dukros Aleksandros prie Kopyliaus ir Slucko. Savo ruožtu Semionas Michailovičius Olelkaitis pademonstravo gerą atmintį ir aiškino, kad tėvas (Michailas) ir dėdė (Semionas) tarpusavyje pasidalijo valdas taip: pirmajam atiteko Kopylius su Slucku, antrajam – Kijevas. Kai Semionas mirė, valdovas vietoj Kijevo jo vaikams (*хлебокормленьє*) davė Pinską (*город Пинескъ*) su galimybe esant reikalui jį atsiimti (*sic!*), bet vietoj jo išipareigojo duoti lygiavertį „pakaitalą“ (*так доброе, какъ и Пинескъ*)⁸⁸⁶. Aleksandras, išklausęs abi puses, Semionui Michailovičiui patvirtino jo tėvoniją⁸⁸⁷, o kitos pusės pretenzijos nebuvo patenkintos⁸⁸⁸.

Sunku pasakyti iš kur prie Kopyliaus atsirado Sluckas, tačiau svarbu matyti, kad jie geografiškai buvo vienas šalia kito, todėl greičiausiai ilgainiui Olelkaičiai vienokiu ar kitokiu būdu sugebėjo jį prišlieti prie pirmojo. Aišku viena, kad po kiek mažiau nei keturiasdešimties metų, 1537 m., Semiono Michailovičiaus sūnui Jurijui Semionovičiui, Lietuvos Metrikos akte įvardytam Sluckiu, buvo patvirtintos Slucko ir Kopyliaus pilių teisės, remiantis Aleksandro Jogailaičio išduotu raštu⁸⁸⁹. Įsimintiniausias yra vardo pokyčio epizodas ir kartu su juo susijęs Slucko tapimas pagrindine giminės valda, Kopyliui tampant tik jos „papildiniu“. Šis pavyzdys išraiškingai reprezentuoja kunigaikštišką tradiciją, kuri atsiskleidžia giminės vardo ir „motininės“ (pagrindinės) valdos pavadinimų atitikimu, kai giminės vardas kildavo nuo paties žemėvaldos centro – pilies. Ši transformacija liudija apie XV–XVI a. pradžioje įvykusį ne tik konkrečiai šios giminės, bet kartu ir stambiausių LDK kunigaikštiškų giminių esminį savimonės ir saviidentifikacijos pokytį. Šis pilies (pagrindinės gyvenvietės) vardo perėmimas tikrai negali būti laikomas

⁸⁸⁶ LM. Užrašymų knyga 5, nr. 188, p. 115–116.

⁸⁸⁷ Ibid., nr. 188, p. 116; [...] *оправили и тую отчину его всю [...] город Слуцескъ со всеми дворы, которые к Слуцку прислушают, на имя Иванъ а Погост, а Омговичы [...] такеж и Копыл съ всеми дворы [...] на имя Басловцы а Сыроватчичи, а Старица, а Тимковичы, а Скепево, а Колен, а Старое Село [...]*.

⁸⁸⁸ Marija Semionienė Aleksandrova mirė 1501 m. Nėra abejonių, kad bent jau XVI a. pirmajame dešimtmetyje jau minėtos jos dukters Aleksandros vyras Teodoras Jeroslavičius valdė Pinską. Tai liudija jo Pinsko vietinių žemių donacijos; žr. Ревизія пуць и переходовъ, с. 112, 116.

⁸⁸⁹ LM. Užrašymų knyga 20, nr. 23, p. 65–67; [...] *Бил нам чоломъ князь Юрьи Семенович Слуцкии и покладаль перед нами лист судовы брата нашого [...] о замокъ Слуцескъ и Копыль [...]*.

atsitiktiniu, prisimenant Voluinės kunigaikščių Ostrogiškių, Zbaražskių, Višnioveckių, Čartoriskių ir kt. gimines.

Mus domina dar vienas su Olelkaičių-Sluckių gimine susijęs netoli Merkinės buvusios Liškiavos gyvenvietės epizodas. Jau minėto Jurijaus Semionovičiaus Sluckio motina Anastasija Semionienė Sluckaja 1516 m. iš Žygimanto Senojo išsirūpino privilegiją, kuria buvo donotas jai Liškiavos dvaras su teise jame pasistatyti pilį⁸⁹⁰. Tai, kad šia teise nebuvo pasinaudota, liudija po trisdešimties metų jos sūnui, Jurgiui Sluckiui Olelkaičiui, suteikta privilegija, patvirtinanti šį dvarą ir dar kartą pasikartojant dėl teisės pilies statyboms⁸⁹¹. Taigi kyla pagrįsta abejonė, ar šiame dvare apskritai kada nors buvo pastatyta pilis, prisimenant pradėtas, tačiau greičiausiai taip ir nebaigtas XV a. pradžios Liškiavos pilies statybas.

Alšėniškiai

Lietuvos metraščiuose yra užfiksuoti keli pasakojimai, susiję su Alšėniškių kunigaikščių giminės tradicija. Metraščiuose pasakojama, kad 1306 m. Giedrius prie savo valdoje buvusio ežero pastatė pilį. Nuo to laiko vietovė ir pradėjo vadintis Giedraičiais. Panaši istorija pasakojama ir apie Alšėniškius. Pasak metraštinės tradicijos, Alšys pastatė savo kunigaikštystėje pilį ir pavadino ją savo vardu – Alšėnais⁸⁹². Šie du pavyzdžiai demonstruoja XVI a. pradžios kunigaikščių, o kartu ir didikų, požiūrį į pilį, su kuria buvo siejamos ir giminės vardo ištakos. Tai aiškiai pasakyta tarpusavyje jungiant pilies įkūrimą su giminės vardo pradžia, tokiu būdu manifestuojant giminės savimonę.

Iš tiesų apie galimai Alšėnuose stavėjusią pilį, nieko konkretaus pasakyti negalima, nes jokie rašytiniai šaltiniai apie tai nieko neatskleidžia. Aišku tik, kad jau nuo XIV a. pabaigos vienalaikiuose šaltiniuose sutinkamas giminės vardas, nurodantis Alšėnų valdą. Tai bene vienas ankstyviausių atvejų,

⁸⁹⁰ LM. Užrašymų knyga 25, nr. 16, p. 84–85.

⁸⁹¹ Ibid., nr. 15, p. 83 (1546).

⁸⁹² ПСРЛ. Т. 32, с. 32; [...] *Гедрус замок над едным озером от своего имени заложил, отколь первой почали писатися княжата Гедросъцы [...]*; plg. Ibid. 134; [...] *Giedrus zarubił horod y nazowet ieho imenem swoim Giedroty, y prozowetsia kniazem Giedroytskim [...]*. Ibid., с. 32; [...] *Голиця над Вилиею и Кораблем реками, ку всходу слонца замок князства своего столечный, от своего имени Голишаною названный, заложил [...]*; plg. Ibid., с. 134; [...] *Holszysz [...] wczynił horod y nazowe imenem swoim Holszany [...]*.

kuris lygintinas su Ostrogiškių gimine, liudijantis ankstyvą LDK kontekste kunigaikščių giminės savimonės susiformavimą, tačiau teigti, jog Alšėnuose aptariamu metu buvo pastatyta, nėra realaus pagrindo.

Simonas Jurjevičius Alšėniškis (penktosios kartos atstovas, skaičiuojant nuo giminės pradininko Algimanto) XV a. pabaigoje titulavosi Lucko seniūnu, todėl visai nenuostabu, kad mažiau nei po dviejų dešimtmečių, 1507-aisiais, Stepanėje, Voluinėje, jau stovėjo pilis⁸⁹³. Šios pilies pastatymo faktas iškyla vidiniame šeimos konflikte, kuriame ieškove buvo Semiono Jurjevičiaus Alšėniškio žmona Anastasija Semionienė. Ji skundėsi, kad jos vyras pastatė Stepanės pilį ir išleido du tūkstančius kapų grašių (*збудоваль замокъ Степань и на то наложилъ на две тысячи копъ грошей*). Tačiau jos dieveris (vyro brolis) Aleksandras Jurjevičius aiškino, kad šią pilį pasistatė pats savo indėliu ir Stepanės valstiečiais. Sprendimas buvo priimtas padalyti ginčijamą valdą į tris dalis⁸⁹⁴. Beje, 1499 m. Semionas Jurjevičius iš Aleksandro Jogailaičio gavo privilegiją, kuria Stepanės miestelyje buvo leista organizuoti jomarką⁸⁹⁵. Čia galima prisiminti Jono Chodkevičiaus 1504 m. gautą privilegiją pilies statybai prie Ikaznės ežero ir jo, kaip Breslaujos pareigūno, situaciją. Tad ryšys tarp pilies atsiradimo ne „tėvoninėse“ žemėse ir užimamų pareigų „geografijų“ yra daugiau nei akivaizdus.

Su Stepane mūsų susidūrimas nesibaigia. Kalbant apie Ostrogiškius, buvo užsiminta, kad Stepanė XVI a. pradžioje priklausė Konstantinui Ostrogiškiui. Apie tą pačią Voluinės gyvenvietę kalbama ir dabar. Tad neišvengiamai reikia išsiaiškinti vieną analizuojamai visuomenei būdingą reiškinį, apie kurį jau buvo trumpai užsiminta. Turime omenyje objekto, nebūtinai materialaus (žemės valdos, muito ir kt.), valdymą dalomis, kai skirtingi subjektai, kurie susiję su objektu turiniais santykiais, valdo atskiras objekto dalis, o kartu ir gauna pelną. Šiuo atveju tai siejasi su Stepanės pilimi ir visa jos infrastruktūra, ją formavusiais *priklausiniais*. XVI a. pradžia

⁸⁹³ РИБ. Т. 20, № 16, с. 546–547.

⁸⁹⁴ Ibid. Tais pačiais metais dėl Stepano buvo vėl kilęs ginčas. Kunigaikštienė Semionienė Rovenska skundėsi, kad tai buvo jos tėvoninė valda. Teisme buvo paaiškinta, kad Stepanas jau Kazimiero yra patvirtintas Alšėniškiams; žr. Ibid., № 18, с. 547.

⁸⁹⁵ LM. Užrašymų knyga 6, nr. 305, p. 199.

datuojamame teismo tarp Konstantino Ostrogiškio ir Jurgio Jonaičio Dubrovickio Alšėniškio akte buvo nurodyta, kad pirmasis skundėsi antruoju, esą pastarasis savinosi vykusiame Stepanės jomarke surinktus mokesčius⁸⁹⁶. Ne tiek svarbu, kaip baigėsi šis ginčas, kiek tai, jog 1541 m. buvo surašytas kunigaikščių Alšėniškių-Dubrovickių *priminimas* (*приминан(ь)е*) valdovui, kuriuo buvo įtvirtintas Stepanės su jo visais *priklausiniais* priklausymas šiai giminei, užsimenant apie savavališkus Konstantino ir jo sūnaus Iljos Ostrogiškių veiksmus⁸⁹⁷. Šiame *priminime* paminėtas taip pat ir Gluskas, kuriame, kaip galime suprasti iš akto, jau anksčiau buvo suteikta teisė pilies statyboms. Svarbu turėti omenyje, kad Gluskas jau ir anksčiau per visą XVI a. pirmąją pusę buvo minimas kaip Alšėniškiams-Dubrovickiams priklausiusi valda. Štai Jurgis Jonaitis Alšėniškis-Dubrovickis 1525 m. gavo leidimą prie Glusko pilies (į pietvakarius nuo Babruisko prie Ptičės upės) pirklių globėjo Šv. Mikalojaus dieną rengti jomarką⁸⁹⁸. Tad, kaip rodo Glusko pilies atvejis, pilis vienu metu galėjo priklausyti bent dviems ne tik tos pačios giminės atstovams.

Višgorodas – paskutinė Alšėniškių-Dubrovickių pilių „stotelė“ Voluinėje (nereikėtų painioti su to paties pavadinimo Višgorodo pilimi prie Dniepro šiauriau Kijevo). Apie Višgorodo pilį sužinome iš 1537 m. rašto, kuriuo kunigaikščiams Jonui ir Vladimirui Jurjevičiams Alšėniškiams-Dubrovickiams „primenama“ apie jų tėvo Jurijaus Jonaičio testamentą, kuriame buvo paskirtas dovis antrajai žmonai Marijai Jurjavai Višgorodo pilyje

⁸⁹⁶ РИБ. Т. 20, № 101, с. 674–677. Пг. Ibid., № 102, с. 677–679 (1511). Su Stepano bajorais susijusiais reikalais supažindinami 1511 m. tiek tiek Jurijus Alšėniškis, tiek ir Konstantinas Ostrogiškis; žr. Ibid., № 110, с. 687–698. Beje, tais pačiais metais, 1511, Jurijui Alšėniškiui buvo suteikta teisė trečioje Stepano daloje rengti (Ostrogiškis turėjo dvi dalas) jomarką; ibid., № 111, с. 689–690.

⁸⁹⁷ 12 – oji Teismų bylų knyga, nr. 61, p. 65; [...] *припоминали се королю о ѿменья свои отчызные, о третюю часть замьку и места, и волости Степаня, и к тому дворовъ волынскихъ, о: Краево, Золотеевъ, Подоляне, Горбаково; а на Руси Романово, и о поставеньє замку Глуска на ихъ властной земли и на бобровыхъ гонех, што небоцыкъ князь Констенътинъ [...] и сынъ его, князь Илья свовольне подъ собою держжали [...]*.

⁸⁹⁸ LM. Užrašymų knyga 12, nr. 510, p. 403–404; [...] *дали ему тамъ при замьку его у Глуску тотъ ярмарокъ мети на день светого Миколая осеннего [...]*. Pora metų velesnė (1527), tačiau iš esmės to paties turinio privilegija; pgl. Ibid., nr. 622, p. 477–478; [...] *дозволили есмо ему в замку его в месте Глускомъ ярмарокъ мети [...]*.

ir jos *priklausiniuose* bei kitos valdos⁸⁹⁹. Tikėtina, kad šis ir kiti aktai radosi dėl kildavusių konfliktų tarp antrosios žmonos ir jos posūnių, kurie greičiausiai nebuvo labai patenkinti jų įmotei atitekusia dala. Tokio pobūdžio konfliktų priežastis reikia sieti su objekto, kurį neretai buvo sudėtinga lygiai išskaidyti kaip pilį ir jai priklausančią ne tik teritoriją, bet ir tam tikras pajamas, dalybų praktikos paplitimu kasdienybėje.

Šalia toli nuo LDK branduolio nutolusių Alšėniškių pilių, viena identifikuotina ir pačiame valstybės centro paribyje. Susiduriame su Volpa, įsikūrusia prie Nemuno ir jos kairiojo intako Rosės. Volpos pilis įdomi keliais aspektais, tačiau tikrai ne pats svarbiausias yra jos sąlyginai menkas žinomumas. Pirmą, aplinkybėmis, kuriomis ji yra minima. Antra, ji priklausė dvasininkui, Lucko vyskupui Povilui Alšėniškiui. 1522 m. minėtas Alšėniškis kreipėsi į valdovą, teigdamas, kad jo velioniui tėvui Aleksandrui Jurjevičiui buvo leista iš jam priklausančios Volpos pilies per Nemuną pastatyti tiltą ir per laukus nutiesti kelią iki didžiojo kelio, ir rodė tai patvirtinantį raštą. Visa tai matydamas, valdovas patvirtino šį vyskupo prašymą⁹⁰⁰. Nurodytas epizodas vaizdžiai atspindi to laiko erdvinę situaciją. Ryškėja panoraminis lokalaus kraštovaizdžio vaizdas. Planuojamas tiesti kelias ėjo ne per Alšėniškiam priklausiusias žemes, taigi pilis buvo tarsi anklavas. Antra vertus, tilto tiesimas buvo suvokiamas taip pat kaip valdovo išimtinė teisė, nes tokiu būdu buvo kuriama infrastruktūra, kuria remiantis, buvo galima imti muito mokesčius ir kt. Galiausiai pilis atspindi daugybę jos šeimininko administracinių ir ūkinių interesų, kurie tiesiogiai veikė lokalinę visuomenę.

Šių XV a. iškilusių kunigaikščių giminių (Ostrogiškiai, Zbaražskiai-Višnovioveckiai ir kt.) vardų susiformavimas yra išskirtinis. Jų vardai sietini su

⁸⁹⁹ LM. Užrašymų knyga 20, nr. 33, p. 75–76; [...] *у вене ее в дванадцатисотъ копахъ грошеи замъкъ свои Вышегород з местом и со всеми платы, и доходы, што отътоль прыходять [...]*. Po poros mėnesių sekė dar vienas tokio paties turinio Lietuvos Metrikos aktas; Ibid., nr. 46, p. 84–87. Pasirodo tais pačiais metais dėl Višgorodo pilies buvo kilęs konfliktas, nes dvi dalos priklausė jos posūniams; žr. Ibid., nr. 47, p. 87–90.

⁹⁰⁰ LM. Užrašymų knyga 12, nr. 85, p. 168; [...] *дали ему сес н(а)шъ листь, тотъ мостъ на реце на Немне и тую дорогу [через] поля н(а)шии кн(я)зьскийи и паньскийи, и боярьскийи потвержаемъ ему къ замъку его Волпе симъ нашимъ листомъ вечно [...]*. Volpos pilis dar 1517 m. priklausė Aleksandro Alšėniškio žmonai Sofijai Sudimantaitei: LM. Užrašymų knyga 1, nr. 381, p. 85.

tėvonine (alodine) valda, kurioje ilgainiui radosi pilis ir ji tapo branduoline, pagrindine giminės žemėvaldos dalimi (ši giminės vardo tradicija, kaip jau buvo minėta, buvo būdinga galingiausioms Vakarų Europos diduomenių šeimoms). Kartu ji reprezentavo pačią konkrečios didikų giminės savimonės genezę, sąsają tarp žemėvaldos branduolio ir giminės kilmės: Zbaražas – Zbaražskiai, Sanguškos-Koširskiai – Kamenis Koširskas, Višnioveckiai – Višniovecas, Ostrogiškiai – Ostrogas, Olelkaičiai-Sluckiai – Sluckas, Čartoriskiai – Čartoriskas, Dubrovickiai-Alšėniškiai – Alšėnai. Atkreiptinas dėmesys, kad pastarųjų didikų giminės buvo kunigaikštiškos kilmės, todėl galimai taip paaiškintina tokia šių giminių vardų formavimosi tendencija⁹⁰¹.

Antra vertus, absoliuti dauguma šių kunigaikštiškų giminių pilių buvo sutelkta Voluinės žemėje, mažesnė dalis – Palenkėje. Šią tendenciją nulėmė pati šių kunigaikštiškų giminių kilmės geografija, o sąlyginį pilies ankstyvumą žemėvaldoje lėmė išskirtinė kunigaikštiška savimonė.

Pilis kaip *tarnyba-laikymas (beneficija)*

1505–1506 m. Jonas Glinskis buvo Kijevo vaivada. 1507 m. Lietuvos Metrikos akte fiksuojama, kad Kijevo pilies laikymas pereina į valdovo rankas (*замок Киевъ зъ его державы вынемши и къ своеи руке взяли*). Iš to išplaukia, kad Kijevo pilies laikymas ir buvimas Kijevo vaivada buvo iš esmės tapatūs dalykai. Šią mintį patvirtina ir tai, kad tuo pačiu aktu Glinskiui buvo duota laikyti Naugarduko pilis (*дали есмо ему замок нашъ Новъгородок от нас держати*) kartu su vietinimis *rakto* ir *pilininko* tarnybomis⁹⁰² (Naugarduko vietininku-vaivada Glinskis buvo 1506–1508 m.). Beje, tais pačiais metais Glinskiui buvo suteikta privilegija laikyti Brastos seniūniją, o jos „priešakyje“ – valdovo pilį su Brastos *raktu* (*замок нашъ Берестейскіи с ключом*)⁹⁰³.

⁹⁰¹ Vakarų Europoje XI–XII a. radosi ne tik daugybė pilių, tačiau svarbiausios kilmingųjų giminės nuo pasistatytų pilių, dažniausiai, priklausomai nuo vietovės reljefo, statytų ant sunkiai pasiekiamų kalvų (vok. *die Höhenburg*), gavo vardus. Apie tai plačiau žr. *Bitschman M.* Burg und Adel in Tirol zwischen 1050 und 1300. Grundlagen zu ihrer Erforschung. Wien, 1983, S. 14–16; *Rösener W.* Adel und Burg im Mittelalter// *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins*. Bd. 150. Stuttgart, 2002, S. 94–97.

⁹⁰² LM. Užrašymų knyga 8, nr. 152, p. 160.

⁹⁰³ Ibid., nr. 210, p. 197–198.

Turint omenyje aukščiau nurodytas kunigaikščių Ostrogiškių pilis ir jų pagrindinės koncentracijos lokalizaciją, logiška tai, kad Konstantinas Ostrogiškis buvo Lucko seniūnas (1507–1522 m.). Jo „seniūnavimo“ pradžioje prie pilies iš Lucko muito kiekvienais metais dar buvo priskirta po du šimtus grašių⁹⁰⁴.

Įsidėmėtinas yra 1525 m. Žitomyro pilies kaip tarnybos iki gyvos galvos suteikties atvejis dėl kelių aplinkybių. Pirma, ji buvo duota laikyti Vilniaus vyskupui Jonui iš Lietuvos kunigaikščių. Antra, šioje suteiktyje nėra nurodytas tarnybinis jos pobūdis, nors jis ir numanytinas. Trečia, Žitomyro pilis duodama laikyti su žmonėmis ir įplaukomis (*з людми и зо всеми платы и доходы*). Ketvirta, suteikties recipientui suteikiama teisė naujai pastatyti Žitomyro pilį (*замокъ знову зарубити*)⁹⁰⁵.

Svarbu dar kartą sugrįžti prie jau minėtų kunigaikščių Višnioveckių, kadangi žinoma apie XVI a. pirmoje pusėje jiems nepriklausiusias, tačiau šios giminės atskiriems nariams suteiktas teisės laikyti valdovo pilis. Mykolo Vasiljevičiaus Zbaražskio-Višnioveckio sūnus Teodoras Michailovičius Višnioveckis iš valdovo iki gyvos galvos 1524 m. gavo laikyti Propoisko (dabartinis Slavgorodas) pilį su valsčiumi ir Čečersko valsčiumi. Kartu dk įpareigojo Višnioveckį sutvarkyti Čečersko pilį⁹⁰⁶. Šis dokumentas atskleidžia du dalykus. Pirma, Propoiskas ir Čečerskas XVI a. pirmoje pusėje iš esmės tapo LDK pasienio pilimis, todėl buvo būtinas jų tinkamas administravimas, nors, kita vertus, tai toli gražu nebuvo svarbi dignitorija. Antra, šis atvejis atskleidžia pilies kaip tarnybos pobūdį. Valdovas, suteikdamas asmeniui pilies valdymo teises, įpareigodavo šį ja, jos teritorija ir jos žmonėmis pasirūpinti, t. y. administruoti (ūkio, teismo, kariniai reikalai). Kartu šis pilies laikymas iki

⁹⁰⁴ Ibid., nr. 296, p. 247; [...] *придали ему къ замку нашему Луцькому з мыта нашего луцкого в каждыи годъ по двесте копъ грошей до нашеи воли [...]*.

⁹⁰⁵ LM. Užrašymų knyga 12, nr. 530, p. 416.

⁹⁰⁶ LM. Užrašymų knyga 12, nr. 346, p. 305; [...] *дали есьмо ему отъ нас держати замокъ нашъ Пропоескъ и з волостью Пропоискою и Чычерьскою, до его жывота. А онъ маеть намъ у Чычерьску замокъ справити такъ, какъ надобе [...]*.

gyvos galvos asmeniui turėdavo garantuoti tam tikrą išlaikymą, kuris tekdavo iš valdomos pilies surenkamų mokesčių, duoklių ir kt.⁹⁰⁷.

1533 m. tas pats Teodoras Michailovičius Višnioveckis, Čečersko ir Propoisko laikytojas, užrašo savo žmonai Anastasijai dovį, kurio vieną dalį sudarė pusė Peremylio pilies. Pasak paties Teodoro Michailovičiaus, kita pusė priklausė jo broliui, Eišiškių laikytojui, kunigaikščiui Ivanui Michailovičiui Višnioveckiu⁹⁰⁸. Įdomiausia šioje vietoje ne jau mums žinomas pilies kaip dovio užrašymas (turėtina omenyje, kad dovis buvo skiriamas pinigais, tuo tarpu nekilnojamas turtas buvo jų garantas, laikina moters nuosavybė), tačiau būtent konkretaus objekto dalinimas, kuris dažnai vėliau tapdavo įvairių ginčų ir nesusipratimų priežastimi. Kad jau buvo paminėtas Ivanas Michailovičius Višnioveckis, svarbu akcentuoti, kad 1527 m. jis iš dk gavo laikyti Rečicos pilį⁹⁰⁹, kuri priskirtina tai pačiai „gynybinei linijai“ kaip ir Propoiskas bei Čečerskas. Nėra abejonių, kad ir ši pilis interpretuotina ne kaip kunigaikščiui priklausanti, o kaip tam tikra tarnyba. Tokiu būdu tai dar vienas *tarnybinės* pilies pavadumo pavyzdys.

5. Diduomenė

Diduomenė kaip kilmingųjų, bajorijos, socialinės grupės viršūnė pradėjo formotis žymiai vėliau, nei kunigaikštiškasis visuomenės sluosknis, kurio kilmės reikėtų ieškoti dar gentinėje visuomenėje. Nors vis dėlto tiksliau

⁹⁰⁷ Neabejotina, jog kai kurias pajamas ir duokles valdovas pasilikdavo sau: Ibid., [...] *дани н(а)ши с тых волостей грошовыи и медовыи, и бобровыи, и куничьныи, и иньи доходы мають на нас даваны быти подле давьного обычая [...]*. Po metų sužinome apie sudėtingą Propoisko ir Čečersko pilių (pastaroji dar nėra baigta statyti) situaciją. Dėl šios priežasties Teodorui Višnioveckiu šiose vietovėse buvo duotos karčemos; Ibid., nr. 475, p. 379; [...] *дали есмо ему корчму нашу у Пропоиску и Чичерску, до воли нашео [...]*.

⁹⁰⁸ Archiwum ksiażąt. T. 3, nr. 437, s. 404; [...] *а к тому з особливое моей ласкми даю, дарую и записую жоне моей, кнегини Настасьи выслугу всю, што есми выслужилъ посполу з братомъ моимъ, княземъ Иваномъ Михайловичомъ Вишневецкимъ [...] свою часть, половину замку, на имя Перемья, со всимъ, якъ местечка, такъ волости на вечность и третью часть свего стада моего Перемьяского, свирепъ и жеребцовъ [...]*. 1545 m. pakraščių pilių revizijoje aprašant Lucko pilį buvo paminėta, kad Peremylio pilis su kaimais buvo atiduotas Višnioveckiams Konsantino Ostrogiškio rūpesčiu; žr. Ревізіі Українських замків. с. 184; [...] *Перемиль, замок, из селы выпросилъ князь Костеньтинъ княземъ Вышневецкимъ [...]*.

⁹⁰⁹ LM. Užrašų knyga 12, nr. 634, p. 485; [...] *мает тотъ замок нашъ от нас в держанье держати, з мытомъ и с корчмою, и с тивунициною [...]*.

būtų sakyti, kad rašytiniai šaltiniai tiesiog vėliau fiksuoja bajoriją, iš kurios ilgainiui išsikristalizavo ekonomiškai ir politiškai įtakingiausia grupė. Tad kalbant apie diduomenę neišvengiamai susiduriama ir su pačios bajorijos problema. Nėra jokios abejonės, kad iki pasirodant pirmosioms privilegijoms XIV a. pabaigoje, bajorija LDK jau egzistavo. Tačiau ji nebuvo teisiškai pradėtas apibrėžti privilegijuotas visuomenės sluoksnis. Įtikinamiausiai Viduramžių iki teisinės (oralinės?) ir po jos (rašto?) bajorijos apibrėžti, formuluodamas dviejų feodalizmo laidų modelį, konceptualizavo Marcas Blochas, pabrėždamas, kad teisinė bajorijos (kilmingųjų) transformacija Prancūzijoje, tiksliau vakarinėje buvusios Karolio Didžiojo imperijos dalyje, įvyko maždaug XII a.⁹¹⁰. Savo ruožtu britų medievistė Susan Reynolds analizavo būtent XI–XIII a. žemėvaldos dalykus, atkreipdama dėmesį į šaltiniuose kintančią alodinę ir leninę (beneficinę) žemėvaldų priklausomybę išreiškiančią terminiją. Pasak istorikės, alodinę žemėvaldos priklausomybę žyminčių žodžių mažėjo⁹¹¹. Šie klasikiniai Vakarų Europos istoriografijos pavyzdžiai sudaro galimybę pažvelgti į LDK bajorijos, o šiame skyriuje – būtent į diduomenės problemą. Šios grupės juridinis įtvirtinimas ir kartu su tuo susijęs žemėvaldos formavimosi nauju lygmeniu procesas yra, kaip galėsime įsitikinti, neatskiriami nuo diduomenės pilies, svarbaus Viduramžių visuomenės teritorinio ir socialinio dėmens, atsiradimo.

1387 m. Jogailos privilegija buvo skirta tik Tikrosios Lietuvos bajorams katalikams. Ja buvo patvirtintos visos tėvoninės ir ištarnautos bajorijos valdos, tarp kurių buvo minimos ir pilys⁹¹². Marija Krasauskaitė šio dokumento

⁹¹⁰ Bloch M. Feudal Society. Social Classes and Political Organization. Vol. 2. Chicago, 1961, pp. 320–325. Be abejonės, tai tik vienas iš daugelio aspektų, kuriais remiantis, Blochas suformulavo šį dviejų feodalizmo laidų modelį.

⁹¹¹ Reynolds S. Fiefs and Vassals. The Medieval Evidence Reinterpreted. New York, 2001, pp. 284–285. Autorė aiškiai deklaruoja savo marksistines metodologines prielaidas, pabrėždama, jog feodalizmo suvokimas, pasak jos, jo siaurąja senjoro-vasalo santykių prasme, atspindi XVI–XVIII a. požiūrį, kuris atsirado darbuose teisininkų, bandžusių paaiškinti šią sistemą juridinėmis valdančiosios klasės sąvokomis.

⁹¹² LM. Užrašymų knyga 25, nr. 1, p. 35; [...] *armiger sive boiarin fidei assumens catholicam et ipsius haeredes ac successores legitimi castra, districtus, villas atque domos ac omnia, quae ex successione paterna possidet, habendi, tenendi [...]*.

neįvertino kritiškai, todėl, pasak jos, bajorija jau XIV a. valdė pilis⁹¹³. Beje, Henrykas Łowmiański, nesigilindamas konkrečiai į pilies problemą, išversdamas šaltinio eilutę, tik užsimena, kad bajorai valdė savo tėvonijas, įtvirtintas gyvenvietes (*gród*), teritorijas, kaimus, namus⁹¹⁴. Istorikas šaltinyje pavartoto *castra* ne atsisakė, o tiesiog jį „sušvelnino“. Galima sutikti su Łowmiańskiu, jei laikysimės pozicijos, kad tai buvo bajorų aptvertos gyvenvietės, t. y. gyvenamasis namas su ūkiniais pastatais, formavęs kiemą, kartu aptvertą tvora. Geriausiai buvusią situaciją paaiškina *Wegeberichtai*, kurių „šviesoje“ interpretuotina ne tik privilegija, bet ir visa vienalaikė situacija. Kryžiuočių žvalgai šalia įvairių gyvenviečių (kaimų), valdovo pilių (*hus*) ir kiemų (*hof*) aiškiai fiksuoja diduomenės (čia vartojamas ne *bajorijos* terminas, kadangi didžioji šių asmenų dalis priklausė artimai valdovo aplinkai ir vėliau, XV a., skyrėsi plačiosios bajorijos masės) kaimus (*dorfe*). Iš viso Kryžiuočių kelių aprašymuose Tikrojoje Lietuvoje galime rasti apie trisdešimt tris diduomenės kaimus (*dorffe*) ir du kiemus (*hoff*), Žemaitijoje teminimas vienas Girstauto kaimas ir *Gnetinhofe*⁹¹⁵. Kaip jau minėjome, šį vaizdą sustiprina dar ir tai, kad žvalgų aiškiai identifikuojami skirtumai įvardinant valdovo kiemus (*hof*) ir pilis (*hus*). Todėl peršasi išvada, kad privilegijoje pavartota *castrum* daugiskaitinė forma buvo raštinės formulė, štampas (tikėtina, perimtas iš lenkiškosios kanceliarijos), kuris absoliučiai neatitiko realios vietinės socialinės ir materialinės kultūros situacijos.

⁹¹³ *Krasauskaitė M.* Die litauischen Adelsprivilegien bis zum Ende des XV. Jahrhunderts. Leipzig, 1927.

⁹¹⁴ *Łowmiański H.* Studja nad początkami społeczeństwa. T. 1, s. 274.

⁹¹⁵ Die litauischen Wegeberichte, W. 6, S. 668; *Girstawtin dorffe*; W. 22, 675–676; ***Gnetinhofe***. Aukštaitija: W. 47, S. 686; *Degirdendorfe*; W. 64, S. 692; *Swirgalendorf*; W. 67, S. 693–694; *Vgintendorfe*, *Tawtegynnen dorfe*; W. 68, S. 694–695; *Byalgindorffe*; *Sawguttindorffe*; *Eytuttendorffe*; *Tansottendorffe*; *Sirputtindorffe*; W. 69, S. 695; *Syderndorfe*; W. 71, S. 696; *Starpeykin dorfe*; W. 73, S. 696; *Wayduten dorfe*; *Skabuttendorfe*; W. 78, S. 698; *Manstendorf*; W. 79, S. 698–699; *Czapornendorff* *czu Sallczyken*; W. 81, S. 699–700; *Ywanendorfe*; *Mantegirdendorfe*; *Hannosdorfe*; *Mynegelia dorfe*; *Hanulin dorfe*; *Manstyndorfe*; *Taluttendorfe*; *Patrickindorfe*; ***Andrewshoff***; *Manstyndorfe*; W. 82, S. 700–701; *Wissegirdendorff*; *Mynnegelin andir dorff*; *Waysutendorfe*; *Wugintendorfe*; *Jorgendorff*; *Iliondorfe*; *Eymuten dorfe*; W. 86, S. 702; *Mikullendorfe*; W. 91, S. 703–704; *Andrusken hoff*; ***Gastowtendorf vnd lyt im gebite czu Garenenen***; *Manewidendorf*; W. 93, S. 705; *Kymont Rasanenhoff*; W. 95, S. 706; *Kymundsdorf*; *Waisedendorff*; W. 97, S. 706; *Surwillendorffe*; W. 97, S. 707; ***Ongemundes hoff Galschan***; *Stegewillendorff Szolutka*; W. 99, S. 707–708; *Hostilkendorff*; *Kymontendorf*; *Sangailsdorf*.

XIV–XV a. LDK kraštovaizdis greičiau buvo nusėtas pavienių kilmingųjų kaimų ir dvarų. *Lithuania propria* jų paplitimas ir tankis neabejotinai ženklus. Žemaitijoje randamas tik vienas kitas, tačiau retai kada žvilgsnis istoriografijoje pakrypsta link rusėniškųjų LDK teritorijų. Kita vertus, tai tinka ir rusakalbei istoriografijai, kur, sovietiniais metais visur akcentuojant egzistavus žemvaldžių pilis ir feodalinius miestus, taip ir iki šiol neatsiranda būtinybės sugrįžti prie šių valstybės struktūrą išreiškiančių reiškinių klausimo. Trumpai papildant tai, kas jau buvo pasakyta, reikia atkreipti dėmesį į Rusų tiesos (*Правда русская*), lygintinos su ankstesniais V–VI a. Vakarų Europos barbarų teisynais, trumpąjį (XI a.) ir platųjį (XII a.) sąvadus. Čia mus domina du Rusų tiesoje minimi dalykai: *двор* ir *город*. Trumpojoje šio teisyno redakcijoje viename iš straipsnių minimas dvaras kontekste, kai pats šeimininkas (*на своем дворе*) užmuša vagį. Tuo atveju, jei vagis lieka gyvas, jis turi būti atvedamas į kunigaikščio dvarą (*на князь двор*)⁹¹⁶. Čia akivaizdžiai matyti dvi dvaro reikšmės; pirma, dvaras, kaip ūkinis asmeniui priklausęs objektas; antra, dvaras, kaip teisės ir teisingumo vykdymo vieta. Būdinga tai, kad plačiajame Rusų tiesos sąvade *dvaras* minimas akivaizdžiai dažniau⁹¹⁷, o tai neabejotinai liudija per tam tikrą laiką įvykusius pokyčius. Beje, apie *город* pasakytina tas pat. Svarbu tik akcentuoti, jog *город* Rusų tiesoje ryškėja kaip konkrečios lokals bendruomenės struktūros ašis, kuriai priklausė individas. Tokiu būdu galima užčiuopti dar gentinės visuomenės bruožus. Ne veltui viename plačiojo sąvado straipsnyje, kalbant apie pabėgusį skolininką, akcentuojama jo priklausomybė / kilmė (*а пришел гость из иного города или чужеземець*)⁹¹⁸.

⁹¹⁶ Правда Русская. Т. 2. Комментарии. Москва–Ленинград, 1947, № 38, с. 216. Plačiojoje redakcijoje dvaras taip pat minimas kaip teismo vieta; *ibid.*, № 29, с. 350; № 40, с. 387.

⁹¹⁷ *Ibid.*, № 55, с. 435; № 58, с. 503. Apie žemės ribų, tarp jų ir dvaro, formavimąsi, jų pažeidimus ir baudas reglamentuoja vienas iš plačiojo Rusų tiesos sąvado straipsnių; žr. *Ibid.*, № 72, с. 556. Straipsnis apie tėvoninio dvaro palikimą jauniausiajam sūnui jau liudija apie paveldimos nuosavybės (alodinės) egzistavimą; žr. *Ibid.*, № 100, с. 665; [...] *А двор без дела очень всяк меньшему сынови [...]*.

⁹¹⁸ *Ibid.*, № 55, с. 435. Plg. žr. *Ibid.*, № 114, с. 720. Archeologinė literatūra nurodo ne vieną Kijevo Rusios bajorijos gyvenvietės tipą: pvz. sodyba, dvaras; žr. Древняя Русь. Город, замок, село, с. 64–65.

Galima teigti, kad alodinė bajorijos žemėvalda (kaimai, kiemai-dvarai) XIV a. jau buvo pradėjusi vystytis tiek *Lithuania propria*, tiek ir rusėniškose teritorijose. Žemaitijoje šis procesas, kaip ir vietinės aristokratijos „virtimas“ bajorija, vėlavo. Būtina akcentuoti dvaro (kiemo) pirmumą pilies atžvilgiu bendroje raidoje. Tik tuomet bus galima paaiškinti diduomenės pilies, kaip sudėtingesnės struktūros genezės aplinkybes.

Viename iš trijų 1413 m. Horodlėje sudarytų aktų yra minima, kad LDK bajorai savo tėvoninį turtą (*bona ipsorum paternalia*) valdys pagal tokias pačias teises (*pari iure*), kaip ir Lenkijos kilmingieji. Reikėtų pridurti, kad akte minimos bajorų žmonos, kurioms bajorai galės duoti dovį žemės valdomis ir kaimais (*suis dotalicia in bonis et villis*) tokiu būdu, kaip tai daroma ir Lenkijos karalystėje⁹¹⁹. Taigi, neminimos jokios pilys. Tarp kitko, 1374 m. Lenkijos karalius Liudvikas Vengras (Didysis) Košicų privilegija, istoriografijoje interpretuojama kaip Lenkijos bajorijos laisvių plėtros pradžia, suteikė pilies valdymo ir laikymo teisę: [...] *visų Lenkijos Karalystės kunigaikščiams ir ponams (principi), o taip pat kunigaikštiškos kilmės asmenims (descendenti de genere ducali) pilies (castrum) ar pilaitės (fortalitium) valdymas ir laikymas bus išsaugotas amžiams*⁹²⁰. Beje, 1434 m. Žygimanto Kęstutaičio privilegija, kurioje pirmą kartą patvirtinamos ir stačiatikių (*sicut alibi in cristianitate*) kilmingųjų tėvoninės valdos⁹²¹, buvo skirta visai LDK, tačiau joje nekonkretizuojamas joks nekilnojamas turtas. Lygiai tas pat pasakytina ir apie vėlesnes Jogailaičių Kazimiero (1447), Aleksandro (1492) ir Žygimanto Senojo (1506) privilegijas. Ir apskritai, jokiam mums žinomame dokumente iki XVI a. pradžios valstybiniu lygiu, valdovo nebuvo užsiminta apie pilį ir su ja susijusias problemas.

Čia susiduriame su Viduramžiais itin aktualia pilies regalijos problema, iš kurios išplaukia daug su ja susijusių ir dėl jos kildavusių konfliktų. Žinoma, istoriografijoje yra buvę bandymų diduomenės pilių ieškoti ir vadinamosios

⁹¹⁹ 1413 m. Horodlės aktai, nr. 3, p. 39.

⁹²⁰ Volumina legum. T. 1. Petersburg, 1859, s. 25.

⁹²¹ LM. Užrašymų knyga 25, nr. 2.3., p. 46.

„germaniškosios demokratijos“ laikais⁹²², tačiau tokios idėjos, formuluotos remiantis paramoksliniais ideologijos postulatais ir populiariaja mitologija, dabar jau daugiau mokslo istorijos ar mokslo sociologijos dalykai.

Aiškinant vieną iš lūžinių momentų Viduramžių Vakarų Europos istorijoje, X–XII a. (tūkstantaisiais metais), anglosaksiškoje ir prancūziškoje historiografijose buvo nukaltas *feodalinės revoliucijos / feodalinės mutacijos* (*feudal revolution / mutation féodale*) konceptas, kuriuo aiškinami fundamentalūs pokyčiai Vakarų Europos, ypač Prancūzijos, Anglijos, Ispanijos visuomenėse. Šios transformacijos leitmotyvai: centrinės valdžios silpnėjimas, teritorinė ir socialinė fragmentacija, diduomenės su savo autonomiškais valdžios centrais teritorijose susiformavimas (kartais tiesiog pavadinama *feodalinė anarchija*), valstiečių patekimas į senjoro priklausomybę ir kt.⁹²³. Tyrimo pradžioje buvo užsiminta apie prancūzų istoriko Aubenaso novatorišką dar dvidešimto amžiaus ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje pasirodžiusį straipnį, kuriame buvo pastebėtas ryšys tarp X–XII a. vykusių fundamentalių sociopolitinių pokyčių, feodalizmo formavimosi ir pilies, kaip Viduramžių visuomenės simbolio jos amžininkų bei ją vertinančių sąmonėje, radimosi⁹²⁴. Beje, tai akivaizdžiai akcentuojama ir naujausiuose darbuose, liečiančiuose X–XII a. Vakarų Europos istorijos problemas. Jau minėtuose Pierre'o Touberto ir Robert'o Fossier tyrimuose fundamentalių Vakarų Europos pokyčių fone

⁹²² *Dannenbauer H.* Adel, Burg und Herrschaft bei den Germanen (Grundlagen der deutschen Verfassungsentwicklung)// *Historisches Jahrbuch*. Bd. 61. 1941, S. 1–50.

⁹²³ Nesigilindami į kilusios ilgametės diskusijos, kurios pavydėti galėtų kiekvienas „tiesos beieškantis“ istorikų cecho narys, dėl *feodalinės revoliucijos* turinio, reikšmės ir kitų subtilybių dalykus, išvardinsime tik pagrindinius šią historiografinę problemą liečiančius darbus: *Poly J. P., Bournazel E.* La mutation féodale X^e–XIIe siècle. Paris, 1980; *Zimmermann M., Poly J. P., Bournazel E.* La mutation féodale X^e–XIIe siècle// *Revue de l'histoire des religions*. T. 200. No. 2. 1983, pp. 205–208. Diskusija prasidėjo britų istoriko, reagavusio į pancūzakalbės historiografijos įdirbį (pvz. G. Duby, J. Fr. Lemarignier), straipsniu: *Bisson T. N.* The „Feudal Revolution“// *Past & Present*. No. 142. 1994, pp. 6–42. Atsakymas, kritikuojantis apskritai pačią *feodalinės revoliucijos* idėją ir jos sampratą, tačiau nesiginčijant dėl fundamentalių pokyčių, vykusių X–XI a.: *Barthelemy D., White St. D.* The „Feudal Revolution“// *Past & Present*. No. 152. 1996, pp. 196–223. Netrukus sekė Bissono atsakymas, kuriuo jis aiškino *feodalinę revoliuciją* kaip giluminį galios perstruktūravimo periodą: *Bisson T. N.* The „Feudal Revolution“: Reply// *Past & Present*. No. 155. 1997, pp. 208–225. Ginčas „baigiamas“ dviejų garsių Britanijos medievistų Timothy Reuterio ir Christopherio Wickhamo tekstu, pabrėžiant Bissono akcentuotą smurtą kaip skiriamąjį analizuojamos visuomenės ir jos laiko bruožą bei besikeičiantį mentalitetą, kartu išskiriant, jog *feodalinė revoliucija* yra sąlyginis aiškinimo konceptas, atsižvelgiant į Europoje vykusių procesų nevienalaikiškumą (Anglija po 1066, Vokietija po 1075, Kastilija po 1110): *Reuter T., Wickham Ch.* The „Feudal Revolution“// *Past & Present*. No. 155. 1997, pp. 177–208.

⁹²⁴ *Aubenas R.* Les châteaux forts des Xe et XIe siècles, p. 548–586.

matytini ir interpretuoti *incastellamento* bei *encellulement* istoriografiniai *toposai*, įvardinantys kokybines socialines, teritorines, mentalines transformacijas X–XII a. Vakarų Europoje. Diduomenės ir jos pilies formavimasis tėra viena, tačiau esminė, iš šio proceso, negrižtamai pakeitusio Europos gamtinį ir kultūrinį kraštovaizdį, dalis.

Tradiciškai diachroninis lyginimas istoriografijoje (lyginamoji istorinė sociologija yra kitas klausimas) nėra labai praktikuojamas, kiek kitaip tyrimų tradicija susiklostė senųjų-pirmykščių visuomenių antropologiniuose tyrimuose, kuriuose būtina sąlyga yra panaši visuomenės raidos stadija, analizuojamų fenomenų bendro vardiklio suradimas. Todėl telieka atsakyti į klausimą – koks šio tolumo erdvės ir laiko požiūriais ekskurso tikslas? Net ir kontrastingų atvejų lyginimas yra relevantiškas ir metodologiškai pagrįstas. Tokiu būdu išvelgtini sąlygų ir aplinkybių skirtumai, kuriems esant formavosi panašaus pobūdžio reiškiniai – šiuo atveju – diduomenės pilis. Lyginimas ne tik gali padėti atskleisti egzistavusius bendrumus, tačiau, nepaisant to, padėti aiškiau išreikšti tradiciškai istorijos mokslui svarbų tiriamojo atvejo individualumą⁹²⁵.

Pagrindiniai bendravardikliai, pagrindžiantys LDK situacijos XIV–XVI a. kaip atvejo lyginimo pagrįstumą X–XII a. Vakarų Europos kontekste, neneigiant egzistavusių esminių visuomenių sąrangos skirtumų, – diduomenės su tik jai būdinga savimone ir „atributika“ formavimasis, šios grupės pilies kaip atskiro ir išskirtinio Viduramžių visuomenės reiškinio radimasis. Tačiau šis reiškinys nesiformavo tuščioje vietoje.

a. Pilis kaip regalija

Vakarų Europos istoriografijoje jau nuo XIX a. antrosios pusės yra identifikuota vadinamųjų regalijų problema. Regalija (*iura regalia*) apibūdinama kaip išimtinė, monopolitinė monarcho teisė ne tik į objektus, bet ir į konkrečius galios ir finansinius šaltinius: monetų kalimas, kalnakasyba,

⁹²⁵ Puhle H. J. Theorien in der Praxis des vergleichenden Historikers, S. 121.

turgus, druska, naudojimas vandens telkiniais, medžioklė ir žvejyba ir kt.⁹²⁶. Nesigilinant į smulkesnę regalijų tipologiją, paminėtina, jog tokie istorikai kaip Theodoras Mayeris ir Sławomiras Gawlasas regalijų susiformavimą vokiškose žemėse XII a. sieja su teritorinės valstybės formavimosi procesu⁹²⁷.

Regalijų problema negali būti atskirta nuo mentalinių Viduramžių visuomenės problemų spektro, o kartu ir nuo šios epochos politinės teologijos. Žinoma, darbuose, kuriuose nagrinėjama Vidurio Rytų Europos Viduramžių istorija, apie regalijas vos užsimenama⁹²⁸. Šaltinių šioje erdvėje ne tik kiekybiškai ženkliai mažiau, bet ir pats jų formuliaras, terminija, įvardijusi gyvenimo realijas, liko neišplėtotas. Galima kelti hipotezę, kad ir pati vietinių socialinių praktikų amplitudė buvo skurdesnė, mažiau diferencijuota.

XX a. pradžioje pasirodė darbai, skirti konkrečiai pilies kaip regalijos problemai. Pasak Ericho Schraderio, vokiškose žemėse karaliai XII–XIII a. turėjo atsisakyti dalies savo išskirtinių teisių, tarp jų ir pilies statymo, atskirų žemių didikų, grafų naudai⁹²⁹. Savo ruožtu Alexander Coulin pora metų vėliau pasirodžiusiame darbe *Įtvirtinimų teisė ir įtvirtinimų viršenybė / suverenitetas*⁹³⁰ aiškiai atskyrė aukščiausią teisę (imperatorius, kunigaikštis, markgrafas), nuo deleguojamos, suteikiamos. Apskritai pilies statymo teisė yra sudėtinga problema, todėl vargu ar ji kada nors buvo monolitiška, t. y. priklausė vienam save teisėtu valdovu laikiusiam asmeniui. Todėl tikėtina, kad šį reiškinį galima sieti su barbarine Europos epocha (nebūtinai reikia viską kildinti iš romėniškos teisės tradicijos, kuri „atgimė“ Europoje jau brandžiaisiais Viduramžiais) ir vėliau perimta bei įsitvirtinusi regalijų samprata Viduramžių valdžios savivokoje. Antra vertus, reikia turėti omenyje, kokiomis sąlygomis Viduramžiais būdavo įtvirtinama ir išlaikoma valdžia, todėl pilies regalijos dispozicija dažniausiai kisdavo priklausomai nuo

⁹²⁶ Thieme H. Die Funktion der Regalien im Mittelalter. Darmstadt, 1968, S. 5–11.

⁹²⁷ Mayer Th. Die Bildung der Grundlagen des modernen deutschen Staates im hohen Mittelalter// Herrschaft und Staat im Mittelalter (Wege der Forschung. Bd. 2). Darmstadt, 1964, S. 296–297. Gawlas S. O kształt zjednoczonego królestwa, s. 16–21.

⁹²⁸ Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M. Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa, 2003.

⁹²⁹ Schrader E. Das Befestigungsrecht in Deutschland, S. 30–48.

⁹³⁰ Coulin A. Befestigungshoheit und Befestigungsrecht, S. 1–67.

sociopolitinių aplinkybių⁹³¹. Valdovas retkarčiais atkurdavo savo aukščiausias teises (aukščiau buvo cituota DUBY mintis, kad kiekvienas feodolas jautėsi turįs teisę įtvirtinti valdžią savo teritorijoje). Šiame kontekste būtina vertinti ir jau minėtų LDK XIV–XV a. kunigaikščių aspiracijas ir pretenzijas. Vis dėlto dabar kalbama apie diduomenę, iš kurios giminių išsivystė ne viena valdančioji Europos dinastija.

Svarbu tai, kad jau nuo IX a. Vakarų Europoje fiksuojami savavališkai (neteisėtai) pastatyti pilims skiriamos sankcijos, kurias įvykdyti turėjo tų teritorijų, kuriose jos buvo pastatytos, pareigūnai, vietininkai (*comites*)⁹³². Pagrindiniuose XII–XIV a. Vakarų Europos Viduramžių teisyneose buvo aiškiai fiksuojama, kad egzistavo draudimas statyti privačias pilies⁹³³. Įdomu tai, kad nei viename aptariamo laikotarpio LDK teisės dokumente, Kazimiero teisyne, Lietuvos statutuose, negalima aptikti net užuominos apie tai. Tai leidžia daryti kelias prielaidas. Pirma, diduomenės pilies genezė nesietina su jokiais didesnio masto sociopolitinėmis transformacijomis. Antra, diduomenės pilių radimasis nebuvo konfliktiškas vienos socialinės grupės su duk valdžia. Trečia, diduomenės pilies radosi senųjų diduomenės dvarų, struktūrų pagrindu.

⁹³¹ Tai geriausiai matyti iš Šv. Romos imperijoje, kurioje tarpusavyje kirtosi kelių jėgų – pasaulietinių ir dvasinių – interesai, XII–XIII a. įvykių ir kelių svarbių vėlesnių normatyvinių dokumentų. 1158 m. imperatoriaus Frydricho Barbarosos sušauktame suvažiavime Ronkaglijoje buvo priimtas *Constitutio de regalibus*, kuriuo imperatorius turėjo atsakyti kai kurių savo išskirtinių teisių. Istoriografijoje žinomesni yra 1220 ir 1232 m. priimtose atitinkamai *Confoederatio cum principibus ecclesiasticis* ir *Statutum in favorem principum* privilegijos, kuriomis buvo suteiktos, monarcho sąskaita, plačios teisės (regalijos) iš pradžių kunigaikščiams dvasininkams, o po to ir pasauliečiams. Tokiu būdu regalijos iš esmės tapo įprastinėmis kunigaikščių teisėmis. Žr. Deutsche Geschichte. Von der Anfängen bis zur Gegenwart. Hrsg. von Vogt M. Stuttgart-Weimar, 1997, S. 78, 97.

⁹³² Tai buvo Karolio II Plikagalvio 864 m. išleistas kapituliarijus *Edictum Pistense*; žr. Monumenta Germaniae Historica. Legum Section 2. Capitularia Regvm Francorum. T. 2. Hannoverae, 1897, S. 328; [...] *ut, quicunque istis temporibus castella et firmitates et haia sine nostro verbo fecerint, Kalendis Augusti omnes tales firmitates disfactas habeant; quia vicini et circummanentes exinde multas depraedationes et impendimenta sustinent. Et qui eas disfacere non voluerint, comites, in quorum comitatibus factae sunt, eas disfaciant [...]*.

⁹³³ Čia nurodomi Normandijos (a), Saksų veidrodžio (b), Švabų veidrodžio (c) ir Austrijos žemės (d) teisyne atitinkamos ištraukos: (a) [...] *nulli licuit in Normannia castellum facere [...]*; (b) [...] *Man en muz ouch keine burg bowen noch stat vestenen mit planken noch mit muren [...]*; (c) [...] *Man sol oh deheine burc buwen noh dorfer veste machen noh berge mit vestenunge ane des lantrihtaer urlaub [...]*; (d) [...] *So ensol auch niemant dhain haus noch purg pauen an des landesherren gunst und an sein urlaub [...]*. Cituojama pagal: Albrecht U. Der Adelssitz im Mittelalter. Studien zum Verhältnis von Architektur und Lebensform in Nord- und Westeuropa. München-Berlin, 1995, S. 36.

Wernerio Hechbergerio Vakarų Europos istoriografiją apibendrinančiuose darbuose diduomenės pilies (*Adelsburg*) formavimasis siejamas su jau minėtais esminiais X–XI a. pokyčiais, akcentuojant diduomenės, kaip išskirtinės socialinės grupės, formavimosi procesus⁹³⁴. Pilies atsiradimas diduomenės žemėvaldoje išreiškė fundamentalius savimonės pokyčius ir su tuo susijusį siekį manifestuoti savo galią teritorijoje. Pilis tokiu būdu tapo valdžios reprezentacija ir aiškiausia pretenzijų išraiškos priemonė. XII–XIII a. diduomenės pilių raida pasiekė savo kulminaciją. Galiausiai itin svarbu akcentuoti tai, į ką dėmesį atkreipė vadinamosios Freiburgo mokyklos atstovas Karlas Schmidas, pastebėjęs, kad X–XII a. diduomenės giminės ėmė save vadinti pagal savo pagrindines („motinines“) pilies (vok. *die Stamburg*)⁹³⁵, kurias suvokė kaip savo kilmės židinius (vienos reprezentatyviausių yra šios Europos kilmingųjų giminės: Habsburgai – Habsburgas, Cėringeriai – Cėringenas, Kyburgai – Kyburgas). Tai buvo fundamentalus pokytis šios siauros socialinės grupės savimonėje.

Sugrįžtant prie jau iškeltų trijų hipotezių-klausimų ir atsižvelgiant į tai, kas pasakyta apie aptariamąs problemas raidą Vakarų Europoje, būtina pažvelgti į diduomenės pilies ir jos raidos problemą LDK, akcentuojant visą šios valstybės teritorijos ir socialinį heterogeniškumą.

b. XV–XVI a. sandūros transformacija: diduomenės pilies genezė⁹³⁶

Bet kurios Viduramžių agrarinės visuomenės pagrindinis turtas ir pajamų šaltinis buvo žemė. Žemėvaldos dydis kartu lėmė asmens ekonominį (ūkinį) potencialą. Stambiosios žemėvaldos formavimasis pirmiausia yra siejamas su naujos socialinės grupės iškilimu. Gentinėje, ikifeodalinėje visuomenėje dėl stambiosios žemėvaldos egzistavimo pagrįstai abejojama.

⁹³⁴ *Hechberger W.* Adel im fränkisch-deutschen Mittelalter, S. 337; *idem.* Adel, Ministerialität und Rittertum im Mittelalter, S. 77–78.

⁹³⁵ *Schmid K.* Geblüt, Herrschaft, Geschlechterbewusstsein, S. 102–105.

⁹³⁶ Diduomenės giminės priklausiusių pilių išsidėstymą žr. kartoschemose nr. 2–3.

Tvirtintina, kad diduomenės stambiosios žemėvaldos plėtra buvo pirmoji ir pati svarbiausia prielaida diduomenės pilies genezėje.

Jau Łowmiański atkreipė dėmesį į menkai išvystytą bajorijos žemėvaldą ir Vytauto svarbą ilgo stambiosios žemėvaldos plėtros proceso pradžioje⁹³⁷. Petrausko ir Saviščevo tyrimai įtikinamai atskleidė atitinkamai nelygiaverčių Lietuvos ir Žemaitijos bajorijų žemėvaldos XV a. formavimosi ypatumus⁹³⁸. Išskylanti problema yra ta, jog sudėtinga kalbėti apie visos LDK stambiosios žemėvaldos situaciją, o tai trukdo bandyti bent jau hipotetiškai rekonstruoti bendrą vaizdą. Svarbu akcentuoti, jog rusėniškose teritorijose kalbėti apie stambiosios žemėvaldos formavimąsi iki XV a. sudėtinga. XX a. vidurio istoriografija nekėlė abejonų dėl Kijevo Rusioje egzistavusios stambiosios žemėvaldos⁹³⁹. Visa tai tai derėtų vertinti kritiškai. Svarbu padaryti aiškia skirtį tarp privačios nuosavybės egzistavimo ir stambiosios žemėvaldos. Tai, jog Kijevo Rusioje buvo vietinių kunigaikščių dvarų, bajorų kaimų ir kt.⁹⁴⁰ – nėra abejonės. Būtina turėti omenyje, jog stambiosios žemėvaldos formavimasis yra viena iš būtinų, tačiau nepakankamų, visuomenės „feodalizacijos“ sąlygų. Tik egzistuojant tokioms sąlygoms galėjo formuotis pilis ir jos teritorinė bei socialinė struktūros, kadangi žemės valda Viduramžiais nesuvokiama be jos gyventojų. Todėl visada turėtina omenyje, kad su stambiosios žemėvaldos geneze sietina ir valstiečių priklausomybės, įbaudžiavinimo procesas. Pilis, žemėvalda ir joje pasiklidę individai nepaaiškinami vienas be kito. O visa tai kartu išreiškė ne tik valdžios, bet ir galios vertikale.

Beneficinė, t. y. leninių suteikčių pagrindu paremta žemėvaldos plėtra šalia jau bajorų valdytų alodinės kilmės valdų prasidėjo XIV a. pabaigoje. O tai, jog bajorijos visoje LDK, tame tarpe ir rusėniškose teritorijose, žemėvalda

⁹³⁷ Łowmiański H. Studja nad początkami społeczeństwa. T. 1, s. 274–281.

⁹³⁸ Petrauskas R. Lietuvos diduomenė, p. 125–134; Saviščevas E. Žemaitijos savivalda ir valdžios elitas, p. 82–85.

⁹³⁹ Vernadsky G. On Feudalism in Kievan Russia// American Slavic and Eastern European Review. Vol. 7. No. 1. 1948, p. 6–7. Nors Georgijus Vernadskis ir teigė egzistavus Kijevo Rusioje stambiają žemėvaldą (*large-scale landed estates*), visgi neigė čia buvus feodalizmą. Taip pat žr. Blum J. The Beginnings of Large-Scale Private Landownership in Russia// Speculum. Vol. 28. No. 4. 1953, pp. 776–790.

⁹⁴⁰ Свердлов М. Генезис и структура феодального общества, с. 110–115.

nebuvo išplėtotą, geriausiai liudija per visą XV a. vykusios donacijos, kurios, ypač rusėniškos kilmės bajorams, nebuvo labai ženklios savo apimtimi. Ypač tai gerai atsispindi vadinamojoje Kazimiero suteikčių knygoje⁹⁴¹. Į akis krenta tai, kad iki pat XV a. pabaigos nerandame nei vienos pilies suteikties. Šio poskyrio tikslas nėra atsekti kiekvienos stambesnės diduomenės giminės žemėvaldos raidą ir pilies, kaip ją „apvainikuojančios pabaigos“, atsiradimo chronologiją. Tai greičiau bandymas, remiantis LDK diduomenės giminių pavyzdžiais, užčiuopti šios socialinės grupės pilies radimosi apilinkybes, chronologiją ir mastus.

Pirmųjų reiškinių apraiškų fiksavimas šaltiniuose dar nereiškia fenomeno egzistavimo. Reiškinių lemia jo mastas, intensyvumas, paplitimas. Jau minėtas Moraw, artikuliuodamas vokiškųjų žemių, o kartu ir visos Viduramžių Europos skirtingus atskirų reiškinių formavimosi „pagreičius“, metodologiškai apibrėžė vieno ir to paties reiškinių skirtinguose regionuose tyrimo problemišumą ir reiškinių apibrėžiančius tris kriterijus: laiko, kiekybės ir intensyvumo⁹⁴².

Nuo XV a. vidurio aiškiai matyti diduomenės vidinė konsolidacija susidūrus su kylančiomis problemomis ir ponų tarybos, kurią sudarė diduomenės viršūnė, dominavimas LDK vidaus ir užsienio politikoje. Tai neabejotinai koreliuoja ir su Kazimiero Jogailaičio valdymo praktikos pasikeitimu 1447–1492 m., ir diduomenės, kaip LDK politinės tautos, susiformavimu XV–XVI a. sandūroje⁹⁴³. Visa tai tiesiogiai susiję su XVI a. pirmos pusės diduomenės savimonės pokyčiais, kurie ryškiausiai atsispindėjo varduose ir naujos titulaturės formavimesi⁹⁴⁴.

Šio poskyrio dėstymą pradėsime pagal kiek kitokį scenarijų, nei įprasta tradiciniame istoriko tyrime: ne indukcine kryptimi, bet priešingai, nuo

⁹⁴¹ *Saviščevas E.* Suvaldyti chaosą: bandymas naujai tirti Lietuvos didžiojo kunigaikščio Kazimiero suteikčių knygą// Istorijos šaltinių tyrimai. T. 1. Vilnius, 2008, p. 115–173.

⁹⁴² *Moraw P.* Über die Entwicklungsunterschiede, S. 303.

⁹⁴³ *Rowell S. C.* Išdavystė ar paprasti nesutarimai? Kazimieras Jogailaitis ir Lietuvos diduomenė 1440–1481 metais// Lietuvos valstybė XII–XVIII a. Vilnius, 1997, p. 45–60; *Petrauskas R.* Lietuvos diduomenė, p. 188–208.

⁹⁴⁴ *Petrauskas R.* Titulas ir valdžia: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės didikų savimonės pokyčiai XVI amžiaus pirmojoje pusėje (toliau – *Petrauskas R.* Titulas ir valdžia)// Pirmasis Lietuvos statutas ir epocha. Sud. *Valikonytė I., Steponavičienė L.* Vilnius, 2005, p. 35–46.

bendrybės link individualybės. 1507 m. Lucko miesto siuvėjai skundėsi dk, kad Voluinės žemės kunigaikščiai ir žemionys „prisistatė“ pilių, apgyvendino vietas ir gyventojams suteikė laisves, o visa tai jiems kenkia⁹⁴⁵. Šis atsitiktinis epizodas laikytinas tam tikra analizuojamos vienos problemos pusės paradigma – diduomenės pilių genezės ir tapimo LDK reiškiniu. Kartu šis epizodas atskleidžia ne tik paties proceso pagreičio, kurį dar reikia išskleisti, įgavimą, tačiau kartu ir tai, apie ką buvo kalbėta nagrinėjant pilies sociumą, t. y. pilies pavaldumui priklausiusias skirtingas socialines kategorijas. Aišku, kad diduomenės pilies statybos tiesiogiai veikė ir plačiąją visuomenę, kuri atsidurdavo pilies, kaip tam tikros jurisdikcijos, ir jos teritorijos pavaldume. Aiškiausiai diduomenės pilies genezė ir raida bus matoma, išanalizavus svarbiausių LDK diduomenės giminių (atrankos kriterijus grindžiamas diduomenės giminės santykio su pilimi intensyvumu) ir jų pilių (lokalizacijos) atvejus visoje LDK teritorijoje ir ją sudariusiose žemėse iki XVI a. vidurio. Tik tokiu būdu bus galima atskleisti struktūrinius pokyčius proceso fone akcentuojant konkrečius atvejus ir formuojant visuminį vaizdą. Nepaisant to, kaip žinia, visuma yra daugiau negu dalių suma.

Vygandas Marburgietis savo kronikoje trumpai aprašė 1372 m. Vokiečių ordino žygį į Lietuvą, kurio metu buvo įsiveržta į Dirsūno žemę [...] *intrans terram Dirsunen* [...] ir pastebėta to paties Dirsūno pilis [...] *castrum etiam Dirsunen viderunt* [...] ⁹⁴⁶. Pasak Petrausko, šią pilį valdovas galėjo patikėti valdyti didikui arba pilis galėjo būti valdoma tam skirta privilegija⁹⁴⁷. Dirsūną buvus svarbiu asmeniu liudija jo, kaip Vilniaus seniūno (*hauptmanne czur Wilde nit nahmen Dirsuno*), minėjimas septintojo dešimtmečio viduryje⁹⁴⁸. Dėl privilegijos, atsižvelgiant į to laiko rašto kultūros būklę, galbūt vertėtų abejoti, tačiau asmeninis susitarimas su Kęstučiu, kuris buvo

⁹⁴⁵ LM. Užrašymų knyga 8, nr. 195, s. 190; [...] *Били нам чоломъ вси кравцы места Луцького о томъ и повелили перед нами [...] иже тыми часы у Волынской земти многие князи и земляне побудовали замки и места осадили себе и воли имъ дають, а для того наши места пустеють [...]*.

⁹⁴⁶ Peter von Dusburg. Cronica terre Prussie, S. 572.

⁹⁴⁷ Volungevičius V. Pilis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse: statusas ir pavaldumas// Lietuvos pilys. Nr. 6. (2010). Vilnius, 2011, p. 6.

⁹⁴⁸ Schütz C. Cronica, S. 553. Taip pat žr. Petrauskas R. Lietuvos diduomenė, p. 153, 169.

„atsakingas“ už LDK „Trakų pusę“, visiškai tikėtinas. Verta dar atkreipti dėmesį į Dirsūno pilies lokalizciją, kuri sietina su Darsūniškiu, įsikūrusiu dešiniajame Nemuno vidurupio krante. Turėtina omenyje, jog XIV a. tai buvo pasienio su Vokiečių ordinu teritorija (kitoje Nemuno pusėje prasidėjo dykra), todėl visai pagrįsta būtų manyti, jog tokiu būdu buvo tvirtinama sienos gynyba. Antra vertus, įmanoma, kad Darsūniškio apylinkėse buvo ir paties Dirsūno tėvonija, tad toks žemėvaldos ir pareigų derinimas buvo logiškas.

Tiškevičiai

Tiškevičių giminės pradžia siejama su 1487 m. mirusiu Tiška⁹⁴⁹. Viena iš šios giminės šakų „perėmė“ Čartoriskių valdytą Lahoiską ir iki šiol įvardijama kaip Lahoisko linija. 1528 m. Vilniuje valdovo teisme buvo sprendžiama byla dėl Lahoisko besikeičiančios priklausomybės. Aiškėja, kad Semiono Aleksandrovičiaus Čartoriskio dukterims Zofijai ir Aleksandrai po jų tėvo mirties (1524) atiteko Lahoisko pilis. Jos šią pilį už keturis šimtus kapų grašių pardavė savo svainiui (зятю) Vasilijui Tiškevičiui⁹⁵⁰. Vasilijus (Bazilijus) Tiškevičius buvo Lahoisko Tiškevičių giminės pradininkas. Todėl ne veltui ši Tiškevičių šaka buvo įvardyta kaip Lahoisko, kadangi tai visų pirma liudijo iš šios giminės savimonę ir visą giminės ištakų ideologiją.

Tiškevičių giminės kilmė sietina su Kijevo žeme. Lahoiskas buvo ganėtinai nutolęs nuo Kijevo. Nenuostabu, kad net ir geografiškai nutolus vienai giminės šakai, ji nepraranda ryšio su savo kilmės vieta. Neveltui 1545 m. Žitomyro pilies inventoriuje buvo išvardintos jau minėto Vasilijaus Tiškevičiaus valdos⁹⁵¹. Jų tarpe buvo įvardinta ir Slobodyščios gyvenvietė, kurioje buvo pilis, išryškėjanti kaip vietinės galios įrankis⁹⁵². Pasirodo, kad Tiškevičius prie savo Slobodyščios pilies prišliejo Skrilevcų kaimą,

⁹⁴⁹ Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття (toliau – Яковенко Н. Українська шляхта). Київ, 2008, с. 182–183, taip pat apie giminės žemėvaldą plačiau žr. с. 186–187.

⁹⁵⁰ LM. Užrašų knyga 12, nr. 672, p. 515; [...] на то дали ему сесь нашъ лист и **тотъ замокъ, обе половицы**, што ему своякinya его продала и што на жону его в делу отъ нее пришло, отчызну и дедизну, **потъвержаемъ симъ нашимъ привилемъ ему [...]**.

⁹⁵¹ Ревізіі Українських замків, с. 241; [...] панъ Василеи Тишкевичъ, именья его: **Слободища, Бердичов, Рудники, Сельцо, двои Чортолески, Безнавка** – отчизна, а купъленыи именья Кодня а Озеряне; люди его, которьи тут мешъкали, **пошли вжо до Слободища [...]**.

⁹⁵² Ibid., с. 254; [...] **селищю, теж замъковое**, на имя Скрилевцы, которое, поведают, здавна к замъку держано – тое, деи, селищю пан Василеи Тикевич **отнял и привернулъ к замъку своему Слободищу [...]**.

priklausiusį Žitomyro piliai. Žvelgiant į šį atvejį tampa akivaizdu, kad dviejų subjektų interesų susidūrimas sukeldavo konfliktą, šiuo atveju valdovo ir didiko, vienos pilies su kita, nes abi simboliškai ir tiesiogiai kasdienybėje išreiškė skirtingų galių vektorius. Antra vertus, tai, kad, kaip teigiama inventoriuje, Tiškevičiaus pilis buvo pastatyta visai neseniai⁹⁵³, skatina manyti, jog buvo bandoma „pasirūpinti“ savosios pilies infrastruktūra, kuri jau buvo sukurta Žitomyro pilies. Todėl iš pradžių paprasčiausia buvo „prišlieti“ vieną kaimą su jo gyventojais prie savosios naujai pasistatytos pilies.

Bohovitavičiai⁹⁵⁴

Tai, kad analizuojamos ne pirmo ryškumo LDK aptariamoms chronologijos „žvaigždės“ aiškintina tuo, jog pradžioje pasitelkėme konkrečias diduomenės gimines remdamiesi chronologiniu jų pirmumu atsižvelgiant į pilies genezę jų žemėvaldoje. Galiausiai, nagrinėjant diduomenės gimines, buvo pasirinktas nuoseklus LDK diduomenės giminių ir jų pilių atskleidimas, motyvuojant valstybės teritorijos ir erdviškumo kriterijais, kurie nuosekliai išplaukė iš tų giminių, kurių žemėvaldoje pilys pasirodė pirmiausia. Bohovitavičių giminė tęsia ir iš dalies užbaigia šią seką. Nesigilinant į visas šios giminės peripetijas, svarbu, kad čia susiduriame ne su trumpam iškilusia, iš Voluinės žemės kildintina gimine. Bene garsiausias šios giminės narys – Bohušas Bohovitavičius, XV–XVI a. sandūroje tarnavęs Aleksandro raštininku ir XVI a. antrajame-trečiajame dešimtmetyje tapęs vienu pagrindinių LDK diduomenės asmenų (iškilimas neretai siejamas su Mykolo Glinskio maišto nuslopimu ir šio valdų konfiskavimu). Atkreiptinas dėmesys ir į vieną jo brolių Levą.

Pravartu prisiminti jau minėtą, tbet ne visai išskleistą idėją dėl įvairių reiškinių populiarizacijos fenomeno, kurio slinktis apibūdinama kaip vertikali, iš viršaus į apačią, tam tikram reiškiniui plintant nuo viršūnės, aukščiausios valdžios pakopos, į žemesnius, šiuo atveju – diduomenės ir lokalinio elito

⁹⁵³ Ibid., c. 243; [...] бо ачколвекъ замок свои заробиль, однако жъ повиноватости замьку гсдрьского головного не годилося ему опущати [...].

⁹⁵⁴ Plačiau apie šią giminę žr. Яковенко Н. Українська шляхта, с. 145–150.

skluosnius⁹⁵⁵. Bohovitinavičiai greičiausiai yra paradigmintis šio populiarizacijos fenomeno pavyzdys. Akivaizdu, kad pilis XV–XVI a. sandūroje buvo tapusi Voluinėje sparčiai plintančiu reiškiniu. Pilies statybos nebuvo tiesiog tuščias išlaidavimas. Greičiau tai reikėtų suvokti ir vertinti kaip to laiko didiko būtinybę. Tik per tam tikrus ženklus, kurie interpretuoti kaip universalūs tos visuomenės kodai, buvo įmanoma būti savu tarp savų, galiausiai būti atpažintu ir pripažintu.

Broliai Bohušas ir Levas Bohovitinavičiai šaltiniuose minimi nuo XV a. pabaigos⁹⁵⁶. Pirmasis jų buvo valdovo raštininkas ir daugiau reikalų turėjo Tikrojoje Lietuvoje. Antrasis buvo Brastos raktininkas, todėl tai nulėmė ir jo žemėvaldos formavimo kryptį, nes jau 1501 m. jis gavo iš valdovo privilegiją, kuria jam buvo dovanojamas Brastos paviete Vortelių kaimas⁹⁵⁷.

1503 m. Aleksandro privilegija buvo patvirtintas Levkos Bohovitinavičiaus prašymas, kad šiam būtų leista savo Vortelių dvare, senoje piliavietėje, pasistatyti pilį ir įkurti magdeburginį miestelį⁹⁵⁸. Akivaizdu, jog tai buvo paties Bohovitinovičiaus, Brastos raktininko, iniciatyva ir jo asmeninis interesas visiškai netoli savo tarnybos „apvainikuoti“ savo žemėvaldą. Šis Levo Bohovitinavičiaus atvejis įdomus tuo, kad čia kalbama apie raktininką, taigi vietinio (Voluinės) elito atstovą. Todėl šis pavyzdys gerai atspindi jau minėtą populiarizacijos fenomeną, kai pilių statybos praktika pasiekė ir lokalinę diduomenę. Taip pat svarbu pastebėti tarnybos (Brastos raktininkystė) ir žemėvaldos bei jos aukščiausios išraiškos pilies (Vorteliai) lokalinę koncentraciją. Kartu šioje privilegijoje galima pastebėti ir pilies lokalias infrastruktūros kūrimą, kuri atsiskleidžia per tokias akte įteisinamų objektų

⁹⁵⁵ DUBY G. The Diffusion, pp. 6–7.

⁹⁵⁶ Užrašymų knyga 4, nr. 18. 2. p. 72; [...] *Богушу Боговитиновичу 15 копъ з мыта в Луцьку [...] Левьку Боговитиновичу 12 копъ в него жъ с корчомъ берестейскихъ [...]* (1488).

⁹⁵⁷ LM. Užrašymų knyga 6, nr. 439, p. 262.

⁹⁵⁸ Archiwum książąt. T. 1, nr. 150, s. 151; [...] *Бил намъ челом писар наш панъ Левко Боговитинович и просил насъ, абыхмо ему дозволили въ его имени оу Вортели замок збудовати, на старом городищи, на Острове, и местечку его, котороеж подъ тымжо его замкомъ, дати право немецкое майтбарское [...]*. Taip pat žr. LM. Užrašymų knyga 5, nr. 553, p. 370.

įrengimus, kaip užtvankų pylimas ir vandens malūno statymas ant Želevos upės⁹⁵⁹.

Apie Bohušo Bohovitinavičiaus žemėvaldos santykį su pilimi turime žinių iš kiek vėlesnių šaltinių. Žygimantas Senasis 1516 m. savo raštininkui Bogušui patvirtino Žukovo dvaro Voluinėje su jo *priklausiniais* suteiktį. Beje, kartu šia privilegija buvo suteikta teisė Bohušui Bohovitinavičiui įkurdinti miestelį, organizuoti turgų, pasistatyti pilį⁹⁶⁰. Apie šio dvaro suteiktį kalbama toli gražu ne atsitiktinai, nes po mažiau nei trisdešimties metų, 1545 m. aprašant Lucko pilį, jau minima Žukovo pilis⁹⁶¹.

Kitas epizodas, susijęs su Bohovitinavičiais, yra Bohovitino Petrovičiaus atvejis. 1524 m. buvo patenkintas jo prašymas prie jam priklausančios Šumbarko pilies pradėti kurdinti miestelį, turėti jame turgų ir karčiamas. Apie Bohovitiną Petrovičių kalbame, nes šis, kalbėdamas apie savo tėvoninę Šumbarko valdą, Bohovitinavičius įvardino pusbroliais (*братья стрыечъная*), kurių tėvoninis Šumsko dvaras buvo šalia to paties Bohovitino jau minėtos Šumbarko pilies⁹⁶².

Baigiant kalbėti apie Bohovitinavičius, telieka aptarti bene paskutinį žymiausio šios giminės atstovo Mykololo Bohušo Bohovitinavičiaus rašytą mums žinomą dokumentą – 1529 m. testamentą. Šio pobūdžio šaltiniai svarbūs tuo, kad jie neretai atspindi paskutinį jį sudariusio asmens žemėvaldos ir apskritai viso turto panoraminį vaizdą. Testamente, šalia kitų paveldėtojų, buvo paminėta Bohovitinavičiaus duktė Teodora, kuriai palikimu buvo užrašyta Ozernicos pilis (netoli Slanimo) su dviem dvarais⁹⁶³.

⁹⁵⁹ Ibid., [...] дозволили ему ставъ насыпати на реце на Желеве к нашому ломазскому берегу и млын себе справити [...].

⁹⁶⁰ Archiwum książąt. T. 3, nr. 172, s. 148; [...] волен пан Богуш [...] там место садити и торгъ мети и замокъ там будовати и села людми осаживати [...].

⁹⁶¹ Ревізіі Українських замків, с. 185; [...] **Замокъ Жуково выслужилъ небожчикъ пан Богушъ, подскарбии, ис присельки на теперешнем старшомъ гсдри, тепер пни Богушова, подскарбиная, держить [...].**

⁹⁶² LM. Užrašų knyga 12, nr. 412, p. 339; [...] въ ыменъи его отъчызномъ в Шумъбарку, где онъ замокъ себе збудовал близско именья их отъчыznego Шумъска, которое именье Шумско держать **братья стрыечъная панове Боговитиновичы [...].**

⁹⁶³ АЮЗР. Т. 1, № 91, с. 76; [...] А дочце моей Федорце замокъ Озерница съ двема дворы зъ Близною в съ Прмязы [...].

Sapiegos

1502 m. Jonas Sapiega, vienas iš dviejų Sapiegų giminės pirmtako Simono sūnų (kitas buvo Bogdanas), tapo Breslaujos seniūnu. Todėl greičiausiai neatsitiktinė buvo ir 1504 m. Aleksandro privilegija, kuria buvo leista prie Ikaznės ežero buvusioje Sapiegos valdoje pasistatyti pilį, įkurti miestelį ir rengti turgų⁹⁶⁴. Todėl nenuostabu, jog dar 1498 m. Jonas Sapiega, tarsi ruošdamasis būsimoms pareigoms, gavo iš valdovo Pogostą, nutolusį nuo Breslaujos apie trisdešimt kilometrų į pietryčius, su valstiečiais tėvoninėmis valdymo teisėmis⁹⁶⁵. Atkreiptinas dėmesys į tarnybos ir žemėvaldos erdvinio sutapimo tendenciją, kadangi minėtas ežeras nuo Breslaujos nutolęs apie penkiolika kilometrų. Neretai pareigūnas pasirūpindavo ir savo asmeniniais reikalais, kaip šiuo atveju žemėvalda, tad galima pastebėti nuolat besiformuojantį ryšį tarp urėdo ir jo apylinkėse atsirandančių privačių interesų ir jų materialios išraiškos – žemės valdos.

Tam pačiam Jonui Sapiegai tik jau Žygimanto Senojo 1511 m. privilegija buvo patvirtinta kelių kaimų, tarp jų ir Kodenio kaimo, suteiktis. Tam tikra prasme ši data pagrįstai laikytina Kodenio Sapiegų linijos pradžia, o Kodenis (Palenkė, keli kilometrai į pietus nuo Brastos) šios šakos pagrindine valda. Dovanojant Kodenio kaimą Jonui Sapiegai kartu buvo suteikta teisė pasistatyti pilį ir įkurti miestelį su Magdeburgo teise⁹⁶⁶. Šiuo atveju giminės pavardės transformacijos nebuvimas, kaip ir kai kuriais kitų giminių atvejais, kuriuos dar aptarsime, buvo nulemtas jau susiformavusios įvardijimo tradicijos ir įsitvirtinusios giminės savimonės. Antra vertus, Kodenis, kaip Sapiegoms priklausanti valda, pasirodė vėlai. Transformacija neįvyksta pačioje pavardėje, t. y. ji nebuvo siejama su vietove.

⁹⁶⁴ Zbiór dyplomatów rządowych i aktów prywatnych, nr. 26, s. 32; [...] *admittimus per presentes in eadem terra et loco prescripto pro sua meliori conditione extruere atque a fundamentis erigere sive locare fortalitium seu castellum, aut arcem, una cum oppido [...] ad quod oppidum introducere sibi admittimus omne genus artificum, mechanicorum [...] ac etiam inconstitutionem nundinarum et fori ad quodcunque tempus ea habere voluerit [...]*.

⁹⁶⁵ LM. Užrašymų knyga 6, nr. 250, p. 171.

⁹⁶⁶ LM. Užrašymų knyga 25, nr. 139, p. 200; [...] *Ioannem Sopiha, in bonis suis dictis Coden in loco competenti, ubi ei commodius videretur, admisimus eidem, admittimus [...] castrum aedificandi defensionis causa ab hostium incursionibus et ibidem oppidum ponendi, erigendi [...] oppido Coden ius Theutonicum [...] dandum et concedendum duximus damusque [...]*.

Dar vienas mums žinomas įdomus XVI a. vidurio Kodenio pilies epizodas, susijęs su valdovo komisorių veiksmais, vaizdingai atskleidžiantis pilį, kaip konkrečią teritoriją. 1542 m. valdovo teisme broliai Povilas ir Mykolas Jonaičiai Sapiegos skundėsi dėl to, kad, pasak jų, komisoriai prie Brastos pilies prišliejo kai kurias žemes, priklausiusias Kodeniu. Dėl to, Brastos pilies žmonės nupjovė dalį javų ir susivežė į savo namus⁹⁶⁷. Nepaisant to, kita kilusio ginčo pusė dėstė priešingai, kad prie Kodenio pilies buvo prišlietos valdos, anksčiau priklausiusios Brastos piliai (turėtina omenyje, kad Kodenį ir Brastą skiria apie 30 kilometrų). Matydamas tokią situaciją, kurioje Jonas Sapiega nesugebėjo pateikti įtikinamų argumentų savo naudai, valdovas atidėjo bylos sprendimą iki tol, kol neatvyks į LDK. Beje, šis ginčas taip nesibaigė. Tais pačiais metais komisoriai skundėsi valdovui, kad Kodenio pilis buvo pastatyta neteisėtai, be to, valdovo žemėje⁹⁶⁸. Pats Povilas Jonaitis Sapiega neturėjo jokių raštų, patvirtinančių Kodenio valdų ir pilies statybų teisėtumą. Žygimanto Augusto sprendimas buvo „negailestingas“. Jis įsakė Brastos seniūnui Kodenį ir viską, kas jam priklauso, paimti į savo rankas ir laikyti valdovo naudai⁹⁶⁹. Sunku pasakyti, kiek šis atvejis tiesiogiai atspindi pilies, kaip valdovo regalijos, problemą, o kiek sampratą dk priklausiusios žemės. Aišku tik tai, kad ir vienas, ir kitas turėjo būti patvirtinti, taigi įvykdytas valdovo, kaip teisės ir teisingumo šaltinio, legitimacinis veiksmas. Nepaisant to, Kodenio pilis su jai priklausančiais kaimais 1546 m. Žygimanto Augusto buvo patvirtinta tam pačiam Jono Sapiegos sūnui Povilui Jonaičiui⁹⁷⁰.

Baigiant kalbėti apie Sapiegas ir jų pilis, galima pridurti keletą žodžių apie Moščenicos pilį, kuri priklausė Jono Sapiegos žmonai Onai Sanguškaitei Sapiegienei ir visai tai, kas pasakyta apie šios giminės pilis, išryškinti kitos

⁹⁶⁷ LM. 12 – oji Teismų bylų knyga, nr. 254, p. 217–218; [...] *замокъ и местечко Кодьно [...] от немалого часу держали, и теперь то къ замьку его милости Берестейскому приверънено [...]*.

⁹⁶⁸ LM. Užrašimų knyga 25, nr. 223, p. 276–277; [...] *пань Павелъ Сопега листу, дозволенья нашего, в себе не мелъ и перед вами не вказаль, м зшило ся то, ижъ тые земли, на которыхъ отецъ его и онъ самъ тое место и замокъ собе збудовали, были наши з(о)с(по)д(а)ръские тяглые, данъые, и называно ихъ жеребями [...]*.

⁹⁶⁹ Ibid., [...] *велели бы есте тотъ замокъ и место з людьми, с тымъ кгрунтьтомъ менованымъ по тымъ границамъ пану старосте [...] на нас держати [...]*.

⁹⁷⁰ МЛ. Книга записаў 30, № 40, с. 109–110.

Sapiegų giminės Čerėjos-Ružanų šakos kontraste. 1546 m. Ona Sapiegienė kartu su savo sūnumis tvirtino, kad Jonas Sapiega savo žemėje prie Moščenicos upės pasistatė pilaitę. Tai greičiausiai kartu buvo ir prašymas, nes Žygimantas Augustas suteikė teisę, su sąlyga, jog nebus žalos valdovui, prie Moščenicos pilaitės įkurdinti miestelį, laikyti karčemas⁹⁷¹. Šiame akte atsiskleidžia ne tik erdvės suvokimas ir aiškus interesų dėl Moščenicos pilaitės ir jos infrastruktūros santykis su valdovo pilimis, bet kartu ir prekybinėmis vietomis: Vitebsku, Orša, Polocku. Sugrįžtant prie Čerėjos-Ružanų Sapiegų linijos, reikia pabrėžti, kad aptariamam laikotarpiu neturime jokių duomenų apie jų valdytas pilis ar bent jau iniciatyvą jas pasistatyti⁹⁷². Kaip žinia, vėliau ši Sapiegų šaka tapo įtakinga visos LDK mastu.

Goštautai

Wegeberichtuose kelio iš Merkinės į Trobas aprašyme minimas Goštauto kaimas, esantis Geranainių apylinkėse⁹⁷³. Kaip rodo 1411 m. Žygimanto Kęstutaičio bažnyčios Geranainyse (*in Goranoyni nostra willa*) steigimo privilegija⁹⁷⁴, buvo dvejios Geranainių gyvenvietės. Beje, XV a. pradžioje Goštautai pradeda tituluotis Geranainių tėvonimis⁹⁷⁵. Goštautų Geranainys yra būtent tas pavyzdys, kuris atskleidžia diduomenės žemėvaldos raidą nuo pradinės jos stadijos iki tol, kol ji pasiekia stambiosios žemėvaldos lygmenį „vainikuojamą“ pilimi. Tikėtina, kad pirminė tėvoninė valda

⁹⁷¹ Archiwum książąt. T. 4, nr. 402, s. 524; [...] *на своемъ влатномъ кгрунте, надъ рекою Моценицю твержицу вчинилъ и замочокъ збудоваль, которыйже дей замочокъ отъ Витебска въ десети мляхъ есть, а отъ Ории въ десетижъ мляхъ, а отъ Полоцка въ двадцати мляхъ [...]*.

⁹⁷² XV a. pabaigoje Bogdanas Sapiega, Jono Sapiegos brolis, dar teisėsi dėl Čerėjos valdos, kai tuo tarpu Ružanos dar toli gražu Sapiegoms nepriklausė: LM. Užrašymų knyga 5, nr. 148, p. 97; LM. Užrašymų knyga 6, nr. 216, p. 154. Žinoma, kad Ružanų pilis, vėlesnė ir bene svarbiausia šios šakos rezidencijų, dar 1540 m. valdė Holovnianų-Ostrožekių giminė (apie šią giminę žr. *Wolff J.* *Kniaziowie litewsko-ruscy.* s. 131–134), kuri priskirtina jau ne prie diduomenės, bet prie bajorijos. Pateiktina trumpa XVI a. pirmosios pusės Ružanų valdos raida. 1506 m. Aleksandras dovanojo Ružanų kaimą Petru Michailovičiui Holovnianui: LM. Užrašymų knyga 6, nr. 24, p. 66. Tam pačiam Petru Holovnianui, tik dabar jau Trakų pilininkui, 1524 metais suteikiama teisė Ružanų miestelyje laikyti karčemas ir organizuoti turgų: LM. Užrašymų knyga 12, nr. 331, p. 298. Po šešiolikos metų (1540) Ružanos minimos kaip velionio Michailovičiaus žmonos Petrienės Holovnininos dovis: LM. 10 – oji Teismų bylų knyga, nr. 15, p. 25; [...] *у замьку ее милости, у Рожаньце, который замокъ ее милость маеть у вене своемъ у суме пенезей отъ небоуыка отца нашего [...]*.

⁹⁷³ Die littauischen Wegeberichte, W. 92, S. 704; [...] *do kōmpt man czu Gastowtendorf vnd lyt in gebite czu Garenenen, do ist futers vnd wassers gnug [...]*.

⁹⁷⁴ KDKW, nr. 56, s. 87–88.

⁹⁷⁵ Ibid., nr. 129, s. 146. *Petrauskas R.* Lietuvos diduomenė, p. 240–244.

Geranainių apylinkėse ilgainiui „išsiplėtė“ dėl valdovo beneficijų. Tai liudija 1433 m. Žygimanto Kęstutaičio Jonui Goštautui suteiktis, kurioje buvo įrašyti ir Geranainys⁹⁷⁶. Po kiek mažiau nei šimtmečio abejonių nekyla, kad čia stovėjo jau ir Alberto Goštauto pastatyta Geranainių pilis. 1525 m. Žygimanto Senojo aktas liudija, kad aplink Geranainius buvo toliau „komplektuojama“ pilies infrastruktūra, nes buvo patvirtintas Bartininkų (*sic!*) kaimas ir kitos žemės netoli nuo pilies⁹⁷⁷. Tais pačiais metais pora dienų anksčiau Goštautui buvo patvirtintas jo žemių pirkimas taip pat netoli Geranainių pilies⁹⁷⁸. Neatsitiktinis yra ir Mūrinių Geranainių grafo titulas, išsirūpintas 1529 m. Alberto Goštauto iš popiežiaus Klemenso VII, taip pat jo tiesioginė sąsaja su pilimi.

Keleriais metais anksčiau minima Liachavičių pilis (tarp Slanimo ir Klecko). Yra išlikęs aktas, kuris atskleidžia aplinkybes kaip ši valda pateko į Goštautų priklausomybę. Abejonių nekyla, kad čia XV a. pabaigoje nebuvo jokios pilies, nes 1482 m. Martynas Goštautas prašė Kazimiero leisti jam nusipirkti Liachavičiuose ir jų apylinkėse iš vietinių gyventojų žemę⁹⁷⁹. Valdovas tai padaryti leido, o kartu, tai įsidėmėtina, suteikė teisę šiose žemėse elgtis taip, kaip šiam pasirodys naudinga. Tačiau svarbiausia, kad nėra nei menkiausio žodžio apie pilį, miestelį ir kt.⁹⁸⁰. Šis aktas iškalbingai atspindi visą XV a. situaciją, kad apie pilis nebuvo nė kalbos, nes patys didikai dar nebuvo tam pasiruošę. Kadangi privilegijos pilies statyboms suvoktinos ne kaip kylanti iniciatyva iš viršaus, valdovo, o iš apačios, diduomenės. Sugrįžtant prie Liachovičių, pilis čia minima 1520 m. Goštautų žemėvaldos plėtros kontekste.

⁹⁷⁶ LM. Užrašymų knyga 1, nr. 30, p. 28.

⁹⁷⁷ Ibid., nr. 167, p. 50.

⁹⁷⁸ LM. Užrašymų knyga 12, nr. 438, p. 356; [...] *поведил, ижъ купилъ у татаръ нашихъ Виленского повету [...] землю их влостъную подле замьку своего Кгереноинъ на имя Мокъдевъщыну [...]*. Įdomus yra žemėvaldos aplink Geranainių pilį telkimo epizodas, kuris padeda tam tikrus komunikacinius ryšius tarp Goštauto pilies ir jam nepriklausančių struktūrų, kurias jis bando sujungti su Geranainiais; žr. Ibid., nr. 773, p. 622; [...] *Кгаитолтъ [...] дворецъ его под Менском на Исочи къ своимъ рукамъ взял, коториы былъ ему на неспоруч, а ему на противку того в отмену далъ землю свою Нароновскую, которую держалъ бояринъ его милости Лавринъ Стрелецъ и служилъ з нею к замьку его Кгераноинамъ [...]*.

⁹⁷⁹ LM. Užrašymų knyga 4, nr. 63, p. 110; [...] *на Немне у Ляховичохъ и нижеи Ляховичъ противъ Дубровъки, и далеи по Немъну [...]*.

⁹⁸⁰ Ibid., [...] *Воленъ онъ тые земли отъдати и продати, и заменити, и къ церкви записати, и где хотя, к своему лепшому обернути [...]*.

Prie Liachovičių pilies buvo prišlietas Naugarduko bajorui Vaskai Pavlikovičiui priklausiusi žemė⁹⁸¹.

Vienas XVI a. pirmojo ketvirčio nutikimas suteikia galimybę sužinoti ne tik apie Albertui Goštautui priklausiusią Tikocino pilį (antra pagal svarbą Goštautų valda, minima nuo Martyno Goštauto laikų), bet apie tai, kokie buvo tuo metu pasirenkami asmeninių konfliktų sprendimo scenarijai. Vis dėlto prieš tai svarbu užsiminti, kad Goštautai Tikocine interesų turėjo jau XV a. antroje pusėje. Žinoma, kad Martynas Gošautas 1479 m. fundavo bernardinų vienuolyną Tikocine⁹⁸². 1522 m. gruodį Albertas Goštautas skundėsi, kad Radviloms priklausiusio Vanevo kaimo, esančio apie dvidešimt kilometrų į pietus nuo Tikocino, vietininkas Kunca (*Кунця*) sudegino Tikocino pilį (*замокъ его м(и)л(о)сти Тыкотин спалилъ*)⁹⁸³. Žinia, tuo metu svarbiausi LDK urėdai priklausė Radviloms, tad šį konfliktą išspręsti buvo problemiška. Atsakydamas, dk nurodė, kad Kuncos adresu turi būti įvykdytas teisingumas, o Goštautui atlyginta septynių tūkstančių kapų grašių suma.

Rokantiškių pilies priklausymas Goštautams yra hipotetinis. 1549 m. sudarant Rodoškovičių pilies inventorių, buvo nurodyta, kad iki tol Rodoškovičių pilis buvo laikyta Alberto Goštauto žmonos Sofijos Goštautienės (iš Verejskių giminės). Po abiejų Goštautų mirties, ši pilis sugrįžo į valdovo rankas. Svarbu tai, kad surašant Rodoškovičių pilies nelaisvąją šeimyną, visai atsitiktinai buvo pažymėta, jog rykūnės Kachnos dukra Ganica, kuri pas ponią Goštautienę negyvenamoje namo dalyje (*которая на сенехъ у пани Кгаштолтовое была*) gyveno su kitomis Goštautienei priklausiusiomis nelaisvosios šeimynos mergomis, buvo Rokantiškėse⁹⁸⁴. O tai, kad Rokantiškėse XVI a. pirmoje pusėje buvo pastatyta pilis, liudija archeologinių

⁹⁸¹ LM. Užrašimų knygų 10, nr. 56, p. 68; [...] бояринъ повета Новгородского Васко Павликовичъ дароваль и записаль его милости землю свою Павликовищину в повете Новгородском подле замку его милости Ляховичъ [...] и мы, з ласки нашею [...] то вчинили [...].

⁹⁸² Petrauskas R. Lietuvos diduomenė, p. 243.

⁹⁸³ LM. Įrašų knyga 11, nr. 143, p. 137–138.

⁹⁸⁴ ДМАМЮ, с. 95.

kasinėjimų duomenys⁹⁸⁵. Be abejonės tai, kad Goštautienės merga buvo Rokantiškėse dar nereiškia, kad pilis, dėl kurios egzistavimo nekyla abejonų, priklausė Goštautams. Visgi tokia prielaida svarstyтина, kadangi Rokantiškių siejimas su Alšėniškių gimine maišant ją su Alšėnais, remiantis tik Bychoveco kronikos legendine versija, vargu ar įtikinama.

Buvo užsiminta apie Alberto Goštauto žmoną Sofiją Verejską, kuri už Goštauto ištekėjo 1505 m. Į jos kraitį pateko Liubečo (į šiaurės vakarus nuo Černigovo) pilis. Liubečą tėvoninėmis teisėmis 1483 m. iš Kazimiero gavo jos tėvas Vasilijus Michailovičius Verejskis⁹⁸⁶. Beje, 1499 m. Aleksandras, patvirtindamas Liubečo pilį Vasilijui Verejskiui, dovanojo kartu ir Rodoškovičių dvarą⁹⁸⁷. Iš to išplaukia, jog Rodoškovičiai taip pat pateko į Sofijos Verejskos kraitį, kurį ji atsinešė į santuoką su Goštautu. Todėl manytina, jog 1549 m. Rodoškovičių pilies inventorius buvo sudarytas po Sofijos Goštautienės mirties, kai pagal kaduko teisę šioji atiteko valdovui. Tokiu būdu galima kalbėti, kad tiek Liubečo, tiek ir Rodoškovičių pilys nuo XVI a. pirmosios pusės iki XVI a. vidurio priklausė Goštautams.

Nepaisant visko, Sidorovo pilis, kuri priskirtina Albertui Goštautui, kelia daugiausia neaiškumų, nes kyla problemos su jos identifikacija. Gali būti, jog ji buvo Karūnai priklausiusioje Podolės dalyje. Kita spėjimas – Kijeve arba Voluinėje. Galiausiai pateiktina Polocko žemės hipotezė, matant tarpusavyje sietinų užimamų pareigybių ir žemėvaldos politikos susidūrimą. Kaip žinia, Albertas Goštautas 1513–1519 m. buvo Polocko vaivada, tad keltina prielaida, jog tuo metu jis galėjo išsirūpinti iš valdovo privilegiją, suteikiančią vietinių žemių. Trumpai grįžtant prie pačios Sidorovo pilies, reikia pasakyti kokiomis aplinkybėmis ji buvo paminėta. 1537 m. Stanislovas Goštautas (Alberto

⁹⁸⁵ Zalepūgienė A., Zilinskas R. Rokantiškių piliavietė// Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2008 metais. Vilnius, 2009, p. 212–217; Zalepūgienė A., Zilinskas R. Rokantiškių piliavietė// Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2010 metais. Vilnius, 2011, p. 212–213.

⁹⁸⁶ LM. Užrašymų knyga 4, nr. 79, p. 116; [...] *Дали есмо Любечъ князю Василью Михаиловичу [...] во оьчину [...]*.

⁹⁸⁷ LM. Užrašymų knyga 5, nr. 209, p. 129; [...] *город Любечъ и дворы и волости [...] Радошковичы, потверъжаем [...]*.

Goštauto sūnus) savo žmonai Barborai Radvilaitei užrašė Sidorovo pilį su jos *priklausiniais* už aštuonių tūkstančių kapų grašių sumą kaip dovį⁹⁸⁸.

Radvilos

Kalbant apie Radvilų giminę, nuo XVI a. pirmos pusės skirtinos trys jos šakos: Dubingių-Biržų, Nesvyžiaus-Olykos ir Medilo-Goniondzo. Visų šios giminės skirtingų linijų vardai tiesiogiai kilo nuo pagrindinių jų rezidencijų. Vis dėlto šios žemės valdos atsirado Radvilų žemėvaldoje dar XV a. antroje pusėje ir tik vėliau, XVI a. pirmoje pusėje, šaltiniai leidžia kalbėti apie šiose teritorijose atsirandančias pilis. Charakteringa tai, kad būtent giminės „skilimas“, skaidymasis prasidėjo XVI a. ketvirtuoju-penktuoju dešimtmečiais.

Chronologiškai anksčiausia šaltiniuose užfiksuota informacija yra apie Radvilų Olykos ir Losko pilis. 1522 m. savo tėvoniją dalijosi Petras Stanislovaitis Kiška ir Jonienė Mikalojienė Radvilienė. Dalybų akte Olykos (Voluinė) ir Losko (į pietryčius nuo Krėvos) pilys iškyla kaip pagrindiniai susitarimo objektai (dalykai)⁹⁸⁹, reprezentuojantys visą į dalybų turinį patekusį turtą. Remiantis šiuo aktu, pirmajam atiteko Loskas, antrajai – Olyka. Kalbant apie šio akto teikiamos informacijos pobūdį, pastebėtina, kad šios pilys yra fiksuojamos kaip to laiko nusistovėjusi socialinė tikrovė, todėl galima spėti, kad jos buvo pastatytos XVI a. pradžioje. Nesigilinant į sudėtingus paveldėjimo ir žemėvaldos santykius giminės viduje, pridurtina, kad tai pačiai Radvilų giminės linijai priklausiusi Nesvyžiaus pilis pirmą kartą rašytiniuose šaltiniuose minima tik 1557 m. kaip Mikalojaus Radvilos Juodojo užrašytas dovis žmonai Elžbietai Šidloveckai⁹⁹⁰.

Goniondzas Mikalojui Radvilai atiteko 1509 m., kai ši valda buvo konfiskuota iš Mykolo Glinskio. Tuo tarpu Medilas bendroje žemėvaldoje

⁹⁸⁸ LM. Užrašymų knyga 1, nr. 694, p. 137; nr. 695, p. 137.

⁹⁸⁹ LM. Užrašymų knyga 10, nr. 102, p. 99–100; [...] *дель ровньи перед нами вчинили. В одну сторону остало ся на делу воеводе полоцкому пану Петру Станиславовичу замокъ Лоско со всимъ, какъ ся в собе маеть [...] А паней троцной, паней Яновои, остало ся противъ Лоска на ее сторону замокъ Олыва со всим, какъ ся в собе маеть [...].*

⁹⁹⁰ 37 – oji Teismų bylų knyga, nr. 59, p. 80; [...] *А упењяючи тую оправу венонъную и вынемши ег(о) милост за третюю част со всих именов своих отчизных, материстых, купленых и набытых замокъ свой материстый Несвижь со всим, што ку нему належит материстог(о), здавна прислухает, а к тому замьку и в тую жь третюю част всих именов своих влучивши волост свою отчизную Липскъ и иные люди волостные отчизны [...].*

atsirado vedus Elžbietą Sakavičiūtę. Jau 1518 m. Šventosios Romos inperatorius Maksimilijonas I Radvilai suteikė kunigaikščio titulą⁹⁹¹. Itin svarbus akcentas, kad Medilo ir Goniondzo Radvilų šakos savimonė tiesiogiai siejosi su šiomis vietovėmis, tai atspindi kunigaikštiško titulo ir pilies sąsaja. 1536 m. valdovo nurodymu Aleksandras Jonaitis Chodkevičius aprašė kai kurias Palenkėje buvusias dk žemes, tarp kurių buvo minimas ir Goniondzas, kurį sudarė miestas, žemutinis miestas, dvaras su dirbamomis žemėmis ir pilis⁹⁹². Akivaizdu, jog šis aprašas buvo vienas iš pirmųjų Valakų reformos pranašų. Kartu aišku ir tai, kad Goniondzas tuo metu priklausė valdovui. Antra vertus, kaip liudija Goniondzo ir jam priklausiusio Raigardo 1571 m. sudarytas inventorius, kuriame buvo surašyti Goniondzo pilies *priklausiniai*⁹⁹³, ši valda priklausė Radviloms. Įsidėmėtina, kad Goniondzo Radvilų šakai 1542 m. išmirus, jį valdė giminės moterys, o 1571 m. jis perėjo į valdovo rankas. Inventoriaus sudarymo metu Palenkė jau priklausė Karūnai, tikslas buvo konkrečiai aprašyti visą valdovui atitekusį turtą, kadangi Ona Radvilaitė Kiškienė jį užrašė dk. Kartu po Liublino unijos Palenkei atitekus Lenkijos Karalystei, administravimo tikslais buvo norima surašyti visą valstybinį turtą.

Galiausiai „atsiduriame“ *Lithuania propria*. Kaip jau buvo minėta antroje darbo dalyje, Dubingiuose Vytautas pastatė pilį, kurią, kaip pasakoja Dluogošas, aplankė Jogaila, o kartu ir tuo metu joje rezidavusį savo pusbrolių. Kiek vėliau čia buvo įsteigta ir Dubingių parapiinė bažnyčia. Tai liudija 1449 m. Kazimiero Dubingių bažnyčios fundacija⁹⁹⁴. Apie Dubingių priklausymą Radviloms galima kalbėti tik nuo XVI a. pradžios⁹⁹⁵. Tai nestebina, nes

⁹⁹¹ *Petrauskas R.* Titulas ir valdžia; *Karvelis D., Ragauskienė R.* Iš Radvilų giminės istorijos: Dubingių kunigaikštystė 1547–1808 m. (toliau – *Karvelis D., Ragauskienė R.* Iš Radvilų giminės istorijos). Vilnius, 2009, p. 55–56.

⁹⁹² Археографическій сборникъ документовъ. Т. 1, № 22, с. 31.

⁹⁹³ AGAD. ASK LVI. Syg. G-6. Inwentarz Starostwa Goniądzkiego.

⁹⁹⁴ KDKW, nr. 193, s. 216–217; [...] *donacionem ecclesie in Dubyngy per preclarum principem dominum Wythowdum magnum ducem Lythwanie, patruum nostrum carissimum, erecte factam similiter et donatam [...]*.

⁹⁹⁵ Pasak Zbysława Wojtkowiako, iki XVI a. pradžios Dubingiai buvo pavaldūs valdovo „centriniam“ Maišiagalos dvarui; žr. *Wojtkowiak Z.* Lithuania Transwilniensis saec. XIV–XVI. Poznań, 2005, s. 70–71. Taip pat: *Kuncevičius A., Jankauskas R., Laužikas R., Stankevičiūtė D., Rutkauskaitė I.* Radvilų tėvonija Dubingiuose. Vilnius, 2009, p. 24; *Kuncevičius A., Laužikas R., Rutkauskaitė I., Šmigelskas R.* Radvilų rūmai Dubingiuose. Vilnius, 2011, p. 29;

Mikalojaus Radvilaičio tėvoninės valdos driekėsi Kernavės, Anykščių ir Užpalių apylinkėse, o Radvilų giminės pradininkai buvo Užpalių ir Anykščių seniūnai. Nepaisant to, rašytiniai šaltiniai čia stovėjus pilį mini tik 1547 m., Barbaros Radvilaitės ir Žygimanto Augusto susirašinėjimo kontekste⁹⁹⁶. Radvilų Dubingių pilis yra bene vienintelis nuosekliai ir sistemingai ištyrinėtas tokio pobūdžio objektas, kuriame aptinkamas visas kompleksas atributų, tarp kurių svarbiausia laikytini bažnyčia ir pilis, turėjusių sudaryti „pavyzdinę“ to meto didiko rezidenciją. Visa tai, 1547 m. vainikavo Šventosios Romos imperatoriaus Karolio V patvirtinti kunigaikščių titulai, kuriuos 1549 m. patvirtino Žygimantas Augustas, Radviloms, atitinkamai – Olykos-Nesvyžiaus ir Dubingių-Biržų⁹⁹⁷. Biržų bastioninio tipo pilis, pastatyta XVI a. antroje pusėje jau žymėjo absoliučiai kitos ir ne tik architektūrinės epochos (nauja architektonika, architekto individualizacija) pradžią LDK. Kartu buvo sujungtos Biržų ir Dubingių valdos vienos Radvilų giminės linijos rankose.

Astikai

Ši giminė svarbi tuo, kad ji yra viena iš nedaugelio LDK diduomenės giminių, turėjusių pilių pačiame valstybės branduolyje. Tai neabejotinai lėmė jos kilmę. Tą patį galima pasakyti apie jų artimus giminaičius Radvilas (Dubingiai) ar Goštautus (Geranainys, Rokantiškės). Nepaisant to, net ir būdami vieni galingiausių didikų pirmoje XVI a. pusėje, pilių, kaip pagrindinių didikų rezidencijų, atžvilgiu ši giminė išskirtinio vaidmens nesuvaidino.

Astikų giminės tėvoninė žemėvalda buvo išsidėsčiusi Kernavės, Anykščių, Ukmergės, Užpalių apylinkėse. Čia pat XV a. buvo ir jų lokaliniai valstybiniai urėdai. Todėl tikrai neatsitiktinai atrodo 1499 m. pasirodžiusi Aleksandro privilegija, kuria dvaro maršalkai bei Merkinės ir Anykščių vietininkui Jurgiui Astikui buvo dovanota žemė, besiribojusi su Livonija, prie Susėjos upės, Vaišvilto nustatytos sienos⁹⁹⁸. Kartu buvo suteikta teisė joje

⁹⁹⁶ *Baliński M.* Pisma Historyczne. T. 1. Warszawa, 1843, s. 56.

⁹⁹⁷ *Karvelis D., Ragauskienė R.* Iš Radvilų giminės istorijos, p. 60–62.

⁹⁹⁸ Plg. žr. *Čelkis T., Antanavičius D.* 1545 metų Livonijos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sienos patikrinimas (Livonijos pareigūnų ataskaita)// Lietuvos istorijos studijos. T. 27. Vilnius, 2011, p. 168–169.

įkurdinti miestelį ir pastatyti pilį⁹⁹⁹. Šis aktas yra vienas iš nedaugelio ankstyvų tokio pobūdžio pavyzdžių (jau minėjome 1498 m. Konstantinui Ostrogiškiui suteiktą privilegiją dėl Dubno). Visgi ši privilegija dar nereiškia, jog čia buvo pastatyta pilis, priešingai nei Ostrogiškio Dubno atveju, kadangi daugiau neturime jokių svarbesnių užuominų apie šią vietovę ar joje stovėjusią pilį. Kita vertus, nemažiau svarbu yra tai, kad ši vietovė buvo Tikrojoje Lietuvoje – pasienio regione. Tai vienas iš kelių tokio pobūdžio su pilimi susijusių aktų, kuriuose kalbama apie Tikrąją Lietuvą. Žinoma, nepaisant taikių santykių su Livonija, čia galima išvelgti valdovo valstybės sienos stiprinimo motyvus. Vis dėlto reikia atkreipti dėmesį, kad Astikų giminė buvo vietinė, o jos tėvoninės žemės buvo išsidėsčiusios visai netoli sienos kompaktiškoje teritorijoje. Galiausiai kitas pavyzdys tik patvirtins idėją dėl šios giminės lokalinio pobūdžio (*Lithuania propria*) ir sąsajų su pilies statybos privilegijomis.

Metais anksčiau, 1498-aisiais, tas pats Jurgis Astikas valdovui skundėsi Kauno vietininku Stankumi Kostevičiumi, kuris, pasak Astiko, „atplėšė“ nuo jo jam duk duoto valdyti Gegužinės dvaro žmones ir šiuos prišliejo prie Kauno. Viso dvaro su jam priklausiusiais žmonėmis valdymo teisėtumą Astikas įrodė raštu, o valdovas tai patvirtino¹⁰⁰⁰. Aktas rodo, kad Gegužinės dvaras priklausė skirtingiems jo valdytojams kaip valdovo suteiktis (beneficija). 1511 m. Gegužinės dvaras kartu su jai priklausiusiu Perelozų dvareliu (rus. *перелаз – brasta*) Jurgiui Astikui, dabar jau Trakų vaivada, buvo patvirtintas amžina, tėvonine teise ir suteikta privilegija pasistatyti pilį¹⁰⁰¹ su visa „infrastruktūra“ (miestelis, turgus, karčema).

Problemiška pasakyti, ar bent viena iš šių dviejų privilegijų tapo tikrove, t. y. ar buvo realizuotas užfiksuotas rašte turinys. Astikų, kaip vienos iš LDK diduomenės giminių, kuri pagal 1528 m. kariuomenės surašymą žirgų statyme

⁹⁹⁹ Акты Литовской Метрики. Т. 2, № 502, с. 37; [...] дозволили есмо ему место себе садити въ той пуци людьми прихожими и замокъ збуовати, где ся будетъ ему видети и которымъ именемъ наименовати и назвати, и торгъ и ярмарки въ томъ месте мети [...].

¹⁰⁰⁰ LM. Užrašymų knyga 6, nr. 251, p. 171–172.

¹⁰⁰¹ LM. Užrašymų knyga 7, nr. 307, p. 531; [...] Такъже дозволили есьмо ему в томъ же именью в Кгекужыне замокъ справити и место садити, и торговъ встановити и корьчомъ в томъ месте, колко треб, мети [...]. Taip pat žr. LM. Užrašymų knyga 25, nr. 112, p. 169–170.

užmėmė šeštą vietą¹⁰⁰², atvejis įdomus tuo, jog pilies statybos privilegijos, kurių ši giminė sulaukė iš dk, tiesiogiai lietė *Lithuania propria*. Nepaisant to, giminės pilių politikoje šalia kitų LDK didikų ji atrodė kukliai.

Kęsgailos

Tai, kad Kęsgailų giminė per XV–XVI a. pirmąją pusę buvo tapusi faktine Žemaitijos valdytoja, įtikinamai įrodyta istoriografijoje¹⁰⁰³. Įtikinamai atrodo ir Kęsgailų stambiosios žemėvaldos plėtros Žemaitijoje sąsajos su Žemaitijos seniūno pareigybe nuo XV a. vidurio iš esmės tapusia Kęsgailų iš kartos į kartą paveldima. Krzysztofą Pietkiewiczius atskleidė Kęsgailų XIV a. pabaigoje–XVI a. pirmoje pusėje stambiosios žemėvaldos formavimosi procesą¹⁰⁰⁴. Čia mums aktualios tik tos žemės valdos, kuriose galima kalbėti apie pilies atsiradimą. Priešingai nei Goštautų atveju, kuris yra ryškus tėvoninės valdos tęstinumo ir pilies joje atsiradimo pavyzdys, Kęsgailų giminės pradininkų (Valmantaičių) tėvonija Deltuva laikui bėgant netapo šios giminės branduoline valda. Žemaitijoje ilgainiui įsitvirtinus Kęsgailoms, svarbiausiomis valdomis tapo Kražiai ir Plateliai.

Kazimiero donacijos Kęsgailoms, susijusios su Kražiais ir Plateliais, nėra datuotos, todėl telieka jas įvardyti kaip priklausančias XV a. antrosios pusės aktams. Kaip teigiama Kazimiero suteikčių knygoje dovanojant žemę Kražiuose poniai Kęsgailienei, jai šią žemę davė dar Vytautas¹⁰⁰⁵. Panašiu metu Kazimieras Kęsgailai dovanojo šešiolika valstiečių tarnybų, neseniai apsigyvenusių prie Platelių ežero¹⁰⁰⁶. Konkretesnių šaltinių nuorodų apie šių valdų atsiradimą Kęsgailų dispozicijoje nėra. Tačiau nekyla abejonės, kad tiek Plateliai, tiek Kražiai buvo pagrindinės Kęsgailų rezidencijos. XV–XVI a. sandūroje išduotuose Jono Kęsgailos ir jo sūnaus Stanislovo Jonaičio

¹⁰⁰² Ochmański J. Powstanie i rozwój biskupstwa wileńskiego, s. 155.

¹⁰⁰³ Saviščevas E. Kęsgailų Žemaitija. Kelios pastabos apie Kęsgailų valdymą Žemaitijoje (1442–1527)// *Lituanistica*. T. 58. nr. 2. 2004, p. 1–21; *idem*. Žemaitijos savivalda ir valdžios elitas. p. 142–157.

¹⁰⁰⁴ Pietkiewicz K. Kieżgajłowie i ich latyfundium do połowy XVI wieku. Poznań, 1982.

¹⁰⁰⁵ LM. Užrašymų knyga 3, p. 52; [...] *Кезгайловои земля а ез у Крожах; а ещо деи Витовтъ дал еи тую землю и ез [...]*. ДМАМЮ, с. 42.

¹⁰⁰⁶ РИБ. Т. 27, с. 83; [...] *Кезгайлу шестнадцать чоловековъ, што недавно сели на реце на Пуши а на озере на Мотоле [...]*.

Kęsgailos dokumentuose ir laiškuose Kražiai buvo nurodyti kaip vieta¹⁰⁰⁷. Deja, apie Kražiuose stovėjusią pilį nėra likusių jokių rašytinių žinių. Galima remtis tik archeologinių tyrimų duomenimis, kurie liudija, jog čia būta mūrinio statinio¹⁰⁰⁸. Kražių ir joje stovėjusios pilies svarbą Kęsgailų giminės savimonėje bene geriausiai išreiškia Kražių grafo titulas, kurį Stanislovui Mikalojaičiui Kęsgailai 1547 m. suteikė Šventosios Romos imperatorius. Šis pavyzdys tik papildoma titulo ir pilies sąsajų reikšmę, atsižvelgiant į tokias LDK didikų gimines kaip Goštautai, Radvilos bei Iljiničiai (pastarieji iš imperatoriaus Karolio V buvo išsirūpinę Miro, kuriame XVI a. pradžioje buvo pasistatę pilį, grafų titulą).

Apie Platelių salos pilį rašytinių šaltinių išlikę nepalyginamai daugiau. Tai greičiausiai nulėmė ir tai, jog ši pilis antrame XVI a. ketvirtyje pateko į valdovo ir jo šeimos interesų orbitą. Naujausių archeologinių kasinėjimų duomenys taip pat liudija čia buvus XV–XVI a. sandūros statinį¹⁰⁰⁹. Čia stovėjusią pilį mini ir Mykolas Lietuvis (*ubi nunc est arx Samagitae Ploteli*)¹⁰¹⁰. Apie tiesiogiai Kęsgailoms čia priklausiusią Platelių pilį sužinome iš 1528 m. duomenų, kai Mykolas Stanislovaitis Kęsgaila užsimena apie broliui Stanislovui Stanislovaičiui įkeistą Gintališkės dvarą, buvusį šalia pastarajam priklausiusios Platelių pilies¹⁰¹¹. Taigi, matome dvi tos pačios giminės asmenų žemėvaldų ribojimąsi, ir antras svarbus dalykas – Gintališkės dvaras suvokiamas kaip buvęs šalia Platelių pilies (*двор мой отчизный подле замьку его милости Плотел на имя Кинътилишъки*), tačiau tai toli gražu nereiškia, kad jis (dvaras) buvo šalia jos (nuo Platelių ežero vakarinio kranto šiandieninė Gintališkė yra nutolusi apie septynis kilometrus), o greičiau dvaras

¹⁰⁰⁷ CEXV. T. 3, nr. 307, s. 328 (1484); Akta Aleksandra, nr. 226, s. 383 (1503); GStA PK. OBA 18 646.

¹⁰⁰⁸ Žulkus V. Nauji duomenys apie Kražių pilį ir kolegiją// Architektūros paminklai. T. 2. Vilnius, 1988, p. 20–24; Sprainaitis R. Žvalgomieji archeologiniai kasinėjimai Kražiuose// Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1988 ir 1989 metais. Vilnius, 1990, p. 154–157.

¹⁰⁰⁹ Švelniūtė R., Žulkus V. Platelių ežero pilies sala// Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2002 metais. Vilnius, 2005, p. 158–159; Žulkus V. Platelių ežero pilies sala// Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2003 metais. Vilnius, 2005, p. 158–159.

¹⁰¹⁰ Mykolas Lietuvis. Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius, p. 24. Įdomu, kad taip vadinamoje *Carta marina*, sudarytoje Olausio Magnuso ir pirmą kartą išleistoje 1539 m. Venecijoje, manoma yra pažymėtas Platelių ežeras ir saloje stovėjusi pilis.

¹⁰¹¹ LM. Užrašymų knyga 15, nr. 135, p.169.

ir pilis atitinkamai suvokiami kaip konkrečios savo teritorines ribas turinčios struktūros. Ilgai netrukus, 1529 m. aktu, Stanislovas Stanislovaitis Kešgaila pasižadėjo po savo mirties vieną trečiąją savo valdų ir Platelių pilį padovanoti Žygimantui Augustui¹⁰¹². Kaip buvo rašyta aukščiau, ketvirtajame XVI a. dešimtmetyje Platelių pilis jau priklausė Bonai, o kaip jau buvo minėta antroje darbo dalyje (apie tai plačiau žr. p. 78–79), XVI a. antroje pusėje iš Platelių ežero salos pilies nelabai buvo kas likę.

Kalbant apie diduomenės pilį kaip apie itin svarbią šios socialinės grupės savimonės raiškos formą, nebuvo paliestas nemažiau svarbus diduomenės heraldikos klausimas. 1413 m. keturiasdešimt septynios Tikrosios Lietuvos bajorų giminės gavo lenkiškus herbus. Ne tiek svarbu, kiek po šimtmečio šių giminių priklausė LDK diduomenės šeimoms. Svarbu tai, kad „antstatinis“, institucinis, teisinis, simbolinis dalykas ėjo pirma materialaus, reikalavusio technologijos įvaldymo, finansinių išteklių. Trumpai tariant, pilies statyba reikalavo nemažai laiko, tad visa tai negalėjo būti tiesiog instituciškai, formaliai padiktuota iš viršaus. Visa tai išraiškingai iliustruoja Vakarų Europos diduomenės raidos epizodas. Čia pirmosios pilyms diduomenės žemėvaldoje radosi XI–XII a., o didikų herbai – XII a. pabaigoje¹⁰¹³. Taigi kiek vėliau arba sutapo su diduomenės pilių statybomis. Bandant paaiškinti šį procesą, galima turėti omenyje Gudavičiaus *pastumtos kortų kaladės* metaforą. Kartu Europa suvoktina kaip skirtingo pagreičio regionų darinys. Kita vertus, tai lėmė ne kažkoks metafiziškai paaiškinamas determinizmas, o skirtingų startinių pozicijų situacija.

Bandant paaiškinti pilies radimosi sąlygas, pirmiausias ir svarbiausias yra stambiosios žemėvaldos formavimosi klausimas. Nuo XIV a. pabaigos prasidėjusi ir per visą XV a. intensyvėjusi valdovo žemėvaldos dovanojimo politika buvo ta prielaida, lėmusi stambiosios žemėvaldos susiformavimą, kuris ilgainiui sąlygojo pilies, kaip stambiosios žemėvaldos baigtinio etapo,

¹⁰¹² LM. Užrašymų knyga 1, nr. 489, p. 102. Apie 1540 m. Platelių pilis jau neabejotinai priklausė Bonai; žr. 12 – oji Teismų bylų knyga, nr. 83, p. 85.

¹⁰¹³ *Hechberger W.* Adel, Ministerialität und Rittertum im Mittelalter, S. 78–79; *Paravicini W.* Die ritterlichhöfische Kultur des Mittelalters// Enzyklopädie deutscher Geschichte. Bd. 32. Hrsg. von *Gall L.* München, 2011, S. 14–15.

atsiradimą. Diduomenės stambiosios žemėvaldos vystymosi procesas tiesiogiai paveikė ir tose žemėse gyvenusius valstiečius. Todėl pilies radimasis tam tikra dalimi sietinas ir su valstiečių įbaudžiavinimo procesu. Vakarų Europoje šis procesas, kurį lygiagrečiai galima interpretuoti kartu su *encellulement / incastellamento* fenomenu, datuotinas X–XII a.¹⁰¹⁴. LDK atveju šis procesas, galutinė jo fazė (?), datuotinas XV–XVI a. viduriu ir Valakų reforma.

Vis dėlto svarbu, kad LDK šie procesai nesivystė tolygiai. Tai gerai išreiškia diduomenės pilių išsidėstymas visoje valstybės teritorijoje. O tai greičiausiai sietina su stambiosios žemėvaldos plėtra ir lygiagrečiai vykusiu valstiečių įbaudžiavinimu. Pastebėtina, kad absoliuti dauguma diduomenės pilių buvo išsidėsčiusios pietvakarinėje valstybės dalyje. Kalbant konkrečiau, pirmosios pilys pasirodė Voluinėje. Aptariamuoju laiku jų čia buvo ženkliai daugiau nei kitose žemėse (žr. kartoschemas nr. 1–3). Nuo XVI a. diduomenės pilys pradėjo rasti Palenkėje, Kijevo žemėje, Tikrojoje Lietuvoje. Tai galima paaiškinti keliomis aplinkybėmis. Pirma, čia koncentravosi didelė dalis kunigaikštiškos kilmės giminių, iš kurių kai kurios turėjo gediminaitiškų šaknų. Antra, pietvakarinėje valstybės dalyje sparčiausiai vyko stambiosios žemėvaldos plėtra, prasidėjusi dar XIV a. pabaigoje, kartu su vidaus kolonizacija. Trečia, neatmestinas ir valstybės pakraščio regiono faktorius. Todėl nenuostabu, kad besiformuojanti LDK diduomenė ir kunigaikščių sluoksnis didžiausius savo žemėvaldos kompleksus sutelktė čia. Antra verus, nemaža dalis analizuotų diduomenės giminių nuo pat XIV a. pradėjo formuoti savo žemėvaldą savo tėvonijose, o gautos beneficinės žemės neretai ilgainiui tapdavo tėvoninėmis.

Kalbant apie tokias diduomenės gimines, kaip Goštautai, Radvilos, Astikai ar Kęsgailos, reikia akcentuoti kelis dalykus. Šios giminės, nors ir nuo pat XV a. pradžios priklausiusios pačiam LDK diduomenės branduoliui, visgi

¹⁰¹⁴ Henning F. W. Deutsche Wirtschafts- und Sozialgeschichte im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Bd. 1. Paderborn-München-Wien-Zürich, 1991, S. 47–54; Rösener W. Valstiečiai Europos istorijoje. p. 51; DUBY G. L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'occident médiéval. T. 2. Paris, 1977, p. 47–78. Jacques Le Goffas naujas X–XII a. socialinio gyvenimo formas išvelgia Viduramžių valdančiosios socialinės grupės ideologiniuose interesuose ir jų legitimacijoje: Ле Гофф Ж. Другое Средневековье. Время, труд и культура Запада. Екатеринбург, 2000, с. 58–62.

nepasiekė išskirtinių aukštumų santykyje su pilimi. Tai lėmė kelios aplinkybės. Bene svarbiausia priežastimi laikytina tai, kad jos visos buvo kilusios iš *Lithuania propria*, kurioje jų stambiosios žemėvaldos plėtra buvo apribota valdovo sąskaitos naudai (atkreiptinas dėmesys ir į beneficinę valdovo politikos geografiją per visą XV a.). Ne veltui didžioji jų pilių dalis buvo išsidėsčiusi už Tikrosios Lietuvos ribų. Kalbant apie tokias LDK žemes kaip Vitebskas, Polockas, Smolenskas, Severo Naugardas ir kitas toliau į rytus nutolusias žemes, tenka pasakyti, kad dalis šių žemių buvo labai žemu lygmeniu integruotos į valstybę. Kita vertus, čia sudėtinga būtų aptikti glaudesnę kontaktą XV–XVI a. tarp vietinės bajorijos elito ir valstybės branduolio. Vietinės kilmingųjų giminės dar nebuvo pasiekusios tokio materialinio (turtinio) ir saviidentifikacijos lygmens, jog būtų tapusios reikšmingais, matomais subjektais valstybės viduje. Atkreiptinas dėmesys, jog tokių kunigaikštiškos kilmės giminių kaip Ostrogiškių, Zbaražskių-Višnioveckių, Sanguškų, žemėvaldoje pilys atsirado keliais dešimtmečiais anksčiau ir svarbiausia to priežastimi, be abejonės, buvo jų kunigaikštiška kilmė ir iš to išplaukusi atitinkama savimonė bei jos reprezentacija.

Kitas svarbus ir dėmesio vertas dalykas – diduomenės giminių vardai. LDK diduomenės giminių vardai nuo XIV–XV a. sandūros formavosi tėvavardžio principu (Goštautai, Kęsgailos, Astikai, Radvilos, Sapiegos, Tiškevičiai, Bohovitinavičiai), todėl, kai šios giminės XV–XVI a. pradėjo statydinti pilis, giminės vardo tradicija jau buvo nusistovėjusi.

Žvelgiant į jau analizuotų kunigaikštiškų giminių vardų formavimosi tendencijas ir sąryšį su pilimi, išryškėja akivaizdus kontrastas, kurį nulėmė pirmųjų kunigaikštiška kilmė ir išskirtinė savimonė, juos lyginant su didikais. Kunigaikštiškų giminių vardai sietini su tėvonine (alodine) valda, kurioje ilgainiui radosi pilis ir ji tapo branduoline, pagrindine giminės žemėvaldos dalimi (ši giminės vardo tradicija, kaip jau buvo minėta, buvo būdinga galingiausioms Vakarų Europos kilmingųjų šeimoms). Kartu ji reprezentavo pačią konkrečios didikų giminės savimonės genezę, sąsają tarp žemėvaldos branduolio ir giminės kilmės: Zbaražas – Zbaražskiai, Sanguškos-Koširskiai –

Kamenis Koširskas, Višnioveckiai – Višniovecas, Ostrogiškiai – Ostrogas, Olelkaičiai-Sluckiai – Sluckas, Čartoriskiai – Čartoriskas, Dubrovickiai-Alšėniškiai – Alšėnai.

Galiausiai akcentuoti kiti pilies priklausomybės, šiuo atveju labiau tinka – pavaldumo – lygmenys, kurie buvo būdingi diduomenei. Aukščiau buvo aptartas „pagrindinis“ *realusis* pilies priklausomybės lygmuo, kuris yra svarbiausias kalbant apie diduomenės santykį su pilimi. Žemiau bus nurodytas *tarnybinis-laikymo*, kaip beneficijos, ir *įkaitinis* pilies pavaldumo lygmenys, būdingi diduomenei.

Pilis kaip *tarnyba-laikymas* (*beneficija*)

Vienas pirmųjų pilies kaip tarnybos suteikimo didikai atvejų LDK yra 1480 m. Kazimiero Lucko pilies tarnybos teisės davimas Olizarui Šilovičiui¹⁰¹⁵. Tai nereiškia, jog jis gavo valdyti tik pilį, tačiau pilis privilegijoje suvokiama kaip visos jam suteikiamos valdžios išraiška. Beje, įdomu atkreipti dėmesį, kad Vakarų Europos istoriografijoje pareigų, tarnybos suteikimas kilmingiesiems yra interpretuojamas kaip atskira leno forma¹⁰¹⁶.

1507 m. Žygimantas Senasis Vasilijui Andrejevičiui Palubinskiui¹⁰¹⁷ kaip vietininkui davė laikyti Vladimiro pilį su visomis jos pajamomis iki gyvos galvos, taigi, nors tai ir nėra aiškiai apibrėžta, kaip tarnybą¹⁰¹⁸. 1522 m. Kobryno pilis buvo laikoma Vaclovo Kostevičiaus (pagal Jerzy Ochmański, Kostevičiai statė šimtą dvidešimt šešis žirgus). Aiškėja, kad kintančią Kobryno

¹⁰¹⁵ LM. Užrašymų knyga 4, nr. 57, p. 107–108.

¹⁰¹⁶ Schulze H. K. Grundstrukturen der Verfassung im Mittelalter. Bd. 1. Stuttgart, 2004, S. 64–65. Kalbant apie leną LDK, būtinas atskiras tyrimas, todėl nebus plėtojamas pilies, kaip leno, paplitusio Vakarų Europos feodalizme, klausimas.

¹⁰¹⁷ LM. Viešųjų reikalų knyga 1, p. 26. Kunigaikštis Vasilijus Palubinskis pagal 1528 m. kariuomenės surašymo duomenis statė keturiasdešimt tris žirgus. Įdomu tai, kad po kiek daugiau nei trisdešimties metų jo sūnus Ivanas Vasiljevičius Palubinskis prašė Dmitrijaus Teodoro Sanguškos, kad šis leistų jam Horodiščėje pasistatyti pilaitę (*городищечко*); žr. Archiwum książąt. T. 6, nr. 94, s. 134 (1553). Šis pavyzdys yra vienas iš tų retų atvejų, kai susiduriame iš esmės su didiko, kaip senjoro, ir bajoro, jo vasalo, santykiais, kuriuose, pasirodo, didikas galėjo leisti ar neleisti pilaitės statybų. Tai neabejotinai išskirtinis atvejis.

¹⁰¹⁸ LM. Užrašymų knyga 8, nr. 191, p. 188; [...] *дал ему тот замокъ Володимер держати с корчмами и со всеми доходы наместничими [...] Ино мы [...] дали ему тот замок держати по тому жи с корчмами володимирскими и со всеми доходы наместничими, а он маеть с тыми пенезеи корчмных пушкари на томъ замку ховати, и не маемъ в него того замку отнимати безъ вины до живота его [...]*.

pilies *priklausinių* situaciją turėjo prižiūrėti pats Kostevičius¹⁰¹⁹. 1528 m. Jonas Jurgaitis Iljiničius sulaukė iš valdovo privilegijos, kuria gavo teisę valdyti Mstislavlio pilį su visais dvarais, palivarkais, karčiama bei teismo mokečiais, išskyrus medaus ir grašių mokesčius (*кром дани медовое и грошовое*)¹⁰²⁰. Visi šie aukščiau nurodyti atvejai liudija pilies *tarnybinį* pobūdį, kuris garantavo jų laikytojams pajamų šaltinį. Tai patvirtina ir paskutinis pirmojo XVI a. trečdalyje pavyzdys.

Turime du 1514 ir 1529 m. atvejus. Kalbama atitinkamai apie didikus Jurijų Zenavičių ir (greičiausiai) jo sūnų Jurgį Jurgaitį Zenavičių. Pirmasis jų gavo laikyti Mogiliavo pilį, tačiau be medaus, kiauninės ir bebrinės mokesčių, kurie turėjo atitekti valdovui ir jo pareigūnui¹⁰²¹. Antrasis vieneriems metams gavo laikyti Mstislavlio ir Radomlio pilis¹⁰²² (kaip jau buvo kalbėta, jos neseniai buvo atiduotos dk). Jei atkreipsime dėmesį į erdvinį šių pilių išsidėstymą, teks konstatuoti, jog visos trys viena nuo kitos buvo nutolusios kelių dešimčių kilometrų atstumu iš vakarų į rytus.

Visi šie negausūs diduomenės pilių kaip tarnybų laikymo pavyzdžiai suteikia pagrindą kelti klausimą, ar korektiška svarstyti pilies, kaip suteikiamos tarnybos, ir leno santykį LDK, atsižvelgiant į Vakarų Europos realijas.

Pilis kaip *įkaitas*

Galima pateikti keletą valdovo pilių, virtusių diduomenės įkaitais pirmoje XVI a. pusėje pavyzdžių, nurodančių minėto reiškinio radimąsi. Šiuos pilių įkaitus aptarsime chronologine tvarka. 1518 m. ponų taryba valdovui pranešė, kad už penkis šimtus kapų grašių Jurgiui Ivanovičiui Iljiničiui buvo įkeista Brastos pilis su miestu¹⁰²³. Tais pačiais metais Jonas Mikalojaitis

¹⁰¹⁹ РИБ. Т. 20, № 383, с. 1107–1108; [...] *на насъ увязалься и держаль къ нашоу руке, къ замъку нашоу Кобрынскому, подлугъ суда и устного росказанья нашого [...]*. Taip pat plg. žr. LM. Viešųjų reikalų knyga 1, p. 22.

¹⁰²⁰ LM. Užrašymų knyga 12, nr. 683, p. 524–525.

¹⁰²¹ АЗР. Т. 2, № 86 с. 113; [...] *Дали есмо замокъ Могилевъ отъ насъ въ держанье пану Юрью Зановьевичу; а што ся дотычетъ дани нашоу грошовое и медовое и куничное и бобровъ, што маеть на насъ на господаря прійти и на врядника нашого [...]*.

¹⁰²² Ibid., № 167, с. 216; [...] *Дали есмы отъ насъ въ держанье, до воли нашоу, замки наши Мстиславль и Радомл [...] пану Юрью Юрьевичу Зановьевича, а даемъ ему тыи замкии дворы со всимъ держати [...] на годъ [...]*.

¹⁰²³ LM. Įrašų knyga 11, nr. 33, p. 63; [...] *замокъ нашъ Бересте из местомъ и зъ инъшыми тамошними вряды и держании, которыи здавна къ Берестю прыслушаютъ, со всеми*

Radvila už tūkstantį kapų grašių iš valdovo kaip įkaitą gavo laikyti Drohičino pilį¹⁰²⁴. 1519 m. Jonas Mikalojaitis Radvila kaip įkaitą su visais *priklausiniais* gavo laikyti Slanimo pilį¹⁰²⁵. Reikėtų pastebėti, kad po ketverių metų minėtasis Radvila už tą pačią sumą perleido savo įkaitą (Drohičino pilį) Polocko vaivadai Petruui Stanislovaičiui Kiškai. Valdovui šį įkaito laikytojo pokytį teliko tik patvirtinti¹⁰²⁶.

1520 m. Jurgiui Mykalojaičiui Radvilai už tikrai nemenką trijų tūkstančių kapų grašių sumą buvo įkeista Gardino pilis¹⁰²⁷. Charakteringa tai, kad įvykus tam tikroms nenumatytoms aplinkybėms, valdovas patvirtindavo ankstesnes suteiktis. Taip nutiko ir šiuo atveju, kai po trejų metų Žygimantas Senasis iki gyvos galvos Jurgiui Radvilai patvirtino Gardino senūniją ne tik su visais pilies *priklausiniais*, bet ir kartu su įvairiomis vietinėmis tarnybomis (*с уряды городеньскими, то есть городничое, конюшое, ключничество, лесничое*)¹⁰²⁸, kaip aukščiau buvo parodyta, tiesiogiai susijusiomis su pilimi.

Į pasirinktą paskutinį valdovo pilies įkaito atvejį galima pažvelgti atidžiau. 1529 m. valdovas Albertui Goštautui už pusantro tūkstančio kapų grašių įkeitė Mozyriaus pilį su Mozyriaus ir Pčyčiaus valsčiais. Įkeitimo akte buvo aiškiai nurodyti ir kiti siauresni įkaito turinio dalykai: duoklės, miestas, karčemų pinigai, Turo upelis (*з речьюкою Туромъ*) ir jo mokesčiai, Pripetės ir Pčyčiaus upių užtvankos. Medaus duoklė iš Mozyriaus ir Pčyčiaus valsčių turėjo būti savais tarnais pasiūsta *raktui*¹⁰²⁹. Šis pavyzdys ne tik parodo pilies

платы и доходы [...] кромъ мыта а коморы наше восквое и соленое [...]. Taip pat Brastos pilis kaip Jurgio Pjiničio įkaitas minima ir 1522 m. akte. Kartu minima ir Lydos pilis (*другий замокъ нашъ Лиду*), tačiau mažai tikėtina, kad ji tuo metu dar atliko savo funkcijas. Tai greičiau atspindi senąją pilies, kuria priklausė dar du dvarai (*зъ дворцы нашими Белицою а Литънишки*) ir jos teritorijos struktūrą; žr. РИБ. Т. 20, № 403, с. 1134–1135.

¹⁰²⁴ Ibid., nr. 57, p. 76–77.

¹⁰²⁵ LM. Užrašymų knyga 1, nr. 440, p. 93.

¹⁰²⁶ Ibid., nr. 90, p. 103–104; [...] *Ино мы [...] вчынили, тотъ замокъ нашъ Дорогичынъ в той суме, тысячы копахъ грошеи, ему дали со всеми людми повету Дорогицкого путьными и данными, и тягълыми, и зъ их служъбами, и з данми [...] и со всеми иными платы и доходы [...] нижли одно выимеу на нас мыто великое Дорогичкое и комору соляную и воскую, и корчомъными пенязи дорогичкии и валцьшигъ [...]*.

¹⁰²⁷ LM. Užrašymų knyga 10, nr. 68, p. 77; [...] *записуемы ему тую три тисечи копъ грошеи на Городне, замку и месте, со всеми дворик у Городну прислухаючыми [...] и со всемъ поветом и волостями [...]*.

¹⁰²⁸ LM. Užrašymų knyga 12, nr. 163, p. 210.

¹⁰²⁹ LM. Įrašų knyga 11, nr. 64, p. 80.

įkaito, kaip ūkinio objekto ir pajamų šaltinio, sudėtingumą, bet kartu iliustruoja pilies teritorinės ir socialinės struktūrų daugiasluoksniškumą.

Nepaisant to, kad pateikti tik keli diduomenei įkeistų valdovo pilių atvejai, vis dėlto jie išreiškia pilies, o kartu ir su ja suteikiamų pareigų (pvz., seniūno), kaip galimai stambiausio, brangiausio įkaito, pobūdį. Pinigų suma tiesiogiai išreiškė paties įkaito, šiuo atveju pilies, materialinę, o kartu, kaip galima spręsti iš Gardino pilies atvejo, ir simbolinę vertę. Turėtina omenyje, jog pilies įkaitas išreiškė tik laikiną (pvz., iki gyvos galvos) pilies pavaldumą konkrečiam asmeniui, tačiau ne jos realią priklausomybę.

6. Bajorija

Sisteminę bajorijos tyrimų, galinčių atskleisti šios socialinės grupės detalesnę vidinę stratifikaciją, iki šiol nėra, todėl apskritai problemiška kalbėti apie tai, kas *dar* priklauso šiai grupei, o kas *jau* nebe; trumpai tariant, nustatyti viršutinę ir žemutinę šios socialinės grupės ribas. Trinaris bajorijos skirstymo – į smulkiają, vidutiniąją ir stambiają – modelis yra bene sistemiškiausias pasiūlymas, paremtas ne tik semantiniu-hermeneutiniu, bet ir gilesniu empiriniu-analitiniu tyrimu. Kartu istoriografijoje nėra aiškiai reflektuota kas dar priklauso bajorijai, o kas jau diduomenei. Pateikime Zbaražskių ar Tiškevičių pavyzdžius. Šios giminės nepateko net į dvidešimtą daugiausiai 1528 m. stačiusių žirgų LDK, bet valdė po keletą pilių. Tad tarsi ir būtų galima svarstyti, kad koreliacijos tarp pilių priklausomybės konkrečiai diduomenės giminei ir jos ekonominio pajėgumo galimai nebuvo. Žinoma, sudėtingiausia yra nustatyti žemutinę ir aukštutinę ribas. Taigi būtina reflektuoti kokybinę ir kiekybinę skirtis ne tik pačios bajorijos, kaip socialinės grupės, viduje, bet ir jos santykiyje su diduomene. Kita vertus, iki šiol nėra integruotai analizuota visos LDK bajorija, todėl bajorija nėra suvokiama diferencijuotai. Bajorija darbe suvokiama kaip kilmingų asmenų grupė, kurios nariai pasižymėjo nevienodu ekonominiu pajėgumu ir kurie vienokiomis ar kitokiomis sąlygomis gaudavo valdyti, administruoti valdovo (valstybines) pilis. Svarbi išlyga ta, jog

kai kurie žemiau aptariami bajorijos atstovai buvo kunigaikštiškos kilmės. Nepaisant to, jie klasifikuotini kaip priklausantys bajorai, kadangi iš jų kunigaikštiškos kilmės buvo telikęs titulas, taigi vyko laipsniška degradacija.

Realus-tiesioginis

G. DUBY suformuluota *populiarizacijos* teorija, aiškinanti, kad tam tikri reiškiniai plinta iš viršaus į apačią, tinka ir šiame „žemiausiame“ pilies valdymo lygmenyje. Jei taip galima pasakyti, disponavimas nuosava pilimi XVI a. pirmoje pusėje pasiekė ir LDK bajoriją (greičiausiai viršutinę jos dalį). Aišku, tokių bajorų buvo nedaug, nes net diduomenė, kaip matėme, daug pilių neturėjo.

1522 m. Žygimantas Senasis suteikė privilegiją savo dvarioniui Vasilijui Hrehorovičiui pasistatyti pilį ir įkurti turgų su karčemomis prie Drutės upės, Šupiene¹⁰³⁰. Ne tiek svarbu, ar minėtas dvarionis pasinaudojo šia teise, svarbu tai, kad Šupienas lokalizuojamas tarp Drucko ir Teterino, į šiaurės vakarus nuo Mogiliavo, taigi, Vitebsko žemėje, bet rašytiniuose šaltiniuose jokių kitų duomenų apie diduomenės ar bajorijos pilis nesama. Kaip buvo galima pastebėti, ir šiame akte susiduriame su leidimu organizuoti turgų, kurti karčemas, nors, kita vertus, neminimas miestelis. Vis dėlto visa tai (karčema, turgus, jomarkas miestelis) reikėtų vertinti kaip valdovo bandymą XVI a. pražioje įgyvendinti vidinės valstybės ūkinės infrastruktūros plėtros politiką, kurios problemų suvokimą reikšmingai papildys ir kartu paaiškins analizuojamas pilies ir įkaito fenomenas.

Antras pavyzdys atskleidžia disponavimo pilimi sprendžiant iškilusias problemas praktiką bajorijos viduje. 1526 m. Aleksandras Tarnovskis, Radvilų Biržų dvaro pareigūnas, už visas padarytas skriaudas savo neseniai pasistatydintą Poravės pilaitę (*замочокъ*) kaip įkaitą už keturių šimtų kapų grašių sumą užrašė laikyti savo ponui, tuometiniam Trakų kaštelionui ir Gardino seniūnui, Jurgiui Mikalojaičiui Radvilai¹⁰³¹. Šiuo atveju esminiu

¹⁰³⁰ LM. Užrašymų knyga 1, nr. 519, p. 108.

¹⁰³¹ LM. Užrašymų knyga 12, nr. 570, p. 440–441; [...] за то его м(и)л(о)сти во всех тыхъ шкодах записать самъ доброволне у чотырохсот копах грошеи литовское монеты **замочокъ**,

dalyku galima laikyti ne tik jau bajorijoje aptinkamas įkaito ir pilies užuomazgas, bet kartu ir pačią šios naujai pastatytos pilaitės (*твержицу*) lokalizaciją, kurios greičiausiai reikėtų ieškoti kažkur tarp Eišiškių ir Merkinės, nes šiame užrašyme kartu yra minimi ir trys ežerai, kurie buvo Tarnovskio nusipirkti iš Eišiškių bajoro Pauliaus Zubovičiaus. Toks lokalizacijos spėjimas grindžiamas prielaida, kad ir smulkią žemėvaldą buvo bandoma telkti kompaktiškoje erdvėje.

Kitas aktualus atvejis taip pat liečia *Lithuania propria* teritoriją. Birštono laikytojas kunigaikštis Motiejus Mikitiničius¹⁰³², 1536 m. savo žmonai Tomilai Michailovnai ir dviems sūnums užrašė Peršėkės pilį su jai priklausiusiais dviem dvarais¹⁰³³. Šis pavyzdys įdomus dviem aspektais: paties Mikitiničio asmens ir Peršėkės lokalizacijos. Mikitiničius buvo įvardytas kaip kunigaikštis, bet reikia manyti, kad kunigaikštiškas buvo tik pats titulas, tad čia ir galime pastebėti *bajoro* ir *kunigaikščio* sampratų bei terminų sąlygišką. Antra vertus, menkai iki šiol težinoma Peršėkė galimai lokalizuotina ties kairiuoju Nemuno intaku Peršėkės upeliu (tokiu atveju šią pilį galima būtų laikyti vienu pirmųjų kairiojo Nemuno kranto, vadinamosios dykros kolonizacija, o šios pilies buvimo aplinkybės tarsi galėtų būti lengvai tuo ir paaiškinamos). Šis ir prieš tai aptartas atvejai tarsi liudytų, kad aplink gerai žinomas gyvenvietes ir jų pilis galėjo būti dispersiškai išsimėčiusių įvairios priklausomybės mažų salelių (anklavų), vienalaikiuose šaltiniuose beveik neužfiksuotų, nes buvo „absoliučioje“ lokalinėje periferijoje, kuriose galėjo būti vidutinės ar stambiosios bajorijos pilių, jų lokalsios galios taškų. Galiausiai, atkreiptinas dėmesys į tai, kad erdvės požiūriu Peršėkė buvo visai netoli (apie penkiolika kilometrų į pietvakarius nuo Birštono) Mikitiničiaus laikyto Birštono.

твержицу свою, которую былъ новоуделать в ыменецы своемъ купленомъ на имя у Порави [...].

¹⁰³² Jei tai yra vienas ir tas pats Motiejus Mikitiničius, kuris minimas ir 1528 m. kariuomenės surašyme, tuomet pagrįstai kyla klausimas dėl jo priskyrimo bajorijai ar diduomenei, nes, pagal surašymo duomenis, jis statė septyniasdešimt devynis žirgus; žr. LM. Viešųjų reikalų knyga 1, p. 26.

¹⁰³³ LM. Užrašymų knyga 1, nr. 459, p. 97.

1546 m. Voluinės žemės bajoras Aleksandras Dčusa (*Алекъсанъдро Дчуса*) skundėsi Lucko seniūnu Andriumi Koširskiu, kad šis, įvesdinant į valdą, padarė jo Tesivo (Voluinė) pilaitėi daug skriaudų¹⁰³⁴. Akivaizdu, kad skunde pilis suvokiama daug plačiau nei tik pastatas. Kartu šis aktas, kaip ir Poravės bei Peršėkės pilaičių atvejai, signalizuoja apie sąmoningai darytą semantinį skirtumą tarp pilies (*замокъ*) ir pilaitės (*замочокъ*). Semantinis *замочокъ* svoris rodo kokybinį ir kiekybinį šių bajorų pilaičių skirtumą lyginant jas su diduomenės pilimis. Taigi pačių amžininkų tai buvo suprantama ir užfiksuojama, todėl šie pavyzdžiai liudija akivaizdų skirtumą tarp didiko ir bajoro.

1564 m. Kijevo pilyje (*на замъку з(о)с(по)д(а)рѣскомъ Киевъскомъ*) vykusiame teisme, užfiksuotame pilies knygoje (*выпис с книгъ замъку*), buvo kalbama apie velionio kunigaikščio Bogušo Liubeckio palaidojimo aplinkybes, – apie tai, kad jis, dar būdamas gyvas, išreiškė norą būti palaidotas Kijeve. Tą dieną, kai laidotovių procesija iš velioniui priklausiusios Chabno pilaitės (*и с того, дей, замочьку вже с теломъ до Киева ехати готовалося*)¹⁰³⁵, kurioje buvo užrašytas dviejų tūkstančių kapų grašių dovis našlei Onai Mantautaitėi (*Ганъны Монътовътовъны*), turėjo pajudėti Kijevo link, ponas Merkelis (*Марлехер*) Nosilovskis su daugybe žmonių užpuolė ir užėmė Chabno miestelį (*местечько осель*). Ryškėja aiški skirtis tarp *pilaitės* ir *miestelio*. Ši trumpa XVI a. antrosios pusės pradžios įrašo ištrauka paaiškina problemą dėl miesto ir pilies genetinio sąryšio, tačiau kartu atskleidžia besikristalizuojančią kokybinę, teritorinę bei socialinę jų abiejų tarpusavio skirtį. Matydama pavojų, Liubeckio našlė užsidarė Chabno pilaitėje, tačiau tuo jos bėdos nesibaigė¹⁰³⁶. Toliau

¹⁰³⁴ ЛМ. Книга записаў 30, № 113, с. 187; [...] *о розъные шкоды, и о лтсты, о челядь неволную, и о инъишыи речы, которые дей ему сталися в замочьку его Тесове [...]*.

¹⁰³⁵ Kad būtų lengviau įsivaizduoti planuotą laidotuvių procesiją, turėtinas omenyje atstumas. Chabnas (dabar – Poleskas) yra nutolęs nuo Kijevo į šiaurės vakarus apie šimtą septyniasdešimt kilometrų.

¹⁰³⁶ Pateikiama šio įdomaus kasdienybės epizodo aprašymo ištrauka po to, kai buvo įsiveržta į Chabno miestelį: ЛМ. Книга записаў 46, № 5, с. 145–147; [...] *и всимъ людемъ мещаномъ и людемъ волостънымъ сродзе заказалъ, абы под кнегининымъ послушеньствомъ не были. А такъ, дей, она, видечи таковый квалтъ и наездъки и, не будучи, дей, безпечъна горла своего, на замочьку и стыми приятельми была се замъкнула. Ино, дей, през колко дней ее самой и тымъ, которые в тотъ час при ней были, есть и пить не дали и отъповеди, и похвъальки, дей, еще чинилъ. Естъли бы, дей, еси замъку поступими не хотела, то будешъ и зъ замъкомъ спалена. И коли, дей, и с того замочьку посылаю, и воды имъ, и всякое живности до замъку*

netęsiant siužeto pasakojimo, telieka akcentuoti, kokia problema konkrečiai čia vystoma. Chabno pilaitė priklausė Kijevo žemės kunigaikščiams (bajorams), o jos deminutyvinis įvardijimas tik patvirtina iškeltą idėją dėl kokybinio ir kiekybinio skirtumo tarp dk, kunigaikščiui, didikai priklausiusios pilies ir bajoro pilaitės.

Pilis kaip *tarnyba-laikymas (beneficija)*

Vienokiomis ar kitokiomis sąlygomis pilies laikymas, kaip ir bet kokios teritorijos valdymas, buvo deleguojamas valdovo, šią funkciją suvokiant kaip teisėtą jėgos panaudojimą (prievartos) teritorijoje ir teisingumo jos gyventojų atžvilgiu įgyvendinimą. Tik tokiu būdu buvo įmanomas platesnių erdvių „įsisavinimas“ ir pavertimas valstybės teritorijomis. Jau buvo atkreiptas dėmesys, kad XIV–XV a. *Lithuania propria* pareigūnai buvo tiesiogiai susiję su teritorinėmis struktūromis, kurių branduoliais buvo pilys. Šiais pareigūnais buvę asmenys priklausė pačiam LDK elitui – diduomenei. Aukštesniu lygmeniu didesnes teritorijas valdyti buvo deleguoti kunigaikščiai rusėniškąsias teritorijas. Pirmieji save suvokė kaip pareigūnus, taigi jų valdžia kilo iš dk. Antrieji kai kada save suvokė kaip suverenų. Žinoma, tai atskira problema. Svarbu tai, kad ir vieni, ir kiti buvo paskirti valdyti pagrindinius platesnių teritorijų centrus – pilis. Tiek didikai, tiek ir kunigaikščiai XIV–XV a. buvo pati sociumo viršūnė, kurioje telkėsi didžiausia valdžia. Besiplečiant ir sudėtingėjant valstybiniam valdymo mechanizmui (aparaturai), galima pastebėti, kad nuo XVI a. pradžios suteikiamos valdyti pilys, o kartu ir teritorijų aukščiausia teisinė bei ūkinė administracija, ne tik stambiausiems didikams, bet ir bajorijai. Galima svarstyti ir kelti hipotezę, kad pilies laikymas (valdymas) buvo duodamas labai įvairiomis sąlygomis.

Be abejonės, bandymas Vakarų Europos feodalizmo problemas nagrinėjančiuose moksliniuose darbuose vartojamas sąvokas tiesiogiai perkelti ir taikyti LDK ypatybėms ir su tuo susijusių tik dalinių ir vėlyvų feodalizmo formų susiformavimo aiškinimui, vertintinas kritiškai. Vis dėlto atsižvelgiant į

брати не допущано. [...] Яко жъ, дей, она далей в таковыхъ трудностяхъ вытравати не могла, але из замочьку с тыми приятельми своими была зашла, пытаючи его, про которую бы причину то ее чинилъ а з властѣного имения ее выганялъ [...].

tai, galimos tam tikros analogijos. Vakarų Europoje XII a. įvykus sparčiai pilių multiplikacijai, pasak Karlo-Heinzo Spiešo pilys tapo viena iš leno formų. Pilies valdymas nustatytomis sąlygomis (pvz., konkretus valdymo laikas) buvo suteikiamas kaip tam tikra tarnyba, tokiu būdu įvairiais lygmenimis formavosi senjoro-vasalo (leniniai) santykiai¹⁰³⁷. Kad tai nėra tiegiog bandymas pritaikyti vienos laiko ir erdvės požiūriais nutolusios visuomenės fenomenų prie kitos, siekiant paaiškinti pastarosios raidos ir formų ypatybes, galima nesunkiai, remiantis keliais charakteringiausiai pavyzdžiais, įrodyti.

Žinia, leno objektu Vakarų Europoje Viduramžiais galėjo tapti ne tik įvairaus dydžio žemės valda. Pasak klasikinės studijos apie Vakarų Europos feodalizmą autoriaus François Louis Ganshofo, kai kuriuose Vakarų Europos regionuose jau XII a. visos vietinės pilys buvo tapusios lenais net ir būdamos jau leno teise atiduotoje žemėje¹⁰³⁸. Lietuvos istorijos istoriografijoje apie leninius santykius, jų genezę, formas, pobūdį, kaip pačią feodalizmo, kuris, be abejonės, nebuvo tolygus skirtingose LDK sudariusiose žemėse, kvintesenciją kalbėti sudėtinga dėl vietinės specifikos, todėl bent jau šiame tyrime korektiškiau būtų svarstyti pilies, kaip valdovo suteikiamos tarnybos, beneficijos (laikymas, suteiktis) praktiką.

Įvesdinant kunigaikštį (*sic!*) Vasilijų Žilinskį, pagal 1528 m. kariuomenės surašymą stačiusi vieną žirgą¹⁰³⁹, į jam duotą laikyti Kričiovo pilį, buvo surašytas visas pilies arsenalas¹⁰⁴⁰. 1518 m. aktas, kuriuo patvirtinamas Pinsko pilies laikymas Teodorui Ivanovičiui Jeroslavičiui, atskleidžia, kad po mirties valdovo duota suteiktis turėjo sugrįžti atgal valdovui, tačiau, kaip šiuo atveju, jis buvo suteiktas dar kartą iki gyvos galvos minėtam našliui po jo

¹⁰³⁷ Spieß K.-H. Das Lehnswesen in Deutschland im hohen und späten Mittelalter (toliau – Spieß K.-H. Das Lehnswesen in Deutschland). Idstein, 2002, S. 34–35.

¹⁰³⁸ Ganshof F. L. Was ist das Lehnswesen? Darmstadt, 1961, s. 120–121.

¹⁰³⁹ LM. Viešųjų reikalų knyga 1, p. 27.

¹⁰⁴⁰ РИБ. Т. 20, № 457, с. 1173; [...] Князю Василью Семеновичу Жилинскому какъ дань замокъ Кричовъ, увязывалъ его дворанинь господарьскій [...] подаль ему, што на замъку, дель большихъ: пушокъ железныхъ чотыри, а семь пушокъ Московьскихъ; полутарасницъ гъроковницъ тридцать и три; рцницъ дванадцать, фуглиниковъ три; пороху Московского семь бочокъ; старого полроху две бочки полныхъ, а две бочъки по половине; а гроковница съ ключемъ; куша а три гевари [...].

žmonos mirties¹⁰⁴¹. Trečiajame XVI a. dešimtmetyje kaip beneficijos įvairių bajorų buvo laikomos Drucko (Tiška Kozinskis turėjo statyti keturis žirgus), Mogiliavo (Vasilijus Solomerickis¹⁰⁴² turėjo statyti penkioliką žirgų), Svisločiaus (*Alberti Naszylowsky, tenutarii castris Śwyszlok*)¹⁰⁴³, Černobylio pilys. Pastarosios pilies atvejis vertas gilesnio ir atidesnio žvilgsnio, nes čia susiduriame su pilies, kaip aiškiai terminuotos beneficijos, laikymo subtilybėmis. Per 1523–1527 m. periodą Černobylio pilį laikė trys bajorai: Dmitrijus Ivašonovičius (prieš jį pilį valdė Kristupas Kmitičius), Motiejus Zamorenka (valdų turėjo netoli Mozyriaus)¹⁰⁴⁴ ir Ivanas Poloza (turėjo statyti tris žirgus). Poloza malonės iš dk – Černobylio pilies laikymo dvejiems metams – sulaukė ne tik 1527-ais, bet ir dar po dvejų metų¹⁰⁴⁵. Pasirodo, kad tokio pobūdžio pametinių Černobylio pilies laikymą sąlygojo tai, jog Kijevo bajorai savo žmonėmis prisidėjo prie pilies statymo darbų. Todėl valdovas jiems buvo pažadėjęs, kad kas vienerius dvejus metus Černobylio pilies laikymas atiteks vis kitam bajorui. Kadangi greičiausiai nelabai kas iš jų norėjo atsisakyti laikymo teisių ir jų teikiamo užtikrintų pajamų šaltinio, todėl bajorams tekdavo kreiptis į valdovą, kad šis vis nepamirštų įtvirtinti jų teisių¹⁰⁴⁶.

Ketvirtajame XVI a. dešimtmetyje išskirtinas bajoro (kunigaikščio!)¹⁰⁴⁷ Vasilijaus Jurjevičio Toločinskio, kilusio iš Toločyno (keli kilometrai į šiaurės vakarus nuo Drucko) ir turėjusio statyti aštuoniolika žirgų, atvejis. 1536 m. jam

¹⁰⁴¹ LM. Įrašų knyga 11, nr. 17, p. 53; [...] *тотъ замокъ и скарбы по жывоте кн(е)з(и)ни твоеи м(и)л(о)сти мяло на нас прыити [...] твоеи м(и)л(о)сти с Пинска до жывота твоего рушыти не хочемъ, и тебе пры той ласце нашои зоставляемъ [...]*.

¹⁰⁴² Vasilijus Solomerickis valdė Mogiliavą ir po keturiolikos metų (privilegiją buvo gavęs 1522), kadangi 1536 m. Mogiliavo apylinkių žmonės pradėjo juo skųstis dėl jiems daromų skriaudų; žr. LM. Užrašymų knyga 19, nr. 36, p. 92–94.

¹⁰⁴³ LM. Užrašymų knyga 12, nr. 649, p. 497 (1527); nr. 99, 174–175 (1522); nr. 723, p. 561–564 (1524). LM. Viešųjų reikalų knyga 1, p. 132, 26.

¹⁰⁴⁴ LM. Užrašymų knyga 19, nr. 66, p. 110.

¹⁰⁴⁵ LM. Užrašymų knyga 15, nr. 93, p. 128–129; nr. 90, p. 126–127.

¹⁰⁴⁶ LM. Užrašymų knyga 12, nr. 203, p. 232–233; nr. 562, p. 435; nr. 631, p. 483; [...] *Билъ намъ чоломъ [...] пан Иван Полоз о томъ, што дали есмо имъ всимъ бояромъ киевскимъ у жаловане Чорнобыл заробити и по годомъ держати для успоможения их, с чого бы они нам мели службу служити, яко жь вже тот замок наш Чорнобыл держали напервеи [...]*.

¹⁰⁴⁷ Wolff J. *Kniazowie litewsko-ruscy*, s. 537.

buvo suteikta Gomelio pilies laikymo teisė iki gyvos galvos¹⁰⁴⁸, o jau po dvejų metų tas pats Toločinskis sulaukė privilegijos laikyti Oršos pilį¹⁰⁴⁹. Žvelgiant į šias privilegijas svarbūs du dalykai. Pirmia, šios pilys laikui bėgant kaip tam tikros tarnybos ėjo iš rankų į rankas (Gomelis – Semionas Možaiskis, Oraša – Teodoras Zaslavlis). Antra, vienareikšmiška tai, kad pilis duodama kaip tarnyba, iš kurios turimos atlikti visos pareigos valdovui. Keista tai, kad Gomelio pilis Toločinskiui buvo užrašyta iki gyvos galvos. Tuo tarpu Orša – nenurodant konkretaus termino, „neterminuotai“. Nepaisant to, žinome, kad 1541 m. Gomelio pilį jau laikė Jonas Doroškevičius¹⁰⁵⁰. Šis pavyzdys išraiškingai atspindi, kokia nepastovi, nenusipėjama ir nenusistovėjusi buvo analizuojamo laiko visuomenės įvairių sričių praktika.

Pilis kaip *įkaitas*

Pilys Viduramžių Europoje buvo bene labiausiai paplitusių leno formų¹⁰⁵¹, o tai reprezentatyviai atskleidžia jų, kaip tos visuomenės dominantės, reikšmę ne tik simboliniame, bet ir „realiame“ materialiam-ūkiniame lygmenyje. Vokiečiakalbėje istoriografijoje įkaitas tarp daugelio kitų dalykų yra suvokiamas kaip leno forma ir šaltiniuose fiksuojamas nuo XII a.¹⁰⁵². Įkaitą reikėtų suvokti kaip laikiną tam tikro objekto ar jo dalies individui ir jo asmeniniam naudojimuisi perdavimą. Įkaitas valdovo būdavo suteikiamas kaip skolos (konkrečios pinigų sumos) padengimo mechanizmas. Europoje tokių įkaitų objektais būdavo „paverčiami“ vienuolynai, bažnyčios, dvarai ir t. t., nes jie visada, šalia savo pirminių funkcijų, buvo ir ūkinės veiklos objektai. Turėtina omenyje, kad įkaitas, kaip tam tikra paskolos (kredito) forma, buvo svarbus pinigų šaltinis lėtai ir problemiška išjudėjusiam ir veikusiam LDK

¹⁰⁴⁸ LM. Užrašymų knyga 19, nr. 149, p. 158; [...] дали ему в держанье замокъ нашъ Гомей со всимъ [...] якъ од отьца нашого, славное памети Казимера [...] князь Семень Можайский тотъ замокъ держалъ, выимуючы на насъ дань грошовую, бобры и куницы [...].

¹⁰⁴⁹ LM. Užrašymų knyga 20, nr. 94, p. 156; [...] дали есмо в держанье оныи замокъ нашъ Оршу князю Василью Юревичу Толочиньскому со всимъ по тому, якъ князь Хведор Жославъский отъ насъ его держалъ [...] маеть князь Василей Толочиньский на томъ замьку державъцою отъ насъ быти и верне а справедливе намъ служыти [...]. Po vienerių metų (1539) Vasilijus Toločinskis sulaukė Oršos pilies laikymo iki gyvos galvos patvirtinimo; žr. Ibid., nr. 182, p. 254.

¹⁰⁵⁰ АЗР. Т. 2, № 208, с. 373.

¹⁰⁵¹ Klebel E. Territorialstaat und Lehen// Studium zum mittelalterlichen Lehenswesen (Vorträge und Forschungen. Bd. 5). Lindau-Konstanz, 1972, S. 211–213.

¹⁰⁵² Spieß K. H. Das Lehenswesen in Deutschland, S. 33–34.

monetariniame ūkyje. Šios kreditavimo formos genezė taip pat yra svarbi bendros LDK ūkio (ekonomikos) istorijos briauna. Įkaito atsiradimas neabejotinai liudijo kokybiškai naujos LDK ekonominės raidos pradžią.

Čia, kaip ir kitose teksto vietose, pateikiamų pavyzdžių kiekis ir pobūdis grindžiamas dviem kriterijais. Pirmas, bandymu kiekybiškai atskleisti konkretaus fenomeno LDK erdviškumą, paplitimą (kiekybinis). Antras, vengiant šaltinių, liudijančių panašias reiškinių ypatybes, formas, pasikartojimo (kokybinis).

Vienas ankstyviausių pilies įkaito liudijimų yra iš 1507 m. Vladimiro. Vis dėlto šiame šaltinyje kalbama apie senesnę, bent jau XV a. pabaigos, pilies įkeitimo praktiką. Vladimiro pilies įkaito atvejis rodo, kad pilis buvo įkeista už tūkstančio vengriškų auksinų (dukatų) sumą. Svarbu atkreipti dėmesį, kad pilies įkeitimas yra daug platesnio turinio dalykas, kadangi pilis nėra suvokiama kaip statinys. Pilies įkeitimas atliekamas kartu su miestu ir kaimais, kurie šiai priklausė¹⁰⁵³. 1514 m. Kauno pilis su miestu ir piliai priklausiusiu Rumšiškių dvaru buvo įkeista Abraomui Jozefovičiui. Tik šį kartą įkaito vertė buvo dešimteriopai didesnė¹⁰⁵⁴. Po devynerių metų Kauno miestas ir pilis buvo įkeisti Kauno seniūnui Janušui Kostevičiui už tokio paties dydžio sumą¹⁰⁵⁵. Tikėtina, kad įkaito suma išreiškė ir paties įkeičiamo objekto įvertį. Šią Kauno ir Vladimiro pilių kontraste besikristalizuojančią hipotezę galimai patvirtina ir kitos įkaitais tapusios valdovo pilys. 1518 m. Svisločiaus pilis su valsčiumi buvo įkeista Grinkai Isajevičiui Gromikai, turėjusiam statyti dešimt žirgų, už šešių šimtų kapų grašių sumą¹⁰⁵⁶. Įdomu tai, kad tais pačiais metais Svisločiaus

¹⁰⁵³ LM. Užrašymų knyga 8, nr. 187, p. 185; [...] *штож какъ часу вышъшего его милость братъ нашъ замокъ свои Володымирский и з местомъ, и з селы, што къ тому замъку прислухаючими, ему былъ заставилъ в тысячи золотыхъ угорьскихъ [...] и то ему даль держати до живота его [...]*.

¹⁰⁵⁴ LM. Užrašymų knyga 1, nr. 292, p. 70; [...] *Zygmunth krol pozyczyl dziesięcu tysięcy złotych czerwonych węgierskiego od Abrama Josephowicza [...] y onemusz mianowaną summe na zamku y mieście kowienskim y na dwore Rumszyszkach zapisuie [...]*.

¹⁰⁵⁵ Ibid., nr. 294, p. 71 (1523).

¹⁰⁵⁶ LM. Įrašų knyga 11, nr. 23, p. 57–58; [...] *писали к намъ Панове рада наша [...] штожъ ихъ милость, безъ небытнѣности нашею у ВКЛ, възели ку потребе нашею и земьскою в Писара нашею, наместъника свислоцкогю, ключъника виленскогю, пана Грынъка Исавевича Громьки шестьсотъ копъ грошей [...] в тыхъ пенязехъ дали ему в заставе замокъ нашъ Свислочь и з волостью Свислоцкою [...] Маеть онъ тотъ замокъ нашъ Свислочь и зъ волостью Свислоцкою в тыхъ пенязехъ держати, и з дани нашею медовое маеть собе в кожъдъи год*

pilis su valsčiumi buvo įkeista Vaitiekui Nosilovskiui (turėjo statyti penkis žirgus), už tūkstančio kapų grašių sumą¹⁰⁵⁷. Ši „dvigubą“ įkaitą galima interpretuoti arba kaip valdovo kanceliarijos neapsižiūrėjimą, turint omenyje, kad visi įkaičiai ir kiti ūkiniai dalykai turėjo būti kažkur registruojami, arba kaip leidimą tuo pačiu metu dviem asmenims, o tai tikrai nebūtų buvę neįprasta, tam tikromis dalimis valdyti tą pačią pilį ir naudotis jos pajamomis tik kiekybiškai skirtingos sumos ribose.

Kričiovo pilies įkaito atvejis atskleidžia dar vieną šios leno formos ypatybę. 1519–1520 m. jau minėtam Vasilijui Žilinskiui buvo įkeista Kričiovo pilis už septynių šimtų trisdešimt trijų kapų grašių sumą. Pasirodo, kad Žilinskis kartu buvo ir šios pilies vietininkas. Vadinas, kalbant apie pilį kaip įkaitą, turėtina omenyje, kad įkaito šeimininkas kartu buvo ir jos pareigūnas. Tačiau, kaip jau ne kartą buvo minėta, valdžios, pavaldumo, priklausomybės santykiai ir ryšiai buvo labai painūs ir tarpusavyje susiję. Kartu iš įkeičiamo objekto tam tikrų jo dalių pajamos (piniginės, natūrinės) buvo paliekamos „tikrajam“ objekto savininkui, valdovui¹⁰⁵⁸. Taigi čia lygiagrečiai galima kalbėti ir apie servitutinę teisę.

Kalbėdami apie Mogiliavo pilies įkeitimą, susiduriame su jau minėtu kunigaikščiu Vasilijumi Solomerickiu. Žinoma, kad trečiajame XVI a. dešimtmetyje jis leno teise valdė Mogiliavo pilį. Anksčiau, 1520 m., dk tą pačią Mogiliavo pilį su jai priklausiusiu valsčiumi buvo įkeitęs už penkių šimtų kapų grašių sumą. Šis atvejis įdomus tuo, kad šiai sumai „išsiimti“

братии по пяти уставовъ меду, а з грошовое дани на год по полтретьдѣцать копѣ грошеи, а инъшые вси дани и доходы з места и з волости, бобры и куницы мають намъ даваны бытии до скарбу нашего подле давного обычая [...]. Plg. žr. LM. Užrašymų knyga 10, nr. 14, p. 42.

¹⁰⁵⁷ LM. Įrašų knyga 11, nr. 41, p. 68; plg. žr. LM. Užrašymų knyga 10, nr. 25, p. 48; [...] *взяли [...]* у пана Воитеха Юревича Новосиловского *тысечи копѣ грошеи монеты [...]* и в тых пенезяхъ заставили есмо ему замокъ нашъ Свислочь и з волостю Свислоцкою в той суме пенезеи своих держати до тых часов [...] *поки [...]* ему отъложим [...].

¹⁰⁵⁸ LM. Įrašų knyga 11, nr. 72, p. 86; [...] *Ижъ взяли [...]* в наместъника крычовского, князя *Василя Семеновича Жылинъского семьсотъ копѣ грошеи и трыдцать и тры копы [...]* в тых пенезех заставили есмо ему тотъ замокъ нашъ Крычов з местомъ, и зъ мешчаны места Крычовского, и зъ мешчаны поселскими, и тежъ со вьсими людми волости Крычовъское, и з их служъбами, и зъ мытомъ, и с корчмами, и с прысудомъ, и зъ винами, и со всими иными доходы, которыи здавѣна на наместъников крычовъскихъ хоажывали; нижли, итос я дотычетъ дани грошовое, и куниц, и иныхъ доходоу нашихъ, то маеть с тое волости намъ давано бытии по тому, какъ и перед тымъ бывало [...]. Plg. žr. LM. Užrašymų knyga 10, nr. 74, p. 81–82.

Solomerickiui buvo skirtas trijų metų terminas¹⁰⁵⁹. Antra vertus, akivaizdu, kad pilies kaip leno laikymas, kaip įkaito ir valdovo pareigūno valdymas buvo kokybiškai ir kiekybiškai skirtingi pilies pavaldumo lygmenys.

Trumpai apibendrinant bajorijos santykį su pilimi ir visus iš jo išplaukiančius priklausomybės-pavaldumo lygmenis, išskirtini keli esminiai akcentai. Aukščiausia bajorijos santykio su pilimi pakopa (*realusis*) buvo bajorams priklausiusios pilys, kurios aptariamam metu buvo negausiai paplitusios LDK ir greičiausiai materialiniu požiūriu skyrėsi nuo diduomenės pilių, kadangi šaltiniuose dažniausiai buvo įvardijamos kaip pilaitės (*замочокъ*). Antruoju pilies pavaldumo lygmeniu pilis buvo kaip *tarnyba* (*lenas*) suteikiamas valdovo bajorui konkrečiai nustatytam (terminuotam) valdymo laikui. Galiausiai, turint galvoje bajorijos santykį su pilimi, galima kalbėti apie trečiąjį bajorijos priklausomybės-pavaldumo su pilimi lygmenį, pilį kaip *įkaitą*.

¹⁰⁵⁹ LM. Užrašymų knyga 10, nr. 39, p. 58; [...] князю Василю Соломерецкому в той полтори тисечи копах грошей даемъ замокъ нашъ Могилевъ и з волостью Могилевскою на выбиратье пенезеи его на три годы [...].

IŠVADOS

1. Pilies samprata grindžiama ir formuluojama remiantis keliais tarpusavyje susijusiais kriterijais: teritoriniu – LDK, chronologiniu – XIV–XVI a. pirmąja puse, atvejų-kiekybiniu – atskiromis pilimis. Pastarasis yra šios „konstrukcijos“ centrinė ašis. Tyrimo metu surinkta įmanomai daug atskirų pilių paminėjimo atvejų ir su jais susijusios informacijos. Tokiu būdu gaunamas reprezentatyvus vaizdinys, leidžiantis daryti išvadas apie LDK sudariusių teritorijų ir jų pilių ypatybes. Kiekvienai atskirai minėtai LDK piliai iš esmės būdingas tas pats turinys (teritorija, priklausoma visuomenė, galios santykiai), tokiu būdu pilis interpretuojama kaip reiškinys. Tai sąlygojo, kad tyrime kalbama ne apie objektą (atvejį), bet apie fenomeną (atvejų visumą).
2. Gynybinių įtvirtinimų ir pilies rašytiniuose šaltiniuose įvardijimai, apimantys IX–XVI a. chronologiją, yra polisemantiški. Išskirtinos kelių raštijų tradicijos: lotyniškoji (*castrum, civitas, castellum, arx*), vokiškoji (*hus, huis, hws, haus, burc*), rusiškoji-rusėniškoji (*zopod, zpad*), lenkiškoji ir polonizuota rusėniškoji (*zamok, замок*). Ankstyviausios šaltinių užuominos apie gynybinius įtvirtinimus „būsimoje“ LDK erdvėje siekia IX a. Dalis jų buvo užrašyti Vakarų Europos autorių. Jų vartoti lotyniški žodžiai *civitas, urbs, fortalicium, arx, castrum* yra romėniškos kilmės ir taikyti nusakyti Vakarų Europos fenomenus, todėl susidūrus su vietinėmis Vidurio Rytų Europos struktūromis, teliko vartoti turinio požiūriu artimiausią žodį artimiems reiškiniams įvardyti. Vadinasi, žodžio (termino) vartojimas nebūtinai reiškia egzistavusį reiškinį, turint omenyje skirtingas Europos regionų istorinės raidos perspektyvas. Turint tai omenyje, problemiškas yra piliakalnio apibrėžimas – manytina, kad jo egzistavimas savaime nereiškia čia buvusios pilies, kadangi piliakalniai būdingi gentinei (barbarinei) epochos socialinei sanklodai.
3. Piliakalnis daugeliu atvejų žymi įtvirtintos gyvenvietės, slėptuvės vietą, kuri buvo teritorinis genties centras, atlikęs kartu ir sakralines funkcijas.

4. IX–XIII a. rusiškoji metraščių tradicija ir joje vartojamas *zopod*, *zpad* pasižymi savita specifika. Indoeuropietiškas *gardas* žymėjo erdviškai ribotą, aptvertą vietą kaip tam tikrą platesnės gyvenvietės centrą. Aplink jį Kijevo Rusios laikais telkėsi miesto tipo gyvenvietė. Kartu indoeuropietiškas *zopod*, *zpad* vaizdžiai atspindi miesto ir pilies raidos genetinį ryšį. Vis dėlto apie pilį LDK rusėniškose teritorijose iki XIV a. kalbėti nėra pagrindo, nepaisant to, kad minėtieji *zopod*, *zpad* buvo pavaldūs Riurikaičių kilmės kunigaikščiams ir laikytini atskirų teritorijų pagrindiniais prekybiniais ir valdžios centrais.
5. Išskirtinos kelios istoriografijoje susiklosčiusios analizuotos problemos tradicijos. Rusiškoji istoriografija tiesiogiai perėmė šaltinių žodyną, tokiu būdu bet kuris šaltiniuose minimas *zopod*, *zpad* virto *miestu*. Tai lėmė, jog šioje tradicijoje, su pavienėmis išimtimis, nesusiformavo kokybinė-tipologinė skirtis tarp miesto, įtvirtintos gyvenvietės ir pilies. Pilis dažnai suvokiama kaip miesto branduolys, centrinė įtvirtinta vieta. Lietuviškoje istoriografijoje pilies ir jos genezės problema nėra siejama su platesniu sociopolitiniu kontekstu.
6. Pilis yra sociopolitinis fenomenas, pradėjęs formuotis XIII–XIV a. sandūroje *Lithuania propria* ir Žemaitijoje. Panašiu laiku datuotinas pilies, kaip socialinės ir teritorinės struktūros, formavimasis rusėniškose žemėse. Pilis interpretuojama ir suvokiama remiantis trimis kriterijais: teritorijos (erdvės „įsisavinimo-įvalstybinimo“), sociumo (įbaudžiavinimo) ir valdžios-galios (pavaldumas-priklausomybė). Pilies, suprantamos pagal Vakarų Europos feodalizmo ir pilies (X–XIV a.) formavimosi modelį, radimuisi buvo būtinos kelios sąlygos: stambiosios žemėvaldos formavimasis, valstiečių tapimas priklausomais nuo žemės savininkų, aiški visuomenės stratifikacija. Iš to išplaukia, jog pilis, būdinga XIV–XVI a. LDK, yra valdžios-galios koncentracija ir jos plėtra-sklaida formuojamoje teritorijoje su joje pasklidusiais pavaldžiais-priklausomais įvairių socialinių kategorijų valstiečiais.

7. Tyrime išskirti trys pilies teritoriniai lymenys: pilių regionai, vidinė (*micro*) teritorija ir išorinė (*macro*) teritorija.
8. Tikrojoje Lietuvoje rašytiniuose šaltiniuose pilys minimos nuo XIV a. pradžios, o pilies genezė datuotina XIII–XIV a. sandūra ir sietina su valdančiosios dinastijos įsitvirtinimu. XIV a. šaltiniai liudija, jog čia, valstybės branduolyje, buvo susiformavęs tankiausias valdovo pilių ir dvarų tinklas, kuris nuo XV a. pirmosios pusės patyrė esminę transformaciją: pilys virto ūkiniais objektais, kuriuose koncentravosi pagrindinis valdovo ūkinis potencialas. Kartu XIV–XV a. sandūroje, didžiąjai daliai *Lithuania propria* pilių prarandant savo pirmines funkcijas, pradėjo formuotis rezidencinių pilių tinklas, kurio kokybine išraiška tapo kai kurių pilių perstatymas / naujų pastatymas (mūrinėmis): Vilnius, Trakai, Kaunas, Gardinas, Naugardukas. Teigtina, kad *Lithuania propria* aptariamuoju laiku įvyko keli lūžiai: pilies radimasis, tankiausio pilių ir dvarų tinklo susiformavimas, pilių virtimas dvarais ir rezidencinių pilių atsiradimas, su kuriuo sietinas ženklus, nuo XV a. pradžios prasidėjęs, kiekybinis pilių mažėjimas.
9. Šaltiniuose apie gynybinius įtvirtinimus Žemaitijoje užsimenama nuo XIII a. pabaigos. Didžioji dalis jų buvo tiesiog įtvirtintos (aptvarinės) gyvenvietės, į kurias pavojaus metu subėgdavo apylinkių gyventojai. Tik maža dalis pilių, įkurtų prie Nemuno upės (Veliuona, Bisenė), laikytinos pilimis. Šios pilys buvo pastatytos dk iniciatyva ir administruojamos jam pavaldžių žmonių. Teigtina, kad šiame regione būta kelių pilių. Pilių struktūrų nesusiformavimą šioje LDK žemėje lėmė menka Žemaitijos integracija LDK aptariamu laiku. Tai geriausiai reprezentuoja 1441 / 1442 m. privilegija Žemaitijai ir joje minimas draudimas steigti valdovo pilis ir dvarus. XV–XVI a. sandūroje susiduriame su ankstesnėse pilių vietose stovinčiais ir valdovui pavaldžiais Veliuonos, Skirsnemunės dvarais. Teigtina, kad pilis Žemaitijoje aptariamu laiku taip ir netampa reiškiniu. Pilies struktūros raida „sustojo“ tik jai pradėjus vystytis. „Gedimino pilis“

yra tos buvusios galimos raidos pavyzdys, kuris liudija, kad čia galėjo plėtotis pilys ir jų struktūros, jei čia būtų tvirtesnė dk valdžia.

10. Rusėniškose teritorijose jau egzistavo valstybinės struktūros iki joms patenkant į LDK priklausomybę, tačiau jų kaip pilių apibūdinti negalima, kadangi šioje erdvėje problemiška kalbėti apie stambiosios žemėvaldos formavimąsi iki XIV a. pabaigos. Keliamo prielaida, kad LDK kokybiškai naujos stadijos socialinius santykius „eksportavo“ į rusėniškąsias teritorijas, ypač nuo XIV a. pabaigos, o tai lėmė naujų socialinių formų atsiradimą. Tokiu būdu tvirtinama, kad pilis nėra tik išskirtinės architektūros statinys, bet kartu ir išraiška, ir atspindys tam tikrų socialinių santykių (galia, subordinacija), kūrusių naują teritorinę struktūrą. Nuo XV–XVI a. sandūros rusėniškose teritorijose vyksta laipsniškas pilių kiekybinis augimas. Šis procesas sietinas su Maskvos valstybės stiprėjimu bei nuolatiniais totorių antpuoliais. Kartu pilis pradeda statyti ir LDK kunigaikščiai, didikai, bajorai. Teritoriškai pilių gausa išsiskiria Voluinės, Palenkės, Kijevo žemės.
11. Pilies vidinė (*micro*) teritorija apibrėžiama kaip šiapus pilies sienų esanti erdvė. Šioje vidinėje pilies teritorijoje koncentravosi joje įsikūrusių valdovo, didikų, bajorų namai ir kitos valdos, maldos namai: bažnyčios, cerkvės. XV–XVI a. sandūroje valdovo privilegijomis patvirtinti nekilnojamojo turto objektai išreiškė diduomenės ir bajorijos socialinio prestižo siekį, nes turto turėjimas vidinėje pilies teritorijoje reiškė buvimą šalia valdovo, o pilis simbolizavo suverenaus valdovo valdžią. Valdų ir kitų objektų diduomenės ir bajorijos nariams patvirtinimų vidinėje pilies teritorijoje dažniausiai šaltiniuose sutinkamos pagrindinės *Lithuania propria* ir rusėniškųjų teritorijų pilys: Vilniaus, Naugarduko, Gardino, Polocko, Vitebsko, Lucko, Kijevo.
12. Pilies išorinė (*macro*) teritorija buvo struktūriškai sudėtingesnė ir neturėjo aiškių riboženklų. Remiantis šaltinių informacija, analitiškai ji skaidoma į keturis lygmenis: abstrakčią (bendrą) teritoriją, valsčių (*districtus, territorium, волость*) (a), konkretų teritorijos struktūrinį vienetą – kaimą,

dvarą (*villa, curia, село, двор*) (b), gamtinius ir materialinius *priklausinius*, naudmenas (*silva, borra, fluvius, taberna, molendinum, пуца, карчма, млын, ловы, гоны, ставы*) (c), prie pilies tiesiogiai nesišliejusią gyvenvietę-įtvirtinimus (*preurbium, suburbium, vorburge, посадь, острогъ*) (d).

13. Pilies išorinė teritorija nebuvo statiška, ji nuolat kito. Tai lėmė teritoriniai vietinės žemėvaldos pokyčiai, kurie buvo sąlygoti lokalinių smulkiųjų ir stambiųjų žemvaldžių interesų, valdovo vykdytos beneficinės politikos. Atskirų pilių išorinių teritorijų transformacijos ir (arba) tęstinumai atsispindi lyginant atskiras XV–XVI a. pilies liečiančius šaltinius su atitinkamų XVI a. vidurio pilių inventoriais. Teigiama, kad pilies išorinė teritorija suvoktina kaip struktūra, susiformavusi anklavų principu, todėl negali būti suvokiama kaip vientisas kompleksas. Antra vertus, skirtingų pilių lyginimas leidžia pagrįstai tvirtinti, kad pilių išorinės teritorijos tarpusavyje viena nuo kitos skyrėsi visais keturiais lygmenimis, todėl pilies išorinė teritorija išreiškė ir konkrečios pilies svarbą, jos ūkinį, administracinį ir socialinį potencialą.
14. XIV a. pradžioje LDK pradėjus formuoti pilies teritorinei struktūrai, jos raidoje iki XVI a. vidurio neįvyko kokių nors kokybiškai esminių pokyčių. Manytina, kad lūžinėmis transformacijomis laikytinos 1557 m. Valakų ir 1564–1566 m. Administracinė-teisminė reformos, kurios iš esmės keitė nusistovėjusią senąją teritorinę struktūrą į simetriškai formuotą žemėvaldos ir gyvenviečių struktūrą kartu kuriant pavieto lokalinę organizaciją su vietos centru. Šią prielaidą patvirtina ir XVI a. antros pusės pilių ir miestų inventorių informacijos pobūdis.
15. Darbe suformuluota pilies sociumo (visuomenės) koncepcija grindžiama ir tiesiogiai išplaukia iš pilies išorinės teritorijos idėjos, kuri sugestijuoja teritorijoje pasklidusių įvairių socialinių kategorijų priklausomybę-pavaldumą piliai. Pilies struktūros radimasis sietinas ir su įbaudžiavinimo proceso pradžia, tokiu būdu individas buvo „pririšamas“ prie konkrečios teritorijos, tam tikrais atvejais pavaldžios piliai.

16. Pirmoje pilies sociumo raidos fazėje (XIV a.) skirtinas žemas – binarinis – vidinės diferenciacijos lygmuo, kurį šaltiniuose atspindi opozicijos: *Castrensi, burcluthen – armigeri, viri bellicosi; горожаны – ратники*. Žemaitijoje skirtini *castrensi – pilėnai*, iš apylinkių subėgę beginkliai gyventojai, ir *armigeri* – ginkluoti individai. *Горожаны* įvardino ne tik rusėniškųjų teritorijų, bet ir *Lithuania propria* tos pačios kilmės socialinę grupę. Iš to išplaukia, kad bent jau iki XIV a. visoje LDK teritorijoje skirtinos dvi su pilimi susijusios kategorijos gyventojų: *pilėnai* ir ginkluoti žmonės.
17. Diferencijuotesnis pilies sociumo vaizdas atsiskleidžia apimant bendrą visuomenės stratifikaciją nuo XIV a. pabaigos. Skiriami du pilies sociumo (visuomenės) kategorijų *micro* ir *macro* lygmenys, atitinkantys pilies vidinę ir išorinę teritorijas. Priklausomai nuo konkrečios piliai priklausiusios socialinės kategorijos, atitinkamai buvo atliekami įvairūs darbai, duodamos natūrinės duoklės, mokami mokesčiai.
18. Pilies socialinės kategorijos, sudariusios lokalinę pilies visuomenę, skirtinos į tris pavaldumo-priklausomybės lygmenis: tiesioginę priklausomybę, darbinę-duoklinę-mokestinę priklausomybę, juridikcinį-administracinį pavaldumą. Kiekvieną pilį sudariusi visuomenė buvo kiekybiškai ir kokybiškai skirtinga nuo kitų. Tai reprezentatyviausiai atskleidžia XVI a. pilių inventorių-revizijų analizė.
19. Piliai buvo būdingas pareigybinis personalas, kuris nuo XIV a. minimų seniūnų (*capitaneus*), vietininkų (*наместникъ*) iki XVI a. vidurio išsiplėtė į sudėtingą ir daugiafunkcį „aparata“. Pilies aukščiausių pareigūnų (seniūnų, vietininkų) XIV a. funkcijos ir prestižas degradavo, o šias pareigas XV–XVI a. sandūroje užėmė žemesnio socialinio statuso ir kilmės individai. Teigtina, kad pilies pareigybinis „aparatas“ buvo nevienodai išplėtotas ir priklausė nuo konkrečios pilies. Geriausiai pilies pareigybinis aparatas buvo išplėtotas *Lithuania propria* pilyse: Vilniaus, Trakų, Kauno, Gardino ir Naugarduko (vietininkas-seniūnas, pilininkas, raktininkas, paraktininkas, žirgininkas, pažirgininkis). Pagrindinėse rusėniškųjų

teritorijų pilyse (Brasta, Vitebskas, Polockas, Smolenskas, Luckas, Kremenecas, Minskas, Kijevas, Pinskas, Žitomyras) jis buvo menkesnis. Todėl teigtina, kad pareigybinio pilies „aparato“ plėtra koreliuoja kartu ir su pačios pilies struktūros raida.

20. Pilies išorinė teritorija buvo netolygi. Įvairūs pilies *priklausiniai* buvo nutolę skirtingu atstumu nuo pilies, kaip teritorijos branduolio, todėl pilies *priklausiniai* (kaimai, dvarai ir kt.), hierarchiškai pavaldūs piliai, sudarė tam tikrus anklavus kitokio pavaldumo teritorijose. Su pilimi susijusių darbų pobūdis neapsiribojo tik lokale pilies teritorija ir jos visuomene, apylinkės sociumu, todėl, atsižvelgiant į erdvės kriterijų, suformuluota trinarė pilies darbų tipologija: lokalinis (valsčiaus), regiono, valstybės.
21. Remiantis Vakarų Europos istoriografija ir vietinėmis LDK šaltinių užuominomis, teigiama, kad pilies statyba ir jos valdymas buvo dk kaip suvereno išskirtinė teisė, tačiau atsižvelgiant į Viduramžių valstybės valdymo ir valdžios įtvirtinimo teritorijoje ypatumus, tvirtinama, kad jis turėjo, priklausomai nuo aplinkybių, ja „dalintis“, suteikti iš jo gavusiam kunigaikščiui ar kito titulo asmeniui teisę konkrečioje teritorijoje būti realiu-tiesioginiu aukščiausios valdžios įgyvendintoju.
22. Darbe formuluojama XIV–XVI a. pirmoje pusėje LDK galios tipologija, kuri aiškinama remiantis pilies pavaldumo-priklausomybės santykiu, kadangi pilis analizuotoje visuomenėje išreiškė teisėtą valdžią ir teisingumą. Kartu pilis buvo teisės ir teisingumo vykdymo ir įgyvendinimo vieta. Pilis Viduramžiais pačios jos visuomenės buvo suvokiama kaip galios įrankis iš kurio ir tik per kurį buvo įmanoma valdyti teritoriją ir joje pasklidusius individus.
23. Skiriama pilies pavaldumo-priklausomybės tipologija: *nominali* (*aukščiausia*), *reali*, *tarnybinė*, *įkaitinė*, įvairavusi priklausomai nuo valdžios subjekto (valdovas, dinastija, kunigaikščiai, Bažnyčia, diduomenė, bajorija).
24. Formuluojamas ir pagrindžiamas toks pilies pavaldumo-priklausomybės modelis: valdovas – *nominali* (*aukščiausia*), *reali*; dinastija – *tarnybinė*,

laikymas; kunigaikščiai – *reali, tarnybinė-laikymas*; Bažnyčia – *reali*; diduomenė – *reali, tarnybinė-laikymas, įkaitinė*; bajorija – *reali, tarnybinė-laikymas, įkaitinė*.

25. Dk priklausomai nuo konkrečios LDK teritorijos buvo atitinkamai *nominalus* ir (arba) *realus* pilies valdytojas. Tai išraiškingiausiai atspindi valdovo rezidavimo (itinerariumas) praktika ir rezidencijų fenomenas. Valdančiosios dinastijos nariai gaudavo teisę valdyti pilis iki gyvos galvos savo asmeniniams poreikiams. Tai ryškiai atsiskleidžia *stirps regia* moterų etveju, kai joms būdavo suteikiamas pilių valdymas iki gyvos galvos kaip dovis. Kunigaikščių pilių valdymas yra problemiškausias, nes sunku nusakyti jiems suteiktų teisių pobūdį. Teigiama, kad priklausomai nuo kunigaikščių, šios aukštos kilmės socialinės grupės pavaldumo ir priklausomybės santykiui su pilimi nusakyti geriausiai tinka *realus* ir *tarnybinio* pilies valdymo kategorijos.
26. Kunigaikštiškos kilmės giminių (Ostrogiškiai, Sanguškos, Zbaražskiai) pilys radosi chronologiškai anksčiau, t. y. XV a., o tai nulėmė jų išskirtinė kunigaikštiška savimonė. Dalis kunigaikščių (Ostrogiškiai, Višnioveckiai, Zbaražskiai-Višnioveckiai, Mstislavskiai, Olekaičiai-Sluckiai) savo giminės vardus suformavo pagal savo tėvoninių valdų branduolių, kuriuose minėtu laiku buvo pastatytos pilys, pavadinimus. Ši tendencija aiškintina kunigaikštiškos kilmės šeimos sąlyginai ankstyva savimonės transformacija, kuri lėmė, kad pagrindinė giminės valda ir vėliau joje atsiradusi pilis buvo tiesiogiai susiejama su giminės vardo tradicija.
27. Pilis yra stambiosios žemėvaldos formavimosi išraiška ir rezultatas. Todėl stambioji žemėvalda buvo būtina diduomenės pilies atsiradimo sąlyga. Kartu pilis buvo savimonės ir kiekvieno didiko akivaizdžiausias galios reprezentantas. Diduomenės pilies LDK genezė datuotina XV–XVI a. sandūra ir sietina su šios socialinės grupės savimonės pokyčiais. Kunigaikščių ir diduomenės pilių radimasis ir plėtra geografiškai žymėtina: Voluinė-Palenkė-Kijevas-Tikroji Lietuva.

28. Pilies (Goniondzas, Geranainys, Kražiai, Miras) ir titulo (kunigaikščiai, grafai) sąsajos yra reikšmingas XVI a pirmos pusės diduomenės giminių (Radvilos, Goštautai, Kęsgailos, Iljiničiai) savimonės rodiklis.
29. Daugiausiai pilių valdžiusios kunigaikščių ir didikų giminės: Ostrogiškiai (Ostrogas, Dubnas, Zvegola, Zdetelis, Polonė, Rivnas, Stepanė, Dorogobužas, Krasilovas, Černechovas, Žulžinecas, Jampilis, Chlapotynas, Turovas); Sanguškos (Ratnė, Vetlė, Kamenis Koširskas, Kovelis, Kleveckas, Goruchovas, Zvenigorodas, Volodavas); Zbaražskiai-Višnioveckiai (Zbaražas, Kolodnas, Dvoras, Višniovecas, Peremylis, Turijskas, Peremircas, Gricovas); Bohovitinovičiai (Varteliai, Šumbaras, Ozernica, Žukovas); Radvilos (Goniondzas, Dubingiai, Nesvyžius, Olyka, Loskas); Goštautai (Geranainys, Tikocinas, Rokantiškės, Liubečas, Rodoškovičiai, Sidorovas); Alšėniškiai (Alšėnai (?), Stepanė, Gluskas, Višgorodas, Volpa); Olelkaičiai-Sluckiai (Kopylius, Sluckas, Liškiava); Sapiegos (Ikaznė, Kodenis, Mošcenica); Kęsgailos (Plateliai, Kražiai).
30. Ne tik kunigaikščių giminių vardų genezė, susijusi su alodine valda ir jos pilimi kaip branduoliu, patvirtina egzistavus konkrečios giminės žemėvaldos centrą. Ostrogiškių giminės atvejis liudija, kad buvo aiškus suvokimas vienos pagrindinės, „motininės“, pilies (*замок головный*).
31. Tarp lygiagrečiai realiai valdytų pilių (privačių) kunigaikščiai ir didikai laikė pilis kaip iš valdovo gautas tarnybas ir įkaitus už numatytą pinigų sumą.
32. Bajorijos realiai valdytos pilys, šaltiniuose minimos nuo XVI a. trečiojo dešimtmečio, patvirtina *populiarizacijos* teoriją ir įrodo, kad tam tikri reiškiniai plito iš viršaus į apačią. Deminutyvinės formos (*замочокъ*) vartojimas, įvardijant bajorijos pilaites, aiškiai išreiškia sąmoningai darytą ne tik semantinę, bet ir materialinę skirtį tarp bajorijos pilaičių ir pilių. Šalia bajorijai negausiai priklausiusių pilių, ši socialinė grupė gaudavo valdyti pilis kaip tarnybas ir kaip įkaitus tam tikrą laiką už paskolintą pinigų sumą.

33. XV–XVI a. sandūroje pasirodė ne tik valdovo privilegijos pilių statyboms. Kartu šiuose dokumentuose buvo suteikiama teisė įsteigti miestelį, organizuoti jomarkus, turgų, įrengti karčemas. Toks privilegijų turinys liudija bandymus kurti ir stimuliuoti LDK vidaus ūkinę infrastruktūrą. Pilis čia išskyla kaip svarbus infrastruktūrinis dėmuo, šalia kurio galimai kūrėsi kiti objektai.
34. Rašytinių šaltinių duomenimis XIV–XV a. sandūroje LDK buvo apie šimtas trisdešimt pilių. XV–XVI a. sandūroje – apie šimtas valdovo ir tiek pat privačių pilių. XVI a. viduryje – apie septyniasdešimt valdovo ir apie devyniasdešimt privačių pilių.
35. Didžioji dalis valdovo pilių buvo išsidėsčiusios *Lithuania propria*, Voluinės ir Palenkės žemėse. Privačių pilių daugiausiai buvo Voluinėje, Palenkėje, Kijevo žemėje, Tikrojoje Lietuvoje.

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

Archyviniai šaltiniai

Berlynas

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz:

XX. Perg.

Urk. Schiebl. 53, Nr. 8; Urk., Schiebl. 57, nr. 40; Urk., Schiebl. 57, nr.

30

Ordensbriefarchiv (OBA) 635, 1018, 2589, 6226, 6266, 6541, 6795, 7000, 7013, 7156, 7252, 9999, 18 646,

Varšuva

Archiwum Główne Akt Dawnych. Archiwum Skarbu Koronnego

ASK LVI. Syg. G-6.

Vilniaus universitetas, Rankraščių skyrius:

VUB RS. F4- (A761)28598, F4- (A761)28601.

Publikuoti šaltiniai

Akta Aleksandra króla polskiego, wielkiego księcia litewskiego. (1501–1506). (Monumenta medii aevi historica. T. 19) Wyd. *Papée F.* Kraków, 1927.

Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej:

T. 3. Lwow,

T. 4. Lwow, 1873.

Akta unji Polski z Litwą 1385–1791. Wyd. *Kutrzeba S., Semkowicz W.* Kraków, 1932.

Annales regni Francorum inde ab A. 741. usque ad A. 829; qui dicuntur Annales Laurissenses Maiores et Einhardi. Hannoverae, 1895.

Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie:

T. 1. (1366–1506). Łwów, 1887;

T. 3. (1432–1534). Łwów, 1890;

T. 4. (1535–1547). Łwów, 1890;

T. 6. (1549–1577). Łwów, 1910;

T. 7. (1554–1572). Łwów, 1910.

Baliński M. Pisma Historyczne. T. 1. Warszawa, 1843.

Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai. T. 1. Nuo seniausių laikų iki XV amžiaus pabaigos. Sud. *Vėlius N.* Vilnius, 1996.

Brodovskis J. Lexicon Germanico-Lithuanicum et Lithuanico-Germanicum. T. 3. Žodžių indeksas. Vilnius, 2009.

Chartularium Lithuaniae res gestas magni ducis Gedeminne illustrans. Gedimino laiškai. Tekstus, vertimus bei komentarus parengė *Rowell S. C.* Vilnius, 2003.

Clavis Germanico-Lithuana. Rankraštinis XVII amžiaus vokiečių-lietuvių kalbų žodynas. 1 dalis A-E. Vilnius, 1995.

Codex epistolaris seaculi decimi quinti. T. 2. Col. *Sokołowski A., Szujski J.* Kraków, 1891.

Codex epistolaris seaculi decimi quinti. T. 3. Col. *Lewicki A.* Kraków, 1894.

Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430. Ed. *Prochaska A.* Cracoviae, 1882.

Codex Mednicensis seu Samogitiae diocesis. Pars 1. Coll. *Jatulis P.* Roma, 1984.

Dvi Žilibero de Lanua kelionės į Lietuvą// Kraštas ir žmonės. Vert. *Ulčinaite E.* Vilnius, 1983, p. 48–52.

Einhardas. Karolio Didžiojo gyvenimas. Vert. *Čiurinskas M.*, įvadą ir paaiškinimus parašė *Petrauskas R.* Vilnius, 2005.

Heinrici. Chronicon Livoniae. Ed. *Arbusow L., Bauer A.* (Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi). Hannover, 1955.

1413 m. Horodlės aktai. Sud. *Kiaupienė J., Korczak L.* Vilnius-Kraków, 2013.

Imperatoriaus pasiuntinio Herberšteino 1517 ir 1526 metų kelionėse surinktos žinios// Kraštas ir žmonės. Vert. *Sklėriūtė D.* Vilnius, 1983, p. 54–61.

Jablonskis K. Lietuviški žodžiai senosios Lietuvos raštinių kalboje. I dalis. Tekstai. Kaunas, 1941.

Jablonskis K. Nauji Vytauto laikotarpio aktai. T. 2. Kaunas, 1933.

Jakubowski J. Opis Księstwa Trockiego z r. 1387// Przegląd historyczny. T. 5. Warszawa, 1907, s. 22–47.

Joannis Dlugossii. Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae:

Liber 10–11. (1406–1412). Varsaviae, 1997;

Liber 11. (1413–1430). Varsaviae, 2000;

Liber 11–12. (1431–1444). Varsaviae, 2001;

Liber 12. (1462–1480). Cracoviae, 2005.

Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej. Wyd. *Fijałek J., Semkowicz W.* Kraków, 1932–1948.

Kodex dyplomatyczny księstwa mazowieckiego. Warszawa, 1863.

Kregždys R. Baltų mitologemų etimologijos žodynas I: Kristburgo sutartis. Vilnius, 2012.

Kurtyka J. Repertorium Podolskie. Dokumenty do 1430 r.// Rocznik Przemyski. T. 40. z. 4. 2004, nr. 90, s. 127–269.

Latopisiec Litwy i kronika Ruska. Pod. *Daniłowicz I.* Wilno, 1827.

Lietuvos inventoriai XVII a.: dokumentų rinkinys. Sud. *Jablonskis K., Jučas M.* Vilnius, 1962.

Lietuvos istorijos šaltiniai. Feodalinis laikotarpis. T. 1. Vilnius, 1955.

Lietuvos magdeburginių miestų privilegijos ir aktai:

T. 6. Trakai. Sud. *Baliulis A.* Vilnius, 2008.

Lietuvos Metrika:

Įrašų knyga 11. (1518–1523). Par. *Dubonis A.* Vilnius, 1997;

8 – oji Teismų bylų knyga. (1533–1535). Par. *Valikonytė I., Lazutka S., Šlimienė N.* Vilnius, 1999;

10 – oji Teismų bylų knyga. (1540–1541). Par. *Lazutka S., Valikonytė I., Viskantaitė-Saviščevienė S.* Vilnius, 2003;

11 – oji Teismų bylų knyga. (1542). Par. *Valikonytė I., Viskantaitė S.* Vilnius, 1998;

19 – oji Teismų bylų knyga. (1546–1548). Par. *Valikonytė I., Viskantaitė-Saviščevienė S., Steponavičienė L.* Vilnius, 2009;

Užrašymų knyga 1. (1380–1584). Par. *Baliulis A., Firkovičius R.* Vilnius, 1998;

Užrašymų knyga 3. (1440–1498). Par. *Anužytė L., Baliulis A.* Vilnius, 1998;

Užrašymų knyga 4. (1479–1491). Par. *Anužytė L.* Vilnius, 2004;

Užrašymų knyga 5. (1427–1506). Par. *Baliulis A., Dubonis A., Antanavičius D.* Vilnius, 2012;

Užrašymų knyga 6. (1496–1506). Par. *Baliulis A.* Vilnius, 2007;

Užrašymų knyga 7. (1506–1539). Par. *Ilarienė I., Karalius L., Antanavičius D.* Vilnius, 2011;

Užrašymų knyga 8. (1499–1514). Par. *Baliulis A., Firkovičius R., Antanavičius D.* Vilnius, 1995;

Užrašymų knyga 10. (1440–1523). Par. *Banionis E., Baliulis A.* Vilnius, 2001.

Užrašymų knyga 12. (1522–1529). Par. *Antanavičius D., Baliulis A.* Vilnius, 2001.

Užrašymų knyga 15. (1528–1538). Par. *Dubonis A.* Vilnius, 2002.

Užrašymų knyga 19. (1535–1537). Par. *Vilimas D.* Vilnius, 2009.

Užrašymų knyga 20. (1536–1539). Par. *Ragauskienė R., Antanavičius D.* Vilnius, 2009.

Užrašymų knyga 22. (1547). Par. *Blanutsa A., Vashchuk D., Antanavičius D.* Vilnius, 2010.

Užrašymų knyga 25. (1387–1546). Par. *Antanavičius D., Baliulis A.* Vilnius, 1998.

Užrašymų knyga 37. (1552–1561). Par. *Baronas D.* Vilnius, 2011.

Viešųjų reikalų knyga 1. (1528). Par. *Baliulis A., Dubonis A.* Vilnius, 2006.

- Lietuvos TSR teritorinis-administracinis suskirstymas. Vilnius, 1959.
- Litauisch-Deutsches und Deutsch-Litauisches Lexicon. Königsberg, 1747.
- Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum. T. 2. Posnaniae, 1892; T. 3. Varsaviae, 1935.
- Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten. Hrsg. von *von Bunge F. G.* Bd. 1. Reval, 1853; Bd. 3. Reval, 1857; 1867; Bd. 8. Riga-Moskau, 1884; Bd. 9. Riga-Moskau, 1889; Bd. 10. Riga-Moskau, 1896; Bd. 11, Riga-Moskau.
- Livländische Reimchronik. Hrsg. von *Meyer L.* Paderborn, 1876.
- Mathias de Miechow.* De duabus Sarmatiis. Москва-Ленинград, 1936.
- 1588 metų Lietuvos Statutas. T. 2. Par. *Lappo J.* Kaunas, 1938.
- Mykolas Lietuvis.* Apie totorių, lietuvių ir maskvėnų papročius. Vert. *Jonynas I.* Vilnius, 1966.
- Monumenta Germaniae Historica. Legum Section II. Capitularia Regum Francorum. T. 2. Hannoverae, 1897.
- Monumenta Poloniae Historica:
- Galli.* Chronicon. T. 1. Ed. *Bielowski A.* Warszawa, 1960, s. 391–484.
- Joannis de Czarnkow.* Chronicon Polonorum (1333–1384). T. 2. Ed. *Bielowski A.* Lwów, 1872. s. 619–756.
- Petras Dusburgietis.* Prūsijos žemės kronika. Vert. *Valkūnas L.* Vilnius, 1985.
- Pirmasis lietuvių kalbos žodynas: Konstantinas Širvydas. Dictionarium trium linguarum. Vilnius, 1979.
- Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.). Par. *Lazutka S., Valikonytė I., Gudavičius E.* Vilnius, 2004.
- Pirmoji lietuvių kalbos gramatika. 1653 metai. Vilnius, 1957.
- Preußisches Urkundenbuch. Bd. 1/1. Königsberg, 1882.
- Preußisches Urkundenbuch. Bd. 1/2. Hrsg. von *Seraphim A.* Königsberg, 1909.
- Ročka M.* Algirdo laiškas Konstantinopolio patriarchui// Rinktiniai raštai. Sud. *Vaicekauskas M.* Vilnius, 2002, p. 11–18.
- Scriptores rerum prussicarum. Hrsg. von *Hirsch Th., Töppen M., Strehlke E.* Bd. 1–3. Leipzig, 1861–1866:
- Peter von Dusburg.* Cronica terre Prussie. Bd. 1. S. 21–219;
- Nicolaus von Jeroschin.* Kronike von Pruzinlant. Bd. 1. S. 303–624;
- Hermann de Wartberge.* Chronicon Livoniae. Bd. 2. S. 21–116;
- Wigand von Marburg.* Cronica nova prutenica. Bd. 2. S. 453–662.
- Die littauischen Wegeberichte. Bd. 2. S. 664–711.
- Aussagen alter Leute über die Ausdehnung des Deutschen Ordensgebietes an der Grenze Samaitens. Bd. 2. S. 709–711;

- Littauische Berichte. Ein Bericht Herzog Witowds von Litauen. Bd. 2. S. 711–714;
- Annalista Thorunensis*. Bd. 3. S. 57–316;
- Detmars Chronik*. Bd. 3. S. 59–237;
- Johann von Posilge*. Chronik des Landes Preussen (nebst Fortsetzung). Bd. 3. S. 79–388.
- Sigismund von Herberstein*. Rerum Moscoviticarum Commentarii. München, 2007 (Basel, 1556; Wien, 1557).
- Skarbiec dyplomatów papieżkich, cesarskich, krolewskich, książęcych. T. I. Zeb. *Daniłowicz I*. Wilno, 1860.
- Šešioliktojo amžiaus raštija. T. 5. Vilnius, 2000.
- Vita Anskarii auctore Rimberto. Accedit Vita Rimberti. Recensuit *Waitz G.* (Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis recusi). Hanoverae, 1884.
- Vitoldiana. Codex privilegiorum Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1386–1430. Wyd. *Ochmański J.* Warszawa-Poznań, 1986.
- Vygandas Marburgietis*. Naujoji Prūsijos kronika. Vert. *Jasas R.* Vilnius, 1999.
- Vocabularium Litthuanico-Germanicum, et Germanico-Litthuanicum... Halle, 1730.
- Volumina legum. T. 1. Petersburg, 1859.
- Zbiór dawnych dyplomatów i aktów miast: Wilna, Kowna, Trok... cz. 1. Wilno, 1843.
- Zbiór dyplomatów rządowych i aktów prywatnych... Red. *Krupowicz M.* Wilno, 1858.
- Zbiór praw litewskich od roku 1389, do roku 1529. Wyd. *Działyński T.* Poznan, 1841.
- Zródła do dziejów polskich. Wyd. przez *Maniowskiego M., Przędzieckiego A.* T. 2. Wilno, 1844.
- Žemaitijos žemės privilegijos XV–XVII a. (Historiae Lithuaniae fontes minores). Par. *Antanavičius D., Saviščevas E.* Vilnius, 2010.
- XVI a. Lietuvos inventoriai. (Istorijos archyvas. T. 1). Sur. *Jablonskis K.* Kaunas, 1934.
- Акты издаваемые виленскою археографическою комиссиею:
- T. 14. Инвентари имений XVI-ого столетия. Вильна, 1887.
- T. 17. Акты Гродненскаго Земскаго суда. Вильна, 1890.
- T. 33. Акты относящiеся къ исторiи Западно-русской церкви. Вильна, 1908.
- Акты историческiе, собранные и изданные археографическою комиссиею. (1334–1598). T. I. Санктпетербургъ, 1841.

Акты Литовской Метрики. Т. 1. (1413–1498). Соб. *Леонтович Ф.* Варшава, 1896.

Акты Литовской Метрики. Т. 2 (1499–1507). Соб. *Леонтович Ф.* Варшава, 1897.

Акты Литовско-русского государства. Т. 2. Из. *Довнаръ-Запольский М.* Москва, 1897.

Акты Литовско-русского государства. (1390–1529). Из. *Довнаръ-Запольский М.* Москва, 1899.

Акты, относящиеся къ исторіи западной Россіи:

Т. 1. (1340–1506). Санктпетербургъ, 1846.

Т. 2. (1506–1548). Санктпетербургъ, 1848.

Акты относящіяся къ исторіи южной и западной Россіи. Т. 1. (1361–1598). Санктпетербургъ, 1863.

Акты социально–экономической истории северо–восточной Руси. Конца XIV–начала XVI в. Т. 1. Москва, 1952.

Археографическій сборникъ документовъ относящихся къ исторіи северозападной Руси. Т. 1. Вильна, 1867.

Археографическій сборникъ документовъ относящихся къ исторіи северозападной Руси. Т. 3. Вильна, 1867.

Архивъ Юго–Западной Россіи:

Ч. 7. Т. 1. Кіевъ, 1886;

Ч. 7. Т. 2. Кіевъ, 1890;

Витебская старина. Т. 1. Витебскъ, 1883.

Грамоты XIV ст. Под. *Пещак М.* Київ, 1974.

Документы московскаго архива Министерства юстици. Т. 1. Москва, 1897.

Духовные и договорные грамоты великих и уделных князей XIV–XVI вв. Под. *Черепнин Л.* Москва, 1950.

Законодательные акты Великого Княжества Литовского XV–XVI вв. Ленинград, 1936.

Сигизмунд Герберштейн. Записки о Московии. Москва, 1988.

Малиновскій И. Сборникъ матеріаловъ, относящихся къ исторіи пановъ-рады. Томскъ, 1901.

Литовська Метрика. Книга 561. Ревізії Українських замків 1545 року. Під. *Кравченко В.* Київ, 2005.

Любавскій М. Очеркъ исторіи литовско–русскаго государства до Люблинской уніи включительно. (Приложенія). Москва, 1915, с. 318–401.

Матеріали для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ. Т. 1. Санктпетербургъ, 1893.

Метрыка Вялікага Княства Літоўскага:

Кніга запісаў. № 30. (1480–1546). Пад. *Мянжынскі В.* Мінск, 2008.

Кніга запісаў. № 46. (1562–1565). Пад. *Мянжынскі В.* Мінск, 2006,

Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Москва–Ленинград, 1950, с. 475–477.

Описание полоцкихъ владычныхъ, монастырскихъ и церковныхъ земель ревизорами 1580 года. При. *Ланно И.* Москва, 1907.

Описание рукописнаго отделения виленской публичной библиотеки:

Т. 3. Вильна, 1898.

Т. 5. Вильна, 1906.

“Пам’ять”// *Русина О.* Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. Додаток. Київ, 1998.

Памятники дипломатическихъ сношеній Московского государства съ польско-литовскимъ. Т. 1. Из. *Карпова Г.* Санктпетербургъ, 1882.

Памятники дипломатическихъ сношеній Московского государства съ польско-литовскимъ. Т. 2. Из. *Карпова Г.* Санктпетербургъ, 1887.

Полное собрание русских летописей:

Т. 1. Лаврентьевская летопись. С.-Петербург, 1962.

Т. 2. Ипатьевская летопись. С.-Петербург, 1908.

Т. 3. Новгородские летописи. С.-Петербург, 1841.

Т. 4. Новгородская пятая летопись. Петроградъ, 1917.

Т. 5. Псковские и Софійские летописи. С.-Петербург, 1851.

Т. 8. Продолженіе летописи по воскресенскому списку. Санктпетербургъ, 1859.

Т. 9. Летописный сборникъ, именуемый патріаршею или никоновского летописью. Санктпетербургъ, 1862.

Т. 15. Рогожскій летописецъ. Петроград, 1863.

Т. 16. Летописный сборникъ, именуемый летописью Авраамки. С.–Петербургъ, 1889.

Т. 32. Хроники: Литовская и Жомойтская, и Быховца. Москва, 1975.

Т. 35. Летописи белорусско–литовские. Москва, 1980.

Полоцкая Ревизія 1552 года. При. *Ланно И.* Москва, 1905.

Правда Русская. Т. 2. Комментарии. Москва-Ленинград, 1947.

Ревизія пуць и переходовъ звериныхъ в бывшемъ Великомъ Княжестве Литовскомъ... Вильна, 1867.

Русская историческая библиотека:

Т. 20. Литовская Метрика. Книги судных дел. С.-Петербург, 1903;

Т. 27. Литовская Метрика. Книги записей. С.-Петербург, 1910;

- T. 30. Литовская Метрика. Книги публичныхъ дел. Юрьевъ, 1914.
- Сигизмунд Герберштейн*. Записки о Московии. Москва, 1988.
- Статут Вялікага Княства Літоўскага 1566 года. Пад. *Доўнар Т., Сатолін У., Юхо Я.* Мінск, 2003.

Literatūra

- Abramauskas S.* Mūrinės statybos raida Lietuvoje XIII–XVI a. Vilnius, 2012.
- Acham K., Schulze W.* Einleitung// Theorie der Geschichte. Beiträge zur Historik. Bd. 6. Teil und das Ganze. Hrsg. von *Acham K., Schulze W.* München, 1990, S. 9–29.
- Albrecht U.* Der Adelssitz im Mittelalter. Studien zum Verhältnis von Architektur und Lebensform in Nord- und Westeuropa. München–Berlin, 1995.
- Almonaitis V.* Vokiečių ordino įsigalėjimas Žemaitijoje 1404–1406 m.// Lietuvos istorijos metraštis. 1997 metai. Vilnius, 1998, p. 41–50.
- Almonaitis V.* Žemaitijos politinė padėtis 1380–1410 metais. Kaunas, 1998.
- Arnold K.* Freiheit im Mittelalter// Historisches Jahrbuch. Bd. 1. Freiburg / München, 1984, S. 1–21.
- Arszyński M.* Stosunki między zakonem krzyżackim a społeczeństwem w świetle rozważań nad organizacją budowy kościołów parafialnych w Prusach// Zakon krzyżacki a społeczeństwo państwa w Prusach: zbiór studiów. Toruń, 1995, s. 165–184.
- Aubenas R.* Les châteaux forts des Xe et XIe siècles: contribution à l'étude des origines de la féodalité// Revue historique de droit français et d'étranger. 17, 1938, p. 548–586.
- Avižonis K.* Die Entstehung und Entwicklung des litauischen Adels bis zur litauisch-polnischen Union 1385. Berlin, 1932.
- Avižonis K.* Rinkiniai raštai. T. IV. Vilnius, 1994.
- Baaken G.* Königtum, Burgen und Königsfreie. (Vorträge und Forschungen. Bd. 6). Stuttgart, 1961.
- Baliński M.* Krewa. Starodawny zamek w Litwie// Pisma historyczne. T. 4. Warszawa, 1843, s. 165–180.
- Banionis E.* Lietuvos Metrikos knygos: sąvoka, terminas, definicija// Lietuvos istorijos metraštis. 1988 metai. Vilnius, 1989, p. 135–148.
- Baranauskas T.* Lietuvos medinės pilys rašytinių šaltinių duomenimis// Lietuvos archeologija. T. 24. Vilnius, 2003.

- Baranauskas T., Zabiela G.* Ceklis 1253 metais: istorinė-archeologinė analizė// Žemaičių istorijos virsmas iš 750 metų perspektyvos. Sud. *Ivinskis A.* Vilnius, 2004, p. 9–55.
- Baranauskas T., Zabiela G.* Mindaugo dvaras Latava// Lietuvos istorijos metraštis. 1997 metai. Vilnius, 1998, p. 21–40.
- Baranauskas T.* Zamki i kościoły litewskie XIV–XV wieku jako ośrodki kultury// Środowiska kulturotwórcze i kontakty kulturalne Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do XIX wieku. Warszawa, 2009, s. 11–24.
- Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M.* Historia ustroju i prawa polskiego. Warszawa, 2003.
- Barford P. M.* The Early Slavs. Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe. Ithaca-New York, 2001.
- Barlett R.* The Making of Europe: Conquest, Colonisation and Cultural Change 950–1350. London, 1994.
- Baronas D.* Apie Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės karinį potencialą artilerijos požiūriu (XVI a. viduryje)// Lietuvos istorijos metraštis. 1997 metai. Vilnius, 1998, p. 51–75.
- Baronas D., Dubonis A., Petrauskas R.* Lietuvos istorija. T. 3. XIII a.–1385 m. Valstybės iškilimas tarp Rytų ir Vakarų. Vilnius, 2011.
- Baronas D.* Fortification innovations in the Grand Duchy of Lithuania during the Reign of Sigismundus Augustus (1548–1572)// Zamek i dwór w Średniowieczu od XI do XV wieku. Poznań, 2001, s. 80–82.
- Baronas D.* Trys Vilniaus kankiniai: gyvenimas ir istorija. Vilnius, 2000.
- Barthelemy D., White St. D.* The „Feudal Revolution”// Past & Present. No. 152. 1996, pp. 196–223.
- Bartoszewicz J.* Zamek Bialski. Lwów, 1881.
- Basanavicius J.* Apie senoves Lietuvos pylis. Tilžėje, 1891.
- Batūra R.* XIV a. Medininkų žemės – Žemaitijos centro gynyba: Laukuvos ir Kaltinėnų priedanga// Istorija. Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbai. Nr. 59–60. Vilnius, 2004, p. 13–21.
- Batūra R.* Lietuva tautų kovoje prieš Aukso ordą. Nuo Batu antplūdžio iki mūšio prie Mėlynųjų vandenų. Vilnius, 1975.
- Batūra R.* Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pilys Vytauto Didžiojo epochoje// Vytautas Didysis ir Lietuva, Vilnius, 1996, p. 32–35.
- Batūra R.* Vilniaus aukštutinė pilis. Vilnius, 1964.
- Berns W.-R.* Burgenpolitik und Herrschaft des Erzbischofs Balduin von Trier (1307–1354). (Vorträge und Forschungen. Sonderband 27). Sigmaringen, 1980.

Bibliothek der gesamten deutschen national Literatur. Bd. 1. Mittelhochdeutsches Wörterbuch von *Ziemann A.* Quedlinburg und Leipzig, 1838.

Biller Th. Die Adelsburg in Deutschland. Entstehung-Gestalt-Bedeutung. München, 1998.

Biller Th., Bernhard M. Anfänge der Adelsburg im Elsass in ottonischer, salischer und frühstaufischer Zeit// Burgen der Salierzeit. In den südlichen Landschaften des Reiches. T. 2. (Monographien. Bd. 26). Sigmaringen, 1991, S. 245–284.

Birrell J. R. The Medieval English Forest// *Journal of Forest History*. Vol. 24, No. 2 (1980), pp. 78–85.

Bisson T. N. The „Feudal Revolution“// *Past & Present*. No. 142. 1994, pp. 6–42.

Bisson T. N. The „Feudal Revolution“: Reply// *Past & Present*. No. 155. 1997, pp. 208–225.

Bitschman M. Burg und Adel in Tirol zwischen 1050 und 1300. Grundlagen zu ihrer Erforschung. Wien, 1983.

Blasius D. Rezension: *Wilhelm H.* Herrschaftliche Jagd, bäuerliche Not, und bürgerliche Kritik. Zur Geschichte der fürstlichen und adligen Jagdprivilegien vornehmlich im südwestdeutschen Raum// *Historische Zeitschrift*. Bd. 227. Hf. 3. Oldenbourg, 1978, S. 689–690.

Bloch. E. Erbschaft dieser Zeit. Zürich, 1935.

Bloch M. Aus der Werkstatt des Historikers. Zur Theorie und Praxis der Geschichtswissenschaft. Hrsg. und mit einem Nachwort von *Schöttler P.* Frankfurt-New York, 2000.

Bloch M. Feudal Society. Social Classes and Political Organization. Vol. 2. Chicago, 1961. (*idem.* La société féodale. 1–2. Paris, 1939–1940).

Bloch M. Für eine vergleichende Geschichtsbetrachtung der europäischen Gesellschaften// Alles Gewordene hat seine Geschichte. Die Schule der Annales in ihren Texten 1929–1992. Hrsg. von *Middel M., Sammler S.* Leipzig, 1994, S. 121–168.

Blum J. Lord and Peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth Century. New York, 1968.

Blum J. The Beginnings of Large-Scale Private Landownership in Russia// *Speculum*. Vol. 28. No. 4. 1953, pp. 776–790.

Boockmann H. Vokiečių ordinas. Dvylika jo istorijos skyrių. Vilnius, 2003.

Bodsch I. Burg und Herrschaft zur Territorial- und Burgenpolitik der Erzbischöfe von Trier im Hochmittelalter bis zum Tod Dieters von Nassau (1307). Boppard am Rhein, 1989.

Boniecki A. Poczet rodów w Wielkiem Księstwie Litewskiem w XV i XVI wieku. Warszawa, 1883.

Borgolte M. Sozialgeschichte des Mittelalters. Eine Forschungsbilanz nach der deutschen Einheit. Historische Zeitschrift. (Beiheft Bd. 22). München, 1996.

Borgolte M. Viduramžių Europos lyginamosios istorijos teorija ir praktika. Lietuvos atvejis iš makroistorinės perspektyvos// Lietuvos valstybės susikūrimas europiniame kontekste. Sud. *Petrauskas R.* Vilnius, 2008, p. 46–73.

Borst A. Lebensformen im Mittelalter. Berlin, 2010.

Bosl K. Die Reichsministerialität als Element der mittelalterlichen deutschen Staatsverfassung im Zeitalter der Salier und Staufer// Adel und Bauern im deutschen Mittelalter. Hrsg. von *Mayer Th.* Darmstadt, 1967, S. 74–108.

Bosl K. Die Reichsministerialität der Salier und Staufer. Ein Beitrag zur Geschichte des hochmittelalterlichen deutschen Volkes, Staates und Reiches. T. 1. Stuttgart, 1950.

Bourdieu P. Social Space and Symbolic Power// Sociological Theory. Vol. 7. No. 1. 1989, pp. 14–25.

Bourdieu P. The Social Space and the Genesis of Groups// Theory and Society. Vol. 14. No. 6. 1985, pp. 723–744.

Braudel F. The Mediterranean world in the age of Philip II. Vol. 1. New York, 1976.

Braudel F. The Structures of Everyday Life. The Limits of the Possible. Civilization & Capitalism 15th–18th Century. Vol. 1. New York. 1979.

Brown A., Pluskowski A. Detecting the environmental impact of the Baltic Crusades on a late-medieval (13th–15th century) frontier landscape: palynological analysis from Malbork Castle and hinterland, Northern Poland// Journal of Archaeological Science. (38). 2011, p. 1957–1966.

Brown A. R. A List of Royal Castles 1154–1216// The English Historical Review. Vol. 74. No. 291. 1959, pp. 249–280.

Brown A. R. Royal Castle-Building in England 1154–1216// The English Historical Review. Vol. 70. No. 276. 1955, pp. 353–398.

Brunner O. Land und Herrschaft. Grundfragen der territorialen Verfassungsgeschichte Österreichs im Mittelalter. Darmstadt, 1984.

Bucevičiūtė L. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė XIV–XVI a.: valstybės erdvės ir jos sienų samprata. Daktaro disertacija. Humanitariniai mokslai, istorija (05 H). Kaunas, 2010.

Budreika E. Vilniaus pilis. Vilnius, 1977.

Bumblauskas A. Senosios Lietuvos istorija 1009–1795. Vilnius, 2005.

Bünz E. Urbare und verwandte Quellen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte// Aufriß der Historischen Wissenschaften. Bd. 4. Quellen. Hrsg. von *Maurer M.* Stuttgart, 2002, S. 168–189.

Burgen der Salierzeit. T. 1–2. Hrsg. von *Böhme H. W.* Sigmaringen, 1991–1992.

Cardini F. Der Krieger und der Ritter// Der Mensch des Mittelalters. Hrsg. von *Le Goff J.* Essen, 2004, S. 87–129.

Christianization and the Rise of Christian Monarchy. Scandinavia, Central Europe and Rus' c. 900–1200. Ed. *Berend N.* Cambridge, 2007.

Collins R. Weber's Last Theory of Capitalism: A Systematization// *American Sociological Review*. Vol. 45. No. 6, 1980, pp. 925–942.

Conce W. Agrarverfassung und Bevölkerung in Litauen und Weißrußland. Die Hufenverfassung im ehemaligen Großfürstentum Litauen. Leipzig, 1940.

Coulin A. Befestigungshoheit und Befestigungsrecht. Leipzig, 1911.

Coulson Ch. Castles in Medieval Society. Fortresses in England, France, and Ireland in the Central Middle Ages. New York, 2003.

Crouch D. Tournament. London–New York, 2005.

Čelkis T., Antanavičius D. 1545 metų Livonijos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės sienos patikrinimas (Livonijos pareigūnų ataskaita)// Lietuvos istorijos studijos. T. 27. Vilnius, 2011, p. 164–178.

Čelkis T. Privačios žemėvaldos ribų nustatymas ir žymėjimas XV–XVI a. Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje// Istorijos šaltinių tyrimai. T. 3. Sud. *Antanavičius D.* Vilnius, 2011, p. 31–58.

Čelkis T. Valdžia ir erdvė: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorializacijos procesas XIV–XVI a. Daktaro disertacija. Humanitariniai mokslai, istorija (05 H). Vilnius, 2011.

Dannenbauer H. Adel, Burg und Herrschaft bei den Germanen (Grundlagen der deutschen Verfassungsentwicklung)// *Historisches Jahrbuch*. Bd. 61. S. 1–50.

Darby H. C. Domesday Woodland// *The Economic History Review*. New Series. Vol. 1 (1950), pp. 21–43.

Daugudis V. Senoji medinė statyba Lietuvoje. Vilnius, 1982.

Davis Ph. English Licences to Crenellate: 1199–1567// *The Castle Studies Group Journal*. No. 20. 2007, pp. 226–245.

Dąbrowski J. Kazimierz Wielki twórca Korony Królestwa Polskiego. Kraków, 2007.

Debus F. Namenkunde und Namengeschichte. Eine Einführung. Berlin, 2012.

Demotz B. L'État et la château au Moyen Âge: l'exemple savoyard// *Journal des savants*. 1987, No. 1–2, pp. 27–64.

Deutsche Geschichte. Von der Anfängen bis zur Gegenwart. Hrsg. von *Vogt M.* Stuttgart-Weimar, 1997.

Dickinson J. The Medieval Conception of Kingship and Some of its Limitations, as Developed in the Policraticus of John of Salisbury// *Speculum*. Vol. 1. No. 3. 1926, pp. 308–337.

Droysen J. G. Historik. Vorlesungen über Enzyklopädie und Methodologie der Geschichte. München-Berlin, 1937.

Duby G. Die drei Ordnungen. Das Weltbild des Feudalismus. Frankfurt am Main, 1986.

Duby G. The Diffusion of Cultural Patterns in Feudal Society// *Past and Present*. No. 39. 1968. pp. 3–10.

Duby G. La société aux XIe et XIIe siècles dans la région mâconnaise. Paris, 1971.

Duby G. L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'occident médiéval. T. 2. Paris, 1977.

Duby G., Mandrou R. Historia kultury francuskiej: wiek X–XX. Warszawa, 1965.

Dubonis A. Das Grenzgebiet zwischen Litauen und dem Deutschen Orden: soziale, wirtschaftliche, administrative, ethnische und kulturelle Kommunikation in den Jahren 1290–1422// *Tannenberg-Grunwald-Žalgiris 1410: Krieg und Frieden im Späten Mittelalter*. Hrsg. von *Paravicini W., Petrauskas R., Vercamer G.* Wiesbaden, 2012, S. 53–65.

Dubonis A. Dvaras// Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai. Sud. *Ališauskas V., Jovaiša L., Paknys M., Petrauskas R., Raila E.* Vilnius, 2001, p. 150–165.

Dubonis A. Kaimyninių kraštų įtakos Lietuvos valstybės formavimosi laikotarpiu// Lietuvos valstybės susikūrimas europiniame kontekste. Sud. *Petrauskas R.* Vilnius, 2008, p. 74–96.

Dubonis A. Lietuvos didžiojo kunigaikščio leičiai. Iš Lietuvos ankstyvųjų valstybinių struktūrų praeities. Vilnius, 1998.

Dubonis A. Raštininkas// Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai. Sud. *Ališauskas V., Jovaiša L., Paknys M., Petrauskas R., Raila E.* Vilnius, 2001, p. 574–587.

Dundulis B. Lietuvių kova dėl Žemaitijos ir Užnemunės. Vilnius, 1960.

Ebner H. Die Burg als Forschungsproblem mittelalterlicher Verfassungsgeschichte// *Die Burgen in deutschen Sprachraum. Ihre Rechts- und verfassungsgeschichtliche Bedeutung*. T. 1. Hrsg. von *Patze H.* Sigmaringen, 1976, S. 11–82.

Ehlers C. Königliche Burgen und Pfalzen als Zentren für den reisenden Hof des ostfränkischen Reiches// *Concilium medii aevi* 14 (2011), S. 3–19.

Elias N. Rūmų dvaro visuomenė: karaliaus ir rūmų dvaro aristokratijos sociologijos tyrimai. Vilnius, 2004.

Etymologisches Wörterbuch des Althochdeutschen. Von *Lloyd A. L., Lühr R., Springer O.* Bd. 2. Göttingen und Zürich, 1998.

Figueras L. Personal Naming and Structures of Kinship in the Medieval Spanish Peasantry// Personal Names Studies of Medieval Europe: Social Identity and Familial Structures (Studies in Medieval Culture 43). Michigan, 2002, pp. 53–66.

Fossier R. Enfance de l'Europe: X^e–XIIe siècle: aspects économiques et sociaux. PUF, 1982.

Fossier R. La Terre et les Hommes en Picardie jusqu' à la fin du XIIIe siècle. Paris, Louven, 1968.

Fügedi E. Castle and Society in Medieval Hungary (1000–1437). Budapest, 1986.

Ganshof F. L. Was ist das Lehnswesen? Darmstadt, 1961.

Gawlas S. O kształt zjednoczonego królestwa. Warszawa, 2000.

Gawlas S. Die Probleme des Lehnswesens und des Feudalismus aus polnischer Sicht// Das europäische Mittelalter im Spannungsbogen des Vergleichs. Hrsg. von *Borgolte M.* Berlin, 2001, S. 97–123.

Gąsiorowski A. Itinerarium króla Władysława Jagiełły 1386–1434. Warszawa, 1972.

Geary P. J. Vergleichende Geschichte und sozialwissenschaftliche Theorie// Das europäische Mittelalter im Spannungsbogen des Vergleichs. Zwanzig internationale Beiträge zu Praxis, Problemen und Perspektiven der historischen Komparatistik. Hrsg. von *Borgolte M.* Berlin, 2001, S. 29–38.

Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Hrsg. von *Brunner O., Conze W., Koselleck R.* Bd. 1. Klett–Cotta, 1992.

Girlevičius L. Medininkų piliavietė// Archeologiniai tyrimai Lietuvoje 2010 metais. Vilnius, 2011, p. 173–180.

Die Grundherrschaft im späten Mittelalter. Teile 1–2. Hrsg. von *Patze H.* Sigmaringen, 1983.

Gudavičius E. Aukščiausia žemės nuosavybė „barbarinėje“ Lietuvoje// Lietuvos europėjimo keliais. Sud. *Bumblauskas A., Petrauskas R.* Vilnius, 2002, p. 112–123.

Gudavičius E. Europa ir Lietuva kultūros ir civilizacijos tipologijų požiūriu// Lietuvos europėjimo keliais. Sud. *Bumblauskas A., Petrauskas R.* Vilnius, 2002, p. 30–49.

Gudavičius E. Gedimino pilies (Žemaitijoje), Pagraudės srities ir Paragraudžio vietovės problematika// Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. Serija A. 1 (102). Vilnius, 1988 p. 60–69.

Gudavičius E. Lietuvos pašauktinės kariuomenės organizacijos bruožai// Karo archyvas. T. 13. Vilnius, 1992, p. 43–119.

Gudavičius E. Lietuvos valstiečių įbaudžiavinimo procesas ir jo atsispindėjimas I Lietuvos Statute (1529). Istorijos kand. Disertacija. Vilnius, 1971.

Gudavičius E. Lietuvos valstybės struktūra Gedimino laikais// Lietuvos europėjimo keliais. Sud. *Bumblauskas A., Petrauskas R.* Vilnius, 2002, p. 133–143.

Gudavičius E. Miestų atsiradimas Lietuvoje. Vilnius, 1991.

Gudavičius E. Mindaugas. Vilnius, 1999.

Šlėktų atsiskyrimas nuo bajorų Lietuvoje XVI a. Bajorų luomo susidarymas// Lietuvos europėjimo keliais. Sud. *Bumblauskas A., Petrauskas R.* Vilnius, 2002, p. 142–154.

Gudavičius E. Šv. Brunono misija// Lietuvos europėjimo keliais. Sud. *Bumblauskas A., Petrauskas R.* Vilnius, 2002, p. 283–308.

Gumauskaitė V. Struktūralizmo apmatai: sąvokos, metodas, filosofija. Vilnius, 1997.

Gurevičius A. Viduramžių kultūros kategorijos. Vilnius, 1989.

Halecki O. Litwa, Ruś i Żmudź, jako części składowe Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kraków, 1916.

Halm Ch., Hirschbiegel J. Reiseberichte, ethnographische und geographische Schriften// Aufriß der Historischen Wissenschaften. Bd. 4. Quellen. Hrsg. von *Maurer M.* Stuttgart, 2002, S. 215–238.

A Handbook of Germanic Etymology. By *Orel V.* Leiden-Boston, 2003.

Hartung W. Adel, Erbrecht, Schenkung. Die strukturellen Ursachen der frühmittelalterlichen Besitzübertragungen an die Kirche// Gesellschaftsgeschichte. Festschrift für Karl Bosl zum 80. Geburtstag. Bd. 1. Hrsg. von *Seibt F.* München, 1988, S. 417–438.

Haskins. Ch. H. Norman Institutions. Cambridge, 1918.

Hechberger W. Adel im fränkisch-deutschen Mittelalter. Zur Anatomie eines Forschungsproblems. Ostfildern, 2005.

Hechberger W. Adel, Ministerialität und Rittertum im Mittelalter. (Enzyklopädie deutscher Geschichte. Bd. 72). Oldenbourg, 2004.

Hellmann M. Probleme früher städtischer Sozialstruktur in Osteuropa// Beiträge zur Geschichte des östlichen Europa im Mittelalter. (Gesammelte Aufsätze). Amsterdam, 1988, S. 219–242.

- Hennig B.* Kleines Mittelhochdeutsches Wörterbuch. Tübingen, 2001.
- Henning F.-W.* Deutsche Wirtschafts- und Sozialgeschichte im Mittelalter und in der frühen Neuzeit. Bd. 1. Paderborn-München-Wien-Zürich, 1991.
- Hinz H.* Motte und Donjon. Zur Frühgeschichte der mittelalterlichen Adelsburg. Köln, 1981.
- Historia Polski. Od czasów najdawniejszych do 1764. T. 1. Warszawa, 1964.
- Holzfurtnner L.* Landesgeschichte// Aufriß der Historischen Wissenschaften. Bd. 2. Räume. Hrsg. von *Maurer M.* Stuttgart, 2001, S. 348–415.
- Hotz W.* Pfalzen und Burgen der Stauferzeit. Darmstadt, 1981.
- Huizinga J.* Istorijos idėja// Kultūra ir istorija. Sud. *Berenis V.* Vilnius, 1996, p. 110–124.
- Ivinskis Z.* Geschichte des Bauernstandes in Litauen. Von den ältesten Zeiten bis zum Anfang des 16. Jahrhunderts. (Historische Studien. Hf. 236). Berlin, 1933.
- Ivinskis Z.* Lietuvos prekyba su prūsais. Iki XVI amžiaus pradžios. Kaunas, 1934.
- Ivinskis Z.* Trakų Galvės ežero salos pilis// Vytauto Didžiojo kultūros muziejaus metraštis. T. 1. Kaunas, 1941, p. 135–198.
- Jankauskas V.* Nemuno žemupio pilių gynybinės sistemos efektyvumas kovose su Vokiečių ordinu 1283–1369// Karo archyvas. T. 23. Vilnius, 2008, p. 5–38.
- Jannsen W.* Die Bedeutung der mittelalterlichen Burg für die Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Mittelalters// Das Handwerk in vor- und frühgeschichtlicher Zeit. T. 2. Hrsg. von *Jankuhn H., Janssen W., Schmidt-Wiegand R., Tiefenbach H.* Göttingen, 1983, S. 261–316.
- Jäschke K.-U.* Burgenbau und Landesverteidigung um 900. Überlegungen zu Beispielen aus Deutschland, Frankreich und England. (Vorträge und Forschungen. Bd. 16). Sigmaringen, 1975.
- Jäschke K.-U.* Rezension: Die Burgen im deutschen Sprachraum. Ihre rechts- und verfassungsgeschichtliche Bedeutung// Historische Zeitschrift. Bd. 229. Hf. 1. Oldenbourg, 1979, S. 140–146.
- Jurek T.* Die Entstehung des polnischen Adels// Studien zum Adel im mittelalterlichen Polen. Hrsg. von *Mühle E.* Wiesbaden, 2012, S. 13–117.
- Jurgaitis R.* Šiaulių žemė Viduramžiais: sunaikintų pilių lokalizacijos problemos// Darbai ir dienos. T. 44. Kaunas, 2005, p. 63–80.
- Jurginis J.* Baudžiaivos įsigalėjimas Lietuvoje. Vilnius, 1962.
- Jurginis J.* Entwicklung der Steinbauten in Litauen im 14.–15. Jahrhundert// Acta Visbyensia 4. (Visby-symposiet för historiska vetenskaper 1971). Visby, 1973, S. 223–237.

Jurginis J. Lietuvos valstiečių istorija (Nuo seniausių laikų iki baudžiamos panaikinimo). Vilnius, 1978.

Jurginis J. Medininkų pilis. Vilnius, 1984.

Kaczmarczyk Z. Kazimierz Wielki (1333–1370). Warszawa, 1948.

Kaczmarczyk Z. Monarchia Kazimierza Wielkiego. T. 1–2. Poznań, 1939–1946.

Kaczmarczyk Z. Organizacja obrony kraju w czasach Kazimierza Wielkiego// *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*. T. 2. Kraków, 1938, s. 313–338.

Kaelbe H. Der historische Vergleich. Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert. Frankfurt am Main / New York, 1999.

Kajzer L. Die Burgen als Bestandteil der gesellschaftlichen Landschaft im mittelalterlichen Polen// *Quaestiones medii aevi novae. Peace and War*. Vol. 4. Warszawa, 1999, p. 107–131.

Kajzer L. Zamki i społeczeństwo. Przemiany architektury i budownictwo obronnego w Polsce w X–XVIII. Łódź, 1993.

Kajzer L. Z problematyki badań zamków biskupskich w Polsce Średniowiecznej// *Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego województwa sandomierskiego*. Kielce, 1997, s. 7–14.

Kantorowicz E. H. The King's Two Bodies. Study in Mediaeval Political Theology. Princeton, 1997.

Karvelis D., Ragauskienė R. Iš Radvilų giminės istorijos: Dubingių kunigaikštystė 1547–1808 m. Vilnius, 2009.

Kiaupa Z. 1408 m. Vytauto privilegija Kauno miestui// *Kauno istorijos metraštis*. 1979. Vilnius, 1979, p. 5–19.

Kiaupienė J. „Mes Lietuva“: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorija XVI a.: viešasis ir privatus. Vilnius, 2003.

Kiaupienė J., Petrauskas R. Lietuvos istorija. T. 4. Nauji horizontai: dinastija, visuomenė, valstybė. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė 1386–1529 m. Vilnius, 2009.

Kitkauskas N. Vilniaus pilies gynybiniai įtvirtinimai, pilies ryšys su miestu// *Istorijos ir kultūros paminklų tyrimai ir restauravimas Lietuvos TSR, 1976–1980*. Vilnius, 1980, p. 48–49.

Kitkauskas N. Vilniaus pilys: statyba ir architektūra. Vilnius, 1989.

Klebel E. Territorialstaat und Lehen// *Studium zum mittelalterlichen Lehenswesen (Vorträge und Forschungen. Bd. 5)*. Lindau–Konstanz, 1972, S. 195–228.

Klimas P. Ghillebert de Lannoy: dvi jo kelionės Lietuvon Vytauto Didžiojo laikais (1413–1421). Kaunas, 1931.

Kłoczowski J. Młodsza Europa. Europa Środkowo-Wschodnia w kręgu cywilizacji chrześcijańskiej średniowiecza. Warszawa, 2003.

Kocka J. Sozialgeschichte: Begriff-Entwicklung-Probleme. Göttingen, 1986.

Kołodziejski S. Obronne siedziby biskupów krakowskich. Zarys problematyki badawczej// Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego województwa sandomierskiego. Materiały z sesji naukowej Kielce 20 IX 1997. Kielce, 1997, s. 17–22.

Koselleck R. Raum und Geschichte// Zeitschichten. Studien zur Historik. Frankfurt am Main, 2010, S. 78–96.

Koselleck R. Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten. Frankfurt am Main, 1989.

Krasauskaitė M. Die litauischen Adelsprivilegien bis zum Ende des XV. Jahrhunderts. Leipzig, 1927.

Krawcewicz A. Zamki Giedymina przy zachodniej granicy Litwy// Zamki i przestrzeń społeczna w Europie środkowej i wschodniej. Warszawa, 2002, s. 269–275.

Kuncevičius A., Jankauskas R., Laužikas R., Stankevičiūtė D., Rutkauskaitė I. Radvilų tėvonija Dubingiuose. Vilnius, 2009.

Kuncevičius A., Laužikas R., Rutkauskaitė I., Šmigelskas R. Radvilų rūmai Dubingiuose. Vilnius, 2011.

Kuncevičius A. Lietuvos viduramžių archeologija. Vilnius, 2005.

Kuncevičius A. Senieji Trakai// Lietuvos pilių archeologija. Klaipėda, 2001, p. 128–146.

Lamprecht K. Kulturhistorische Methode. Berlin, 1900.

Landwehr A. Von der „Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen“// Historische Zeitschrift. Bd. 295. Hf. 1. München, 2012, S. 1–34.

Lefebvre H. Die Produktion des Raums// Raumtheorie. Grundtexte aus Philosophie und Kulturwissenschaften, Hrsg. von *Dünne J. und Günzel St.* Frankfurt am Main, 2006, S. 330–342.

Le Goff J. Krikščionijos erdvė Romos kurijos akimis ir ekumeninio susirinkimo organizavimas 1274 m.// Viduramžių vaizduotė, Vilnius, 2003, p. 106–114.

Lehmann E. Der Palast Ottos des Grossen in Magdeburg// Architektur des Mittelalters. Funktion und Gestalt. Weimar, 1984, S. 42–62.

Lesmaitis G. LDK samdomoji kariuomenė XV a. pabaigoje–XVI a. antrojoje pusėje. Vilnius, 2011.

Lesmaitis G. Nuo Viedrošos iki Oršos. Permainos LDK kariuomenės komplektavimo sistemoje// Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha. Vilnius, 2007, p. 131–142.

- Levandauskas V.* Lietuvos mūro istorija. Kaunas, 2012.
- Levandauskas V.* Napoleonas Orda: senosios Lietuvos architektūros peizažai. Vilnius, 2006.
- Lexikon des Mittelalters. Bd. 2. München–Zürich, 1983.
- Lietuvos archeologijos bibliografija. 1782–1998. Sud. *Tautavičius A.* Vilnius, 2000.
- Lietuvos architektūros istorija. Nuo seniausių laikų iki XVII a. vidurio. T. 1. Vilnius, 1987.
- Lietuvos gynybiniai įtvirtinimai. Sud. *Kuncevičius A.* Vilnius, 2001.
- Lietuvos istorija. Geležies amžius. T. 2. Vilnius, 2007.
- Lietuvos piliakalnių atlasas. T. 1–3. Sud. *Baukonis Z., Zabiela G.* Vilnius, 2005.
- Lisauskaitė B.* Trakų archeologiniai tyrimai 1971–1998 metais// Lietuvos pilių archeologija. Klaipėda, 2001, p. 105–125.
- Lowmiański H.* Studja nad początkami społeczeństwa i państwa Litewskiego. T. 1–2. Wilno, 1931–1932.
- Machovenko J.* Diečiaus ir vižo institutų užuomazga ir raida Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje// Teisė. T. 46. Vilnius, 2003, p. 87–97.
- Machovenko J.* Miškų teisinė apsauga Lietuvos Statutuose// Teisė. T. 86. Vilnius, 2013, p. 7–19.
- Mayer Th.* Die Bildung der Grundlagen des modernen deutschen Staates im hohen Mittelalter// Herrschaft und Staat im Mittelalter (Wege der Forschung. Bd. 2). Darmstadt, 1964, S. 284–331.
- Maurer H.-M.* Rechtsverhältnisse der hochmittelalterlichen Adelsburg vornehmlich in Südwestdeutschland// Die Burgen im deutschen Sprachraum. Ihre rechts- und verfassungsgeschichtliche Bedeutung. T. 2. (Vorträge und Forschungen. Bd. 19). Hrsg. von *Patze H.* Sigmaringen, 1976, S. 77–190.
- Mckitterick R.* Charlemagne. The Formation of the European Identity. Cambridge, 2008.
- Meyer W.* Burg und Herrschaft – beherrschter Raum und Herrschaftsanspruch// Wissenschaftlicher Begleitband zu den Ausstellungen „Burg und Herrschaft“ und „Mythos Burg“. Hrsg. von *Großmann U., Ottomeyer H.* Dresden, 2010, S. 16–25.
- Mekas K.* Kauno pilies archeologiniai tyrinėjimai jos architektūros raidai nušviesti// Architektūros paminklai. T. 13. Vilnius, 1993, p. 3–12.
- Mekas K., Žalnierius A.* Medininkų pilies archeologiniai tyrinėjimai 1961–1963 metais// Lietuvos archeologija. T. 28. Vilnius, 2005, p. 133–162.
- Merkinės istorijos bruožai. Vilnius, 2004.

Miłobędzki A. Zamek Oleśnickich w Pińczowie// Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego województwa sandomierskiego. Materiały z sesji naukowej Kielce 20 IX 1997. Kielce, 1997, s. 93–97.

Miśkiewicz B. Studia nad obroną polskiej granicy zachodniej w okresie wczesnofeudalnym. Poznań, 1961.

Mitteis H. Formen der Adelherrschaft im Mittelalter// Die Rechtsidee in der Geschichte. (Gesammelte Abhandlungen und Vorträge). Weimar, 1957, S. 636–668.

Mitteis H. Lehnrecht und Staatsgewalt. Darmstadt, 1974.

Mittelhochdeutsches Wörterbuch. Ausgearbeitet von *Müller W.* Bd. 1. Leipzig, 1854.

Mitterauer M. Burg und Adel in österreichischen Ländern// Die Burgen im deutschen Sprachraum. Ihre rechts- und verfassungsgeschichtliche Bedeutung. T. 2. (Vorträge und Forschungen. Bd. 19). Hrsg. von *Patze H.* Sigmaringen, 1976, S. 353–385.

Modzelewski K. Barbarų Europa. Vilnius, 2007.

Modzelewski K. Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego (X–XIII wiek). Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1975.

Modzelewski K. Organizacja grodowa u progu epoki lokacji// Kwartalnik historii kultury materialnej. R. 28. Nr. 3. Warszawa, 1980, s. 329–340.

Moraw P. Über die Entwicklungsunterschiede und Entwicklungsausgleich im deutschen und europäischen Mittelalter. Ein Versuch// Über König und Reich. Aufsätze zur deutschen Verfassungsgeschichte des späten Mittelalters. Hrsg. von *Schwinges R.* Ch. aus Anlaß des 60. Geburtstags von Peter Moraw. Sigmaringen, 1995, S. 293–320.

Napoleonas Orda. Senosios Lietuvos vaizdai: albumas. Vilnius, 1999.

Narbutas S. *Latinitas* LDK raštijos raidoje// Senoji Lietuvos literatūra. 21 knyga. Vilnius, 2006, p. 137–169.

Neitmann K. Was ist eine Residenz? Methodische Überlegungen zur Erforschung der spätmittelalterlichen Residenzbildung// Vorträge und Forschungen zur Residenzenfrage. Bd. 1. Hrsg. von *Johanek P.* Sigmaringen, 1990, S. 11–43.

Neuman M., Pietkiewicz K. Lietuvos didžiojo kunigaikščio ir Lenkijos karaliaus Aleksandro Jogailaičio itinerariumas// Lietuvos istorijos metraštis. 1995 metai. Vilnius, 1996, p. 154–240.

Nikodem J. Kaributo maištas// Lietuvos istorijos metraštis. 2007/1. Vilnius, 2008, p. 5–20.

Nikžentaitis A. Gediminas. Vilnius, 1989.

Nikžentaitis A. Nuo Daumanto iki Gedimino. Iki krikščioniškos Lietuvos visuomenės bruožai. Klaipėda, 1996.

Nikžentaitis A. Rašytiniai šaltiniai apie lietuvių pilių gynybinę sistemą XIII a. pabaigoje–XIV a. pradžioje// Lietuvos TSR mokslų akademijos darbai. Serija A. 3 (96). Vilnius, 1986, p. 51–63.

Nikžentaitis A. Žemaitija XIII–XV a. pirmojoje pusėje// Žemaitijos istorija. Vilnius, 1997, p. 53–102.

Norkus Z. Apie istorizmą ir modernizmą istoriografijoje// Istorigrafija ir atvira visuomenė. Vilnius, 1998, p. 68–93.

Norkus Z. Between Philosophy and Rhetoric, or Historicizing Postmodernism in Meta-Historical Studies// Contemporary Philosophical Discourse in Lithuania. (Lithuanian Philosophical Studies 4). Ed. by *Baranova J.* Washington, 2005, pp. 121–143.

Norkus Z. Maxo Weberio feodalizmo samprata ir Lietuvos istorija// Lietuvos istorijos studijos. 1997, Vilnius, p. 44–54.

Norkus Z. Nepasiskelbusioji imperija: Lietuvos Didžioji Kunigaikštija lyginamosios istorinės imperijų sociologijos požiūriu. Vilnius, 2009.

Norkus Z., Morkevičius V. Kokybinė lyginamoji analizė: vadovėlis aukštųjų mokyklų studentams. Vilnius, 2011.

Oakley F. The Medieval Experience: Foundations of Western Cultural Singularity. New York, 1974.

Ochmański J. Biskupstwo Wileńskie w średniowieczu: ustrój i uposażenie. Poznań, 1972.

Ochmański J. Organizacja obrony Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami tatarów krymskich w XV–XVI w.// Studia i materiały do historii wojskowości. T. 5. Warszawa, 1960, s. 349–398.

Ochmański J. Powstanie i rozwój biskupstwa wileńskiego (1387–1550). Poznań, 1963.

Oexle O. G. „Der Teil und das Ganze“ als Problem geschichtswissenschaftlicher Erkenntnis. Ein historisch-typologischer Versuch// Theorie der Geschichte. Beiträge zur Historik. Bd. 6. Teil und das Ganze. Hrsg. von *Acham K., Schulze W.* München, 1990, S. 348–384.

Oexle O. G. Die funktionale Dreiteilung der ‘Gesellschaft’ bei Adalbero von Laon. Deutungsschemata der sozialen Wirklichkeit im früheren Mittelalter// Frühmittelalterliche Studien. Hrsg. von *Hauck K.* Bd. 12. Berlin, 1978, S. 1–54.

Olejnik K. Grody i zamki w Wielkopolsce. Poznań, 1993.

Paravicini W. Die ritterlich-höfische Kultur des Mittelalters// Enzyklopädie deutscher Geschichte. Bd. 32. Hrsg. von *Gall L.* München, 2011.

- Pašuta V.* Lietuvos valstybės susidarymas. Vilnius, 1971.
- Patzig G.* Theoretische Elemente in der Geschichtswissenschaft// Theorie der Geschichte. Beiträge zur Historik. Bd. 3. Theorie und Erzählung in der Geschichte. Hrsg. von *Kocka J., Nipperdey Th.* München, 1979, S. 137–152.
- Peyer H. K.* Das Reisekönigtum des Mittelalters// Könige, Stadt und Kapital. Aufsätze zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte des Mittelalters. Hrsg. von *Schmugge L., Sablonier R. und Wanner K.* Zürich, 1982, S. 98–115.
- Petrauskas R.* Ankstyvosios valstybinės struktūros Lietuvoje XIII–XV a. pradžioje// Lietuvos istorijos studijos. T. 16. Vilnius, 2005, p. 19–30.
- Petrauskas R.* Didžiojo kunigaikščio institucinio dvaro susiformavimas Lietuvoje (XIV a. pab.–XV a. vid.)// Lietuvos istorijos metraštis. 2005/1. Vilnius, 2006, p. 5–38.
- Petrauskas R.* Laisvi valstiečiai, laisvi bajorai, laisvas valdovas// Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kraštovaizdis. Mokslinių straipsnių rinkinys. Skiriama profesorės Jūratės Kiaupienės 65 – mečiui. Sud. *Šmigelskytė-Stukienė R.* Vilnius, 2012, p. 65–86.
- Petrauskas R.* Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje–XV a.: sudėtis-struktūra-valdžia. Vilnius, 2003.
- Petrauskas R.* Nuo Vytauto iki Aleksandro Jogailaičio: didžiojo Lietuvos kunigaikščio dvaro tęstinumo problema// Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha. Vilnius, 2007, p. 47–55.
- Petrauskas R.* Socialiniai pokyčiai Lietuvoje valstybės formavimosi laikotarpiu// Lietuvos valstybės susikūrimas europiniame kontekste. Sud. *Petrauskas R.* Vilnius, 2008, p. 160–183.
- Petrauskas R.* Titulas ir valdžia: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės didikų savimonės pokyčiai XVI amžiaus pirmojoje pusėje// Pirmasis Lietuvos statutas ir epocha. Sud. *Valikonytė I., Steponavičienė L.* Vilnius, 2005, p. 35–46.
- Petrauskas R.* Viduramžiai// Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra. Tyrinėjimai ir vaizdai. Sud. *Ališauskas V., Jovaiša L., Paknys M., Petrauskas R., Raila E.* Vilnius, 2001, p. 753–762.
- Petrauskas R.* Vytauto dvaras: struktūra ir kasdienybė// Naujasis židinys. 1–2, Vilnius, 2003, p. 39–44.
- Pietkiewicz K.* Kieżgajłowie i ich latyfundium do połowy XVI wieku. Poznań, 1982.
- Pinkus S.* Biržų pilis. Vilnius, 1986.
- Piper O.* Burgenkunde. Forschungen über gesamtes Bauwesen und Geschichte der Burgen innerhalb des deutschen Sprachgebietes. München, 1895.

- Pluskowski A. G., Boas A., Gerrard C.* The ecology of crusading: Investigating the environmental impact of holy war and colonisation at the frontiers of medieval Europe// *Medieval Archeology*. (55). 2011, pp. 192–225.
- Pluskowski A. G., Brown A., Shillito L.-M., Seetah K., Makowiecki D., Jarzebowski M., Klavinš K., Kreem J.* The Ecology of Crusading project: new research on medieval Baltic landscapes// *Antiquity*. (85/328). 2011.
- Poly J. P., Bournazel E.* La mutation féodale X^e–XIIe siècle. Paris, 1980.
- Poškienė J.* Senųjų Trakų pilies, senovės gyvenvietės ir vienuolyno buitinė keramika (XIV–XVII a. pirmoji pusė)// *Lietuvos istorijos metraštis*. 1998 metai. Vilnius, 1999, p. 5–23.
- Prusiewicz A.* Zamki i fortece na Wołyniu. Łuck, 1922.
- Puhle H.-J.* Theorien in der Praxis des vergleichenden Historikers// *Theorie der Geschichte*. Beiträge zur Historik. Bd. 3. Theorie und Erzählung in der Geschichte. Hrsg. von *Kocka J., Nipperdey Th.* München, 1979, S. 119–136.
- Purc J.* Itinerarium Witolda wielkiego księcia Litwy (17 lutego 1370 roku – października 1430 roku)// *Zeszyty naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*. Nr. 74. Historia. z. 11. Poznań, 1971, s. 71–115.
- Puzinas J.* Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje XIX a. gale ir XX a. pradžioje// *Senovė*. Nr. 1. 1920, p. 157–188.
- Puzinas J.* Naujausių ir proistorinių tyrinėjimų duomenys (1918–1938 metų Lietuvos proistorinių tyrinėjimų apžvalga). Kaunas, 1938.
- Raphael L.* Geschichtswissenschaft im Zeitalter der Extreme: Theorien, Methoden, Tendenzen von 1900 bis zur Gegenwart. München, 2010.
- Raphael L.* Von der Volksgeschichte zur Strukturgeschichte: Die Anfänge der westdeutschen Sozialgeschichte 1945–1968// *Von der Volksgeschichte zur Strukturgeschichte*. 2002. Hf. 1. Leipzig, 2002, S. 7–11.
- Ratzel F.* Antropogeographie. Stuttgart, 1882–1891.
- Reynolds S.* Fiefs and Vassals. The Medieval Evidence Reinterpreted. New York, 2001.
- Reuter T., Wickham Ch.* The „Feudal Revolution“// *Past & Present*. No. 155. 1997, pp. 177–208.
- Rėklaitis P.* The Problem of the Eastern Border of Gothic Architecture// *Lituanus: Lithuanian academic youth bulletin*. Vol. 10. No. 2. Chicago, 1964, pp. 33–49.
- Roberts-Jones Ph., Roberts-Jones F.* Bruegel. Paris, 2012.
- Rösener W.* Adel und Burg im Mittelalter// *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins*. Bd. 150. Stuttgart, 2002, S. 91–111.

- Rowell S. C.* Išdavystė ar paprasti nesutarimai? Kazimieras Jogailaitis ir Lietuvos diduomenė 1440–1481 metais// Lietuvos valstybė XII–XVIII a. Vilnius, 1997, p. 45–74.
- Rowell S. C.* Rusena karas Žemaičiuose: keletas pastabų apie 1442 m. privilegijos genezes// Žemaičių praeitis. Nr. 8. Vilnius, 1998, p. 5–28.
- Rowell S. C.* Trumpos akimirkos iš Kazimiero Jogailaičio dvaro: neeilinė kasdienybė tarnauja valstybei// Lietuvos istorijos metraštis. 2004/1. Vilnius, 2005, p. 24–57.
- Roux J.-P.* Karalius. Mitai ir simboliai. Vilnius, 2007.
- Rozpędowski J.* Początki zamków w Polsce w świetle badań warowni legnickiej// Kwartalnik architektury i urbanistyki. T. 10. z. 3–4. Warszawa, 1965, s. 149–179.
- Rozpędowski J.* Ze studiów nad palatiami w Polsce// Biuletyn historii sztuki. R. 24. Nr. 3–4. Warszawa, 1962, s. 243–255.
- Rösener W.* Valstiečiai Europos istorijoje. Vilnius, 2000.
- Samsonowicz H.* Historia Polski. Od czasów najdawniejszych do 1764. T. 1. Warszawa, 1964.
- Samsonowicz H.* Złota jesień polskiego średniowiecza. Warszawa, 1971.
- Sassen S.* Territory, Authority, Rights. From Medieval to Global Assemblages. Princeton-Oxford, 2008.
- Saviščevas E.* Kęsgailų Žemaitija. Kelios pastabos apie Kęsgailų valdymą Žemaitijoje (1442–1527)// Lituanistica. T. 58. nr. 2. 2004, p. 1–21.
- Saviščevas E.* Suvaldyti chaosą: bandymas naujai tirti Lietuvos didžiojo kunigaikščio Kazimiero suteikčių knygą// Istorijos šaltinių tyrimai. T. 1. Vilnius, 2008, p. 115–173.
- Saviščevas E.* Žemaitijos savivalda ir valdžios elitas 1409–1566 metais. Vilnius, 2010.
- Schieffer R.* Burgen als Problem vergleichender Landesgeschichte. Bericht über eine neue Publikation// Rheinische Vierteljahrsblätter. Jahrgang 1978. Bonn, 1978, S. 489–503.
- Schlesinger W.* Die Entstehung der Landesherrschaft. Darmstadt, 1969.
- Schmid K.* Geblüt, Herrschaft, Geschlechterbewusstsein. Grundfragen zum Verständnis des Adels im Mittelalter. (Vorträge und Forschungen. Bd. 44). Sigmaringen, 1998.
- Schmid K.* Zur Problematik von Familie, Sippe, Geschlecht, Haus und Dynastie beim mittelalterlichen Adel// Gebetsgedenken und adliges Selbstverständnis im Mittelalter. (Ausgewählte Beiträge. Festgabe zu seinem sechzigsten Geburtstag). Sigmaringen, 1983, S. 183–244.

- Schrader E.* Das Befestigungsrecht in Deutschland von den Anfängen bis zum Beginn des 14. Jahrhunderts. Göttingen, 1909.
- Schubert E.* Fürstliche Herrschaft und Territorium im Späten Mittelalter. Bd. 35. München, 2006.
- Schulze H. K.* Begriffsgeschichte und Mediävistik// Historische Semantik und Begriffsgeschichte. Hrsg. von *Koselleck R.* Klett-Cotta, 1979, S. 242–261.
- Schulze H. K.* Grundstrukturen der Verfassung im Mittelalter. Bd. 2. Stuttgart, 2004.
- Schwind F.* Zur Verfassung und Bedeutung der Reichsburg, vornehmlich im 12. und 13. Jahrhundert// Burg, Dorf, Kloster, Stadt. Beiträge zur hessischen Landesgeschichte und zur mittelalterlichen Verfassungsgeschichte. Hrsg. von *Braasch-Schwersmann U.* Marburg, 1999, S. 475–514.
- Seibt F.* Land und Herrschaft in Böhmen// Historische Zeitschrift. Bd. 200. Hf. 2. 1965, S. 286–315.
- Sideravičius K.* Sunkiausių kovų šimtmetis// Lietuvių karas su kryžiuočiais. Vilnius, 1964, p. 185–231.
- Siemiańczuk H.* Wschodnioeuropejski zamek we wczesnym średniowieczu – geneza i funkcjonowanie (według danych Białorusi)// Zamki i przestrzeń społeczna w Europie środkowej i wschodniej. Warszawa, 2002, s. 133–145.
- Siemiańczuk H.* Z problematyki wschodnioeuropejskiego zamku w średniowieczu// Zamek i dwór w Średniowieczu od XI do XV wieku. Poznań, 2001, s. 64–68.
- Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce. T. 1, 2, 4. Wrocław-Kraków-Warszawa-Gdańsk, 1953–1977.
- Southern R. W.* The Making of the Middle Ages. New Haven-London. 1992.
- Spieß K.-H.* Das Lehnswesen in Deutschland im hohen und späten Mittelalter. Idstein, 2002.
- Sprainaitis R.* Žvalgominiai archeologiniai kasinėjimai Kražiuose// Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1988 ir 1989 metais. Vilnius, 1990, p. 154–157.
- Stecki T.* Radziwiłłowska Ołyka// Przegląd powszechny. Kraków, 1887, t. 14–15.
- Steponaičienė L.* Įkaitas LDK teisėje iki Pirmojo Lietuvos Statuto// Lietuvos istorijos studijos. Nr. 10. Vilnius, 1999, p. 9–20.
- Stotz P.* Handbuch zur lateinischen Sprache des Mittelalters. Bd. 1. München, 2002.
- Streich G.* Burg und Kirche während des deutschen Mittelalters. Untersuchungen zur Sakraltopographie von Pfalzen, Burgen und Herrnsitzen. Pfalz- und Burgkapellen bis zur staufischen Zeit. Sigmaringen, 1984.

- Swieżawski A.* Przemysł król polski. Warszawa, 2006.
- Šabuldo F.* Lietuvos ir Ordos kondominiumas Ukrainos žemėse XIV a.// Lietuvos istorijos metraštis. 2004 metai. Nr. 2. Vilnius, 2005, p. 5–26.
- Švedas A.* Matricos nelaisvėje: sovietmečio lietuvių istoriografija (1944–1985). Vilnius, 2009.
- Švelniūtė R., Žulkus V.* Platelių ežero pilies sala// Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2002 metais. Vilnius, 2005, p. 158–159.
- Tandecki J.* Struktury i podziały administracyjne w zakonie krzyżackim w Inflantach z Estonią// Inflanty w średniowieczu. Władztwa zakonu krzyżackiego i biskupów. Toruń, 2002, s. 43–54.
- Tęgowski J.* Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów. Poznań-Wrocław, 1999.
- Thieme H.* Die Funktion der Regalien im Mittelalter. Darmstadt, 1968.
- Thompson M. W.* The Rise of the Castle. London, 1991.
- Thon A.* Studien zu Relevanz und Gültigkeit des Begriffes „Pfalz“ für die Erforschung von Profanbauwerken des 12. und 13. Jahrhunderts// Forschungen zu Burgen und Schlössern. Bd. 7. München–Berlin, 2002, S. 45–72.
- Tyszkiewicz K.* Wiadomość historyczna o zamkach, horodyszczach i okopiskach starożytnych na Litwie i Rusi litewskiej. Wilno, 1859.
- Torbus T.* Die Konventsburgen im Deutschenordensland Preussen. München, 1998.
- Toubert P.* Les structures du Latium medieval. Le Latium méridional et la Sabine du IXe siècle à la fin du XIIe siècle. Rome et Paris (2 vols.), 1973.
- Urban W.* The Organization of Defense of the Livonian Frontier in the Thirteenth Century// Speculum. Vol. 48. No. 3. 1973, pp. 525–532.
- Vaivada V.* Žemaitija XV–XVIII amžiuje// Žemaitijos istorija. Sud. *Nikžentaitis A.* Vilnius, 1997, p. 103–174.
- Valikonytė I., Lazutka S., Gudavičius E.* Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.). Vilnius, 2001.
- Vernadsky G.* On Feudalism in Kievan Russia// American Slavic and Eastern European Review. Vol. 7. No. 1. 1948, pp. 3–14.
- Vasiliauskas E.* Žiemgalių pilys: gynybinė sistema X–XII a.// Sidabrė (Joniškis). Rugp. 2. 1997, p. 4–5.
- Vitkūnas M.* Vilnius kovose su kryžiuočiais XIV a. antrojoje pusėje// Karo archyvas. T. 26. Vilnius, 2011, p. 4–43.
- Vogtherr Th.* Urkunden und Akten// Aufriß der Historischen Wissenschaften. Bd. 4. Quellen. Hrsg. von *Maurer M.* Stuttgart, 2002, S. 146–167.
- Volungevičius V.* Pilis Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėse: statusas ir pavaldumas// Lietuvos pilys. Nr. 6. (2010). Vilnius, 2011, p. 5–15.

- Von Dungern O. F.* Adelsherrschaft im Mittelalter. Darmstadt, 1967.
- Von Groote G.* Öffnungsrecht (befestigter Plätze)// Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte. Hrsg. von *Erlers A., Kaufmann E.* Bd. 3. Gießen, 1984, S. 1225–1227.
- Weber M.* Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie. Tübingen, 1985.
- Wehler H. U.* Anwendung von Theorien in der Geschichtswissenschaft// Theorie der Geschichte. Beiträge zur Historik, Bd. 3. Theorie und Erzählung in der Geschichte. Hrsg. von *Kocka J., Nipperdey Th.* München, 1979, S. 17–39.
- Werkmüller D.* Mühle, Mühlenrecht// Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte. Hrsg. von *Erlers A., Kaufmann E.* Bd. 3. Gießen, 1984, S. 716–722.
- Werner K. F.* Königtum und Fürstentum im französischen 12. Jahrhundert// Probleme des 12. Jahrhunderts. (Vorträge und Forschungen. Bd. 12). Stuttgart, 1968, S. 177–225.
- Willoweit D.* Spätmittelalterliche Staatsbildung im Vergleich// Schriften des Italienisch-Deutschen Historischen Instituts in Trient. Hochmittelalterliche Territorialstrukturen in Deutschland und Italien. Bd. 8. Berlin, 1996, S. 23–30.
- Wojciechowski Z.* Państwo Polskie w wiekach średnich. Dzieje ustroju. Poznań, 1948.
- Wojciechowski Z.* Das Ritterrecht in Polen vor den Statuten Kasimirs des Grossen. Berlin, 1930.
- Wojtkowiak Z.* Lithuania Transwilniensis saec. XIV–XVI. Poznań, 2005.
- Wolff J.* Kniaziowie Litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1895.
- Wolff J.* Ród Gedimina. Kraków, 1886.
- Zabiela G.* Lietuvos medinės pilys. Vilnius, 1994.
- Zabiela G.* Nuo medinės prie mūrinės pilies (Motai Europoje ir Lietuvoje)// Lietuvos pilių archeologija. Klaipėda, 2001, p. 11–41.
- Zabiela G.* Piliakalnių papėdžių gyvenvietės: tyrinėjimų problematika Lietuvoje// Lietuvos archeologija. T. 27. Vilnius, 2005, p. 85–104.
- Zabiela G.* Pilys Rytų Lietuvoje valstybės kūrimosi metu// Lietuvos valstybė XII–XVIII a. Vilnius, 1997, p. 459–472.
- Zalėpūgienė A., Zilinskas R.* Rokantiškių piliavietė// Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2008 metais. Vilnius, 2009, p. 212–217.
- Zalėpūgienė A., Zilinskas R.* Rokantiškių piliavietė// Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2010 metais. Vilnius, 2011, p. 210–215.
- Zeune J.* Burgen. Symbole der Macht. Regensburg, 1997.

Zimmermann M. Poly J. P., Bournazel E. La mutation féodale X^e–XIIe siècle// Revue de l'histoire des religions. Т. 200. No. 2. 1983, pp. 205–208.

Žalnierius A. Pirmoji Kauno pilis// Kauno istorijos metraštis. Т. 3. Kaunas, 2002, p. 7–36.

Žulkus V. Baltų visuomenė ankstyvaisiais viduramžiais// Lietuvos valstybė XII–XVIII a. Vilnius, 1997, p. 13–30.

Žulkus V. Kurland. Die Grenzen und die nördlichen Landschaften in 8.–13. Jahrhundert// Archaeologia Baltica. Vol. 6. Klaipėda, 2006, p. 88–103.

Žulkus V. Nauji duomenys apie Kražių pilį ir kolegiją// Architektūros paminklai. Т. 2. Vilnius, 1988, p. 20–24.

Žulkus V. Platielių ežero pilies sala// Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2003 metais. Vilnius, 2005, p. 158–159.

Алексеев Л. Полоцкая земля в IX–XIII вв. Очерки истории Северной Белоруссии. Полоцк, 2007.

Алексеев Л. Смоленская земля в IX–XIII вв. Очерки истории Смоленщины и Восточной Белоруссии. Москва, 1980.

Беспалов Р. Литовско-одоевский договор 1459 года: обстоятельства и причины заключения// Istorijos šaltinių tyrimai. Т. 4. Vilnius, 2012, p. 45–62.

Блок М. Характерные черты французской аграрной истории. Москва, 1957.

Брежго Б. Замкі Віцебщины. Віля, 1933.

Дзярновіч А. Замак// Вялікая Княства Літоўская. Т. 1. Мінск, 2005, с. 643–646.

Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство великаго княжества Литовскаго при Ягеллонахъ. Т. I. Киев, 1901.

Древняя Русь. Город, замок, село. Москва, 1985.

Энциклопедический словарь. Т. XXIV. С.-Петербургъ, 1898.

Горский А., Кучкин В., Лукин П., Стефанович П. Древняя Русь. Очерки политического и социального строя. Москва, 2008.

Грушевский А. Города Великаго Княжества Литовскаго в XIV–XVI вв. Киев, 1918.

Грушевский А. Повинность городской работы въ Великомъ Княжестве Литовскомъ// Журналъ Министерства народнаго просвещенія. Ч. 54. № 11–12. Петроградъ, 1914, с. 19–39.

Грушевський М. Южнорускіє господарські замки въ половині XVI века: историко-статистический очеркъ. Киев, 1890.

Иванов К. А. Средневековой замокъ и его обитатели. Петербургъ, 1912.

Иванов Ю. Г. Старинные крепости России. Смоленск, 2004.

- История родов русского дворянства. Т. 1–2. Москва, 1991.
- Котляр Н. Ф.* К вопросу о причинах удельной раздробленности Руси// Древняя Русь. Вопросы медиевистики. Но. 1 (43). Москва, 2011, с. 5–17.
- Котлер Н. Ф.* Княжеский двор Галича XII веке// Древняя Русь. Вопросы медиевистики. Но. 4 (26). Москва, 2006, с. 50–66.
- Крадин Н.* Русское деревянное оборонное зодчество. Москва, 1988.
- Кром М.* Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV–первой трети XVI в. Москва, 2010.
- Кром М.* „Старина“ как категория средневекового менталитете (по материалам Великого княжества Литовского XIV–начала XVII вв.)// Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей. Т. 3. Київ, 1994, с. 68–85.
- Ланно И.* Гродский судъ въ Великомъ Княжестве Литовскомъ въ XVI столетий. Вильна, 1908.
- Ланно И.* Земскій судъ въ Великомъ Княжестве Литовскомъ иъ конце XVI века. С.–Петербург, 1897.
- Ланно И.* Подкоморскій судъ въ Великомъ Княжестве Литовскомъ въ конце XVI и начале XVII века. С.–Петербургъ, 1899.
- Ле Гофф Ж.* Другое Средневековье. Время, труд и культура Запада. Екатеринбург, 2000.
- Левко О. Н.* Витебск XIV–XVIII вв. (Стратиграфия, хронология, социально-историческая топография и технология производств). Минск, 1984.
- Леонтович Ф.* Крестьянскій дворъ въ литовско-русскомъ государстве. С.–Петербургъ, 1897.
- Леонтович Ф.* Сельскіе ремесленники въ литовско-русскомъ государстве// Варшаскія университетскія известія. Варшава, 1897, Т. 4, 5; 1898, Т. 2, 3.
- Логвин Г. Н.* Замок в Острозі: (пам’ятники архітектури XV–XVI ст.). Київ, 1959.
- Логвин Г. Н.* Кам’янець-Подільський (архіт.-худож. пам’ятки України). Київ, 1967.
- Логвин Г. Н.* Луцкий замок// Культура и искусство древней Руси. Ленинград, 1967, с. 102–107.
- Любавский М.* Литовско-русский сейм. Москва, 1900.
- Любавский М.* Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания перваго Литовскаго статута. Москва, 1892.

- Майоров А.* Галицко-волынская Русь. Князь, бояре и городская община. Санкт-Петербург, 2001.
- Мартынаў А.* Пра кобынскі замак// Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. № 1. (1974). Мінск, 1974, с. 21–22.
- Надорожняк В.* Олеський замок// Наука і суспільство. № 12. Київ, 1979, с. 46–48.
- Носов К.* Русские крепости и осадная техника VIII–XVII вв. Москва, 2003.
- Нельговський Ю.* Замок в Збаражі// Українське мистецтвознавство. Вип. 5. Київ, 1971. с. 199–205.
- Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Т. 1–4. Киев, 1983–1986.
- Перелитейн А.* Описание города Острога. Москва, 1847.
- Пичета В.* Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в литовско-русском государстве. Ч. 1. (Подготовка и производство реформы). Москва, 1917.
- Пламеницька Е.* Дослідження Кам'янець-Подільського замку в 1969 році// Археологічні дослідження на Україні. Вип. 4. (1969). Київ, 1972. с. 298–303.
- Пламеницька Е. М.* Из исследований Каменец-Подольской крепости// Археологические исследования на Украине. Вып. 3. (1968). Киев, 1971. с. 260–266.
- Полехов С.* Внутриполитический кризис в Великом княжестве Литовском 30–е годы XV века. Диссертация. Москва, 2011.
- Пресняковъ А.* Княжое право в Древней Руси. Очерки по истории X–XII столетий. С.-Петербургъ, 1909.
- Раппопорт П.* Древние русские крепости. Москва, 1965.
- Раппопорт П.* Очерки по истории военного зодчества северо-восточной и северо-западной Руси X–XV вв. Москва-Ленинград, 1961.
- Рыбаков Б.* Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. Москва, 1982.
- Рыбаков Б.* Первые века русской истории. Москва, 1964.
- Сапажников Н.* Оборонительные сооружения Смоленска (до постройки крепости 1596–1602 гг.)// Смоленск и Гнёздово (к истории древнерусского города). Москва, 1991, с. 50–78.
- Свердлов М.* Генезис и структура феодального общества в древней Руси. Ленинград, 1983.
- Семянчук Г.* Да праблемы генезісу і функцыянальнага прызначэння раннесярэднявечных умацаваных паселішчаў-замкаў на тэрыторыі Беларусі// Castrum, urbis et bellum. Баранавічы, 2002, с. 349–361.

Семянчук Г. Деревянные замки Беларуси XIV–XVII веков (состояние изученности и исследовательские проблемы)// *Lietuvos pilys*. 2008. Nr. 4, Vilnius, 2008, p. 18–19.

Сіцінський Ю. Поділля під владою Литви. Кам'янець-Подільський, 2009.

Срезневский И. Словарь Древнерусского языка. Т. 1. Ч. 1; Т. 2. Ч. 1; Ч. 2. Москва, 1989.

Сулковска–Курасева И. Итинерарий Казимира Ягеллона (состояние подготовки)// *Исследования по истории Литовской Метрики*. т. 2. Москва, 1989, с. 264–335.

Тихомиров М. Древнерусские города. Москва, 1956.

Тихомиров М. Древняя Русь. Москва, 1975.

Тихомиров М. Список русских городов дальних и ближних// *Исторические записки*. т. 40. Москва, 1952, с. 214–259.

Ткачев М. Замки Белоруссии. Минск, 1987.

Ткачев М. Замкі і людзі. Мінск, 1991.

Ткачоў М. А. Лідскі замак. Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. № 2. (1971). Мінск, 1971, с. 13–18.

Ткачоў М. А., Цярехін С. Ф. Ляхавіцкая Фартеця. Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. № 1. (1973). Мінск, 1973, с. 22–23.

Шабулдо Ф. Земли юго-западной Руси в составе Великого Княжества Литовского. Киев, 1987.

Юргинис Ю. Польское “ополе” и литовский “лаукас”. Москва, 1974.

Юшков С. Общественно-политический строй и право киевского государства. Москва, 1949.

Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Київ, 2008.

Янин В. Л. Новгородские посадники. Москва, 1962.

Ясинский М. Уставныя земскія грамоты Литовско-Русскаго государства. Кієвъ, 1889.